

જનનોના સંસર્ગથી અસંખ્ય લાભો છે. સજ્જનનો સમ્બન્ધ દુઃખ-
નાદક સુખસંપાદક છે. પરાયેકક્ષણગુણવાન મહાત્માઓ સર્વથા ઉપકારક
જ છે. ભર્તૃહરિ નિર્દેશો છે કે:-

“ મહદ્ મહતાં નિઃસીમાનશ્ચરિત્રવિભૂતયઃ ” । નીતિશતકમ્.

“અહો મહાજનોનાં ચરિત્રોની વિભૂતિઓ નિઃસીમ છે.” એ સસ છે.

વિવેકી કવિઓએ, તારાહાર-મુક્તાહાર, રત્નમાલાઓ, આદિ
દીર્ઘામુખ્યપ્રદ અમૂલ્ય સુવિચારનાં આભૂષણો રચ્યાં હોય છે તે, નામશેષ
મહાજનોનાં જીવનચરિત્રપ મુંદર અંગો ઉપર વિરાજતાં તે ઉભય પરસ્પર
અધિક રમણીય તથા આકર્ષક યદ્દિલોભાવે છે, એટલું જ નહિ, કિન્તુ
તેઓનાં દર્શન કરનારને અનુકરણ કરવા પ્રેરી અન્તે તેવા પ્રશંસક સદ્ગુ-
ણરહિતે પણ પ્રશસ્ત સમાન કરે છે. એવો તે ઉભયનો અલૌકિક મહિમા છે.
મહોપતઃ સજ્જનોનાં સુચરિતો સર્વથા સમાદરણીયતમ છે. પ્રસ્તુત
ચરિત્ર એવાં મનોહર આભૂષણોએ શૃંગારવાને પ્રસંગોપાત્ત પ્રયત્ન કર્યો
છે, એ પ્રતીત થશે.

પશુધર્મા મટી પુરપાર્યસાધક થનાર મનુષ્યે સજ્જનોનાં ભૂપિત
પ્રાણુદ સચ્ચરિતોથી અનુપ્રાણિત થઈને ચરિતાર્થ થવું, એ જ પુરપાર્ય-
ની પ્રાપ્તિ અને જીવનની સફલતા છે. તેા અભ્યુદયના ઉત્સુકોએ અનુ-
નરણ્યાર્થ સચ્ચરિતના જ્ઞાનના લોભી થવા પ્રયત્નમાન થવું એ સર્વ પ્રકારે
હિતાર્થ અને પરમેશ્વરનિપરિણામક છે.

લાઈફ્સો નામક અમેરિકન કવિ કહે છે કે:-

“ Lives of great men all remind us,
We can make our lives sublime;
And departing, leave behind us
Footprints on the sands of Time.”—LONGFELLOW

દ્વિહાર

મહાજનોનાં જીવનો રમરણ કરાવે સાર,
કર્ષો શકિયે નિજ જીવનને આપણ ઉચ્ચ ઉતાર;
પછી મૃત્યુએ પશ્ચાત્ છલ, સદ્ગતિ બ્યારે હોય,
સમયનાં સિદ્ધાંતો ઉપર પદમુદ્રાઓ સોય.

દાસાઈજી ઉપદેશો છે કે:-

“ They (great men) are the leaders of men,.....the
modellers, patterns, and in a wide sense creators, of whatso-

ever the general mass of men contrived to do or to attain; all things that we see standing accomplished in the world are properly the outer material result, the practical realisation and embodiment, of Thoughts that dwelt in the Great Men sent into the world: the soul of the whole world's history, it may justly be considered, were the history of these.....One comfort is, that Great Men, taken up in any way, are profitable company. We cannot look, however imperfectly, upon a great man, without gaining something by him. He is the living light-fountain, which it is good and pleasant to be near. The light which enlightens, which has enlightened the darkness of the world,.....in whose radiance all souls feel that it is well with them."

T. CARLYLE, LECTURE I, *On Heroes and Hero-worship*, p. 1.

"History is of three kinds. It either represents a time, or a person or an action.....The first we call chronicle, the second lives, and the third narratives or relations. Lives if they be well-written propounding to themselves a person to represent, in whom actions both greater and smaller, public and private, have a commixture, must of necessity contain a more true, native and lively representation.

"They are more purely and exactly true than history of times, because they may choose an argument comprehensible within the notice and instructions of the writer."

LORD BACON. BK. II., 4, 7.

હાઈ એકન લખે છે કે:—'ઇતિહાસના ત્રણ પ્રકાર છે,—સમયદર્શક, પુરુષદર્શક, વા કર્મદર્શક. પ્રથમ પ્રકારને કાલક્રમ-ઇતિહાસ-કહે છે, દ્વિતીયને જીવનચરિત કહે છે, તૃતીયને કથન વા નિરૂપણ કહે છે. કોઈ એક વ્યક્તિને દર્શાવવા તે મિત્ર કર્મો-મહત્ત્વ વા સ્વરૂપ, પ્રસિદ્ધ વા અપ્રસિદ્ધ-ના પ્રતિપાદક થવા જોશે અંગીકાર કર્યું છે એવાં જીવનચરિત્રોમાં અવશ્ય કરી અધિક સત્યા, સહજ, અને તેજસ્વિની પ્રતિમા હોય છે. જીવનચરિત્રો કાલક્રમ-ઇતિહાસ-કરતાં અધિક નિર્મલ અને યથાર્થ સત્ય છે, કારણ કે લેખકના લક્ષ્યને અને અધ્યયનને અનુસારી વિચાર વિષય જીવનચરિત્રોમાં વરણ થાય છે.' એ યથાવત્ છે. જીવનચરિત અનેક પ્રકારે ફલદાયક છે.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૩૭ ની પ્રથમાવૃત્તિ સહ પ્રસ્તાવના તથા અનુક્રમણી-
સચિપત્ર-ન હતાં. તે આ દ્વિતીયાવૃત્તિમાં ઉમેર્યા છે. ચરિતનિરૂપના
સંબંધમાં આવેલા બહુ જનોમાંથી કેટલાક મનુષ્યો વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી
તેઓ સંબંધમાં કંઈ વિરુદ્ધ બાવનું હોય તે નામ સાથે લખવું એ
શંકાર્પદ હતું, તેથી તે વેલા તેવાનાં નામ આપ્યાં ન હતાં, તથા કેટલાક
પ્રસંગે ઐતિહાસિક થાય ત્યારે જ પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય ગણાય છે,
તેવા પ્રસંગે પણ પશ્ચાત્ રાખ્યા હતા. તેઓમાંના કેટલાક આ આવૃત્તિ-
માં આપ્યા છે, અને કેટલાક ભાગ વંચાયા પણ છે. અર્થાત્ આ
દ્વિતીયાવૃત્તિ શોધિતા વર્ધિતા વારતવી છે.

જીવનચરિત્રની સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવામાં બહુ જનોના આશ્રયની
અપેક્ષા હોય છે. તેમાં ચરિતનિરૂપના રોહિંસંબંધીઓનો આશ્રય
મુખ્ય છે. આ ચરિત્રનિરૂપણમાં ભાવનગરસ્થ રા. રા. ગૌરીશંકર ઉ-
દયશંકર, સામલદાસ પરમાનન્દદાસ, જૂનાગઢસ્થ રા. રા. મથુરાદાસ
ભગવાનદાસ બક્ષી, નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ, અન્યસ્થ-ઉનાના મણિ-
લાલ રણછોડજી તથા સુરતના રા. રા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, અને
સોમનારાયણ નરનારાયણ, પોરબંદરના બાસજી જયકૃષ્ણ જીવનરામ,
જન્મભૂમિ નડિયાદના મણિભાઈ ચણભાઈ, તથા હરિદાસ વિહારિદાસ આદિ
'રોહિંસ' અને જૂનાગઢસ્થ રા. સારંગધર મૂલશંકર, દ્વારિકાદાસ મથુરાદાસ
આદિ સંબંધીઓ, એઓ પાસથી ચરિત્રનિરૂપનાં પત્રો તથા જ્ઞાતા-
મત્યાં હતાં, તે સાડ તેઓનો આભાર છે. પ્રથમાવૃત્તિ વાંચીને સુર
ગોકુલજીભાઈના રોહિંસંબંધીઓએ અને અન્ય દેશીય વિદેશીય વાચકો-
એ પત્રદ્વારા બહુ સંતોષ દર્શાવી અનુમોદન આપ્યું છે તે સાડ તેઓનો
પણ આભાર થયો છે.

‘સર્વે (અહંકારાદિ ઉપાધિના) ધર્મોનો પરિત્યાગ કરી નિર્ભમ નિ-
રહંકાર થઈ, બ્રહ્મનિષ્ઠને સરણુ જઈ, ‘તત્ત્વમસિ । સર્વે સ્વલ્લિવં મમ ।
નેહ નાનાસ્તિ કિંચન’ । એવાં મહાવાક્યના અર્થના અનુભવચાનથી
‘મક્ષેવાહમસ્મિ’ । એમ નિશ્ચય કરી, નિર્વિકલ્પ સમાધિએ જે સ્વતન્ત્ર
વિચરે છે,.....તે જીવ-મુક્ત યોગી પૂજ્ય બ્રાહ્મણ છે.’ એવા કૃતાર્થ,
પ્રાપ્તપરમપુરુષાર્થ, વ્યવહારપરમાર્થવિચક્ષણ, સુત ગોકુલજી જેવા અન્યર્થ
બ્રાહ્મણો આ જગતમાં અનેક થાઓ એવી ઈશ્વરને પ્રાર્થના છે.

નડિયાદ-સંવત્ ૧૯૫૬ વૈશાખ વદિ ૮.

મ૦ સુ૦ ત્રિપાઠી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧.

પ્રવેશક, ૧. ત્રિગુણાત્મક સંસાર અને તદનુસાર કાર્યો, ૨. સુદૃતિ-ચરિત, ૩. સુરાષ્ટ્રમાં ગોકુલજી ઝાલાનું કુટુંબ, ૫.

પ્રકરણ ૨. (સંવત્ ૧૮૮૦-૧૮૯૧.)

ગોકુલજીનું જન્મ, તેની સંસ્કાર્યમાણા અવસ્થા, ૭. ગોકુલજીના બાલમિત્ર દોલતરામ પણજી, ૧૦. ગોકુલજીનાં માતાજી, ૧૧. માતાની પ્રીતિ અને મરણની ભીતિ, ૧૧. ગોકુલજીના કુટુંબનું અધિકારથી ઉતરવું, ૧૨. સંપત્તિવિપત્તિના સંસ્કાર, ૧૩.

પ્રકરણ ૩. (સંવત્ ૧૮૯૧-૧૯૦૯.)

ગોકુલજીની સંસ્કૃતા યુવાવસ્થા, ૧૫. ગાયત્રીપુરથરણ—જપનો મહિમા, ૧૮. શ્રીગોકુલજીનો પ્રવાસ અને તેમાં સમાગમ, ૨૦. વિદ્યાધનની પ્રધાનતા, ૨૨. રા. રા. ઇન્દ્રજીની સદ્ગતિ, ૨૩. શ્રીગોકુલજીમાં વેદાન્તસંસ્કારનો આધિભાવ, ૨૪. શ્રીગોકુલજીનું પોરબંદર જવું, ૨૬. રામચરુનાં દર્શન, ૨૮. પરમહંસ સચ્ચિદાનંદનો સમાગમ, ૩૧. શ્રી ગોકુલજીના રાજ્યસંબંધનો સન્ધિ, ૩૩. સચ્ચિદાનંદ સ્વામીનું ભાવનગર જવું, ૩૬. રા. ગોકુલજીનો રા. સામલદાસ સહ સંબંધ, ૩૭. સજ્જનોની મૈત્રી, ૩૮. સ્વાશ્રય પ્રમાણે પરાશ્રય કિંવા અન્તરાશ્રય પ્રમાણે બાહ્યશ્રય, ૩૯. રામકૃષ્ણભારતીસ્વામી, ૪૦. રા. ગોકુલજીના રાજ્ય-પક્ષનું તુટવું અને તેથી તેઓનું દૂર થવું, ૪૪. રા. ગોકુલજીના સંબંધમાં રા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસનો અનુભવ, ૪૫. વિદ્યાર્થે વિદ્યોપાસન, ૪૭.

પ્રકરણ ૪. (સંવત્ ૧૯૦૯-૧૯૧૫.)

શ્રીગોકુલજીની સ્વાત્મસંમાનતા. ભીષ્મપિતામહનું પણ, ૪૯. રા. ગોકુલજી સંબંધમાં રા. સોમનારાયણે ભણેલું ભવિષ્ય, ૫૧. રા. ગોકુલજીનો પુનઃ રાજ્યસંબંધ, ૫૩. કુલચુર આનંદજીનું પરભોક્-ગમન, ૫૫. જૂતાગઢ સંસ્થાનમાં અવવસ્થા. મિ. કાર્પસનું પોલિટિકલ એજન્ટરૂપે નિયોજન, ૫૬. શેઠ કુંગરશી દેવશીનો કારભાર, ૫૭. રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ સાથે સંબંધ, ૬૦.

પ્રકરણ ૫. (સંવત્ ૧૯૧૫-૧૯૧૭.)

રા. રા. ગોકુલજીભાઈની સંસ્કૃતિ અવસ્થા—પૂજ્ય વ્યાસસ્થાન, ૬૧. રા. ગોકુલજીના મિત્ર પણ દોલતરામના પ્રયત્નથી અમદાવાદમાં

ધર્મસભા, ૬૨. પણ્ડિત દૌલતરામ અને આ લેખક, ૬૩. વિદ્યા, કૃષિ, વ્યાપાર, સેવા, ૬૬. જૂનાગઢમાં ફેરફાર, ૨૧. રા. ગોકુલજીની સ્થિતિ, ૬૭. રા. રા. ગોકુલજી સંગ્રહમાં કેશવાચમસ્વામી અને મણિલાલનો સંવાદ, ૬૭. રા. રા. ગોકુલજી તથા રા. સામલદાસનું પ્રથમ સમક્ષ મીલન, ૭૦. રા. ગોકુલજી ખાનગી કારણારી નિયમાયા, ૭૩.

પ્રકરણ ૬. (સંવત્ ૧૯૧૭-૧૯૨૨.)

રા. રા. ગોકુલજીનો મુરદા રાજ્યના પ્રધાનપદે વિનિયોગ, ૭૭. નવાખ સાહબનું માથા સાહબાથી સ્વતંત્ર થવું, ૭૮. કર્નેલ કીટિંગ પોલિટિકલ એજન્ટ થોળવા, ૮૦. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને ક. કીટિંગ, ૮૨. ક. કીટિંગના કેટલાક વિચારો, ૮૫. રા. રા. ગોકુલજીભાઈનાં માતૃશ્રીની સદ્ગતિ, ૮૬. રા. રા. ગોકુલજીની પુત્રીઓના વિવાહ, ૮૯. રા. રા. ગોકુલજીના વેતનમાં વૃદ્ધિ, રાજકોટમાં મીલાપ, ૯૦. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને ક. રિંગીનો પ્રસંગ, ૯૧. રા. રા. ગોકુલજી મહાત્માને અન્યથે સુસપદની ઉચિતતા, ૯૩. અબુદુદ્દા 'નિઃશ્રેયસસાધક વિવેચી વર્ણુશ્રીઓએ સ્મરણીય શ્લોક, ૯૬.

પ્રકરણ ૭.

આરંભાસંબંધી ઉપોદ્યાત, ૯૭. પદ્મદર્શન સારદર્શક સૂચીપત્ર, ૧૦૮-૧૦૯.

પ્રકરણ ૮. (સંવત્ ૧૯૨૨-૧૯૨૫.)

રા. રા. ગોકુલજીભાઈ રાજકોટની રાજસભામાં વક્તારૂપે ૧૪૦. રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું મુંબઈમાં આગમન, ૧૪૦. સુર ગોકુલજીભાઈનું સ્વદેશગમન, ૧૪૭. સુર ગોકુલજીભાઈ લિખિત પત્રો, ૧૪૮. ક. કીટિંગ રજપુતસ્થાનમાં જતાં લાં મલવા જતું. માનૂગયા, ૧૫૭. સુર ગોકુલજીભાઈ લિખિત પત્ર, ૧૫૮. ઓખામણલના વાઘેરોનો પ્રસંગ અને રા. રા. ગોકુલજીભાઈ, ૧૬૬. સુર ગોકુલજીભાઈનું બરૂથ પ્રદર્શન ઉપર આગમન, ૧૬૬. સુર સચ્ચિદાનંદના દર્શનાર્થ નાદોદનો પ્રવાસ ૧૬૯. રા. રા. ગોકુલજીભાઈની ઈચ્છાનુસાર રા. રા. સામલદાસજી સદ મીલન, ૧૭૧. રા. રા. સુર ગોકુલજીભાઈ લિખિત પત્ર, ૧૭૨. સુર ગોકુલજીભાઈની પ્રેરણાથી આ લેખકનો મુરદા રાજ્ય સદ સંગ્રહ, ૧૭૭.

પ્રકરણ ૯. (સંવત્ ૧૯૨૫-૧૯૨૬.)

૧. રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું રાજ્યકાર્ય સારું મુંબઈ આવવું, ૧૭૮. રા. ૨. ગોકુલજીભાઈનું પ્રતે પદધારવું. ૧૭૯. ગવર્નરના કોન્સેલર મિ.

ધર્મસભા, ૬૨. પદ્મજી દ્વૈષતરામ અને આ લેખક, ૬૩. વિદ્યા, કૃષિ, વ્યાપાર, સેવા, ૬૬. જૂનાગઢમાં ફરફાર, ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીની સ્થિતિ, ૬૭. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજી સંબંધમાં કેશવાશ્રમસ્વામી અને મહિલાસભાનો સંવાદ, ૬૭. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજી તથા ૨૧. સામલદાસનું પ્રથમ સમક્ષ મીલન, ૭૦. ૨૧. ગોકુલજી ખાનગી કારભારી નિયમવા, ૭૩.

પ્રકરણ ૬. (સંવત્ ૧૯૧૭-૧૯૨૨.)

૨૧. ૨૧. ગોકુલજીનો સુરાષ્ટ્ર રાજ્યના પ્રધાનપદે વિનિયોગ, ૭૭. નવાજ સાહબનું માજી સાહબાચી સ્વતન્ત્ર થવું, ૭૮. કર્નલ કીટિંગ પોલટિકલ એજન્ટ બોમ્બા, ૮૦. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈ અને ક. કીટિંગ, ૮૨. ક. કીટિંગના કેટલાક વિચારો, ૮૫. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈનાં માતૃશ્રીની સહગતિ, ૮૬. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીની પુત્રીઓના વિવાહ, ૮૯. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીના વેતનમાં વૃદ્ધિ, રાજકોટમાં મીલાપ, ૯૦. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈ અને કે. રિંગ્રીનો પ્રસંગ, ૯૧. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજી મહાત્માને અન્યથા સુરપદની ઉચિતતા, ૯૩. અબ્યુઝ 'નિઃશ્રેયસસાધક વિવેચી વર્ણાશ્રમીઓએ રમરણીય શ્લોક, ૯૬.

પ્રકરણ ૭.

આર્યશાસ્ત્રમંથની ઉપોદ્ધાત, ૯૭. પદ્મદર્શન સારદર્શક સ્વીકૃતિ, ૧૦૮-૧૦૯.

પ્રકરણ ૮. (સંવત્ ૧૯૨૨-૧૯૨૫.)

૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈ રાજકોટની રાજસભામાં વક્તારૂપે ૧૪૦. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈનું મુંબઈમાં આગમન, ૧૪૦. સુર ગોકુલજીભાઈનું સ્વદેશગમન, ૧૪૭. સુર ગોકુલજીભાઈ લિખિત પત્રો, ૧૪૮. ક. કીટિંગ રજપુતરયાનમાં જતાં ત્યાં મલવા જવું. માતૃગયા, ૧૫૭. સુર ગોકુલજીભાઈ લિખિત પત્ર, ૧૫૮. ઓખામણલના વાઘેરાનો પ્રસંગ અને ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈ, ૧૬૬. સુર ગોકુલજીભાઈનું ભરૂચ પ્રદર્શન ઉપર આગમન, ૧૬૪. ગુરુ સમિતિદાન-દના દર્શનાર્થે નારોદનો પ્રવાસ ૧૬૯. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈની ઈચ્છાનુસાર ૨૧. ૨૧. સામલદાસજી સદ્ મીલન, ૧૭૧. ૨૧. ૨૧. સુર ગોકુલજીભાઈ લિખિત પત્ર, ૧૭૨. સુર ગોકુલજીભાઈની પ્રેરણાથી આ લેખકનો સુરાષ્ટ્ર રાજ્ય સદ્ સંબંધ, ૧૭૭.

પ્રકરણ ૯. (સંવત્ ૧૯૨૫-૧૯૨૬.)

૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈનું રાજ્યકાર્ય સારું મુંબઈ આવવું, ૧૭૮. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈનું પુને પદધારવું, ૧૭૯. ગવર્નરના કોન્સેલર બિ.

માન્સરીલ સાથેનો પ્રસંગ, ૧૮૦. પુનામાંના અન્ય પ્રસંગો, ૧૮૧. મુંબઈ પ્રતિ આગમન, ૩૧. ભાડે દાણ, ૨૧. રા. રા. મુંબઈ, રોડ મંગલદાસ, ૧૮૩. માનવસ્ત્ર સંબંધમાં એક પ્રસંગ, ૧૮૫. પ્રસંગોપાત વાગ્વિનોદ, ૧૮૫. રા. રા. ગોકુલજીનું મુંબઈથી કાલિકામાતા પ્રતિ ગમન, ૧૮૭. રા. રા. ગોકુલજીભાઈનો ક્રોધ, ૧૮૮. રા. રા. ગોકુલજીનું શ્રીકૃષ્ણજી થઈ નડિયાદાદિ પ્રતિ ગમન, ૧૮૯. જૂનાગઢના ખુ. નવાજ સાહબનું મુંબઈ આવવું, ૧૯૩. રા. રા. ગોકુલજીભાઈનો ગાનસંબંધી વિચાર, ૧૯૪. વિશ્વાસ ગુટતાં તિરસ્કાર, ૧૯૬. મુંબઈથી પાણું જવું, ૧૯૭. સ્વામિશ્રી કૈલાસપર્વત, રા. રા. ગોકુલજીભાઈના પત્રો, ૧૯૮. સ્વામિશ્રી કૈલાસપર્વતોક્તિ-પ્રારબ્ધથી પુરુષકાર બલવત્તર, ૨૦૨.

પ્રકરણ ૧૦. (સંવત્ ૧૯૨૭-૧૯૨૮.)

ગવર્નર સાહબ કાર્યાવાડમાં જતાં મેલો, ૨૦૩. મુજ ગોકુલજીન આ લેખક પ્રતિ અને રા. મણિભાઈ પ્રતિ રનેહમમતા, ૨૦૪. રા. મણિભાઈનો તથા આ લેખકનો સુરાજ-કચ્છમાં પ્રવાસ, ૨૦૫. રા. રા. ગોકુલજીભાઈની પુત્રીનો વિવાહ તથા તેઓનાં પત્ર, ૨૦૬. નિવૃત્તિ અર્થે પ્રવૃત્તિ. સ્વતન્ત્રતા, ૨૦૯. રા. રા. મુજ ગોકુલજીભાઈ અને અમિહોન, ૨૧૦. જૂનાગઢ સંસ્થાનની વ્યવસ્થામાં વિધનના પ્રયત્ન, ૨૧૨. રા. રા. ગોકુલજીભાઈની સદાયારમાં દહતા, ૨૧૩. રા. રા. ગોકુલજીએ આપેલે નાણાંનો આશ્રય અને તેમાંથી પીડા, ૨૧૪. રાજ્યસ્થાનિક સભાપ્રસંગે રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું મુંબઈ પદધારવું, ૨૧૬. રા. રા. સામલભાઈ લિખિત એ પ્રસંગનો વૃત્તાન્ત, ૨૧૭. રાજ્યસ્થાનિક સભા સાથે પુને જવું. અને મન્ત્રી મિ. વેડર્બન, ૨૧૮. રા. રા. સામલભાઈનો ગુરુ શાશ્વસંબંધી પ્રશ્ન, ૨૧૯. મુંબઈથી કાશીની મહાયાત્રાર્થે ગમન. પ્રયાગ.

કર્તાને કહિં કહિં તે રબ મળે છે; તેમ અસંખ્ય લોકોમાં કહિં કહિં મહાત્માઓ પણ હોય છે; અને તે કેવલ ભાગ્યશાલી પરી-ક્ષકોને જ મળે છે. અને જેને એવા મહાત્માનો સત્સંગ મળે છે તે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી કૃતાર્થ તથા સુખી પણ થાય છે.

પરમેશ્વરની પ્રકૃતિ નામ વિકારકારણરાક્તિ એ છે. સંસારહે-તુત્વથી એકા ત્રિગુણાત્મિકા અણધારા ભિન્ના અપરા પ્રકૃતિ; અન્યા જીવભૂતા ક્ષેત્રજલક્ષણા ઈશ્વરાત્મિકા પરા પ્રકૃતિ. એ પ્રકૃતિદ્વયેકરી જગતનાં ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય એઓના હેતુત્વને ઈશ્વર પામે છે. તે અપરા-પરા પ્રકૃતિ-દ્વયને પ્રકૃતિ-પુરુષ પણ કહે છે. અને તે પ્રકૃતિ-પુરુષ એ આ સંસારનું કારણ છે. તેમાં પ્રકૃતિ ભોગ્યા છે અને પુરુષ ભોક્તા છે. પ્રકૃતિ-પુરુષનો અવિધાર્ય સંયોગ થાય છે ત્યારે સુખદુઃખસંભોગરૂપ સંસાર થાય છે.

ત્રિગુણાત્મક સંસાર અને તદનુસાર કાર્યો.

સત્ત્વ-રજસ-તમસ-ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ-માયા-તેથી સંભ-વતા સુખ-દુઃખ-મોહ-પ્રત્યાકાર-પરિણત^૧ ગુણો સર્વ દેહીમાં પ્રવર્તે છે. પ્રકૃતિના એ ત્રિગુણોમાંથી, જ્યારે જે દેહમાં સત્ત્વગુ-ણ વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે જ્ઞાન-પ્રકારા-ઉદ્ભવે છે, અને તે દેહીને વિષયભૂત સુખ સંગે તે બાંધે છે; જ્યારે જે દેહમાં રજેગુણ વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે પ્રવૃત્તિ-સામાન્ય ચેષ્ટા-અને અપ્રાપ્ત સર્વ સા-માન્ય વસ્તુવિષયા તૃષ્ણા ઉદ્ભવે છે, અને તે દેહીને કર્મોસાથે તે બાંધે છે; અને જ્યારે જે દેહમાં તમેગુણ વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે પ્રવૃત્તિનો અભાવ ઉદ્ભવે છે, અને તે દેહીને પ્રાપ્ત કર્ત-વ્યના અકરણરૂપ પ્રમાદ સાથે તે બાંધે છે. એમ ત્રિગુણથી પ્રકા-રા, પ્રવૃત્તિ, અને પ્રમાદ ઉદ્ભવી અનુક્રમે સુખ દુઃખ અને મોહ-રૂપ દ્વલ તેઓ આપે છે.

અવિધાલક્ષણા પ્રકૃતિમાં સ્થિત પુરુષ (ચિદાભાસ) પ્ર-કૃતિથી જાત સુખ-દુઃખ-મોહાકારેકરી અભિવ્યક્ત ગુણોને ભો-ગવે છે. એ પ્રકૃતિસ્થત્વરૂપા ‘અવિધા’ અને ગુણોમાં સંગરૂપ ‘કામ’-એ અવિધા-કામ ઉભય નિઃસાર સંસારનું કારણ છે;

૧. સુખના ‘પ્રત્યાકાર’ નામ જ્ઞાનના આકારે પરિણામ પામેલા, દુઃખના જ્ઞાનના આકારે પરિણામ પામેલા, મોહના જ્ઞાનના આકારે પરિણામ પામેલા, ગુણો.

અને અધ્યાત્મજ્ઞાન સંસારની નિવૃત્તિનું કારણ છે. આત્માદિવિ-
પય જ્ઞાનેકરી અવિદ્યાલક્ષણુ પ્રકૃતિને નિવારી, અવિદ્યાએ પરિ-
કલ્પિત દેહાદિઓના પ્રત્યગાત્મત્વેકરી સાક્ષાત્ આત્મભાવે પર-
માત્માને જાણવારૂપ તે અધ્યાત્મ જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનવતે બ્રહ્માદિ
સ્થાવરાન્ત વિભક્ત વિનાશી સમસ્ત પ્રાણીઓમાં એક અવિભક્ત
અવિનાશી પરમેશ્વરને સમસ્થિતિકરતારૂપે જે જીવે છે તે
સમ્યગ્દર્શી પુરુષ, મોક્ષાખ્ય પરમગતિને પામે છે. પ્રકૃતિ-પુરુષ
સંગ્રન્ધમાં એવા અનેક શાસ્ત્રીય વિચારો છે.

એક જ મનુષ્યમાં, વિલક્ષણ, અસંગત, અને વિરોધી અનેક
સ્વભાવ જોવામાં આવે છે. કોઈ સમયે તે વિચારશીલ અને શાન્ત
જણાય છે, કોઈ વેલા તે બહુ ચંચલ અને વ્યગ્ર જણાય છે, કોઈ
કાલે તે મૂઠ અને મૂઢિત જેવો દેખાય છે, અને બહુ વેલા થોડા
થોડા અંશે અનેકા અવસ્થાના દેખાય છે. એ સર્વનું કારણ જોલતાં
તે પૂર્વોક્ત શુણ્વચને એજે લાગે છે. દેહધારીમાં એ ત્રિશુણુ સ્વા-
ભાવિક હોવાથી સર્વદેહીમાં વસેલા છે. તેઓમાંથી જે મનુષ્ય સત્વ-
શુણુને પ્રબલ કરે છે તે સુખી થાય છે. એક જ મનુષ્યમાં ત્યારે
વિરોધી સ્વભાવ જોવામાં આવે ત્યારે, આમ સમજવું યોગ્ય છે,
કે:-સારાસાર શુણુની પ્રધાનતાપ્રમાણે તેના સારાસાર સ્વભાવ
ચઈ તેને અનુસરતાં સારાસાર કર્મો તેનાથી કરાય છે. પ્રસ્તુત
વિષયમાં એ વિવેક લક્ષમાં રાખી લખવામાં આવશે. તેમાં
સાવધાનતા સાડ તમોશુણુનાં કાર્યવિષયે સંક્ષેપમાં, અને સન્માર્ગે
પ્રવૃત્તિ સાડ રજોશુણુનાં કાર્યવિષયે પણ લખવામાં આવશે; પરંતુ
સુખ્યત્વે, સત્વશુણુનાં કાર્યો સુખદાયિ અને સર્વને અનુસરવા યોગ્ય
છે તેથી તે વિષયે કંઈક વિસ્તરથી લખવામાં આવશે.

સુદૃઢિચરિત.

સુદૃઢિ મહાત્માઓનાં પાવન ચરિતો બહુ ફલપ્રદ છે એથી
સ્વહિતૈષીઓએ નિરન્તર આદરપૂર્વક તે અલ્પસનીય છે. શ્રીમ-
હાભારતમાં પરમકારુણિક વ્યાસ ભગવાન વદે છે કે:-

“પુરાણમિતિદ્વાસાશ્ચ તથાલ્પાનાનિ યાનિ ચ ।

મહાત્મનાં ચ ચરિતં શ્રોતવ્યં નિત્યમેવ ચ ॥” મહાભારત.

‘પુરાણ ઇતિહાસો તથા જે આખ્યાનો અને મહાત્માઓનાં
ચરિત છે, એઓ નિત્ય જ શ્રોતવ્ય છે.’ એ યથાર્થ છે.

મહાજનોનાં ચરિતોની યથેચ્છમુદ્રા જેના અન્તઃકરણ ઉપરિ પડી હોય છે, અને તેના સારા સંસ્કાર સત્સમાગમથી પુષ્ટિ પામે છે, તેઓ પ્રતિભાનવાન^૧ થઈ મહત્ સત્ કાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે. બ્યવહારકાલે, શ્રુત અને અશ્રુત ઉચિતાર્થનો શીઘ્ર પ્રતિભાસ તેને 'પ્રતિભાન' કહે છે. તે પ્રતિભાનવાદાને પ્રતિભાનવાન કહે છે. નિરૂપિતચરિત સજ્જનોની મુમતિ અને સુકૃતિ, સુચરિતજ્ઞાને સત્કાર્યો કરવામાં ઉત્તેજિકા થાય છે, અને અસત્કાર્યોની પ્રતિબંધિકા થાય છે. સજ્જનોનાં વિચારણુ ઉચ્ચારણુ આચરણુ પ્રત્યેક સર્વ પ્રકારે ઉપકારક છે. અને તે તેઓનાં પાવક ચરિતોમાં પ્રકાશી રહે છે. તત્સ લોહના પિણ્ડમાં અગ્નિ બ્યાપ્તો હોય છે તેમ, જે મહાજનના દોષરહિત દેહેન્દ્રિયના સંઘાતમાં આત્મચૈતન્યના આભાસે અનુવિદ્ધ અન્તઃકરણની વૃત્તિ જે ચેતના છે, તે ચેતનાએકરી પ્રકાશિત અને પ્રકાશક^૨ જે મહાજનો, તે અન્વર્થ સચેતન ગણાય છે. તેઓ અસંખ્ય લોકતું કલ્યાણ કરવા સમર્થ થાય છે.

મનુષ્ય પ્રકૃતિ પુનઃજે પ્રકારની કથી છે:-દેવી તથા આત્મરી. દેવીપ્રકૃતિનો મનુષ્ય પુણ્યકર્મો હોય છે. જે શમ દમ દયા અહ્યાદિને આશ્રિત થઈ પરમેશ્વરને ઉપાસે છે તે દેવવર્ગી વદાય છે. આત્મરી પ્રકૃતિના મનુષ્યો કર્મકર્મો હોય છે. તેઓનું શીલ, -છેદો, ભેદો, પીઓ, ખાઓ, પરસ્વ (ખીજનાં ધનાદિ) હરો, એવું-પાપિ હોય છે. એ દેવી વા આત્મરી પ્રકૃતિ અનુરૂપ સદ્ગુણ વા દુર્ગુણ ઉપર રચિ રહી પુષ્ટિ પમાય છે. જે મનુષ્યમાં પુણ્યશુદ્ધિ અધિક છે અને પાપશુદ્ધિ ન્યૂના છે તે મનુષ્ય દેવવર્ગી ગણાય છે. જે મનુષ્યોમાં પુણ્યશુદ્ધિ અને પાપશુદ્ધિ સમાના છે તેઓ મનુષ્યવર્ગી ગણાય છે. અને જેઓમાં પાપશુદ્ધિ અધિકા છે અને પુણ્યશુદ્ધિ ન્યૂના છે તેઓ પશુવર્ગી ગણાય છે. સુર ગોકુલજી દેવીપ્રકૃતિના દેવવર્ગી પુરુષ હતા.

વિદ્યાબ્યસની, ઉત્સાહી, સદાચારી, કુલીન, રચાશ્રી, વિદ્વાન, પ્રાગ્મણિક, અને જ્ઞાની ગોકુલજીના જીવનચરિત્રના કેટલાક

(૧.) 'પ્રજ્ઞાં નવનસોન્મેષસાલિની પ્રતિમાં વિદુઃ' । (૨.) Man of light and lead.

પ્રસંગો લોકોને બહુ પ્રકારે ઉત્તેજક, બોધક, અને મુખદાયક થઈ રહે એવા છે. એક જ મનુષ્યના જીવનમાં કેટલા અવસ્થાભેદ થાય છે ! પ્રથમ ગર્ભસ્ત્રીમાન, પછી કુલપ્રાપ્તિ સંચલા લક્ષ્મી ચલી જતાં રંક, ઉત્સાહી, ઉદ્યોગી, વિદ્યેચ્છક, સ્વતંત્ર; મહાશયી અને કારભારી, રાજ્યભક્ત, લૌકિક વૈદિક કર્મનિષ્ઠ, તત્સંબંધમાં રજ-સ્તમોચ્છી; તથા શાની અને શ્રદ્ધાનિષ્ઠ. એવા અનેક ગુણોમાંના એકગુણયુક્ત મનુષ્ય હોય તેનો ઇતિહાસ બોધકારક થાય, તો જેનામાં એ બહુ ગુણોના અંશ હોય તેનો ઇતિહાસ સન્માર્ગદર્શક અને ઉપદેશક થાય એમાં શો સંદેહ. ગોકુલજીજીવા એ વર્ગમાંના દેવપુરુષ હતા.

સુરાષ્ટ્રમાં ગોકુલજી જાણાનું કુંડંબ.

સુરાષ્ટ્રદેશ પૂર્વેથી પ્રખ્યાત છે. પંદરમા શતકમુધી તેમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. રાયમંડલિકના વારામાં કિશ્વર સન ૧૪૭૩ માં મહમદ બેગદાએ સુરાષ્ટ્રનું સંસ્થાન લીધું. ત્યાંથી તે આજ સુધી તે સંસ્થાન મુસલમાન સરદારોના સ્વાધીનમાં છે. હાલના નવાબસાહેબ મહાબતખાનજી, કે. સી. એસ. આઈ, ના પૂર્વજમાં જાણીતા મૂલપુરુષ અફગાનીસ્થાનના બહાદુરખાનબાબી હતા. તે શાહજહાનના વારામાં (ઇસવી સન ૧૬૩૦-૫૪) સારા અધિકાર ઉપર આવ્યા. તેઓએ પોતાના પુત્ર શેરખાનબાબીને, શાહજહાં સુરાષ્ટ્રના ગુર્જરાતના પ્રતિનિધિ થઈને આવ્યા તેની સાથે, ગુર્જરાત મોકલ્યા. ત્યાં શેરખાન સુંવાળના ચાણુદાર ઠર્યા. તેઓને ચાર પુત્ર હતા. તેમાંથી ત્રીજા પુત્ર જાફરખાનના વંશજોએ જૂનાગઢમાં બાબીવંશ સ્થાપ્યો જણાય છે. જાફરખાનને સફદરખાનનો ખેતાબ મળ્યો હતો, તેથી તે નામે પણ તેઓ ઓળખાતા.

તે જાફરખાન અથવા સફદરખાન સન ૧૬૬૦ થી ૧૭૨૫ સુધી હતા. પછી તેના પુત્ર સલાબતમહમદખાને પાંચ વર્ષસુધી ગુર્જરાત અને કાઠિયાવાડમાં અધિકાર ભોગવ્યા. એ સલાબત મહમદખાન બહુ બલવાન હતા. તેઓના આશ્રયથી એકવાર જામ તમાચીને જામનગરનું રાજ્ય સ્વાધીન થયું હતું; અને હલવદ (ધરાંગધરા)ના રાજા પોતાના સંબંધીમાંથી કોઈની કન્યા તેઓને આપી હતી. તેના પુત્ર શેરખાન. એ શેરખાન પ્રતાપી હતા. તેઓએ સન ૧૭૩૦ થી ૧૭૫૮ સુધી પોતાના બલબુદ્ધિથી ગુર્જરાત-

સુરાષ્ટ્રમાં સારો અધિકાર ભોગવ્યો જણાય છે. દીક્ષીથી મહારાજ અભયપરિહરજી ગુજરાતના ઉપરાજ (Viceroy) રૂપે આવ્યા હતા તેઓસાથે તથા મહારાષ્ટ્ર લોકોસાથે તેણે ચોતાનો સ્નેહ સંબંધ રાખ્યો હતો. તે વિવક્ષણ દાસની બહુ પ્રકારની ચડતી પડતી ભેઠ અન્તે રોરખાનબાળીએ જૂનાગઢ જઈ રહેવાનો નિર્ણય કરી, સન ૧૭૪૮ માં, તે ત્યાં ગયા, અને સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી, અને પોતે ‘બાહાદુરખાન’ એ નામ ધારણ કર્યું. જૂનાગઢમાં ચોતાનો અધિકાર સુસ્થ કરી પોતે વાઝાસીનાર ગયા. તેવામાં વસંતરાય નામે પૂર્વદેશનો કોઈ પુરુષ બહુ બલવાન થઈ પડ્યો હતો, તેણે જૂનાગઢ સ્વાધીન કરી લીધું. તેનો અધિકાર ત્રોકવા બહાદુરખાન સમર્થ ન હતા તેથી તેઓએ અમદાવાદના નાગરબ્રાહ્મણ રા. રા. દલપતરામને તેઠાવી તેઓના આશ્રયથી વસંતરાયનું પારિપત્ય કર્યું.

એ રા. રા. દલપતરામ સાથે સુરાષ્ટ્ર સંસ્થાનમાંના ઝાલા કુલના મૂલપુરુષ જગન્નાથ સુરાષ્ટ્ર ઝાલા, એક ઉપકારભારી રૂપે વિક્રમ સંવત્ ૧૮૦૫ સન ૧૭૫૦-૫૧માં આવ્યા. તે ઝાલાકુટુંબ, નાગરબ્રાહ્મણશાતિ, આંગિરસ આચાર્ય ગોત્રમ ત્રિપ્રવરાન્વિત ગૌતમગોત્ર, ઋગ્વેદાન્તર્ગત શાંખાયનીશાખાધ્યાયી, નન્દારામોવંશનું હતું. તેની પ્રથમ અવટંક ‘કચોલા’ ની હતી. તે કુલ ઝાલાવાડમાં રહેતું. તહિં કોઈ સંસ્થાનની મેવા કસ્યાથી તેનો સંબંધ તત્રસ્થ ધર્શંગધરાના રાજ્ય સાથે થયો હતો. તેમાંથી એ જગન્નાથ સુરાષ્ટ્ર ઝાલા જૂનાગઢમાં ઉપકારભારી રૂપે આવ્યા. તેઓ આરબલોકના વકીલનું કામ પણ કરતા. તેઓ રાજનીતિકુશલ હતા તેથી રા. રા. દલપતરામના મરણ પછી તેઓ બહુ મહત્વને પામ્યા. તેને વિક્રમ સંવત્ ૧૮૦૬માં સુરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ સંસ્થાનનો કાર્યભાર મળ્યો. તેણે આઠ વર્ષ સુધી તે કારભાર કર્યો. તે જગન્નાથઝાલાના બાઈ રુદ્રજીઝાલા ‘ખાનગી’ કારભારી હતા. સંવત્ ૧૮૨૮ માં તેઓ મરણ પામ્યા. તે રુદ્રજીઝાલાના પુત્ર અમરજીઝાલા નામે હતા. તેઓ નવાબ હામિદખાનના ખાસ કબીલાના (રાજશ્રીવર્ગના) સંવત્ ૧૮૪૭ માં કારભારી થયા. ‘સારી’ નોકરીના બદલામાં સંવત્ ૧૮૫૩ માં નવાબસાહેબે ગાંગેશું ગામ તેઓને વંશપરંપરો આપ્યું છે.’ અમરજીઝાલાએ સંવત્ ૧૮૭૪

સુધી કામ કર્યું. તેઓને ગોવિંદજી ઝાલા, ઇંદ્રજી ઝાલા, વલ્લભજી ઝાલા અને ત્રિકમજી ઝાલા^૧ એમ અનુક્રમે ચાર પુત્રો હતા. સંવત્ ૧૮૮૦ માં નવાબ બહાદુરખાનના વારામાં રા. રા. ગોવિંદજી ઝાલા અને ઇંદ્રજી ઝાલા બંને બ્રાતા પ્રધાન કિંવા મુખ્ય કાર્યભારી થયા. તે કાર્ય તેઓ બે જણે છ વર્ષ સુધી કર્યું અને પછી દૂર થયા; તોપણ રાજ્યના અનુભવી ગણી મહત્ કાર્યોમાં તેઓના વિચાર લેવામાં આવતા, અને રાજ્યમાં તેઓનો સત્કાર પણ સારો રખાતો. સંવત્ ૧૮૮૭ ના માર્ગશીર્ષ શુદ્ધિ ૩ ને દિને રા. ગોવિંદજી ઝાલા મરણ પામ્યા, તેથી રા. ઇંદ્રજી ઝાલાનો પક્ષ નુકસાન, અને તેઓ એકલા પડ્યા. તોપણ તેણે કુટુંબનું ગૌરવ જાળવવા યત્ન કર્યો. રા. ઇંદ્રજી ઝાલાના પુત્ર રા. સંપત્તિરામ ઝાલા હતા. અને સંપત્તિરામ ઝાલાના કુલદીપક દેશદીપક પુત્ર આ જીવનચરિતના વિષયસ્થૂત ગોકુલજી ઝાલા.

પ્રકરણ ૨.

ગોકુલજીનું જન્મ. તેની સંસ્કાર્યમાળા અવસ્થા.

એ દેશદીપક ગોકુલજી વિક્રમ સંવત્ ૧૮૮૦ ના આપાઠ કૃષ્ણપક્ષની તૃતીયા, ઈસવી સન ૧૮૨૪ ના જુલઈ માસની તારીખ ૨૩, ને દિને જુનાગઢમાં એ ઉચ્ચ ઝાલા કુલમાં અવતર્યો હતા.

એ કુલમાં ગોકુલજીના અવતાર સમકાલે તેના પિતામહ ઇંદ્રજી આદિને રાજ્યમાં પ્રધાનપદ મળ્યું તેથી તેનાં પગલાં શકુનિયાળ ગણાઈ કુક્રમે પૂજવા યોગ્ય મનાયાં. એવો સંયોગ મળેથી જેને પગલે કુક્રમમાં શુભ થયું હોય તેના ઉપર સર્વને સ્નેહમમતાભાવ બહુ વધે છે એ સ્વાભાવિક છે. બાલક ગોકુલજી ઉપર ઇંદ્રજીનાં અને ગોવિંદજીનાં વાત્સલ્યભાવ અને સ્નેહમમતા બહુ હતાં. સંપત્તિરામનામાં કોઈ એવો ગુણ ન હતો દેખાતો કે જે

૧ રા. રા. ગોવિંદજી ઝાલાને પુત્રપ્રભ ન હતી. તેઓની પુત્રીના પુત્ર રા. રામરામ મોતીરામ નામે છે. રા. ત્રિકમજી ઝાલાના પુત્ર રા. ગિરિનરાકર ઝાલા, તેને બે પુત્ર, તેમાં રા. રમારાકર વિદ્યમાન છે. રા. વલ્લભજી ઝાલાના પુત્ર રા. સુન્દરજી ઝાલા. તેના બે પુત્રો રા. રા. પુરુષોત્તમરાય ઝાલા તથા રૂસિહપ્રસાદ ઝાલા છે. તેઓને પણ પુત્રો છે.

ઉપરથી તેના ઉદયની આશા બંધાય. તેથી કુટુંબમાંના સર્વતું મન ધન્યપાદના-ધાયણા પગલાંના-આલક ઉપર ઠરતું. એમ સર્વનો પૂર્વ-ભાવ હતો અને તેમાં વળી તે આલકની કાન્તિ સારી, તેથી સર્વે જન તેના વિષયે ભવિષ્ય સાફ ભાપતાં. 'પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય' એવી લોકોક્તિ છે. તેને અનુસરતું તે આલકમાં સત્ત્વ, લોકોને પણ પ્રતીત થવા માડ્યું. એ રીતિએ ગર્ભશ્રીમાત્ર ગોકુલજીને જન્મસમયે બહુ શુભ તથા અનુકૂલ હતું. રા. સંપત્તિરામ તો મર્યાદા પાલી પુત્રને બોલાવતા નહિ. તેથી આલક ગોકુલજીનું લાલન, પાલન, પોષણ, અને ઐરણ્ય આદિ સર્વ, અનુભવી ઈંદ્રજીની દૃષ્ટિલે હતું. જેને પગલે કુટુંબનો ઉદય ગણાયલો તે પનિત-પનોતા-પુત્રને લાઠ લગાવવામાં કંઈ મળ્યા ન રહે એ તો સ્વાભાવિક જ છે.

પ્રતાપિ કુલમાં જન્મ અને વર્ધન એથી અનેક લાભ છે એ ખરું, પરંતુ આ જગતની સર્વ સ્થિતિમાં લાભહાનિ રહેલાં છે, તે તેમાં પણ છે. શ્રીમત્ કુલની સંપત્તિરૂપ વર્ષમાં વસી વધવાથી આલકનું અંતઃકરણ રસાલ રહે છે, મન ઉચ્ચ ઉત્સાહિ થાય છે, બુદ્ધિ તીવ્રતા પામે છે, ચિત્ત અતિ સ્વાર્થિ થતું નથી; અને કુલનું અભિમાન મહાસયતા રખાવે છે. ઉચ્ચ સમાગમ રહ્યાથી કેટલુંક જ્ઞાન તો અનાયાસે જ થયાં જાય છે. તુચ્છ અને નીચ વિચાર કરવાનો પ્રસંગ કવચિત્ જ આવે છે. ગાંભીર્ય અને લાવણ્ય મુખ ઉપર રમી રહે છે. આચાર, રીતિ, મર્યાદા અને સંક્ષેપમાં સર્વ બાબાચરણ દૃષ્ટિને આકર્ષે એવાં થાય છે. અભિજાત કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોની વાણીમાં બહુનાં મનને હરી લે એવી મનોહર મધુરતા વસે છે, જે, કુલીનનું મુખ્ય લક્ષણ અને મુખ્ય સંસ્થા ગણાય છે.

“ન જારજાતસ્ય લલાટશ્રંગં, કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મં ।

યદા યદા મુજ્જતિ ઘાક્ષ્યવાણં, તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણં॥”

‘નીચ કુલમાં થયેલાને કપાલે શીંગડું નથી હતું, અને ઉચ્ચ કુલમાં અવતરેલાને હાથે કમલ નથી હતું. વાણીરૂપ બાણ જ્યારે જ્યારે મુકે છે ત્યારે ત્યારે તેની જાતિનું અને કુલનું પ્રમાણ જણાઈ આવે છે.’

ઉચ્ચ કુલમાં ઉછર્યાનો એવો મહિમા છે. એ સત્ય છે. પરંતુ

સંપત્તિરૂપ જલસાથે વિધાનો પ્રકાશ અને ઉદ્યોગની ઉપલુપ્તા પણ અપેક્ષિત છે. એ સંયોગ હોય છે તો જ તે ઉચ્ચ કુલનો લાભ તેમાં વસન્તી પ્રજાને મળે છે. એકલા ધનની અનુકૂલતા કિંવા અધિકારની અનુકૂલતા હોય, તે ઉપરથી કુલને ઉચ્ચ ગણવું એ ભ્રમ છે. વિધાના અને ઉદ્યોગના પ્રતાપવિનાના સંપત્તિયુક્ત કુલમાં જોયો ઉછરે છે, તેઓ વર્ષાથી ક્લેદિત-કોહીગયેલા-છોડ જોવા હોય છે. તેઓને તે કુલમાં ઉછર્યાનો લાભ નથી મળતો એટલું જ નહિ, કિંતુ વળી હાનિ થાય છે. તેવા મનુષ્યનું મન અને શરીર બન્ને નકામાં પડી જાય છે. જેનાં ‘કર્મ કઠોર અને કાયા કોમલ’ કહે છે, તેવા મનુષ્ય એ વર્ગમાંથી નીકળી દુઃખી થાય છે. સંપત્તિના સુખજલસાથે વિધાઉદ્યોગના સૂર્યનો સુખદ પ્રકાશ અને તાપ-છાયા નહિ તો, વિપત્તિનો એકલો ઉત્તરાચિત્રનો તાપ હોય તો તે પણ, તે રોપાની વૃદ્ધિ કરવામાં ઉપયોગી છે. નહિ તો કોહીને તે રોપાનો નાશ થઈ ન જાય તો, બોદાઈ તો જાય છે જ.

બાલક ગોકુલજીને એ ત્રણે પ્રકારની અવસ્થાનો અનુભવ થયો હતો. તેના શિરશ્ચત્ર રા. ઈંદ્રજીએ પોતાના પનિત પૌત્રને સર્વ રીતિએ કુલદીપક કરવાની ચિંતા રાખી જણાય છે.

નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે:-

“લાલયેત્પંચવર્ષાણિ દશવર્ષાણિ તાઢયેત્ ।

પ્રાપ્તે તુ પોઢશે વર્ષે પુત્રં મિત્રવદાચરેત્ ॥”

તે પ્રકારે ગોકુલજીને લાડમાં ઉછેરી, તેના ૪-૫ વર્ષના વયથી વિધાભ્યાસનો આરંભ કરાવ્યો હતો. મધ્યકાલની રીતિ પ્રમાણે પ્રથમ અંક અને પછી ગૂર્જરાતી વાચનલેખન શીખવા તેને નિ-શાલે બેસાડ્યા. તે સમયે ત્યાં જુનાગઢમાં ફારશી ભણુતર ઉપ-યોગિ ગણાતું તેથી તે ભાષા શીખવવા એક ક્ષેત્રજવાસી રામદાસને ઉસ્તાદ (શિક્ષક) રૂપે પણ રાખ્યા.

નાગરગ્રામજીની ઉન્નતિ હતી અને કઈક અંશે અદ્યપિ રહી છે તેનું સુખ કારણ, તેઓ પોતાની ગમે એવી ઉચ્ચા કે નીચા દશામાં વિધાની ઉપાસના કરતા, તે જ છે. તેઓ દેશકાલને અનુસરીને વિધાના આધારથી જ વૃદ્ધિ પામવા ઉપર પોતાનું લક્ષ રાખતા. બાલક ગોકુલજીએ ગૂર્જરાતી તથા ફારશી અભ્યાસ મન પ્રસન્ન થાય એમ કરવા માડ્યો, તેથી તેનાં વ-

આણુ થઈ ઉત્તેજન મળવા માડ્યું. તે સમયના નાગરો બધા હારકુશલ હતા, તે સાથે ધર્મનિષ્ઠ, ધર્મોભિમાની અને શ્રદ્ધાવાન પણ હતા. તેઓ સંધ્યાવંદનાદિ બ્રહ્મકર્મ પોતે કરતા અને પોતાની પ્રજા તેમ કરે એમ ઇચ્છતા. એક દિવસ કોઈ સંધ્યાવંદનાદિ શીખેલો બાલક રા. ઇંદ્રજી જાણાપાસે આવ્યો. તે એક રલોક ભણ્યો તેથી પોતે બહુ પ્રસન્ન થયા, અને ગોકુલજીને કશું કે:—‘જો, આ બાલક કેવો ભણ્યો છે. તને તો એમાંનું કશું પણ આવડતું નથી. આપણે બ્રાહ્મણે એ શીખવું તો આવશ્યક જ છે.’ ખીજી સર્વવાર્તામાં પ્રસંસા યતી તેથી ઉત્સાહમાં રહેનાર બાલક ગોકુલજીને એ વચન વિષમ લાગ્યું. ‘એ ન્યૂનતા પણ ન રહે તો જ હું ખરો,’ એવો તેના મનમાં સંકલ્પઉદય થયો. નીચની પેઠે તે બાલક ઉપર ઇર્ષ્યા ન આવી પણ ગોકુલજીના મનમાં સ્પર્ધા થઈ આવી કે એમાં પણ ‘મારે એના સમાન થવું.’

ગોકુલજીના વાલમિત્ર દોહલરામ પંદારજી.

જેની સાથે રાજવર્ગી ગોકુલજીને સ્પર્ધા થઈ તે પ્રતિસ્પર્ધા બાલક અમદાવાદવાળા મુશીલ અને પ્રખ્યાત વેદવર્ગી નાગર બ્રાહ્મણ પંડા દૌલતરામ વેકુંકરામ હતા. પ્રતિસ્પર્ધા અથવા એકર્થા પણ સમજ હોય છે તો બાલકોને બહુ લાભ થાય છે. દૌલતરામમાં પણ વિચક્ષણતાનાં ચિહ્ન પ્રથમથી જાણાતાં હતાં. તેના કુટુંબને જુનાગઢ રાજ્યથી શાસ મળે છે તેથી તેઓ ત્યાં રહેતા હતા, અને તે જ કારણથી રાજ્યકારભારીને ત્યાં તેનું ગમતા-ગમન હતું. એ પ્રસંગથી એ ઉભય બાલકનાં મન એકેક પ્રતિ આકર્ષાયાં અને યુવાવસ્થામાં તેઓ મિત્ર થયા. બાલક ગોકુલજીએ પોતાના કુલશુર આનંદજી આચાર્ય પાસે સંધ્યાવંદનાદિ શીખવાનો આરંભ કર્યો. આનંદજી આચાર્ય જે રલોકનો પાઠ આપે તે ઘોષીને ગોકુલજી એવા પાઠ કરે કે તેથી શુરને બહુ સંતોષ થાય; અને તેનાથી પોતાના યજમાન ઇંદ્રજી આગળ કલા વિના રહેવાય જ નહિ, કે, ‘મહારાજ, આપના વૃદ્ધોના પુણ્યપ્રતાપથી આપના કુલમાં ગોકુલજી તો એક કુલદીપક ઉઠશે.’ પનિત પૌત્રની પ્રસંસાનાં આનંદજીનાં એવાં વાક્ય ઇંદ્રજીને આનંદ આપે એ તો સ્વાભાવિક છે.

એ રીતિએ બાલક ગોકુલજી અખિલ કુટુંબને સંતોષકારક થઈ રહ્યા.

ગોકુલજીનાં માતાજી.

તેનાં માતાજી સદાકુમારીના ભાગ્યનો તો પાર જ ન ગણાય. એવા સુપાત્ર પુત્રની માતાને મનમાં જે શુભ આનંદ થાય છે એ વર્ણી શક્યા વિરલ કવિ જ સમર્થ હોય. પોતાની ઉન્નતિને લીધે તો સર્વને સાફ લાગે છે, પરંતુ પરની ઉન્નતિ અને પ્રતાપનું પૂર્ણ નેભિમાન અને આનંદ તે યોગ્ય રીતિએ માતાઓ જ પામી શકે છે. ગૌત્મ સંબંધિ, સ્વાર્થના પ્રમાણમાં, પ્રીતિ કરે છે. માતાજી તો પુત્રની સુપાત્રતા અને પ્રતાપ માત્રથી પ્રસન્ના થઈ પ્રીતિથી ઉભ-રાઈ જઈ પોતાના જન્મને સાર્યક માને છે. ગર્ભધારણ પછીની પોષણાદિજનિકા અનેક પીડાઓને બહુ સુખરૂપ માની માતા સહન કરે છે. મણિપુરાણમાં વહે છે કે:—

“ગર્ભધારણપોષાદિ તતો માતા ગરીયસી !”

એ ન્યાય છે.

અહો ! માતાનું વાત્સલ્ય કેવું અલૌકિક છે. અને તેથી આ-પણા શાસ્ત્રમાં કથે છે કે:—

“ગુરુણાં ચૈવ સર્વેષાં માતા પરમકો ગુરુઃ !”

‘સર્વ પૂજ્યોમાં માતા પરમ પૂજ્યા છે’ એ યથાર્થ છે.

માતાની પ્રીતિ અને મરણની મીતિ.

એ પ્રાણિમાત્રને સહજ, અનિવાર્ય અને એકવાર સમા-ના છે. પરંતુ પોતાની સમજપ્રમાણે પ્રત્યેક જન તેથી મળતાં સુખનો અને સાવધાનતાનો લાભ લઈ ફલ ભોગવે છે.

બહુકરી જે સમયે કોઈ અદૃષ્ટ કારણથી મનુષ્યો અંતરૂમાં સુખ ભોગવે છે, તે સમયે બહિરૂના લોકો તેને સુખી ગણતા હતા નથી; અને જ્યારે બહિરૂના લોક કોઈ મનુષ્યને કોઈ દૃષ્ટ કારણથી સુખી ગણે છે ત્યારે, તેવિધે તે મનુષ્યને અંતરૂમાં સુખ ભોગવવાનું બહુકરી નથી હતું. એમ બાહ્યાન્તરૂથી સુખી ગણાવું અને સુખ ભોગવવું, એ બહુ જ થોડા પ્રસંગોમાં અને બહુ જ થોડા ભાગ્યશાલીઓને પ્રાપ્ત થાય છે. સુપુત્રની પ્રાપ્તિથી માતાજી એ બાહ્યાન્તરૂતાં ઉભય સુખ એક જ અવસરે ભોગવે છે, લોક-

પણુ તેને સુખી ગણે છે, અને અન્તરૂમાં પણ તેને સુખ હોય છે. ગોકુલજીનાં સુષુન્નવતી માતા પૂર્ણ ભાગ્યશાલિની ગણાવા લાગ્યાં.

ગોકુલજીના કુટુંબનું અધિકારથી વતરણું.

૨૦ ગોવિંદજી તથા ઈંદ્રજીનો કારભાર છ વર્ષ પછી ફરચે. તેથી અધિકાર અને આયપદ જોઈયાં થયાં, પણ આંખર તેટલો ન તેટલો રાખવો પડે. એથી બચ આણતો રહ્યો.

એક કવિ કહે છે કે:—

“ધન બાદે મન બદ ગયો, ધન ઘટ મન ઘટ નો’ય,

જો જલ સંગ બદે જલજ, જલ ઘટ ઘટે ન સોય.”

સમૃદ્ધિ વધે સતે મન વધે છે, પછી સમૃદ્ધિ ઘટે સતે મન ઘટતું નથી; જેમ વર્ષાઋતુનું જલ આવે જલાશયમાં જલનંતુ વધે છે, પછી ઉષ્ણકાલમાં તે જલ ગયે તે જન્તુઓ, તરફડી મરી જાય છે, તેમ આવીને ગયેલી સમૃદ્ધિથી મનની દશા થાય છે.

ઈંદ્રજીના કુટુંબમાં તે જ પ્રમાણે કંઈક થયું હતું એમ ૨૦ ગોકુલજીબાઈ કહેતા. મનનો સંકોચ વધ્યો ખરો પણ બહિરૂથી તેને અનુસરતો સંકોચ કરવાનું તત્કાલ મુજબું નહિ. તેથી આવી દશા થવા માંડી:—

અંતરૂ ખાલી અને બહિરૂ લાલી.

એવી સ્થિતિ બહુ નિભવી કઠિના હોય છે. અને મમત કરી ને મનુષ્ય તેમ નિભાવ કરવા તરફડિયાં મારે છે તેને હાનિ અને હાંતી બેઝે થાય છે. એવું સર્વના જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેમ કરવા કાલ આવતાં તેમ કરી શકતું નથી એ પણ ખરું છે.

મીતિ.

ઠાલી લાલી અન્તે, અન્તરૂ બાલી પડી જાય ઠાલી,

સમજું! વિવેક ઠાલી, ઠાલી મમત રો’ પ્રથમથી સંભાલી.

ધીરે ધીરે ધરનાં પાણી ખૂટવા માટે છે એટલે લોકનું દેવું કરવામાં આવે છે. લોક ધીરતા બંધ પડે છે, એટલે ધરમાં ને શુંગારાદિનો સંમહ હોય છે તેને વડાવી કામ ચલાવવામાં આવે છે. પછી જખ મારીને સંકોચ કરવો પડે છે. એમ પ્રાપ્ત: લેવામાં આવે છે.

સંપત્તિવિપત્તિના સંસ્કાર.

૨૧. ગોકુલજીનું વય વધતું ગયું તેમ કુકુંબની દશા તેઓના સમજવામાં આવતી ગઈ. તેઓએ પ્રથમ સમૃદ્ધિનું મુખ પણ દીઠેલું, પછી વિધાલ્યાસ અને ઉદ્યોગના દિરણો પણ તેઓના ઉપર પડેલા. પરંતુ જગતમાં પ્રવેશ કરતી વેલા તો વિપત્તિનો મહાતાપ જ તેઓએ દીઠો.

પાછળથી સુર ગોકુલજીમાં કોઈક કાલે જે તમોશુષ્ણ અને તેને અનુસરતા વિકાર-વિચાર, ઉચ્ચાર, અને આચાર-પ્રસંગોપાત્ત પ્રકટ થતા હતા, તેનું કારણ આ વેલાના વિપત્તિના તાપે કેટલાંક કોમલ ગુંથોને શુષ્ક કરીને, ઈષ્ટ નહિ એવા સંસ્કાર નાખ્યા હતા તે હતું, એમ પ્રતીત થાય છે.

કોઈ નવી રસવતી વાટિકા હોય તેમાં અનેક બીજ, શેપા, અને વૃક્ષો શેખાં હોય, તે ઉપર વૃષ્ટિ થયે તેમાંનાં કેટલાંક અંકુરિત થાય; અને પછી તેના ઉપર એકપદે નિરંતર તાપ પડ્યા કરે તો તેમાંથી કેટલાંક અંકુરમાં જ કરમાઈ જાય છે, કેટલાંક સૂકાઈ જાય છે, કેટલાંક બલી પણ જાય છે; અને કેટલાંક વધી જાય છે, કેટલાંક પાકી જાય છે, અને જેનાં મૂલ હોંડાં જઈ અંતરમાં વહતા રસને અડક્યાં હોય તેવાં કેટલાંક સ્થિર અને દૃઢ પણ થઈ જાય છે. એ મહાતાપમાંથી જે વંચી જાય છે તે મુસ્થ થઈ તેની વૃદ્ધિ અને આયુષ્ય લંબાં થાય છે. એવાં સંકટમાંથી શેષ રહેલા રક્ષિત પદાર્થોને પછી ભય ઓછું રહે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ બહુ બલવાન થાય છે. મનુષ્યોનાં અંતઃકરણ સંબંધમાં પણ એ જ રીતિએ છે. મનુષ્યની કિશોરાવસ્થાના ઉત્તર ભાગનું અંતઃકરણ નવી રસવતી વાટિકા જેવું છે. તેમાં થોડાક ગુણો તો છેક બાલ્યાવસ્થાથી અંકુરિત થયા હોય છે, તે કિશોરાવસ્થામાં સજ્જડ થઈ હોંડાં મૂલ ધાલે છે, કેટલાક ગુણ અંકુરિત થઈ વધે છે, અને કેટલાક કરમાઈ નાશ પણ પામી જાય છે.

ગર્ભશ્રીમાન્ ગોકુલજીના વિદ્યા અને ઉદ્યોગ એ બે ગુણ બાલ્યાવસ્થામાંથી જ અંકુરિત થઈ પોપણ પામ્યા હતા. તે બે મૂલ ગુણોએ કિશોરાવસ્થાના ઉત્તર ભાગમાં હોંડાં મૂલ ધાલીને અંતઃકરણમાં વહતા સ્વાશ્રયરૂપ ગુણે ઝરા સાથે સંબંધ કર્યો હતો.

તે ઉપર વિપત્તિનો મહાતાપ પડતાં તે બહુ બલથી વધવા માડ્યા; અને તેની છાયામાં આવતા બીજા અંકુરિત થતા ગુણોનું રક્ષણ કરવામાં સાધનભૂત થયા. એ ભૂતાર્થ અગ્રે સ્પષ્ટ જોવામાં આવશે.

સમૃદ્ધિના બાહ્ય ઉપાધિમાં અન્તર પડી જઈ તે કરમાવા માટે છે તે બાલકોના સમજવામાં ત્વરિત આવતું નથી. વૃદ્ધો સમજે છે તોપણ તેઓથી આડંબર અને અભિમાન છોડાતું નથી તો બાલકોનો તો શો વાંક. નિર્દોષ બાલકોની દૃષ્ટિમાં સ્નેહભાવ વિના બીજું સર્વ સમાન લાગ્યાં જાય છે. માત્ર એક સ્નેહની અધિકતા ન્યૂનતા તેઓ તત્કાલ પરીક્ષા શકે છે. એ વિના જગતના અન્ય સર્વ પદાર્થ તેઓને સમાન લાગે છે. કઈ અંતર હોય છે તો તે વિપરીતભાવનાનું હોય છે. તેઓને અગ્નિ અને જલ સમાન છે. એના પરિણામનો ભારે ભેદ છે તે જાણ્યા વિના સરખી રીતિએ તેઓને લેવા જાય છે. તેઓને મન ચોનું, પિત્તલ અને પાકું પાન એ ત્રણે સમાન છે. તેઓને ખરા હાથીઘોડાથી આનંદ થાય તે કરતાં માટીનાં રમકડાંમાંના હાથીઘોડાથી અધિક આનંદ થાય છે. એવાં બાલક શું સમજે કે સંપત્તિ આછી ધર્મ છે માટે આપણે સંભાળી માગવું. સંપત્તિના સમયમાં, બાલકને જેનું સ્કુરણ પણ ન થયું હોય, તેવા તેવા પદાર્થો ઉપર તેની વૃત્તિ કરાવવા સર્વ પ્રયત્ન કરે છે, અને નવા નવા ચમત્કારી પદાર્થો દેખાડી તેના ઉપર અનેક પ્રકારે મન ખેંચી તેની મનોવૃત્તિઓ વધાર્યાં જ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ જ્યાં ‘પાણી માગે ત્યાં દૂધ લાવી આપે,’ એમ વિશેષ આખ્યાં જાય છે. સમૃદ્ધિથી અન્તર પડતાં માગેલું પણ મળવું દઢિન પડી જાય છે. તેથી રુદન-જે અબલનું મહાબલ છે-તેનો આશ્રય પકડવો પડે છે. દોષ દોષ કાલે રુદન પાનું ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવી રઢ ભાગી શકતું નથી. પછી વય વધતાં ધીરે ધીરે તેના મનની કેટલીક ઊર્મિઓ બલથી ઉઠતી બંધ થાય છે, પણ અજી એ સર્વ રૂપાન્તરનું કારણ શું, તે તેના સમજવામાં યથાર્થ આવતું નથી. બાલકની પોતાની ચંચલતા આમજ લક્ષ્મી-બાઈની ચંચલતા સમજવાનો અવકાશ તેને મળતો નથી. સંસાર-

૩૫ યંત્રને ગતિમાં મૂકવા મુખ્ય સાધન ધન છે, એ વાત્તી સમજતાં બાલકને બહુ વિલંબ થાય છે.

ગર્ભશ્રીમાન્ ગોકુલજીના અંતઃકરણમાં વિદ્યાના અને ઉદ્યોગના વૃક્ષ ફાલવા માડ્યા હતા, તેથી લાડથી અને સ્વચ્છંદતાથી ઉત્પન્ના થતી મનની લાલસાઓ બહુ વધી ન હતી, એટલે તેની અતિપીડા થાય એમ ન હતું. તથાપિ વિદ્યાએ સારાસાર સમજવાની શક્તિને વધારી મનને ક્રોમલ કરેલું તેથી, થોડી ટકર પણ મર્મ ભેદે એવી લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

પ્રકરણ ૩.

ગોકુલજીની સંસ્કૃતા યુવાવસ્થા.

ગર્ભશ્રીમાન્ ગોકુલજીની કિશોરાવસ્થા ગઈ અને યુવાવસ્થા આવી. તે સંધિમાં વિક્રમ સંવત ૧૮૯૬માં બાલપક્વતાને^૧ લીધે તેઓની અવસ્થા સંસ્કૃતા અને બુદ્ધિ પ્રૌઢા થઈ હતી. પૂર્વાવસ્થામાં જે બહી અનુકૂલતા હતી, અને મન કરાવી, મુખે માગે તેથી મહત્ત્વ મળતું હતું, તેને ઠેકાણે અવશ્ય વસ્તુના પણ સાંસા પડવા માડ્યા. તેનું મુખ્ય કારણ શું, તે તેઓના સમજવામાં આવ્યું હતું. તેથી પોતાના મનના મનોરથ તો મનમાં શમાવતા હતા; અને વિદ્યાભ્યાસનું પૂર્ણ વ્યસન લાગેલું તેથી તેમાં કાલક્ષેપ થતો, એટલે મનની વૃત્તિઓને અલભ્ય પદાર્થો ઉપર આકર્ષીવા અવકાશ થોડો મળતો. પરંતુ તે જ બાલપક્વબુદ્ધિએ એકા વેદના ઉભી કરી હતી. અનેક પ્રસંગથી કુટુંબીઓનો મનોભંગ થાય, તેઓ શુભ ચિન્તા રાખે, અને વારંવાર તેઓનાં ક્રોમલ હૃદય અનેક પ્રસંગોથી વિધાય અને રંધાય; એ સર્વ જો કે સમજી વૃદ્ધ મનુષ્યો સંતાડી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, તોપણ સમજી પ્રજાના આગલ તે પ્રયત્ન મિથ્યા જાય છે. તે વૃદ્ધો, લોક આગલ સાવધાનતા રાખી મુખ ઉપર સ્વસ્થતાનો અને કૃત્રિમ સુખનો રંગ ધારણ કરે છે, પરંતુ ગૃહમાં તેવી સાવધાનતા સદા રાખી શકાતી નથી. તેથી પ્રસંગોપાત્ત વાસ્તવિક ચિન્તામસ્ત મનની

૧ નહાનપણમાં જ મહોટા માણસ જેવી પાત્રી સમજાણ.

છાયા મુખ ઉપર આગ્રા વિના રહેતી નથી; તેથી શૃંગના અંતરૂની અને બહિરૂની એ વિલક્ષણતાનો ભેદ અધિક અને ત્વરિત જણાઈ આવે છે. યુવક ગોકુલજીના જોવા સમજવામાં એવી વિપરીતા સ્થિતિ આવતાં તેઓના મનને બહુ ખેદ થવા માડ્યો. આ સન્ધિમાં ધનની મહત્તાવિષયની મુદ્રા તેઓના અંતઃકરણ ઉપર એવી હાડી બેસી ગઈ કે તેનો આકાર પ્રસંગવશાત્ સદા દેખાતો. "यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः । स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥" એ વાક્ય તેઓને બહુ બલવત્ અનુભવપ્રણીત લાગ્યું. લોકો વારંવાર કહે છે કે:—

यसु विना नर पशु.

जर चाहे सो कर, विना जर टयटय मर.

એવા એવા કથનોની અર્થવત્તા વાસ્તવિકા છે એમ તેઓને દૃઢ થવા માડ્યું. કોઈ પ્રસંગમાં કેટલાંક કારણોનો સંયોગ મનુષ્યોને કોઈ વિષયની ગણુના એવી અમર્યાદિતા કરાવી દે છે કે, પછીથી તેનું યથાર્થ રૂપ જોવાના પ્રસંગ આવે તોપણ તે સુસ્થા ગણુના મનમાંથી ખસતી નથી. એવી ગણુના કોઈ વેલા હાનિકારિકા થઈ પડે છે; તે દ્વારાએ કેટલાક સદ્ગુણો ઉપરિ છાયા પડી તે નિસ્તેજ થઈ જાય છે; એ વૃત્ત-સત્ય-સમજવામાં આવે છે તે સતે પણ તેના બલવાન પંજામાંથી છૂટાતું નથી.

પોતાના કુટુંબનાં મનુષ્યોની વિપરીતદશા જાણી યુવક ગોકુલજીના મનમાં બહુ વિપાદ થવા લાગ્યો. તેઓનાં શિરઃછત્ર સંપત્તિરામ આદિ હતાં એટલે તેઓને કુટુંબની દશાનું નમ્રરૂપ અનુભવવાનો કાલ ન હતો આવતો. સસારવ્યવહાર ચલાવવામાં જે કલેશકારક બાધ નડે છે તેનો માત્ર આભાસ જોવામાં આવતો. તે ઉપરથી મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરી તે કષ્ટ દેખે ત્યાંમુખી વિપાદ થાય, પરંતુ યાહું મન બીજા વ્યવસાયમાં પડે, ત્યાં તેમાં પરોવાઈ જાય, એટલે વધી તે વિપાદ નિર્બલ થઈ જાય.

વિધાના વ્યસને અને ઉલ્લોગે એ સમયે તેઓને બહુ જ સાહસ્ય આપીને ઉપકાર કર્યો, એમ સુઘ ગોકુલજી શ્રીમુખે કહેતા. એવે પ્રસંગે જે મનુષ્ય વિપાદમાં છુડી રહે છે તે મહાકુઃખી થઈ

અન્તે નાશ પામે છે; પરંતુ વિપત્તિની સાથે જે મધ્યયુદ્ધ કરે છે તે મહાપ્રતાપી થઈ બહુ સુખસંપત્તિ ભોગવે છે. એક વિચારક કહે છે કે:-

“તાવદ્વ્યાદિ મૈતવ્યં યાવદ્વ્યયમનાગતં ।

આગતં તુ મયં દૃષ્ટ્વા પ્રહર્તવ્યમ્મીતવત્ ॥”

‘જ્યાંસુધી ભય ન આવ્યું હોય ત્યાંસુધી ભયથી બીનવું થોડું છે. ભયને આવેલું બોધને તો અભીત જેવા થઈ તેને પ્રહાર કરવો જ થોડું છે.’ એ યથાર્થ છે. શ્રી ગોકુલજીએ કંઈક એવા પ્રભાવનો આશ્રય લીધો.

વિપત્તિના જેતાના પ્રતાપનું દૃષ્ટાંત મુસ ગોકુલજી હતા. પ્રતિકૂલતાથી અને વિપત્તિથી મન ભગ ન કરતાં તેના સમ્બુધ્ધ થવાનો દૃઢ નિશ્ચય તેઓએ કર્યો હતો. કુટુંબનો નિર્ગોહ ચલાવવામાં અજી તેઓને ધોળવાનો સમય ન હતો ગણાતો, તેથી તે ધુરાનો ભાર સ્વન્ધે આવી પડેથી જે પ્રયાસ કરવો પડે છે તેમાંથી તેઓ મુક્ત હતા. પોતાના મનમાં કુટુંબને સાહાય્ય કરવાના વિચારો સ્વતઃ થયાં કરે, પરંતુ તેને આચારમાં લાવવાની આવશ્યકતા અજી આવી ન હતી. એથી વિચાર કરે, અને કંઈ યથાર્થ ન સૂઝે, એટલે પોતાના વિદ્યાબ્યસનઉપર ચિત્ત પાછું ફાડે અને તેમાં રમમાણ થઈ જાય.

સુખદા, શુભદા, અને અમરા વિદ્યાના ભંડારની કુચિકા જેને હાથ આવેલી તેને શી ન્યૂનતા રહે. તેઓના બાણુવામાં આવેલું કે:-

“વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુપ્તં ધનં ।

વિદ્યા ભોગકરી યશઃસુલ્ભકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ ॥

વિદ્યા વંધુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં ।

વિદ્યા રાજસુ પૂજિતા ન હિ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥”

“વિદ્યત્ત્વં ચ નૃપત્ત્વં ચ નૈવ તુલ્યં કદાચન ।

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્યાન્ સર્વેષાં પૂજ્યતે ॥”

“વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનં ॥”

“ઉદયમઃ સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ પરાક્રમઃ ।

પહેતે યત્ર વર્તેતે તત્ર દેવઃ સહાયકત્ ॥”

“ઉદ્યોગિનં પુરુષસિદ્ધમુપૈતિ લક્ષ્મીઃ ॥”

સંસારવ્યવહારના સાગરમાંથી તારવા સાડ જાણે વિદ્યા અને ઉદ્યમ એ રૂપી બે મળત પક્ષ આવ્યા હોય એમ તેઓને થયું. તેઓનું સ્વાધ્યયિ અતઃકરણ એ બે પ્રબલ પક્ષથી અવિકલિત રાહિ થતું ચાલ્યું. સત્વશાક્ષીને દૈવ પણ સાહાય્ય કરે છે.

તેઓના પિતા રા. સંપત્તિરામે પોતાના કાકા અને પિતાના કારભારના વારામાં ચોરવાડના વહીવટકારનું અને પછી તક જૂનાગઢની સાયરનું કામ કર્યું હતું. વૃદ્ધેના કારભાર સાથે મં પત્તિરામનો નિયોગ અને જીવિકા પણ ગયાં હતાં તેથી તેઓ પણ નિરુદ્યમી હતા. સંવત્ ૧૮૯૨ માં કારભારની સ્થિતિ ન હતાં તેને અનુસરે એવો વિવાહ રા. ગ. ઇંદ્રજી ઝાવા લઈ બેઠા, અને વસાવડના વિકુલજી ગોવિંદજીની પુત્રી અબ્બાકુમારી સાથે રા. ગો-કુલજીનું લગ્ન કર્યું. જૂનાગઢમાં નાગરજાતિનો સમુદાય, નાગ-જોએ વસાતાં ખીજા સર્વે સૌરાષ્ટ્ર બાર ગ્રામ, ગૂર્જરાત બાર ગ્રામ અને છપોળો કરતાં અધિક છે. ત્યાં લગભગ બે હજાર મનુષ્યોનો સમુદાય છે. ત્યાં આવી રીતિ છે કે વિવાહમાં જે શ્રીમાન્ ગૃ-હસ્થ અબ્રહ્મી થાય તેને ત્યાં જ જ્ઞાતિભોજન ચાલે. મહત્તી સં-ખ્યાનું જ્ઞાતિભોજન ચાલે તેમાં બારે વ્યય થઈ જાય એ કહેવું પડે એવું નથી. એમ અનેક પ્રકારે વ્યય ચાલતો રહ્યો અને આય બધ થયો. સમૃદ્ધિની સંવૃદ્ધિ કિંવા વૃણ્ણાની વૃદ્ધ એ બેમાંથી એક પણ હોય તો મનુષ્યોને સસારના તાપથી રક્ષે છે. પરંતુ તે બેમાંથી એકે નહિ, એટલું જ નહિ કિન્તુ તે બેના વિરોધી ભાવ જે મનુષ્યોમાં આવી પડે છે ત્યાં સતાપની સીમા રહેતી નથી.

ગાયત્રીપુરસ્કરણ-જપનો મહિમા.

રા. રા. ઇંદ્રજી ઝાલાને સસિક્કિ અર્થે ગાયત્રીના પુરસ્કરણમાં બહુ વિશ્વાસ હતો. ગુરુના સન્નિધિમાં કરેલ જપ તે પરમ મત

૧ “ગાયન્ત વ્રાયતે ચસ્માત્ ગાયત્રી તુ તત. સ્મૃતા” । ગાયત્રીકલ્પે જોયી ગાનારને વ્રાય છે-વાયે છે, તેથી ગાયત્રી પુરસ્કરણ-પુર નામ અગ્રે, ચરણ નામ મન્ત્રનો (૧) જપ, (૨) હોમ, (૩) તર્પણ, (૪) અભિષેક, તથા (૫) પ્રક્ષલોજન, એ પચાસ કર્મોનું આચરણ. પૂર્વાભિષુખ વા ઉત્તરાભિષુખ સ્થિત થઈ પ્રાત કાવચી મધ્યાહ્નપર્યંત જપ કરવો અમુક દીક્ષ મત્રની જોડથી સખ્યાનો જપ, તે જપ સખ્યાનો દશાસ હોમ, તે હોમની સખ્યાનો દશાસ તર્પણ, તે તર્પણ સખ્યાનો દશાસ અભિષેક, અને અભિષેક સખ્યાનો દશાસ પ્રક્ષલોજન. હિંચાદિ પુરાણોકી તથા તત્ત્વકી સપ્રદાય છે

ગણાય છે. તે પ્રમાણે બ્રાહ્મ મુદૂર્તમાં ચિરંજીવ ગોકુલજીને ઉ-
ઠાડી સ્નાનસન્ધ્યાવન્દનાદિ પશ્ચાત્ ગાયત્રીનું પુરસ્કારણ વર્ણુમા-
લાએ કરાવવા માડ્યું. યયોક્તકારી, બાહ્યવિષયવિરક્ત, બ્રહ્મચર્ય-
સત્યાદિસાધનયુક્ત, ધ્યાની ગોકુલજીએ તે યથેચ્છ કર્યું. જપ-
પ્રકાર આ છે:—આલસ્યાદિના વર્જનપૂર્વક

“મનઃ સંહૃત્ય વિષયાન્મન્ત્રાર્થગતમાનસઃ ।

ન દ્રુતં ન વિલંબઞ્ચ જપેત્ મૌકિકપક્લિવત્ ॥” તન્મસારે.

‘વિષયોથી મનને પાછું વાલીને મન્ત્રના અર્થમાં ગયું છે મન
જેનું એવો-મન્ત્રાર્થ ચિન્તન કરતો-મનુષ્ય, શીઘ્ર નહિ તેમ વિલંબ
નહિ એમ, મોતીની હાર સમાન, (ઇષ્ટમન્ત્ર) જપે.’ તેમાં ‘વર્ણુ-
માલાનો જપ ઉત્તમ જપ કહેવાય છે.

એવો ઉત્તમ જપ ચિ. ગોકુલજીએ કર્યો. એ જપ યોગનું
એક અંગ છે, તે મન્ત્રયોગ કથાય છે. તેથી તેઓના અન્તઃકરણને
વિમલતાનો અને નિશ્ચલતાનો અભ્યાસ થયો. તેથી વિદ્યાબ્રહ્મ-
શક્તિ અધિકા થઈ. સાધ્યસિદ્ધિમાં એકાગ્રચિત્ત એ સમર્થ સાધન
છે, એ સર્વમાન્ય છે. જપથી ફલસિદ્ધિ બહી થાય છે એ
આ ભરતખણ્ડમાં તો પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વિભૂતિ-
યોગ નામે દશમાધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણભગવાન વદે છે કે-“યજ્ઞાનાં જ-
પયજ્ઞોઽસ્મિ” ॥ અ. ૧૦-૨૫. ‘બહુ પ્રકારના યજ્ઞોમાંયે ‘જપયજ્ઞ’
હું છું.’ જપનો મહિમા એમ ભગવાને શ્રીમુખે ગાયો છે. યુરો-
પખણ્ડમાં પણ તે જપનો મહિમા, વિચારશીલોમાં, ન્યૂન ગણાતો
નથી. પ્રખ્યાત કવિ ટેન્નિસન સન ૧૮૭૪માં એક શુદ્ધસ્થને
લખે છે કે:—

“I have never had any revelations through anes-
thetico, but a kind of waking trance (this for lack of
better name) I have frequently had, quite up from
boyhood, when I have been all alone. This has
often come upon me through repeating my own
name to myself silently, till, all at once, as it were,

૧ જ આદિથી તે જ અન્ત સુધી અને જ આદિથી તે જ અન્ત સુધી અ-
નુલોભ વિલોભે કરી જે જપ થાય તે ‘વર્ણુમાલા જપ.’

out of the intensity of the consciousness of individuality, the individuality itself seemed to dissolve and fade away into boundless being, and this not a confused state, but the clearest, the surest of the sure, utterly beyond words, where death was an almost laughable impossibility, the loss of personality (if so it were) seeming no extinction, but only the true life. I am ashamed of my feeble description. Have I not said the state is utterly beyond words?" Page 123.

Lord Tennyson—A Biographical Sketch by
Henry J. Jennings.

જો જ રાજકવિ પોતાના 'The Ancient Sage' પ્રાચીન
ઋષિ નામે કાવ્યમાં જો જ વિચારને આમ કહે છે:—

"For more than once when I
Sat all alone, revolving in myself
The word that is the symbol of myself,
The mortal limit of the Self was loosed,
And passed into the Nameless as a cloud
Melts into Heaven."

Tennyson. *The Ancient Sage*.

શ્રીગોકુલજીનો પ્રવાસ અને તેમાં સમાગમ.

શ્રીગોકુલજીના વૃદ્ધો, સંવત્ ૧૮૯૧ માં યાત્રાર્થે પ્રભાસ પ્રાચી
ગયેલા, તથા મહેતા રામજી ગુલાબની જ્ઞાનમાં મહુવા-ગોપનાથ
ગયેલા; સંવત્ ૧૮૯૨ માં શ્રીગોકુલજીતું પરિણુયન થયું તે નિમિત્ત
તે વરવધૂસહિત તે વૃદ્ધો ગિરિ-નારી, અંબા, દત્તાત્રેય, કમણ્ડલુ, હ-
નુમાનંધારા, ગચ્છેલા; સંવત્ ૧૮૯૬ માં તેઓના પિતૃચક્ર (કાકા)
વલ્લભજી પોરબંદર ગયેલા; તે જ વર્ષમાં તેઓના પિતામહ ઇંદ્ર-
જીને માણાવદરના ખાને કારભાર સાથે બોલાવેલા ત્યાં ગયેલા; સં.
૧૮૯૭ માં દીવાન લક્ષ્મીશંકરની જ્ઞાનમાં પાટણુ-પ્રાચી ગયેલા,
તેઓ શ્રીગોકુલજીને પણ તે તે સ્થલે લઈ ગયા હતા. પરંતુ સંવત્

૧૮૯૬ મુધી મુખ્યત્વે કરી વિદ્યાભ્યાસમાં જ ગર્ભશ્રીમાન્ ગોકુલ-
જીનો કાલક્ષેપ થતો.

રા. રા. ઈંદ્રજાલાએ અને તેને વ્યવહારમાં પલોંટવા ધારયું.
જૂનાગઢમાં તેવામાં જળરશેઠનો કારભાર હતો. પરંતુ પ્રભુત્વ
અને અધિકાર સરવાણી નશ્વુખાન્ નામે દરબારના પ્રિય હતા તેને
અધીન હતાં. સંવત ૧૮૯૭માં તેના નહોના ભાઈ હુબીબખાં
પાસે પ્રથમ રા. ગોકુલજીને રા. રા. ઈંદ્રજાલાએ રાખ્યા. ત્યાં તેનું
કાર્ય બહુ વિચક્ષણુતાથી રા. ગોકુલજીએ કરવા માડ્યું, તેથી તે ઉપરી
હુબીબખાં પ્રસન્ન થયા. વિક્રમ સંવત ૧૮૯૮ ના અધિક ચૈત્રમાસમાં
કંઈ કાર્ય પ્રસંગે રા. રા. ઈંદ્રજાલાનું તે વેલાના આકર્ષિંગ પોલિટિ-
કલ એજન્ટ કેપ્ટન લીઆન્ડ જેકબની અન્ધારીમાં ફરવું થયું. ત્યાં
જાણે પ્રવાસનો લાભ આપી વિદ્યાભ્યાસના વિચારોનું અનુભવજ્ઞાન
કરાવવા સાથે રાખવાની ધારણા હોય, તેમ રા. રા. ઈંદ્રજીએ
પોતાના પૌત્ર રા. ગોકુલજીને સાથે રાખ્યા. તેઓ માંગરોલ,
કામનાથ, કોડીનાર, મહુવા, આદિ સ્થલે ફરી, પછી અમરેલી ગયા.

આ સ્થલે મુરાદમાં પાછળથી બહુ માન અને કીર્તિ
મેળવનાર, મુરાદસરનાનોમાંના કાર્યભારીઓમાંના અગ્રેસર, પ્રા-
માણિક, બુદ્ધિશાલી, અને પ્રતાપી, બે નરો—રા. ગોકુલજી અને
રા. રા. ગૌરીશંકર ઉદયશંકર—એઓનું પ્રથમ મળવું થયું.
પાછળથી અન્યોન્યઉપર પૂર્ણ સ્નેહમમતા રાખનાર અને એક-
સંપ થઈ મુરાદના સંસ્થાનોના મુખ્ય સ્થંભ જેવા એ બે પુરુષોનો
એ સંધિમાં નિકટ સંબંધ તો ન થયો, પરંતુ સ્વાભાવિકરીતિએ
પરસ્પર મન આકર્ષાયાં, અને ઉભય પુરુષોએ અન્યોન્યમાં ભવિ-
ષ્યમાં થનાર ઉદયનાં શુભ ચિહ્ન જાણે દીઠાં હોય, તેમ, તે જ
વેલા તેઓએ ઇતરેતરને સંવૃદ્ધિપાત્ર ધાર્યા હતા.

પિતામહ અને પૌત્ર મુરાદમાં પ્રવાસ કરી જન્મભૂમિ જૂ-
નાગઢમાં પાછા આવ્યા. તે સમયે આજના જેવાં પ્રવાસનાં સા-
ધન અને પરિચય ન હતાં તેથી એટલો પ્રવાસ પણ મહોટો
ગણાતો.

રા. રા. ઈંદ્રજાલાએ એ રીતિએ પોતાના પૌત્રને નિરં-
તર સહવાસમાં અને સમીપસ્થ રાખી વિદ્યાર્થીની અવસ્થાનું સ-
માવર્તન કરાવ્યું હોય એમ કરયું.

વિધાધનની પ્રધાનતા.

પોતાના પુત્ર રા. સંપત્તિરામને રા. ઇંદ્રજીએ પોતાના કારભારમાં સારા આયપદ્ધનો અધિકાર આપ્યો હતો; અને પૌત્ર રા. ગોકુલજીને વિદ્યા આપી હતી. એ બેમાં શું અધિક ફલદાયક થયું, શું વિશેષ વાર પડ્યું, અને મુખ્યદાયિ અને ઉત્તમ હતું એ, વિવેકી વાચકોના જોવામાં અનાયાસે આવશે. પોતાના વગથી અને પોતાના આશ્રયથી આપેલી રા. સંપત્તિરામની જગા પોતાના કારભાર સાથે ગઈ. પોતાની સાથે પોતાના પુત્ર પણ નકામા થઈ ધરે બેઠા; એટલું જ નહિ પણ રા. સંપત્તિરામે સારી જગાને લીધે આગળનું પોતાનું હતું તે ખર્ચમાં ખોયું અને પાછળથી જ્ય વધારે રાખવા તેઓને અગતિ આપી પડી. પૌત્ર રા. ગોકુલજીને વિદ્યા સંપાદિતા કરાવી સ્વાશ્રયી અને સ્વતંત્ર કર્યા હતા. તેઓની પાસે વિદ્યા વિના કંઈ જ ન હતું. પરંતુ તે સર્વે ધનમાં પ્રધાન વિદ્યાધનના બલથી રા. ગોકુલજી દેવો ઉદય પામી આખા મુરાદમાં શ્રેષ્ઠપદ પામ્યા, અને મહાપુરુષ થયા, તે આપણસર્વેના જોવામાં આવશે. મહાપરિત અને અનુભવી સમર્થ રાજનીતિજ્ઞ ચાણુક્ય-જેને વિષ્ણુગુપ્ત વા સ્વામિન પણ કહે છે- તે પોતાના વૃદ્ધચાણુક્ય નામે નીતિમંથમાં વડે છે કે:-

“ધનહીનો ન હીનઃ ધનિકઃ સ સુનિશ્ચયઃ ।

વિધારત્તેન યો હીનઃ સ હીનઃ સર્વવસ્તુપુ” ॥

‘માત્ર ધનથી હીન તે હીન નથી જ, તે તો (શુભ શુણ્વના હોય તો) નિશ્ચય ધનવાન જ છે. વિધારત્તથી જે હીન છે તે સર્વ વસ્તુ વિપે હીન છે.’ અન્ય બહુ પદાર્થ હોય તોપણ વિદ્યા વિના તે અધમ છે. એ યથાર્થ વિચાર છે.

જગત્ની અવસ્થાનું અવલોકન કરનાર અને ઇતિહાસને જાણનાર પ્રત્યક્ષ દેખે છે કે, માત્ર ધનસંચય ઉપર કે અધિકારઉપર આધાર રાખનાર કુટુંબોની ભારે વિપરીતદશા દાણવારમાં યદ્યજ્ઞ છે. સ્વભાવથી જ સંચલ ધનને અને અધિકારને, વિદ્યાના બંધન વિના, સરી જતાં વાર લાગતી નથી. એથી સમજી માતાપિતાએ પોતાની પ્રજાના અચલ મુખ અર્થે તેઓને વિદ્યાનું સંપાદન કરાવી આપવાની જ ચિન્તા રાખવી એ યોગ્ય છે. ધનાદિનો સંચય આપના-

રની અને મૂકી જનારની પ્રજા નિર્ધના થઈ ગયેલી અને દુઃખને પામતી, અનેક સ્થલે જોવામાં આવે છે.

રા. રા. હિન્દ્રજીની સદ્ગતિ.

રા. રા. હિન્દ્રજીજીવા સંવત્ ૧૮૯૯ ના કાર્તિક વદિ ૩ દિને સદ્ગત થયા. તેઓની ઉત્તરક્રિયા તેઓના શ્રદ્ધાલુ પુત્ર રા. સંપત્તિરામે સારા પ્રકારે કરી. તેથી લોકો તેઓને મહોડે તો સારાં વખાણુ કરવા લાગ્યા, પરંતુ કુટુંબની દુર્દશા વધવા માડી. રા. સંપત્તિરામ શ્રીજગદંબાના ઉપાસક હતા. તેઓના પૂજનમાં તેઓ બહુ કાલક્ષેપ કરતા. અમદાવાદવાળા પંડા જયરામ મંત્રશાસ્ત્રી હતા, તેઓની સાથે રા. સંપત્તિરામનું મન મળેલું હતું. તેઓ સંપત્તિ મેળવવાના મંત્ર કહાડી તેને પ્રયોગ બતાવતા તે પ્રભાણુ રા. સંપત્તિરામ મહાશ્રમથી પ્રયોગ કરતા. પરંતુ તે પ્રયોગમાંથી રા. સંપત્તિરામને સંપત્તિને સ્થાને નિષ્ફળતા અને નિરાશા માત્ર મળતી. તોપણ તેઓ સદાચલથી તેમાં મગ્ન રહેતા. તેઓ જાતે મુશીલ, નૈષ્ઠિક, કુટુંબવત્સલ અને એકમાર્ગી હતા.

રા. રા. હિન્દ્રજીજીવા રૂપ સમર્થ શિરશ્ચત્ર રા. ગોકુલજી ઉપર હતું તે આ જગતમાં પ્રવેશ કરવાના ખરા સંધિમાં ઉડી ગયું. સરવાણી નથુખાનના ભાઈને ત્યાં તેઓએ રા. ગોકુલજીને ડાળે વલગાડ્યા હતા. તે સરવાણીનું ગૌરવ પણ સંવત્ ૧૯૦૦ માં ત્રુટ્યું, એટલે રા. ગોકુલજીને પણ મૃદે બેસવા વેલા આપી, એ નહાતું અવલંબન હતું તે પણ ગયું. એ જ વર્ષમાં મિસ્તર માલ્હેટ, પોલિટિકલ એજન્ટ, જૂનેગઢ આવ્યા. તેઓની અધ્યક્ષીમાં રાજ્યશ્રીયુત ગૌરીશંકર પણ હતા. તેઓને અને ચરિત્ર નિરૂપ્ય ગોકુલજીને તે સમયે પરસ્પર વાગ્વિનોદ થતાં અન્યોન્ય વિષયે પ્રથમ જે સદ્ભાવ ઉદ્ભવ્યો હતો તે સખલ થયો. એ જ વર્ષમાં નવાળ હામિદખાનજીના વારામાં રા. રા. અનન્તજી જૂનાગઢના મુખ્ય કારભારી થયા. રા. રા. અનન્તજીને જાણ કુટુંબ ઉપર રોહમમતાભાવ ન હતો. તેથી તેઓના વારામાં એ કુટુંબને કંઈ લાભની આશા ન હતી. ઉદ્યોગી ગોકુલજી બહિર્થી એમ નિરાશ્રિત થઈ ગયા, પરંતુ અંતરમાં વિદ્યાનો આશ્રય તેઓને પૂર્ણ હતો, તેણે એ વિષય સમયે બહુ જ સાહચર્ય આપ્યું. તેથી તેઓ અંતરમાં ગ્રીષ્મ મહાશય રાખી ઉત્સાહી

અને પ્રયત્નશીલ રહ્યા. તે સમય એવો હતો કે સ્વસંબંધીના પક્ષ વિના રાજ્યમાં પ્રવેશ થાય નહિ, અને હોય તો રહે નહિ. પોતાનો હતો તે પક્ષ ઘુટ્યો એટલે તુરત બીજા પક્ષમાં ભળી જવું એ સ્વાર્થસાધકતા તેઓને સારી ન લાગી. એથી રાજ્ય આશ્રયનો પ્રયત્ન તે વેલા દૂર રાખી, વિદ્યાશ્રય અધિક લેવો ઉચિત છે એમ તેઓને અનેક કારણથી લાગ્યું તેથી તે પ્રમાણે વર્ત્યા.

પરંપરાથી કુટુંબમાં જગદંબાની ઉપાસના તો ચાલતી આવતી હતી. શ્રીવિદ્યાનો ઉપદેશ પણ રા. ગોકુલજીને તેઓના પિતામહના વારામાં જ થયેલો હતો. એટલે તે વિષેનું સામાન્ય જ્ઞાન તો તેઓને હતું. પરંતુ યથાર્થ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાને મંત્ર-શાસ્ત્ર અર્થ સહિત શીખવું આવશ્યક છે એમ તેઓને લાગ્યું. તેથી કુલગુરુ આનંદજી આચાર્ય પાસેથી અને પછીથી પંડાજી જયરામ અમદાવાદવાસી વેદવર્ગીય નાગર બ્રાહ્મણ પાસેથી શ્રીગોકુલજીએ મંત્રશાસ્ત્ર શીખવા માંડ્યું. તેમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્રની અપેક્ષા રહેતી; તેથી જ્યોતિઃશાસ્ત્ર પણ તેઓએ આરંભ્યું. તેનાં મૂલતત્ત્વો તો આનંદજી આચાર્યે જ શીખવ્યાં. પછી યાત્રાર્થે જર્ણુદુર્ગમાં પરદેશીય વિદ્વાનો આવતા તેઓનો સમાગમ રાખી તેઓ પાસેથી શ્રી-ગોકુલજી અધિક ગીખી લેતા હતા. મંત્ર અને જ્યોતિષ-એ ઉભય શાસ્ત્ર-માં તેઓએ સારી પ્રવીણતા મેળવી હતી.

શ્રીગોકુલજીમાં વેદાન્તસંસ્કારનો આભિર્માવ.

વિદ્યાભ્યાસ કરતાં શ્રીયુક્ત ગોકુલજીને આમ લાગ્યું કે, બીજા શાસ્ત્રો છે તે આ લોકમાંના અભ્યુદય સાડ છે ખરાં, પરંતુ જુદિ-માનોને પ્રિય પરમપુરુષાર્થપ્રદ જે નિઃશ્રેયસ તેનાં સાધન થાય, વા પરમ મુખ આપે, એવી અપૂર્વતા તેમાં પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થતી નથી. તેને સાડ કંઈ અન્ય જ શિરોમણિ શાસ્ત્ર હોવું જોઈએ. એમ તેઓને સંકલ્પ રહ્યો. આનેદજી આચાર્યને એ વાર્તા નિવેદિતા કરતાં તેઓએ શાસ્ત્રપ્રમાણે જણાવ્યું કે:—‘વેદનો શિરોભાગ તો ઉપનિષદ ગણાય છે. તેને વેદાન્તશાસ્ત્ર પણ કહે છે.’ એ જ-ન્મસાર્યકર પરમપુરુષાર્થપ્રદનું નામ અવણુગોચર થતાં જ કંઈક ચમત્કારિકરીત્યા એ પરમપુરુષાર્થ સંપાદન કરવા શ્રીગો

કુલજીના અન્તઃકરણમાં પ્રીતિપૂર્વક મહાભિલાષ ઉત્પન્ન થયો, અને દોઢ સ્વલ્પ પ્રતિબંધ હોય તે કિંચિત્ નિમિત્તે કરી દૂર થઈ જઈ પૂર્વસંસ્કારનો સંચય પ્રકટ થાય છે, એમ રા. ગોકુલજીના અન્તઃકરણમાં તે પરમપુરુષાર્થના પ્રવાહનો આવિર્ભાવ થઈ આવ્યો, અને તેઉપર અનિવાર્ય અભિરચિ થઈ આવી. ઉત્તમ અધિકારી પ્રતિ પરમાર્થતત્ત્વનું ઉપદેશક, સદાત્મૈકત્વના નિર્ણયની તત્પરતાએ જ ઉપયુક્ત, નિરતિશય પરમાત્મતત્ત્વનું નિર્દેશક, વેદાન્ત છે. તેથી થતું નિરતિશયથેયઃસાધક આત્મજ્ઞાન, અધિકારીને સ્વારાજ્યમાં અભિપેક્ષે છે. એવા સામ્રાજ્યપ્રદ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરાવનાર યોગ્ય મહાપુરુષની અપેક્ષા છે, તેવા મહાપુરુષ તે સમયે તહિ દુર્લભ હોવાથી તેમાં પ્રવેશ ન થતાં પુણ્યપુંજપકવક્ષ્ણ શ્રીયુત ગોકુલજીની આદરપૂર્વક ઉત્કંઠા બાહુ વધી. પોતાને અધ્યયન કરવાનાં પુસ્તકો ધનસંકોચને લીધે રા. ગોકુલજી સ્વહસ્તે જ ઉતારી લેતા. આનન્દજી આચાર્યે કહ્યું કેઃ-‘અધ્યાત્મરામાયણુ વેદાન્ત-શાસ્ત્રવિષયક છે.’ તેથી તે પુસ્તક રા. ગોકુલજીએ વાચવા માડ્યું. અને પછી શ્રીગોકુલજીએ સ્વહસ્તે તે ઉતારી પણ લીધું છે.

સંપ્રદાય પ્રચલિત છે તેમ સંસ્કૃતવ્યાકરણગ્રંથ રા. ગોકુલજી પ્રથમ ભણ્યા ન હતા, પરંતુ જે પુસ્તક ભણુતા કે શ્લોક સાંભળતા, તે અર્થસહિત સમજવાની આવશ્યકતા છે, એમ તેઓની સ્વાભાવિકી ભતિ હતી, તેથી તેમ કરવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા. એથી અર્થજ્ઞાન અને વ્યુત્પત્તિ થવા માડ્યાં હતાં. તેઓના આસન્નિગ્ધ દૌલતરામ પંડાજીને વ્યાકરણના સંસ્કાર પણ હતા, તેથી તેના સાહાય્યથી પણ કેટલુંક તેઓ સમજી લેતા. એમ અભ્યાસથી અને બુદ્ધિની તીવ્રતાથી સરલ સંસ્કૃતગ્રંથો સમજવા માડ્યા, તેમ તેમ તેમાં અધિકાધિક રસ લાગવા માડ્યો. તેમાં દૌલતરામ પંડાજી જેવા સહાધ્યાથી તેથી વિદ્યાનું વ્યસન એટલું વધ્યું કે મણા નહિ. હાલ શાલા અને પાઠશાલામાં અભ્યાસકર્તા સારા વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્યોગ કરે છે તેઓના કરતાં એ સ્વેચ્છાથી અભ્યાસકર્તા જે વિદ્યાર્થીઓનો ઉદ્યોગ ન્યૂન ન હતો, કિન્તુ વિશેષ પ્રશંસનીય હતો. કારણ કે તેઓને બાહ્યનું ઉત્તેજન કંઈ જ ન હતું, તેમ જેઓની સ્પર્દા કરે એવા બીજા સહાધ્યાથીઓ પણ ન હતા.

એઓને સંસ્કૃતઅભ્યાસની બહુવૃદ્ધિ ચાહી, તેમ કરતાં

પૂર્વે ફારસી ભણ્યા હતા તે વિસારી મૂક્યું ન હતું. અવકાશમાં સૌમ્યપ્રકૃતિના બક્ષીજી મથુરાદાસને સુર (ઉસ્તાદ) સમ ગણી તેઓની સાથે ફારસી કિતાબો પણ વાચતા.

વિપત્તિમાં અને ત્રિપમા અવસ્થામાં હતા અને તાત્કાલિક ફક્તની આશા નહતી તે સતે યોગ્યતા મેળવવામાં શ્રીગોકુલજીએ કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા ન રાખી. વિધાને અર્થે જ વિધાની પ્રાપ્તિ કરવી એવો મહાશયી ત્રિચાર ચિરત્ર યુવકને હોય છે. બહુકરી ધન દિવા અધિકાર આદિ અન્ય ફક્તની આશાએ લોહો વિધાલ્યાસ કરે કરાવે છે. પરંતુ જે વિધાનન્દના જ હેતુથી વિધાલ્યાસ કરે છે તે ધન્ય છે. અન્ય ફક્તની આશાએ જે વિધાલ્યાસ કરે છે, તેઓ પ્રાયશઃ તે ફક્તની સમીપ જાય છે એટલે તે સાધનશૂતા વિધાને વિસારી મૂકે છે. તેથી ભારે હાનિ થાય છે. વિધાના આનન્દ અર્થે જ જે વિધાને સેવે છે તેને વિધાના અઙ્ગીકૃત આનન્દનો લાભ થાય છે, અને તેનાં સહભાવિ અન્ય ફક્ત તો એની મળે એવાઈ તેની પાસે આવે છે. એમ મુખ્ય અને ગૌણ ઉભય લાભ તેને મળે છે. એ શૂતાઈની સત્યતા શ્રીમાન્ ગોકુલજીનું ચરિત્રનિરૂપણ વાચતાં સ્પષ્ટ થઈ આવશે. અધીર મનુષ્ય કરતાં ધીર યોગ્ય સત્ત્વવાન્ મનુષ્યની મનઃકામના સફલા થવાનો અધિક સંભવ હોય છે. યોગ્ય સત્ત્વવાન્ને ઈશ્વર પણ અભીષ્ટ આપે છે, ‘એથી પ્રથમ યોગ્ય થઈ પછી આશા કરવી’ એવું અનુભવીઓનું કથન છે તે સ્વાર્થ છે.

શ્રીમાન્ ગોકુલજીના અન્તઃકરણમાં પરમપુરુષાર્થ સંબંધી સંસ્કારનો આવિર્ભાવ થયો હતો એ તો પૂર્વે સૂચન્યું છે. એ સંસ્કારખીજ બે ત્રણ વર્ષમાં અંકુરિત થઈ રહ્યાં હતાં. તેઓની વૃદ્ધિ થવાનો અવે અવસર આવ્યો.

સંવત્ ૧૯૦૨-૩ ના વર્ષમાં અપેક્ષાજન્યમનામે સંન્યાસી, - જે પૂર્વાશ્રમમાં પંડાજી નિર્ભયરામ નામથી નગરના નાગરશાહણુ હતા, તે-જૂનાગઢ આવ્યા. તેઓની સાથે સમાગમ રાખી રા. ગોકુલજીએ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવા માડ્યો.

શ્રીગોકુલજીનું પોરબંદર જવું.

એ જ વર્ષમાં આનન્દજી આચાર્ય પોરબંદર ગયા. ત્યાંના રાણાજી આનન્દજીના ઉપરિ શ્રદ્ધા રાખતા હતા. આનન્દજીએ રાણાજી

પાસે પોતાના યજમાનના કુલમાંના જુદ્ધિમાન ગોકુલજીની બહુ પ્ર-
શંસા કરી. તેઓનો ગ્રહયોગ પણ બહુ સારો છે, આદિ વાર્તા
કરીને રાણાજીનું મન લોભાવ્યું. રાણાજીએ શ્રીમાન ગોકુલજીને
પોતાને ત્યાં રાખી લેવા ઇચ્છા બતાવી. તે ઉપરથી આનન્દજી
આચાર્ય ગોકુલજીને પોરબંદર લાવ્યા. એ સમયે શ્રીગોકુલજી
યુવાવસ્થાના પૂરમાં હતા. તેઓની કાન્તિ હૃદયંગમા હતી. જુદ્ધિની
તીવ્રતા પણ તેવી જ મનોહરા હતી. વાણી પણ મધુરા, સશાસ્ત્રીયા
અને સંસ્કારને પામેલી. બોલવાની છટા પણ ચિત્તાકર્ષિકા.
વસ્ત્રાભૂષણ પણ સ્વચ્છ અને શોભન. એ સર્વેનો એવો પ્રતાપ
પડ્યો કે રાણાજી મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયા. લોકોનું એવું મત
છે કે, રાણાજી બહુ પ્રકારે કુશલ અને સમજુ છે, પરંતુ તેઓનો
સ્વભાવ ઉદાર નહિ કિન્તુ વ્યયશંકી છે. એ અનુદાર સ્વ-
ભાવે તેઓને યોગ્ય મનુષ્યોથી ચતા અમૂલ્ય લાભથી સદા વિમુખ
રાખ્યા છે. ગુણવંતોથી રાજ્યનું મહત્ત્વ અને મહિમા ફેટલાં વધે
છે તે એવાઓ સમજતા નથી. પ્રમાણમાં ખીજ રાજાઓથી
અધિક ગુણવાન રાણાજીએ શ્રીયુત્ ગોકુલજી જેવાને રાજ્યસંબંધ
કરાવી પુરુષપરીક્ષા કરી હતી તો, તેવાના સમાગમથી ઉદારતાના
સંસ્કાર થઈ, શક્તિમાન સન્નજનોનો સંગ્રહ ત્યાં થયો હત, તેથી
તે રાજ્યનો આજ કેટલો પ્રતાપ વધ્યો હત તે કહી શકાતું નથી.
શ્રીમાન ગોકુલજીને મળ્યા પછી પેલી અનુદારતાની પ્રજ્વળે
રાણાના મનમાં આ આશયનો અર્થ લેવરાવ્યો કે, ‘આ પુરુષનો
આજથી જ એવો પ્રતાપ પડે છે, તો આગળ જતાં અધિકાર
પામેથી અધિક પ્રતાપી થઈ મને છાયામાં નાંખશે, એની યોગ્ય-
તાપ્રમાણે એને આપવામાં પણ પહોંચી નહિ શકાય. આપણે
તો આપણા જેવા સ્વભાવનો હોય તેની સાથે જ સાફ.’ એ
આદિ રંકવિચારનો જન્મ રાણાજીના મનમાં થયો જણાય છે.
તેથી ગોકુલજીની આગતાસ્વાગતા તો કરી, પરંતુ કંઈ કાર્ય આપ્યું
નહિ. થોડા માસ ત્યાં રહી કાર્ય ન આપ્યું એટલે ગોકુલજીએ
આજ્ઞા માગી. રાણાજીએ વસ્ત્રાભરણ આપી તેઓનો સત્કાર
કર્યો. પોરબંદરથી વિદાય થઈ જૂનાગઢ પ્રતિ રા. ગોકુલજીનું
પુનરાગમન થયું. વેદાન્તના પ્રખ્યાત વક્તા વ્યાસ જયકૃષ્ણ સાથે
આ સમયે પોરબંદરમાં શ્રીગોકુલજીનો પ્રથમ પરિચય થયો.

રા. ગોકુલજીને વિદાય કરવાનો વૃત્તાન્ત આચાર્ય આનન્દજીએ જાણ્યો ત્યારે રાણાશ્રીને તેઓએ આવા આશયનું કહ્યું કે:—‘એ ભાગ્ય-શાલી કુલીન અને પ્રતાપી ગોકુલજી કોઈ સમયે મુરાદના પ્રધાન થશે. આપના મુદ્દામાપુરીના રાજ્યને એ યોગ્ય નથી. એનો તો અન્તે અશ્યુદ્ધ છે, પરંતુ આપે તો મણિતુલ્ય મૂલ્યના સહજ સુમગ પુરુષરત્નને ખોયું છે.’ એપછી ૧૫-૧૭ વર્ષે રા. રા. ગોકુલજીભાઈ મુરાદ રાજ્યના પ્રધાનરૂપે શ્રીપોરબંદર ગયા ત્યારે શ્રીરાણાજીએ સ્વમુખે એ વાર્તા તેઓને વિદિત કરી અભિનન્દન આપી આનન્દજી આચાર્યની વચનસિદ્ધિની પ્રશંસા કરી હતી.’

મુરાદના વિદ્વાન પ્રધાનને પોરબંદરમાં ગમનાગમન એ મંગ-લસૂચક જણાય છે. પૂર્વે પણ પ્રખ્યાત અમરજી કુવરજીના અ-મર પુત્ર વિદ્વાન રણુછોડજી દીવાન પણ એકવાર વિપત્તિમાં આ-વતાં પોરબંદર સંચર્યા હતા. ત્યાં તે સમયના તત્તલવાન રા-ણાશ્રીએ અમરપુત્ર સ્વાશ્રયી રણુછોડજીના સહભિમાનની પરીક્ષા સાડ પ્રથમ કંઈક કીતુક કરી પછી પ્રશંસાપૂર્વક તેઓનો આદર-સત્કાર કર્યો હતો. પણ પછી જૂનાગઢમાં તેઓની આવશ્યકતા જાણ્યાથી તેઓને જૂનાગઢના રાજ્યકર્તાનું નિમંત્રણ ગયું. પોરબંદ-રથી અનુજા લઈ જૂનાગઢના રાજ્યનું જયપૂર્વક અભીષેક કાર્ય કરી તેઓ પણ પ્રધાનપદને પ્રાપ્ત થયા હતા.

રામગુલાં દર્શન.

વિ. સંવત્ ૧૯૦૪ ના વર્ષમાં મહાપ્રખ્યાત અક્ષનિષ્ઠ શ્રોત્રિય

૧ એ જ્ઞાન્ત રા. રા. ગોવિન્દજી ઝાલાના દાંદિત રા. રા. રામરામ મોતીરામે પાતે જ સાંસજ્યા પ્રમાણે કહેશે છે.

૨ રામચાવા.

ફક્તિલ દિગાના મધ્યગત શ્રીદરિદ્રાવાદ-દૈદરાબાદ-નગરમાં રાખના મદામત્રી યજ્ઞુર્વેદી મદારાદ્ બાણજીને ત્યાં વિક્રમ સંવત્ ૧૮૪૦ માં રામ જન્મ્યા હતા. તે કુટુંબ રાજસંબંધવત્ તથા શ્રીમત્ દર્જે રામબાવા પૂર્વના પ્રખત સંસ્કારથી ખાસ્યાવસ્થામાંથી દેવીસંપત્તિ ધારણ કરતા હતા. યજ્ઞા-પત્રીન સંસ્કાર અનન્તર રનાન, સંખ્યા, જલપદાદિના અને અન્ય નિયમ આદિના શુભાચારવિધે પ્રવર્તતા હતા; અને સત્સમાગમ કરી સાસત્રવ-જનું જમન રાખતા.

૧૬ વર્ષના વયે કોઈ નિષ્ઠાવાન પંડિતના મુખથી શ્રીમદ્માનવન શ્રવણ કરતાં તીવ્ર વિરાગ જન્મ્યો. તેથી કુટુંબની સર્વે વિભૂતિઓનો ત્યાગ કરીને

સાની રામગુરુ કિંવા રામબાવા છૂલ્લુંદુર્ગ પધાર્યા. તેઓની અનિ-
વાર્ય યોધશક્તિની કીર્તિ, કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, અને ગુર્જરાત્રમાં પ્રસરી
તીર્થયાત્રાર્થે તે નીકળ્યા; અને કાશી આદિ મહાશુભસ્થાનમાં વિચરવા મા-
ડ્યું. તત્રસ્થ મહાત્માઓના મુખારવિન્દ્યથી વેદાન્ત શ્રવણ કરતાં તત્ત્વબોધનો
આવિર્ભાવ થયો, અને પ્રત્યગ્અભિન્નબ્રહ્મગોચર પ્રમાણાન પ્રાપ્ત થયું.
પશ્ચાત્ સ્વરૂપાનુસંધાનદ્વારા બ્રહ્માકાર મનોવૃત્તિરૂપ સમાધિનો અભ્યાસ આ-
દ્યો. કેવલ કોપીન, અગ્ન્યલો, કમંડલુ અને જટામાત્રને તે ધારણ કરતા.
નિયમિત આચાર રાખી એક વાર આહાર, દ્વિવાર જલપાન, અને એક
પ્રહર શયન કરતાં વ્યવહાર સંબંધી વાર્તાલાપ કોઈ સાથે કરતા નહિ, કિન્તુ
સદા પરમ પાવન રામ નામની ધ્વનિ કરતા રહેતા. તે રામ નામનો અ-
ભ્યાસ એવો આરંભ થયો હતો કે, તેઓ સુપ્ત હોય ત્યારે પણ અન્તરૂમાં
તેનો ધ્વનિ થતો, એમ કેટલાએક પરિચિત શિષ્યાદિઓની સાક્ષી પડી છે.
ઇત્યાદિ ઉપરથી તેઓનું રામગુરુ કિંવા રામબાવા એ નામ પ્રચલિત થયું છે.
રામનામની ધ્વનિ સાંભળી લોકો એકત્ર થતાં, પછી વેદાન્તની કથા કરતા.
તેઓની યોધકશક્તિ અસાધારણી હતી.

નાસિક થઈ તેઓ મુંબઈ આત્મા હતા. ત્યાં એક વર્ષ વસી વેદાન્તનું
શ્રવણ તેઓએ કરાવ્યું. પછી તેઓ શ્રીદ્વારિકા ગયા, અને ત્યાંથી કચ્છમાં
પ્રત્યક્ષા. ત્યાં તેઓનો યોધ શ્રવણ કરી બહુ જનોએ તેઓનામાં શુરુભાવ
કર્યો. કચ્છમાં એકદા શ્રીઅપરોક્ષાનુભૂતિ માંના રાજયોગનું આખ્યાન કરતા
રામગુરુ સમાધિસ્થ થયા. અષ્ટ દિવસ પર્યંત સમાધિથી ઉત્થાન થયું નહિ.
તે સમયે સરીર કાષ્ઠવત્ અને નેત્ર અર્ધોન્મીલિત અને મન્દ મન્દ પ્રકાસ
પ્રતીત થતાં. રામગુરુના મુખ્ય શિષ્ય આપુમહારાજ શુરુસ્તુતિનું ગાન
કરતા હતા તેવામાં શબ્દની કોઈ અસાધારણી શક્તિથી રામગુરુ પ્રકાસન
મૂકતાં ઉત્થિત થયા.

કચ્છથી સુરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં રામબાવા આત્મા. ત્યાં સુદામાપુરી, છૂલ્લુંદુર્ગ,
આદિસ્થાનોમાં ઉતારો કરી વેદાન્તની કથા કરતા. સુરાષ્ટ્રમાં ભટ્ટ જયકૃષ્ણજી
બ્યાસ અને સુદ્ધ ગોકુલજી ઝાલા રામબાવાના અગ્રણી શિષ્યરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા.
પત્નીકરણ નામે એક પ્રબંધ શ્રીરામબાવાએ ગૂર્જર ભાષામાં રચ્યો છે તે
પ્રસિદ્ધ છે. તેઓએ ચતુર્થાશ્રમ-સંન્યાસાશ્રમ-ગ્રહણ કર્યો ત્યારે તેઓને
'અખવૃદ્ધાનન્દ સરસ્વતી' એ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. સુરાષ્ટ્રથી તેઓ
ગૂર્જરાત્રમાં આવ્યા. ત્યાં અમદાવાદમાં ચોટુ રહી વેદાન્તશ્રવણ કરાવ્યું.
અમદાવાદથી વટપદ-વડોદરે-આવ્યા.

વડોદરામાં જવરનો બ્યાધિ થઈ આવ્યો અને સંવત્ ૧૯૦૬ ના ભાદ્રપદ
તૃતીયાને દિને "બ્રહ્મૈવાઽહં શિવોઽહં" એ શબ્દને હચ્ચારતા સ્વરૂપાવરિયતિમાં
આરંભ થઈ પરમ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થયા.

રહી હતી. તેની સુવાસના જૂનામઠમાં પણ પ્રથમથી આવી હતી. તેઓના કૃપાકટાક્ષની સીમામાં જે મનુષ્ય આવતા તેઓનું કલ્યાણ થઈ રહેતું. તેઓના સાત્ત્વિક અન્તઃકરણમાં સચ્ચિદાનન્દ-સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ થયેલો તેના અંશે આરપાર નીકળી તેઓના મનોહર મુખ ઉપર પણ વિરાજી રહેતા. દોઢ પ્રવાસી ઉપલુ ઝતુના તાપથી તમે અને પ્રચાલુથી ચકિત થયો હોય, તે, અત્રે સુંદર જલાશય ઉપર પ્રદુર્લ્લિત થયેલું આમ્રવૃક્ષ દેખી તેની છાયામાં જાય; અને ત્યાં તેના તાપ થાક સમે અને વહી મધુર ફલ પણ તે દૃમ ઉપરથી મળે તેથી તે મુખ પામે છે અને તમે થાય છે. યોગ્ય શુરના આશ્રયથી આ સંસારતાપથી તપેલાં મનુષ્યોને એથી અધિક મુખ થાય છે. પરતાં દુઃખ દૂર કરવાં એ જોનો સ્વભાવ જ છે એવા શાંત મહાન પાવન પુરુષોની છાયામાં જતાં જ મનુષ્યોનાં અન્તઃકરણ નિર્મલ થઈ હિર્વગામી થાય છે. અવલંબન આવે, દોઢ ખાદ્યમાંથી ઉચ્ચ ચઢતા હોય એવું તેઓને લાગે છે. એવા પ્રાણ સમર્થ કૃપાનિધિ શુરઓથી મનુષ્યોના દુઃસ્વભાવ મહાભય પામી જાણે દૂર ચતા ન હોય એમ થઈ જાય છે; અને સુસ્વભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે. પ્રાણ મહાત્મા પુરુષોની કારુણ્યરસાર્દ્રદૃષ્ટિથી યોગ્ય અધિકારી શિષ્યોને સહસા અભય પ્રાપ્ત થઈ આનન્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

“સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યવિમૂતિરેષા મવત્કૃપાત્રીમહિમપ્રસાદાત્ ।”

પ્રાપ્તા મયા શ્રીગુરવે મહાત્મને નમો નમસ્તેઽસ્તુ પુનર્નમોઽસ્તુ ॥”

વિવેકચૂડામણિ. ૫૩૦.

(આપની કૃપારૂપ શ્રીમહિમાના પ્રસાદથી સ્વારાજ્યની અને સામ્રાજ્યની આ વિજિતિ મને મળી, એથી તમને-મહાત્મા શ્રીશુરને, વારંવાર નમોનમઃ છે). મુક્ત શિષ્યોના સાત્ત્વિક અન્તઃકરણમાં ઉદ્ભવના એવિર્ભાવ મુખારવિન્દમાંથી એવાં સ્વાભાવિક વાક્યો અના-પ્રબલ સંસ્કારથી તે ચર્ચા છે. એવા મહાપુરુષો જે જે સ્વલે પવીન સરકાર અનન્ય જલ મહારમણીય થઈ રહે છે. તેઓનાં અન્તઃ-આદિના શુભાચારવિશે થયેલા અખંડ જ્ઞાનાનન્દનો મુખદ પ્રવાહ મન તેમજ રાખવડ થયેલા અખંડ જ્ઞાનાનન્દનો મુખદ પ્રવાહ નીકળે છે તેના વડે કાઢ જ્ઞાનરણમાં પણ ઉભરાયાં કરે છે. તેના છે તે તે રસ છે તે તે રસ માં અભિ

છે. વિવેક, વિરાગ, શમાદિપદ્ધતિ અને મુમુક્ષુતા જે વેદાન્ત વિધાના અધિકારીનાં સાધન છે, તે મુક્તગુરુઓમાં લક્ષણરૂપે સ્થિત હોય છે. જેઓની સમીપ જતાં તમોનાશક અને આનન્દદાયક ઉપદેશભરિત વચનામૃત વિના ઇતર કશું થવણુગોચર થતું જ નથી; જેઓના મંદિરમાં સ્વચ્છતા તો સ્વતઃ આવી પ્રસરે છે; જ્યાં વિદ્યાખચિત પુસ્તકોનાં બંધન છૂટી તેઓમાંના બહુ સુસ્વાદુ રસો અનેકના અન્તઃકરણના મુવિચારને પુષ્ટિ તુષ્ટિ આપે છે; જ્યાં સ્વતંત્રતા તો મૂર્તિમતી થઈ વસે છે; અને સંક્ષેપમાં રાજ્યમંદિરના કૃત્રિમ વૈભવો કરતાં, એવાં જ્ઞાનમંદિરના વૈભવો તેનો અનુભવ લેનારને બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનાં સ્થાયિ મુખસંતોષ આપે છે.

શ્રીગોકુલજીએ પુસ્તકોમાં વાચીને, પ્રવાસમાં જોઈને, અને પોર-બંદરના રાણાજીના સહવાસમાંના લોકની અને જૂનાગઢના રાજ્યવર્ગીય લોકની સ્થિતિથી તેઓની દશા અનુભવીને, જાણી લીધું હતું કે, તેવે સ્થલે માત્ર મુખ્યાભાસ છે, તેને લોકો અજ્ઞાનથી મુખ માની તે પાછળ વલખાં મારે છે. વાસ્તવ મુખ તો કંઈક બીજે જ સ્થલે હોવું જોઈયે. એ વિચારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ શાની રામ-બાવાનાં દર્શન થતાં શ્રીમાન્ ગોકુલજીને થયો, અને જે બ્રહ્મવિધાના પ્રતાપથી એ વાસ્તવિક મુખ રામબાવા અનુભવતા પ્રત્યક્ષ થતા હતા તે વિદ્યા ઉપર તેઓને પ્રીતિ અતિશય વધી. પરંતુ શાની રામબાવા માત્ર થોડા જ દિવસ જૂનાગઢમાં રહ્યા, તેથી ઉત્કંઠાના પ્રમાણમાં પ્રાપ્તિ થઈ નહિ. તથાપિ આદર અત્યંત વધીને તીવ્રા મુમુક્ષુતા આવી, તેથી એવા મહાપુરુષોના અન્વેષણમાં તત્પર થયા.

પરમહંસ સચ્ચિદાનન્દનો સમાગમ.

ત્યાં વિ. સંવત ૧૬૦૫ માં સચ્ચિદાનન્દનામે પરમહંસ ગિરિ-નારની યાત્રા સાડ૨ છૂલુંદુર્ગ પ્રતિ આવ્યા. તેઓ મુંદર કાન્તિના અને ભરપુવાવસ્થામાં હતા. તેઓનો વિરાગ કંઈક અલૌકિક હતો. તેઓનાં દર્શન થતાં મુમુક્ષુ ગોકુલજીનો તેઓના ઉપર બહુ ભાવ થયો અને તેઓએ તે મહાત્માની સેવા કરવા માડી. પરંતુ તેઓ પણ થોડા દિવસ રહી કશું કહ્યા કહાવ્યા વિના અચિન્ત્ય ઉઠી ચાલતા થયા. શ્રદ્ધાલુ ગોકુલજીએ તેઓની પાછલ અનુસન્ધાન બહુ કર્યું પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. કેટલેક દિવસે સમાચાર મળ્યા કે તેઓ

ગિરિનારની ગુફાઓમાં અને તત્રત્ય ગહન માર્ગોમાં ભ્રમતા હતા. ભાવિક ગોકુલજીએ ગિરિનારથી ઉતરવાનું નાકું રોક્યું. ત્યાં નિત્ય જઈ નિરીક્ષા અને પૃચ્છા કરે. એમ કરતાં કરતાં એક દિવસ સચ્ચિદાનન્દને ગિરિનારથી ઉતરતા દીઠા. ત્યાં સાદાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી ગદ્ગદ હંકે વિનિતિપૂર્વક પ્રાર્થના કરી કે:- ‘સ્વલ્પ પણ સૂચન કર્યા વિના આપ મહાત્મા એમના એમ પધારી ગયા તેથી મારા મનમાં અનેક સંકેતપચ્છેદ થયા અને ખેદવશ થઈ હું પોતાને દુર્ભાગી માનવા લાગ્યો હતો. ઈશ્વરેચ્છાથી ગઈ સંપત્તિની પુનઃપ્રાપ્તિ જેવું આજ મારે થયું છે. આજથી મારા ભાગ્યોદયનો અવસર હું માનું છું. મારા ઉપર કૃપાકટાક્ષ કરી આપ અત્ર નિવાસ કરો અને મને પણ વિદ્યા જે વેદાન્તજ્ઞાન છે તેનું પ્રદાન કરો એવી મારી અભ્યંતરથી યાચના છે. હું વેદાન્તવિદ્યાનો જિજ્ઞાસુ છું.’ ઇત્યાદિ આશયનાં મધુર વચન સાંભળી પરમહંસસ્વામી પ્રસન્ન થયા અને વધા કે.-‘તથારતુ.’

“કેવાં ન સ્યાદમિમત્ફલા પ્રાર્થના ક્ષુત્તમેયુ.”

મેષદ્વત્.

(‘ઉત્તમે વિષે કરેલી પ્રાર્થના અભિમતફલા-ઈષ્ટફલા-કેાની ન થાય.’)

એ પરમોપરિવિધાના ઉપદેશસંબન્ધમાં મહાત્માઓનાં મતમાં ભેદ છે. કેટલાક મહાત્માઓનું મત છે કે,-એ ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાનોપદેશ અધિકારી વિના કરવો નહિ, કારણ અનધિકારીને કરેલો ઉપદેશ નિષ્ફલ વા અનર્થકારી થાય છે. જ્ઞાન જેવા ઉત્તમોત્તમ વસ્તુને એમ અયોગ્ય સ્થાને વ્યર્થ નાંખી દેવું એ અવિવેક છે. ઇત્યાદિ. કેટલાક મહાત્માઓનું આમ મત છે કે:-સૂર્યનાં કિરણ અને વર્ષાદત્તું જલ યોગ્યાયોગ્ય સર્વ સ્થાને પડે છે, તેમાં પાત્ર હોય છે ત્યાં ફલદાયક થાય છે અને ખીજે નિષ્ફલ પણ પ્રતીત થાય છે. એ દષ્ટાન્ત લક્ષમાં રાખી પરમ કૃપાલુ ગુરુઓએ વર્તવું. તેઓએ ઓધામૃત વર્ષાવ્યાં જવું. પાત્ર હશે ત્યાં તે ફલદાયક થશે જ. અપાત્ર વિષેની ચિન્તા રાખવીજ નહિ. ઇત્યાદિ.

સચ્ચિદાનન્દસ્વામીના વિચાર ઉત્તર મતના હતા. તેથી તેઓનો ઉદાર સ્વભાવ અપ્રતિબદ્ધ ઉપદેશ કરવાનો હતો, એટલું જ નહિ, કિન્તુ પ્રસંગોપાત્ત પરમ રહસ્ય અને ગૂઢ શિક્ષાન્તો આરંભમાં પણ સ્પષ્ટ વદતા હતા. તેમાં આ પ્રસંગે તો પરમા-

દરવિશિષ્ટ પરમાતુર ગોકુલજી જેવા જિજ્ઞાસુ હીઠા ત્યાં ગાજવિજ સાથે વર્ષે એમાં શો સંદેહ? પરમહંસ મહારાજે તો સહસા વિવિધ સિદ્ધાન્તો ઉત્સાહથી જણાવી દેવા માડ્યા અને સંપ્રદાયપૂર્વક જ્ઞાન થવા સારૂ પંચદશી નામે શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી તથા શ્રીભારતીતીર્થ એએએ રચિત પ્રખ્યાત ગ્રંથ છે તે પઠાવવા માડ્યો. તે પ્રમેય ગ્રંથમાં બહુપ્રક્રિયાઓ અને પરિભાષા આવે છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનનો એ પ્રવેશક ગ્રંથ ગણાય છે.

શ્રીગોકુલજીના રાજ્યસંબંધનો સન્ધિ.

એ રીતિએ મુમુક્ષુ ગોકુલજીનું ચિત્ત તો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિ એકાગ્ર થવા માડ્યું. બીજીપાસ વય પણ પચીસ વર્ષનું થયું. કુકુંભની સ્થિતિ છેક નિર્વિતા થયેલી. કુકુંભના મનુષ્યોએ પરસ્પર પ્રસંગોપાત્ત કહેવા માડ્યું કે, ‘અવે તો ગોકુલજી કંઈ ઉદ્યોગે વળગે તો સારૂ. એના જેવડા જીવાનો તો કોઈને નહિ તો કોઈને પણ વળગી, ખુશામત કરી, કંઈ પેદા કરે છે; આ તો પુસ્તક પાનામાં જ લીન થઈ બેસી રહે છે અને નિરુદ્ધમી દિવસ ગાળે છે; કારભારીને ધરે જતું, કે કોઈની ખુશામત કરવી, એ તો સમજતા જ નથી;’ ઇત્યાદિ તેઓની સમજ પ્રમાણે કુકુંભના અને બીજા લોકોએ વાતો કરવા માડી.

તે દેશકાલની રીતિ એવી હતી કે તે કુકુંભના અને સંબંધિઓના સ્વપ્નમાં પણ ન આવે કે, શ્રીમાન્ ગોકુલજી કાર્યભારીઓની તો શું પણ રાજાઓની એ મહારાજી જે સરસ્વતી તેની સેવા પરમપ્રેમથી કરતા હતા; તેથી તેના વરદાયિ કરકમલથી તેને એવાં અમૂલ્ય ફલ મળશે કે મળ્યા નહિ. ગમે તેવા મનુષ્યનો પક્ષ-પછી તે કારભારીનો હો કે રાજાનો હો પણ તે પક્ષ-ક્ષણિક છે. ક્યારે ત્રુટી ભય તે કહેવાય નહિ; પરંતુ સરસ્વતીનો પક્ષ અલૌકિક, બલવત્તર અને શાશ્વત છે. તે સરસ્વતીના ઉચ્ચકર પક્ષથી કેટલી ઉન્નતિ થાય છે એ તેઓની કલ્પનામાં પણ ન હતું. સરસ્વતીપક્ષનો સ્મૃતિમાત્રે કરી રિપુહૃદયવિદારણુક્ષમ પૌરુષરૂપ પ્રતાપ એવો છે કે તે પક્ષવાન્ જ્યાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાં વિદ્યાર કરી પાર જઈ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને વિરાજે છે.

સ્વસેવક ગોકુલજીનો સમાસ, સરસ્વતી સમન્વિઓના મનમાં કરતી હોય, એમ તે વેલા હતું. અથવા વિદ્યાવ્યસની ગોકુલજી-

નામાં સત્ત્વ લેઈ ગુણોન્મુખી રાજ્યશ્રીએ સરસ્વતીસહ સ્પર્ધા કરવા માડી. એવા સંબન્ધમાં એક કવિ કવે છે તેમ એ સમયથી સરસ્વતી અને રાજ્યશ્રી એઓનો સીમાવિભાગનો કલહ આરંભાયો. તે સર્વોત્કર્ષનો હેતુ જે જ્ઞાન તે, જ્ઞાનવાન ગોકુલજીના શરીરપાત પર્યન્ત શાન્ત થયો ન હતો.

તે સમયે જૂનાગઢમાં નવાબ હામદખાનજી ખીજ રાજ્ય-કર્તા હતા. તેઓ બુદ્ધિમાન, ગુણુર, સમજુ, અને સ્વતંત્ર હતા. તેઓ પાસે રા. રા. અનન્તજી જેવા સમર્થ ગણુતા કારભારી હતા તોપણ નવાબસાહેબ ગુણી મનુષ્યોરૂપા સંપત્તિનો સંગ્રહ સ્વતંત્ર રીતિએ કરતા.

સંવત ૧૯૦૫ ના વર્ષમાં એક રાત્રે નવાબ હામદખાન 'અ-માત્યમંદકમાં બેઠા હતા. ત્યાં લેખક-દક્તરી-રા. ભગુમહતાજી જેતું મહોરું નામ રા.ભગાનીદાસ હતું તે આત્મા. તેઓ વૃદ્ધ થયા હતા, તેથી આવીને પ્રાર્થના કરી કે, - 'સાહેબ, મારાથી અત્રે યથેચ્છ કામ થઈ શકતું નથી, માટે કોઈ ખીજ જુવાન પુરુષની યોગના કરો તો સારું. દેહનો ભરસો નથી. મને એમ લાગે છે કે કોઈ યોગ્ય મનુષ્યને મારા કામમાં નાંખી જાણીતો કરું તો પછી આપને નિ-વૃત્તિ.' ઇત્યાદિ કહેતાં નવાબસાહેબે ઉત્તર આપ્યું કે, - 'તમારી નજરમાં જે લાયક લાગે તેને રાખી લ્યો.' રા. ભગુમહતાજીએ વિચાર કરી શ્રીમાન ગોકુલજીનું નામ દીધું અને કહ્યું કે, - 'એણે વિદ્યા સંપાદન કરેલી છે, વળી કુલવાન છે, દેખાવમાં પણ પ્રતાપી છે, બુદ્ધિમાન પણ છે, એ હાકરો મારી દૃષ્ટિમાં આવે છે. થોડા સમય ગુપ્તી તેને કપી લેઈયે.' નવાબસાહેબે તે જ વેલા માંબદાર મોકલી શ્રીગોકુલજીને તેડાયા. તેઓ આત્મા અને મનિનય નમન-કુરનસ-કરી પ્રણામપૂર્વક ઉભા રહ્યા. તેઓને લેઈ નવાબસાહેબ પ્રસન્ન થયા. અને તેજ સમયે માનવસ્થ આખી પ્રતિજ્ઞા કોરી ૬૦૦) આપવાનું કદી રા-ન્યવિનિયોગ કરવા કહ્યું. એ આશ્રયે રૂ. ૧૪ વા ૧૫ નું માર્શિક ચેતન ગણાય, તે જાનુ. એપ્રિલ ખંડે, તોપણ પાચના વિના આવી પડ્યું તે સ્વીકારવું ઉગિત છે; એમ ધારી શ્રીગોકુલજીએ નવાબસાહેબનું વચન ઉપકાર માની માન્ય કર્યું. કામદારાએ કામજુ કરી કપરિનું મન વશ કરે છે તેને પ્રાચના:

ન્યૂનતા રહેતી નથી. શ્રીગોકુલજી પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસથી પાત્ર થયા હતા તે, એ રીતિએ રાજ્યશ્રીયુક્ત થયા. થોડા જ દિવસમાં તે-એએ પોતાનાં કાર્યમાં એવી નિપુણતા દેખાડી કે રા. ભગુમહ-તાજી ખુબુ પ્રસન્ન થયા. નવાખસાહબના આગળ રાજ્યશ્રીયુક્ત ગોકુલજીની પ્રશંસા થવા માડી. ગુણુજી નવાખસાહબે તુરત જ વાર્ષિક વધારી ૧૦૦૦૭ દોરીનું કરી આપ્યું.

વિદ્યાભ્યાસના પ્રતાપથી રા. ગોકુલજીની અહણુશક્તિ, સ્મૃતિ, અને ક્રિયારક્તિ એટલી બધી વધી હતી કે, જે કાર્ય ખીન્ને મનુષ્ય જેટલા પ્રહરમાં કરી શકે, તે કાર્ય રા. ગોકુલજી તેટલી ઘટિકામાં કરી શકે, એટલું જ નહિ પણ તે વધી સમયવ્યુતિ વિના મુતર અને નિષમસર કરે.

અભિજ્ઞ કુશલ પુરુષ ઉચિત કર્તવ્ય ઉચિત સમયે અને ઉ-ચિત સ્થાને કરે છે:—

‘A man of tact does the right thing at the right time, and in the right place.’

નિયમજ્ઞ અને વ્યવસ્થાજ્ઞ બુદ્ધિમાનો વદે છે કે:—

“આદાનસ્ય પ્રદાનસ્ય કર્તવ્યસ્ય ચ કર્મણઃ ।

ક્ષિપ્રમક્રિયમાણસ્ય કાલઃ પિવતિ તદ્વત્સમ્ ॥”

‘લેવાનું દેવાનું તથા કર્તવ્યનું કર્મ ત્વરાથી ન કરાતાં,— તેનો રસ કાલ પિયે છે,’ અને તે કર્મ નીરસ-નિર્જીવ-અર્થ જા-યછે. અવ્યથ રહી પ્રત્યેક કાર્યે યથાકાલે યથાદેશે કરેથી સાધ્યની સિદ્ધિ થાયછે. ઇંગ્લિશમાં પણ એવા જ આશયનાં વાક્યો છે કે:—

‘Doing one thing at a time.’

‘A time for everything, and everything in its time.’

‘A place for everything, and everything in its place.’

એ રીતિએ રાજ્યકાર્યમાં યહયા ખરા, પણ વિદ્યાનું વ્યસન એમનું એમ અખણિકત રહ્યું. વિદ્યાનું યથાર્થ રસપાન જેણે કર્યું હોય તેનું એ જ લક્ષણ છે. પરમહંસ સત્ત્વિયદાનન્દ પાસે પચ્ચદશી શીખતા તે અધ્યયનનો અભ્યાસ ચાલતો જ હતો. એઓની મેધા-અહણુધારણુશક્તિ-એવી સારી હતી કે ગુરુ પ્રસન્ન થયા વિના રહે જ

નહિ; તે સાથે બિહાપોહ કરવાની શક્તિ પણ તેવી જ વિચક્ષણા હતી. તેથી વિરાગી પરમહંસબાવાનું અન્તઃકરણ પણ 'ગોકુલકી બુદ્ધિ દેખકે રાગિ હુવા.' સારા શુરુ અને તેવા જ શિષ્યનો સંયોગ થાય ત્યાં શી ખામી રહે. રા. ગોકુલજીને તો પંચદશી જીહ્વાએ થઈ રહી. સ્વતંત્ર પરિત્રાજક પરમહંસસ્વામી એક દિવસ ન રહે એવા હતા, તે શિષ્યના ભાવને અધીન થઈ કેટલાક માસ જીર્ણ-દુર્ગમાં રહ્યા. પંચદશી સંપૂર્ણ કરાવી પછી તે મહાત્મા આલતા થયા.

રા. ગોકુલજીને તો સંવત્ ૧૯૦૫ નું વર્ષ સર્વ પ્રકારે લાભ-કારિ થઈ ગયું. પરમપુરુષાર્થદાયિની વિદ્યામાં યથાવિધિ યથાર્થ પ્રવેશ થયો અને તે સાથે અનાયાસે રાજદ્વારમાં પણ પ્રવેશ થયો. તેથી સ્નેહિતસંબન્ધીનો પણ ધંટીટંકારો મટ્યો. સર્વ કર્મના નિયમ તેઓએ બાંધ્યા. પ્રાતઃકાલમાં વિદ્યાનું ઉપાસન કરે; પછી રાજ-કીય કાર્ય નિયમસર કરે; અને સાયંકાલે બાલમિત્ર પંદાજ દ્વૈત-રામની સંગતિમાં વાગ્વિનોદ થાય.

સચિદાનન્દ સ્વામીનું ભાવનગર જવું.

પરમહંસસ્વામી સચ્ચિદાનન્દ વિચરતા વિચરતા ભાવનગર પધાર્યા. ત્યાં રા. ગોકુલજીના જેવા જ ગર્ભશ્રીમાન, બુદ્ધિમાન, વિવેકી, અને વિદ્વાન સામલદાસને તે મહાત્માનો સમાગમ થયો. શુભિજનોના શુભરાગી રા. સામલદાસનો ભાવ પણ તે મહાત્મા પ્રતિ બહુ થયો. ભાવનગરમાં ચેષ્ઠાનિરૂપણ કરવાનો અને પરીક્ષા કરવાનો અધિક આલ હતો. પરમહંસબાવા મહાત્માગી અને તીવ્ર વિરાગી છે એવી ઉડતી વાર્તા ભાવનગરમાં આવી હતી. બન્ન દર્શનીય પરમહંસને જોઈ તે વાર્તામાં કેટલાકને સંશય પડવા મા-ર્યો. સંન્યાસીઓને ક્યવાની ક્યોટી કનક અને કાન્તા છે. ભાવ-નગરમાંના કેટલાકે એ ઉભય મનોહર પદાર્થોથી પરમહંસબાવાને ક્યવાનું ધાર્યું. પ્રથમ કનકનો ઉપાય ચોજ્યો તેમાં તો પરમહંસ ન લોભાયા એમ લાગ્યું ત્યારે, અન્તે એક વ્યભિચારિણી જીવાન રૂપવતી સ્ત્રી હતી તેને પરમહંસ એકાન્તમાં વિશ્રાન્તિમાં હતા ત્યાં મોકલી; અને શું બને છે તે કમાડની તડમાંથી એવા લાગ્યા. તે

શ્રીએ પોતાનાં સર્વ સાધનોથી પરમહંસને મોહ પમાડી છલવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેઓ વિકારી ન થયા. અને હસીને બોલ્યા કે, “મૈયા ! મેરી વૃત્તિમેં તો સર્વત્ર સમ્યક્દાનન્દ સ્ફુરણ હો રહ્યા હું; વાં માંસચર્મકા અવકાશ નહિ હું. બેટા ! તું બી એસા દેખ.” ઇત્યાદિ આશયનાં વાક્યો સાંભળી તે શ્રી તો ચકિતા જ અને સ્તબ્ધા જ થઈ પડી. અને ભાવનગરીઓએ તે સિદ્ધ મહાત્માનું ‘શુવાનસ્વામી’ નામ પાડ્યું અને તેઓને અલૌકિક મહાપુરુષ માન્યા.

એ મહાત્માએ રા. ગોકુલજીને અને રા. સામલદાસને બહુ પ્રકારે સમગૃહી જોઈ એ ઉભયનો સંબન્ધ થાય એમ ઇચ્છ્યું. એવા મહાત્માની એ ‘સંવાદિધ્વજા સિદ્ધ થાય એમાં તો સંશય જ શો.

રા. ગોકુલજીનો રા. સામલદાસસહ સંબન્ધ.

આ સંબન્ધવિષયે રા. રા. સામલદાસ આ લેખકને લખી જણાવે છે કે:—“સંવત્ ૧૯૦૬ ના આરંભમાં, હિંદુસ્થાનના પૂર્વ-ભાગમાંથી સ્વામિ શ્રીસમ્યક્દાનન્દજી (જેઓ હાલ નાનોદના રાજ્યમાં વિરાજે છે તેઓ) ભાવનગર પધાર્યા હતા. તે સમયે મારે તેમનો કેટલોક સમાગમ રહેલો. તેઓની પાસે હું થોડા-એક વેદાન્તશાસ્ત્રના નહાના નહાના ગ્રન્થો ભણતો, અને વેદાન્તશાસ્ત્ર સાંભળતો હતો. તે પ્રસંગમાં તેઓ-સ્વામિશ્રીએ રાજ્યશ્રી ગોકુલજીભાઈની સુષુક્ષ્મિની તેમ જ વેદાન્તશાસ્ત્રમાં તેમના પ્રચારની ઘણી પ્રશંસા કરી. તેઉપરથી એવા શુણુવાન પુરુષ સાથે સંબન્ધ કરવાનું મારા મનમાં આવ્યું. પછી પ્રથમ મારા તરફથી જ તેમના સમાગમની ઇચ્છા જણાવીને પત્ર લખ્યું હતું. તેના ઉત્તરમાં તેઓનું પત્ર ઘણું જ સંતોષકારક આવેલું. જેમાં વેદાન્તના સિદ્ધાન્તને અનુસાર મુખ્યત્વે એવાં વાક્યો લખ્યાં હતાં કે—‘તત્ત્વદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ચૈતન્યાત્માની સર્વત્ર સામાન્ય વ્યાપ્તિ છે. તે દૃષ્ટિએ તો પરસ્પર ભિન્નતા ગણવા સરખું નથી. વળી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ એક વિદ્વાનનું એવું મત છે કે:—

“ધને મયૂરા ગગને પયોદા લક્ષાન્તરેડકંચ જલેષુ પદ્મમ્ ।
ચન્દ્રો દ્વિલક્ષે કુમુદાનિ ચાધો યો યસ્ય ચિત્તે ન સ તસ્ય દૂરે” ॥”

“ઉપર પ્રમાણે પ્રથમ પત્રથી જ તેઓએ ઉપદેશરૂપ વાક્યો લખવાની રીત રાખી હતી. તેમનું સમક્ષ મળવું સંવત ૧૯૧૭ ના વર્ષમાં થયું. તે સમયથી ધણી વેદાંત શાસ્ત્રની ચર્ચામાં, તેમ જ રાજ્યપ્રસંગી અને બીજી બ્યાવહારિકવાર્તા વગેરેના પ્રસંગમાં, ધણું વાક્યો-સ્તુત્ય અને ઉપદેશ લેવા યોગ્ય-પ્રમાણુ-પૂર્વક કહેતા. તેના ધણે ભાગ તો મારા સ્મરણમાં પણ સ્પષ્ટ રહેલો નથી. પરંતુ માત્ર ચોટું જે સહજ સ્મરણમાં છે તે લખું છું.”

સન્નનોની મૈત્રી.

એ પ્રકારે એ સન્નનોના સ્નેહનો આરભ થયો; તે સ્નેહ, સન્નનોની મૈત્રીનાં લક્ષણ પ્રમાણે, અધિકાધિક રસવાન અને સદા વર્ધમાન રહ્યો.

“इक्षोरप्रात्कमदाः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।

तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानां च विपरीता ॥”

‘શેણડીના અગ્રથી પેરાઈ પેરાઈએ આગળ વધતાં જેમ મિષ્ટરસ ક્રમે કરી અધિક અધિક મળે છે, તેના જેવી સન્નનોની મૈત્રી છે. સન્નનોથી વિપરીત (જે દુર્જનો) તેઓની મૈત્રી એથી વિપરીત છે. (તેનો રસ મૂલથી પેરાઈ પેરાઈએ આગળ વધતાં ઓછો ઓછો થઈ મિષ્ટતા રહિત થાય છે.)’

એ સ્નેહબન્ધન કેવું દૃઢ થઈ પરિપક્વ થયું હતું તે આ ચરિત્રમાં પ્રસંગોપાત્ત જોવામાં આવશે. સમગ્રજીવનની સખા-ઓને પરસ્પરનો આધાર રહી અનેક પ્રકારે પુષ્ટિ મળી મનનું શુષ્ક કેવું રહે છે, અને તેથી જગતમાં પણ કેવા લાભ થાય છે, એ વાત્તી, તેને એ મૈત્રીશુષ્કનો અનુભવ છે તે જ લાગે છે.

૧. વનમાં પ્રેરિત અને જનનમાં વાદલાં, જોલામાં કમલ અને લાખો (યોગ્ય) દૂર સૂર્ય, નીચે કુમુદિની અને બે લાખ (ચાક) ઉપર ચન્દ્ર, (જેમ છે તોપણ તેઓનો સ્નેહ છે તો પાસે જ દોષ એવો આસર થાય છે નાટ) જે જેના ચિત્તમાં છે તે તેના દૂર (દેશમાં) નથી.

નીતિનુ આપુકય વરે છે કે:—

“સંસારકટુવૃક્ષસ્ય છે ફલે દામૃતોપમે ।

સુમાપિતં ચ સુસ્વાદુ સંગતિઃ સુજને જને ॥”

‘સંસારરૂપ કટુવૃક્ષનાં બે ફલ અમૃતની ઉપમાનાં છે. સુ-
સ્વાદુ (મુરસ) સુમાપિત અને સુજન જનવિષે સંગતિ.’

“પુણ્યૈરેવ હિ લભ્યતે મુક્તિમિઃ સત્સંગતિર્દુર્લભા ।” એ યથાર્થ છે.

જેમ જગતનાં મણિ આદિ રત્નો જે પાપાણુખણુદો સાથે ભળેલાં અન્ધકારમાં હોય છે, તે રત્નો તે અન્ધકારમાં યદ્યપિ પા-
પાણુસમાન જ પ્રતીત થાય છે, તથાપિ તેઓ ઉપર આકાશમણિ
ભાસ્કરના-સૂર્યના-કિરણોનું પતન થાય છે ત્યારે તે રત્નો પાપાણુથી
બાધાથી થઈ પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશિત પ્રતીત થાય છે; અને અધિક મૂલ્ય-
વાન ગણાય છે; તેમ મનુષ્યસંબન્ધમાં પણ છે. જે દેશકાલમાં
અવિવેકરૂપ અન્ધકાર હોય છે ત્યાંના ઉચ્ચાવચ્ચ સર્વ મનુષ્ય સમાન
ગણાય છે. ત્યાં વિદ્યાવિવેકાદિવિશિષ્ટ દિવ્ય પુરુષનો પ્રકાશ પડે
છે, ત્યારે ઉચ્ચ મનુષ્ય જે પ્રાયશઃ વિરલ હોય છે તે પ્રકાશ પામી
તેજસ્વી અને મૂલ્યવાન ગણાતા થાય છે. કદંક એ જ રીતિએ રા.
ગોકુલજીભાઈના તથા રા. સામલદાસના સંબન્ધમાં થયેલું જણાય છે.

મહાત્મા સચ્ચિદાનન્દના જ્ઞાનકિરણોનો શક્તિપાત તે ઉભય
ઉપર થતાં, તેઓની વિશેષતા પ્રકટિતા થઈને તે સદા વર્ધમાના
રહી હતી એ આ લેખ વાચતાં પ્રત્યક્ષ થશે.

“ન મયતિ મહતાં હિ કાપિ મોઘઃ પ્રસાદઃ” । હરિવિલાસમ્

‘મહાત્માનો પ્રસાદ કહિં પણ મોઘ (નિષ્ફલ) થતો નથી.’

એ યથાર્થ છે.

સ્વાશ્રય પ્રમાણે પરાશ્રય. કિંવા અન્તરાશ્રય પ્રમાણે યાદ્યાશ્રય.

વિ० સંવત્ ૧૯૦૬ ના વર્ષમાં રા. ગોકુલજીભાઈએ રા. ભ-
વાનીદાસનો ભાર ધીરે ધીરે ઉતારી પોતા ઉપર લીધો અને તેઓ
અભીપ્રિયતા નિવૃત્તિમાં રહે એમ અનુકૂલ કરી આપ્યું. બુદ્ધિમાન
મનુષ્ય નિયમસર કર્મ કરે છે, ત્યાં તે કર્મનો નિસ્તાર તુરત આવે છે.
ચાલતું કર્મ કરતાં અવકાશ મળે ત્યારે જૂના લેખપત્રો વાચી રા.
ગોકુલજીએ જાણીતા થવા માઠ્યું. જે મનુષ્યો પોતાનું કાર્ય યથાર્થ
કરી પછી બીજા કાર્યમાં પણ મુજબ થવા યત્ન કરે છે તેનો ઉદય
વહેલો મોડો અવશ્ય થાય છે. જે પોતાના કાર્યમાંથી જ નથી પ-

સ્વાસ્થતા તે, જાણે પોતે પોતાની મેળે જ,—ઉંચે જવા યોગ્ય નથી,—
એવું બતલાવતા હોય, એવા છે. તેઓએ લીધેલા કાર્યને જ તેઓ
પહોંચી ન શકે, ત્યારે તે કાર્યનાથી તેઓ નહાના છે અને તે સાચું
અયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પોતાનું કાર્ય કરી બીજા કા-
ર્યમાં લક્ષ આપે છે તેઓ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે, તે કાર્ય તેઓ અર્થ
નહાવું છે અને તેઓ મહોટા છે. તેથી મહોટાં કાર્ય તેઓ સાચું
વાદ જોઈ બેસી રહ્યાં હોય એમ થાય છે. અન્તે તેઓનો અને
યોગ્ય મહત્કાર્યનો યોગ થાય છે. જગતમાં બહુકરીને મનુષ્યો પ્રથમ
પોતાની તુલના અને યોગ્યતા પોતે જ જાણે નિર્ણય કરતા હોય,
એમ પોતાનાં કામકાર્યથી પોતે કરે છે. જેમ પોતાની સ્થાપના
પોતે પ્રથમ કરે છે, તેમ તેઓની બાહ્ય સ્થાપના બીજાઓ કરે છે.
અર્થાત્ સ્વાશ્રયના પ્રમાણમાં પરાશ્રય, અથવા, અન્તરાશ્રયના પ્ર-
માણમાં બાહ્યાશ્રય મળે છે. ઉદ્યોગી બુદ્ધિમાનોનો અન્તે તેઓના
યોગ્ય કાર્ય સંગાતે યોગ થાય છે; એથી આરંભમાં કદાપિ ગમે તેવું
કાર્ય સંપાદ્ય, તે ઉપરથી મહેન્ટાવાનોએ નિરાશ થવું યોગ્ય છે
નહિ. નદીનીપેઠે સર્વનો આરભ અલ્પ જ હોય છે.

સંવત્ ૧૯૦૭ માં પણ રાજ્યકાર્યમાં વિશેષ જાણ સંપાદન
કરી રા. ગોકુલજીએ પોતાનો એવો સમાસ કયો કે તેઓના વિના
આલે જ નહિ એવી સ્થિતિ તે દફતરી આતાની થઈ.

રામકૃષ્ણભારતીસ્વામી.

એ જ વર્ષમાં ભાવનગરવાળા પ્રખ્યાત રામકૃષ્ણભારતી
જીર્ણદુર્ગમાં આવી. રા. ગોકુલજી શ્રીસન્ધિદાનન્દપાસે પંચદશી
વેળથી શીખી ગયા હતા. એવા વિચારભરેલા અંથોતું પુનરાવલો-
કન અવશ્યનું છે. પુનરાવર્તન કરતાં જ જે જે સ્થલે મહામૂલ્ય
રત્નો હોય છે તે યથાર્થ રીતિએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; નહિ તો તેઓ
કોઇ સહજ અન્તરૂપટમાં રહી સંકારૂપદ થાય છે. પંચદશીતું પુનરા-
વર્તન કરતાં રા. ગોકુલજીને કેટલેક સ્થલે સંકાઓ ઉત્પન્ના થઈ
હતી. તેઓનું યથાર્થ સમાધાન કરે એવો દ્રષ્ટિ પુરૂષ જીર્ણદુર્ગમાં
ન હતો. ઈશ્વરકૃપાથી સાત્ત્વિકી ગાર્ગણી પ્રતિ સંપૂર્તિનો યોગ થઈ
આવે છે. તે સન્ધિમાં શ્રીરામકૃષ્ણભારતી પધાર્યા. તેઓનો સત્સંગ

રાખી તે શંકાઓનું સમાધાન શ્રેયઃસાધક ગોકુલજીએ કરી લીધું.—
તેમાં સુખ્ય,

“નીલપૃષ્ઠત્રિકોણત્વં યથા શુક્તૌ તિરોહિતમ્ ।

અસંગાઽઽનન્દતાઽઽયેવં કૂટસ્થેઽપિ તિરોહિતમ્” ॥૩૫॥

એ પુંચદશીના ચિત્રદીપ નામે પદ્યપ્રકરણનો પાંત્રીશમે
શ્લોક છે. તે વિષયે યથાર્થ સમાધાન કરી લીધું હતું. જે શ્લોકમાં—
ભ્રાન્તિસમયે કૂટસ્થમાં સામાન્ય સચ્ચિત્તઅંશની પ્રતીતિ અને
વિશેષ જે આનન્દ અને અસંગતાદિ અંશ તેઓની અપ્રતીતિ રહે
છે તે વિષયે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. અકસ્માત્ એક કાલે કોઈ
અપૂર્વ મહાલાભ થાય છે ત્યારે મન વ્યથ યઈ જાય છે. રા. ગો-
કુલજીને તત્ત્વજ્ઞાનનો પરમ લાભ એકપદે થયો હતો તેથી તેઓની
દશા પણ જરા વ્યથા યઈ હતી, એમ તેઓના કેટલાક સમવયસ્ક
લોકો કહે છે. પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી ત્વરિત જ ભારતીસ્વામી આવ્યા,
તેઓએ રા. ગોકુલજીની સ્થિતિને યોગ્ય ઉપદેશ કરીને તેઓના
મનનાં કેટલાંક સમાધાન કરી તેઓને સ્વસ્થ કરી દીધા.

એ જ વર્ષના આપાઢમાસમાં નવાખ હામદખાનજી હક
થયા. તેથી આપાઢ સુદિ ૧૩ શુક્રવાર તા. ૧૧ મી આગષ્ઠ ઇ.
સન ૧૮૫૧ ને દિને હાલના નવાખસાહબ મહાબતખાનજી, કે.
સી. એસ. આઈ., ગાદિયે આવ્યા. તે પ્રસંગ ઉપર પોલિટિકલ
એજન્ટ લાંગ સાહબ જૂનાગઢ આવ્યા હતા. તેઓની સાથે રા.
ગૌરીશંકર પણ હતા. તેઓ આ લેખકને લખે છે કે:—

“રા. ગોકુલજીભાઈની સાથે એક મહિનાસુધી સહવાસ
રહેલો હતો અને નિરન્તર રાત્રિએ વેદાન્તપ્રકરણમાં મનોહર
સ્વામીનાં પદ વગેરે વાચવાનું ચાલતું હતું.”

વિ. સંવત ૧૯૦૮ ના વર્ષમાં જામનગરના જોધપુર ગામના
વાસી એક વિઠ્ઠલવ્યાસ નામે શાન્ત અને નૈષ્ઠિક પુરુષ જૂનાગઢ
આવ્યા. તેઓ વેદાન્તશાસ્ત્ર પણ જાણતા. શાસ્ત્રાનુસાર તેઓના
શુદ્ધ આચાર વિચાર જોઈ રા. ગોકુલજી પ્રસન્ન થયા. અને
તેઓનો સત્સંગ કરવા માડ્યો. જેમાં તેવી જ શાન્ત પ્રકૃતિના
બહુ મધુરાદાસજી સામેલ હતા. તેઓ સાથે મળી વેદાન્ત વિ-
ચારતા અને તે જ પ્રસંગની ચર્ચા કરતા. એ વર્ષમાં શ્રીગોકુલજી

કુટુંબસહિત ગિરિનારી ઉપર ગયા હતા. સહવાસાર્થે વિકૃલ વ્યાસને પણ સાથે રાખ્યા હતા.

નવ્યાબસાહબ મહાબતખાનજીનું વય ચઉદ પંદર વર્ષનું હતું. તેઓને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા સારું મુંબઈથી રા. પ્રાણુલાલ મથુરાદાસ, પોલિટિકલ સાહબ દ્વારા નિયમાયા હતા. તેઓ આશ્વિન માસમાં જૂનાગઢ આવ્યા. તેઓ રાજકોટમાં રા. રા. ગૌરીશંકરને મળી જૂનાગઢના વૃત્તાન્તવિષે જાણીતા થયા હતા. એ પ્રસંગવિષે લખતાં રા. રા. પ્રાણુલાલજી આ લેખકને લખે છે કે—

“હું પ્રથમ મુંબઈમાં હતો.....એઈ આવ એશ્યુકેશને મને જુનાગઢના નવાબસાહેબ મહાબતખાનજી નહાની ઉમરના હતા તેમના શિક્ષક તરીકે નીચે. અને કાઠિયાવાડ જઈને પ્રથમ મેહેરખાન પોલિટિકલ એજન્ટ લાંગ સાહેબને મળવું એમ હુકમ મળવાથી, હું પ્રથમ, મેહેરખાન લાંગ સાહેબનો મુક્કામ રાજકોટમાં હતો ત્યાં ગયો.....ત્યાં મેહેરખાન ગગાભાઈ સાહેબ (ભાવનગરના દિવાન) રાજકોટમાં હતા તેમની સાથે વાતચીત કરવાથી એમ માલમ પડ્યું કે જુનાગઢમાં રા. મથુરાદાસ બક્ષી તથા જાલા ગોકુલજી એ બે ગૃહસ્થો ધણા લાયક છે. તે મધ્યેના રા. મથુરાદાસ બક્ષીજીના ઉપર ગગાભાઈ સાહેબે મેહેરખાની કરી ઝોળખાણુનો કાગળ લખી આપ્યો. તે કાગળ જુનાગઢ જઈ બક્ષીજીને મેં આપ્યો. બક્ષીજી તથા જાલા ગોકુલજી બન્ને એક બીજાના મિત્ર હતા. તે કાગળઉપરથી બક્ષીજીએ જાલાની સાથે મને ઝોલખાણુ કરાવી. જાલાજી તે વખતમાં હજુર દફતરીના હાથ નીચે કામદાર હતા. તેમની સાથે વાતચીત કરતાં તેઓ ધણા બુદ્ધિમાન લાગ્યા. તથાપિ બક્ષીજીની સાથે જોડલો પ્રસંગ સમાગમ થવા લાગ્યો તેટલો પ્રસંગ તેમની સાથે કેટલીક સુદત સુધી થયો નહિ. કેમકે બક્ષીજી ફારસીમાં ધણા પ્રવીણ છે. ઇંગ્રેજી બણવાની આતુરતા છતાં કોઈ તેવો બણાવનાર મળેલો નહિ તેથી તેમણે મારી પાસે ઇંગ્રેજી બણવું વગર દીલે શિર કર્યું; અને મને ફારસી બણવાનો સોખ થવાથી બક્ષીજી મને ફારસી બણાવવા લાગ્યા. અમારા બન્નેના સમાગમના દરમિયાનમાં જાલાજી અમારી પાસે વખતે વખત આવવા

લાગ્યા. તેમાં ઇંગ્રેજ પુસ્તકો તથા ઇંગ્રેજ ન્યુઝપેપરોમાંથી અમે દેશ રીવાજની તથા કલાકૌશલ્યની અને નીતિની બાબતો કાઢાડતા હતા, તે (જાલાજી) સાંભળતા હતા અને વચમાં વચમાં પ્રશ્ન કરતા હતા. તેનો ખુલાસો હું આપતો હતો. એવા તેમના પ્રશ્નો ઉપરથી તેમની શક્તિ બલવાન હતી એમ મારા મનમાં ભાસ વધારે થવા લાગ્યો. ઈ. ઇ. ઈ.

“ભવાનીદાસ કરી વૃદ્ધ દક્તરી તે જાલાજીના ઉપરી હતા. તેમનો જાલાજી ઉપર પૂર્ણ ભરસો હતો. એ દક્તરી ખાતું ગોયા એકાઉન્ટન્ટ જનરલના ફરજનું હતું. .... સઘળી વાત જાલાજીના જાણ્યા બાદાર રહેતી નોહતી. જાલાજીનો પગાર, એવા મોટા ભેખમના ખાતામાં છતાં, બહુ જ હલકો હતો. હું બૂલતો ન હઉં તો વર્ષે દહાડે એક હજાર ફોરીનો હતો. તે છતાં તેમની દયાનતદારી એક હતી તે ટકાવી રાખી.” ઇ.

ઇંગ્લિષ બણેલા દેશીયગૃહસ્થ સાથે રા. ગોકુલજીને આ પ્રથમ મિલન થયું. રા. પ્રાણલાલજી પણ ઝંખીર સ્વભાવના અને પ્રતાપ પડે એવા તેથી, રા. ગોકુલજીના મન ઉપર તેઓના વિપયે સારી મુદ્રા પડી. રા. ગોકુલજીના ભેવામાં આવ્યું કે-જગત વિષે અનેક વૃત્તાન્તો જાણવાનાં સાધન ઇંગ્લિષ ભાષામાં અધિક છે; યુરોપમાં નવી વિદ્યાઓ તથા નવી કલાઓ અને અપૂર્વધટનાઓ વધ્યાં જાય છે. તેમાંના વિચારો દેશકાલની રિયતિને અધિક અનુકૂલ પડે એમ છે; ઇંગ્લિષ ભાષા ઉપયોગિની છે એમ સૌરાષ્ટ્ર દેશના લોકોના સમજવામાં અજી નથી, પરંતુ વેલા વીતે એ રાજ્યભાષાનો પ્રચાર થશે, અને કદાપિ ઉપયોગિની પણ થશે; વિદ્યાનો પાર નથી એમ પંડિતો વહે છે તે યથાર્થ છે. એ આદિ વ્યવહારિક વિચારો રા. પ્રાણલાલજીના સમાગમથી રા. ગોકુલજીને આવવા માડ્યા. અવકાશ મળતાં વાર તેઓ રા. પ્રાણલાલજીસહ સંગતિ કરે, અને જેમ જેમ અનેક વિષયોપર ચર્ચા કરે અને સંવાદ કરી જાણ મેળવે, તેમ તેમ તે અપરા વિદ્યા ઉપર પણ વિશેષ ભાવ વધે. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ પાછળથી કહેતા કે, “તે સમયે જો પરદેશ જવાનો ચાલ હત

અને જૂનાગઢની શુદ્ધામાંથી બહિરૂ પડ્યા હતા, અથવા ઇંગ્લિષ ભણેલા પરદેશીય મનુષ્યોનું જૂનાગઢ પાસ ગમનાગમન થતું હતું, અથવા પોલિટિકલ એજન્ટને ત્યાંથી ઇંગ્લિષરૂઝને ઉત્તેજન હતું, તો એ વિધાનો ઉપયોગ અવરૂઝ જોવામાં આવતો, અને તેમ યાત તો, અન્યપ્રવૃત્તિ પડી મૂકી ઇંગ્લિષ ભાષા ભણી લેત. તે સમયે કોઈની કલ્પનામાં પણ ન આવેલું, કે થોડાં જ વર્ષમાં ઇંગ્લિષ ભાષાનો પ્રચાર આટલો બધો વિસ્તરશે. તે સમયે ઇંગ્લિષ ભાષાનું સંપાદન ન કરાયું તે વિષે પ્રશ્નોપાત પોતે પશ્ચાત્તાપ કરતા.

રા. રા. પ્રાણલાલજી સાથે સમાગમ વધતો ચાલ્યો. અને પરસ્પરની મમતા વધી.

રા. ગોકુલજીના રાજ્યપક્ષનું જુદું બને તેથી તેમોનું દૂર થવું.

વિ. સંવત્ ૧૯૦૯ ના વર્ષમાં દિવાન રા. રા. અનન્તજીને અને નવાબ સાહબનાં માણ તથા તેની વિશ્વાસપાત્રા ચર્ચીબૂને વિરોધ થઈ રાજ્યમાં બે પક્ષ થયા.

જે ખાતામાં રા. ગોકુલજી હતા તે ‘દફતરખાતું’ પૂર્વેથી જ ખાનગી ખાતા સાથે સંબન્ધ રાખતું આવે છે. નવાબ સાહબ તરફના સર્વ લેખ, ધનસંબન્ધિયવસ્થાના લેખ, અને સંસ્થામાં મુખ્ય રાજ્યકાર્ય, એ દફતરખાતે હોય છે. લેખો ઉપર હજુરનાં મોહોર (મુદ્રા) સ્વાદ (સહિતું ચિહ્ન) થવાનાં, તે એ દફતર દ્વારા જ થવાનાં, તેથી તે ખાતાને ખાનગીમાં સંબન્ધ વધારે રહે છે. રા. ભવાનીદાસને પણ તેમ જ હતું. તેથી રા. ગોકુલજી પણ તે જ પક્ષમાં હતા. રા. રા. અનન્તજીનો તેઓના ઉપર અભાવ હતો, એ વાર્તા રા. ગોકુલજીના સગજવામાં હતી. રા. રા. અનન્તજી ધારે તે કરી શકે એવો તે વેલા તેઓનો પ્રતાપ હતો; તેથી રા. ગોકુલજીને કાર્યકરના સ્થાનથી દૂર કરશે એમ લોકો કહેતા, અને રા. રા. અનન્તજીના આગ્રિતોમાંથી કોઈએ રા. ગોકુલજીને તે પક્ષમાં રહેથી લય અને અનન્તજીના પક્ષમાં આવેથી લાભ, એ બે પણ બતાવેલાં અર્ગ. પરંતુ રા. ગોકુલજી દૃઢ હતા. સ્વાર્થ સાથે પ્રામાણિકતા મૂકી સ્વપક્ષથી ચલવું એ નીચ મનુષ્યનું લક્ષણ છે, એમ તેઓનો વિચાર હતો; તેથી નિર્બલપક્ષમાં રહ્યાથી

જે પરિણામ થવાનાં તે સર્વ દીકાં તે છતાં, તે સહન કરવાનો સ્વીકાર કરી એવે અણીને સમયે અચલ રહી કુલીનતા દેખાડી.

“ક્ષીણોપિ ન ત્યજતિ શીલગુણાન્કુલીનઃ”

(ક્ષીણ હોય તોપણ કુલીન મનુષ્ય શીલગુણો ત્યજતો નથી.) તદનુસાર રા. ગોકુલજી સ્વપક્ષમાં સ્થાયી રહ્યા. એ નિષ્ઠાથી રા. રા. અનન્તજીના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. અનન્તજીનો ક્રોધ તે, તે કાલે, સર્વથી વિરોધ જેવો ભયંકર ગણાતો હતો.

નવાખ સાહબ બાહ્યાવસ્થામાં હતા તેથી જૂનાગઢનું રાજ્ય પંચદ્વારા ચાલતું. તેમાં પોલિટિકલ એજન્ટની અધ્યક્ષતા નીચે તે પંચમાં રા. અનન્તજી પ્રમુખ હતા. રા. રા. અનન્તજીએ પોલિટિકલ એજન્ટને કંઈક સમજાવી રા. ગોકુલજીને અને તેના ઉપરીને ‘બરતરશી’ અપાવી. સ્થાનથી દૂર થવાનું આજ્ઞાપત્ર આવતાં એ ખાતાના આસનસ્થાનના દ્વારની કુચિએ માથા સાહબાને આપી રા. રા. લવાનીદાસ અને તેઓના અવ્યભિચારી ઉપકાર્યકર રા. ગોકુલજી ચાલતા થતા હતા; તે સન્ધિમાં માથા સાહબા અને આઈતીબૂ ખાતાના પક્ષ ઉપરની તેઓની દૃઢ બક્ષિ જોઈ પ્રસન્ન થયાં અને તેઓના સ્વાભિધર્મની બહુ પ્રશંસા કરી કહ્યું કે:—‘ચિંતા રાખશો નહિ, ખુબનવાખ સાહબના યાજ સાથે તમારો નિર્વાહ છે.’ એવા આશયનાં વચન કહી બહુ ઉત્તેજન આપ્યું. રા. ગોકુલજીને પછી નવાખ સાહબની હજુરમાં રાખ્યા. એક અમાત્ય(ખાનગી, પાસે રહેનાર)રૂપે રા. ગોકુલજીએ નવાખ સાહેબ પાસે રહેવા માડ્યું. રા. રા. પ્રાણલાલજી પાસે નવાખ સાહબ શુજરાતી શીખતા ત્યાં રા. ગોકુલજીને પાસે રહેવાના કાર્યમાં નિયોજ્યા. એ સમયસખન્ધમાં રા. રા. પ્રાણલાલજી લખે છે કે:—

રા. ગોકુલજી સંવન્ધમાં રા. પ્રાણલાલ મથુરાદાસનો અનુમત.

“દરેતરખાનામાંથી ઝાલાજીને નિકળવું પડ્યું. પછી નવાખ સાહેબ મહાબતખાનજીની પાસે મુસાહેબો મધેના એક મુસાહેબ તરીકે (ઝાલાજીને) રાખવામાં આવ્યા. તે મુસાહેબો, નવાખ સાહેબ મારી પાસે અલ્યાસ કરવા બેસે તે વખતે નજર રાખવા બેસતા હતા દરમિયાનમાં નવાખ સાહેબ થોડી દુરસદ લેતા

હતા તે વખતમાં ઝાલાજી ઇંગ્રેજ તથા ગણિતનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. ગણિતમાં તેમની શક્તિ મહાભારત જણાઈ,—એકવાર અંગગણિતનાં પ્રકરણોની રીતિ સમજાવી અને એક દાખલો બતાવ્યો (એટલે) તે પછીના દાખલા પોતાની મેળે જ સમજ જતા. એ રીતે અંગગણિત (જેને પ્રથમ ભાગ કહેતા હતા) તું પુસ્તક થોડો થોડો વખત મળ્યાં હતાં થોડા કાળમાં લગભગ પૂરું થયું. તેમજ થોડી થોડી મિનિટ ઇંગ્રેજ ભણવાને મળતી હતી, તે હતાં આશરે મેકેલકની પેહેલી, બીજી, અને ત્રીજી ચોપડી પૂરી કરી. તેથી મને સાનન્દાશ્ચર્ય લાગ્યું કે એ મહા-સમર્થ માણસ છે. કેમકે જે ઇંગ્રેજ પાઠ અમે એકવાર તેમને બંધાવ્યો અને અર્થ પૃથક્કરણથી તથા મેળવણી (એકીકરણ) કરી સમજાવ્યો કે તેમના મનમાં ઠરી જ ગયો, અને બીજે દાહાડે આવે એટલે આગલા દાહાડાનો યથેલો પાઠ બરોબર સમજાવી બતાવે અને છૂટા છૂટા અર્થ પણ કરી બતાવે. તેઓ કહેતા કે ધરમાં ઇંગ્રેજ ચોપડી અથવા ગણિતના દાખલા તું જોતો નથી. કેમકે ધરના વખતમાં સ્નાનસંખ્યા કરવાં અને જમવું તથા વાળું કરવું તે શિવાય વેદાન્તનાં પુસ્તકતું વિવેચન કરવું એટલે એવો બીજો અભ્યાસ કરવાને બનતું નથી.

“હું પ્રથમ હવા ખાવા જતો હતો ત્યારે મારી સાથે બુ-નાગદને કોઈ ગૃહસ્થ આવતો નહિ. પણ પછવાડેથી મારા કહેવાથી ઝાલાજી આવવા લાગ્યા, અને પછી તેઓ ધણું કરીને રોજ સાંજના પાંચ સાડાપાંચથી તે સાત ઈંચ આઠ વાગ્યા મુધી આવતા. તે બાહાર ફરવામાં વખત સારો મળતો. તે વેળા ન્યુઝપેપરોમાંની વાતો કરતા. હવા ખાવા ધણું કરી કાલવા ન્તજી ધ. આગળ સ્વામીનારાયણના મંદિરની પાસે “અધક” ન્તજી ધ. લ છે, ત્યાં જતા. રશિયા એક તરફ અને તુરકી, રા. ગોકુલજી એ સામી તરફ—એ લડાઈ તે વખત ચાલતી અને રા. રા. નકશા પણ તેમને બતાવ્યા. કેમકે ન્યુઝપેપ-તે પક્ષમાં રહેથી ન આવે ત્યારે નકશા જોવા જોઈએ, તેથી એ બે પણ બતાવેલા, દેખાડો.

—દરવાજો આગળથી ઠરીને રજાગ તેઓને ? તેમને બહુ જ સોખ હતો. તેથી ઇંગ્રેજ

નીતિના અંથવિષે હું તેમની સાથે વાતો કરતો હતો; તેની સાથે તેઓ સંસ્કૃત અંથની નીતિની તુલના કરતા હતા. કેમકે જાલાણ સંસ્કૃત વાંચી સમજી જાણતા હતા. તેમને પૂછતાં તેઓ, (કેહેતા કે) સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખ્યો નહિ હતો. પણ અંથો, પંડિતો મને અર્થ સાથે સમજાવતા હતા, એમ કરતાં કરતાં મને હવે, સંસ્કૃત અંથ સમજાય છે.

“અમારા સમાગમમાં કોઈ કોઈવાર ફારશીવિષે વાતો થતી. પણ (બહુકરી) હું ઇંગ્રેજી અંથોવિષે ચર્ચા કરતો-જેવી કે રસા-યણુશાસ્ત્ર, સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન (નાયરલ ફિલાસાફી) યંત્રશાસ્ત્ર, નીતિઅંથ, અર્થશાસ્ત્ર (પોલિટિકલ ઇકોનામી) તર્કશાસ્ત્ર (લાજિક).

“જ્યારે કંઈ દક્ષાન્તમાં કવિતાથી સારી રીતે અસર થાય એવી કોઈ કવિતા આવતી ત્યારે તે કવિતા પણ જોઈતા. પણ તે કવચિત્ જ.

“જાલાણ નીતિના અને વેદના વિષયની બહુ શોખથી વાત કરતા હતા.”

રા. ગોકુલજી સંબન્ધના પૂર્વોક્ત પ્રસંગો ઉપરથી અને રા. રા. પ્રાણુલાલજીએ આપેલા ઉપરના વૃત્તાન્ત ઉપરથી આ વાચનારના મનમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થઈ કેટલાક બોધ સહજ મળે એમ છે.

અનિષ્ઠ માર્ગની આજીવિકા કરતાં પ્રામાણિક ન્યાયાચારને અને એકનિષ્ઠાને વહાલી કરનારના અન્તઃકરણમાં જે સંતોષાનન્દ થાય છે, એ તો તેના અનુભવી જાણે છે, પરંતુ સદ્વિચારથી અને સદાચારથી અન્તે પ્રસિદ્ધ લાભ પણ કેવા થાય છે, એ આ જ ચરિત્ર વાચતાં આગળ પ્રત્યક્ષ થશે.

વિદ્યાર્થે વિદ્યોપાસન.

વારંવાર વદતાં દોષ નથી કે, -વિદ્યામાં રસ પડ્યાનું વિદ્યા-વ્યસન થયાનું પ્રમાણુ તેમાં અખણુરુચિ રહે એ છે. આજીવિકાનું સાધન મળેથી બહુ મનુષ્ય વિદ્યાને વિસારી મૂકે છે. તે પ્રથમ ગમે તેટલા ભણ્યા હોય, ભલે તેઓ પણ્ડિત, શાસ્ત્રી, એમ, એ, કે એવાં જ બીજાં પદ પામ્યા હો, પણ તેઓની વિદ્યાનમાં ગણુના ચર્ચા નથી. મધ્યકાલમાં ઇંગ્લિષ વિદ્યાનો પ્રચાર ન

હતો ત્યારે. પણ વિદ્વતાનું માપ વિદ્યાવાનની અખણ્ડા અભિરુચિ ઉપરથી થતું હતું, તો આ સમયે તો વિશેષે કરીને તેમ થવું જોઈયે. આજીવિકા સારૂ વિદ્યાને સાધનરૂપ જોડ્યા કરે છે, તેઓને વિદ્યાનો જે અપૂર્વ આનન્દ છે તે સ્વપ્નમાં પણ નથી સમજતો.

પદ્માન્ત અને પાપસાન્ત આદિમાં જડ-કડછા કડછી તવેયા જારા પ્રયમથી તે સમાપ્તિ સુધી કસ્યાં કરે છે, પરંતુ તેને તેઓ-માંનો કરોડ સ્વાદ નથી; વિવેકી લોજન ફરનારા જ તેઓનો મિષ્ટ સ્વાદ લે છે. આજીવિકા સારૂ વિદ્યા ભણુનારા એ જડ કડછા-કડછી જેવા છે. તેઓને વિદ્યાનો અલૌકિક સ્વાદ આવતો નથી. વિદ્યામૃતનો પરંમપ્રિય સ્વાદ માત્ર વિદ્યાર્થી જ વિદ્યાની ઉપાસના કરનારા વિરલ મનુષ્યો પામી શકે છે.

રા. ગોકુલજીને વિદ્યા ઉપર બહુ જ પ્રીતિભાવ હતો. એ વિદ્યા પ્રતિના પ્રીતિભાવે તેઓની બુદ્ધિ અને ગ્રહણશક્તિ પણ એવી સમર્થા અને બલવતી કરી હતી કે અનવધિ. રા. રા. પ્રાણુલાલજી, જેઓ મુંબાઈની પાઠશાલામાં પૂર્ણ અધ્યાસ કરીને જૂનાગઢ ગયેલા, અને જેઓએ બહુ વિદ્વાનો અને અધ્યાસીઓ જોયેલા, તેઓના જેવા પણ રા. ગોકુલજીની બુદ્ધિ જોઈ કેવા સાનન્દાશ્ચર્ય પામ્યા તે આપણે તેમના જ શબ્દોમાં ઉપર વાચ્યું છે. વિશેષ આશ્ચર્યની વાર્તા તો આ છે કે, રા. ગોકુલજીને કરા પ્રકારનું એ વિદ્યાવૃદ્ધિ સંબન્ધમાં ઉત્તેજન ન હતું-ન હતો તે દેશમાં. અધ્યાસ પ્રચાર, કે ન હતી વિદ્યાની પરીક્ષા; ન હતું અન્ય રાજ સાંજના પાનત, કે ન હતાં વિદ્યા સંપાદિતા કરવાનાં સાધન; સુધી આવતા. તે ની અનુકૂલતા કે ન હતી સારી આજીવિકાની ન્યુઝપેપરોમાંની વાત પણ વિદ્યાઉપર તેઓની અપૂર્વ પ્રીતિ હતી, આગળ સ્પન્તરના કેવા અસંખ્ય લાભ થયા હતા તે ન્તજ ધા. લ છે, ત્યાં જ તેઓ પોતે વિદ્યાના પ્રભાવથી સુખી રા. ગોકુલજી જેવ એ સાનચિરંજીવ રહી તેઓનું ચરિત્ર બહુ જનોને જાણે રા. રા. નકશા પડેસુખી કરશે. એથી સારી માનપાત્રતા પતું દુષ્ટમાં રહેથી ન આવે તો.

સાથે તુલના કરતાં રા. ગોકુલજીનું મુચરિત્ર પ્રથમ વર્ગના પુરુષોના ચરિત્ર જેવું તેને લાગ્યું છે. અને આશા છે કે વિવેકી વાચકોને પણ તેમ લાગશે. એક કવિ કહે છે કે:—

“સ્વદેશજાતસ્ય નરસ્ય નૂન ગુણાધિકસ્યાપિ ભવેદવજ્ઞા ।

નિજાજ્ઞના યદ્યપિ રૂપરાશિસ્તથાપિ લોકઃ પરદારસક્તઃ॥”

(પોતાની સ્ત્રી જો કે રૂપનો પુંજ (દગલો) હોય તોપણ (તેને ન ગણી) લોક પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થાય છે, તેમ સ્વદેશમાં થયેલા નરના ગુણ અધિક હોય તોપણ તેની અવજ્ઞા થાય છે, (અને) પરદેશીયો ઉપર આસક્તિ-મોહ-થાય છે.)

કવિએ ઉપર જે અભિચારી લોકોનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેવા દોષથી દૂષિત આ લેખને વાચનારા ન હો, એમ ઇચ્છાશા છે.

પ્રકરણ ૪

રા. ગોકુલજીની સ્વાત્મસંમાનતા. મીષ્મપિતામહનું પગ.

રા. ગોકુલજીને રા. રા. અનન્તજીએ દૂર કર્યા ખરા, પણ તેના જેવો પ્રવીણ ખીજો ગૃહસ્થ તે કાર્ય કરવા મળવો કઠિન પડ્યો. રા. રા. અનન્તજીના મનમાં આમ હતું કે, રા. ગોકુલજીને નિરાધાર કરી નાંખેથી અન્તે અન્ય સાધારણ મનુષ્યોનીપેઠે તે શરણ આવશે. પરંતુ એ અનુમાન નિર્મૂલ હતું. રા. ગોકુલજીના કેવા ઉચ્ચ અને કુલીન વિચાર હતા એનો ભાસ પણ રા. રા. અનન્તજીના મનમાં આવવો દુર્લભ હતો. દક્ષિણમાં કામ બરાબર ચાલવા ન માડ્યું અને તેમાં ગુંથવારો વધવા માડ્યો, અને અવ્યવસ્થા થઈ રહી. રા. રા. અનન્તજી બુદ્ધિમાન હતા તેથી ગુણની પરીક્ષા કરી શકતા. તેને ઇચ્છા થઈ કે, કોઈ પ્રકારે પણ સ્વપક્ષમાં રા. ગોકુલજી આવે તો સુતર થાય. તેથી તેઓએ અનેકદ્વારા રા. ગોકુલજીનાં સ્નેહિતસંબન્ધીને કહેવરાવવા માડ્યું કે, ‘રા. ગોકુલજીની આડાઈનાં તેને કડવાં ફલ ચાખવાં પડશે. અજી પણ આડાઈ તજી મારીપાસે આવે તો હું તેને ઉપરિની જગા અપાવું’ ઇત્યાદિ.

પરંતુ યોગબ્રહ્મ રા. ગોકુલજીનો સ્વભાવ, દૃઢનિશ્ચય, અને સેક કંઈ વિલક્ષણ જ હતાં. મૂલ કુલવાન, વલી વિદ્યાવાન, અને નીતિમાન, સદ્ગુણનું મૂલ્ય પણ જાણે; અને સદ્ગુણની સંપ-

તિતું સદ્ભિમાન પણ શોભા આપે એવું યથાર્થ રાખતા તે, રા. રા. અનન્તજી ગમે તે પ્રકારની યુક્તિઓ કરે તેથી, કેમ લલચાય? રોહિસંબ-ધિઓએ બહુ ભાર દઈ રા. ગોકુલજીને ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ કોઈતું વળ્યું નહિ. તેઓની દૃઢતાને કોઈ પણ બલ ચલાવવા સમર્થ ન હતું. યોગ્ય આત્માભિમાન હિંવા ટેક જે સદ્-ગુણી રાખે છે તેને ઈશ્વર પણ સહાય થાય છે.

મહાભારતમાં એ વિષયે એક સુંદર પ્રસંગ શ્રીવ્યાસનારાયણે લખ્યો છે કે:—

સર્વમાન્ય સર્વોપરિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પાણ્ડવપક્ષમાં રહેવાનું અનુમત મળ્યા પૂર્વે એ કુટુંબકલેશના યુદ્ધ સંબન્ધમાં શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે,—‘હું શસ્ત્રધારણ નહિ કરું.’ એ વાર્તા પ્રસિદ્ધા હતી. ભીષ્મપિતામહે, દુર્યોધનની આતુર પ્રાર્થનાથી પછી, આવું ‘પણ’ લીધું હતું કે,—‘કાં તો શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિજ્ઞા મુકાવી શસ્ત્ર ધરાવું, વા કાં તો પાણ્ડવનો નાશ કરું.’ ભીષ્મને કૃષ્ણઉપરિ ઈશ્વરભાવ હતો, તે સતે પોતાના સદ્ભિમાન અને ધર્મઉપરિ આધાર રાખી એવું દુર્ઘટ ‘પણ’ લીધું, તેનું પરિણામ આ થયું કે, અન્તે શ્રીકૃષ્ણભગવાનને પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભ્રા કરવી પડી અને ધર્મદૂઢ ભીષ્મપિતામહની પ્રતિજ્ઞા સત્યા થઈ. શ્રીકૃષ્ણને શસ્ત્ર ઝલાવ્યું ત્યારે ભીષ્મપિતામહ શાન્ત પડ્યા. એ પ્રસંગની કથા શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ છે ત્યાં ભીષ્મપિતામહે શ્રીઈશ્વરની કૃષ્ણ-રૂપે સ્તુતિ કરી છે, ત્યાં વધા છે કે:—

“સ્વનિગમમપહાય મત્પ્રતિજ્ઞામૃતમધિકર્તુમવશ્વતો રથસ્થા ।

ધૃતરથચરણોઽમ્યયાચલદ્વગુર્હરિરિષ્ય હન્તુમિમં ગતોત્તરીયઃ” ॥

‘રથસ્થ જે કૃષ્ણ તે મારી પ્રતિજ્ઞાને સાચી કરવા પોતાના વચનનો ત્યાગ કરીને રથમાંથી કુદી પડેલા એવા, પછી રથનું ચક્ર ધરીને એવા, અને વળી જેનું ઉપરનું વસ્ત્ર પડી ગયું છે એવા, જેમ હાથીના બાલકને હણવાને કોઈ સિંહ જતો હોય તેમ, પૃથ્વીને ચલાવતા મારા સંસ્કૃપ્ત આવ્યા, તે કૃષ્ણને હું નહું છું.

એ સર્વનો સાર આ જ છે કે:—ઈશ્વર પણ સદ્ભિમાનીને (ટકોને) સહાય થાય છે; એટલું જ નહિ પણ કોઈ પ્રસંગે તેના સહભાવથી પ્રસન્ન થઈ, પોતાનો સંકલ્પ અક્ષર જવા દે છે, અને તેવા યોગ્ય સદાચરણીની પ્રતિજ્ઞાને ગમતા દે છે.

રા. રા. અનન્તજીએ અનેક પ્રકારે રા. ગોકુલજીને સન્તાપીને પીડા કરવા માડી પણ તે ચલ્યા નહિ. રા. રા. અનન્તજીએ દ્વં-
તરીનું કાર્ય રા. ગોકુલજીના સ્નેહી જ રા. બક્ષીજી મધુરાદાસજીને
સાંખ્યું. સુશીલ બક્ષીજીને તો ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. ઉપરિની
આજ્ઞા ન માને તો, તે એવા હતા કે તુરત બિચારા બક્ષીજીને
સંતાપે, વા અપરાધી કરાવી ગમે એવી શિક્ષા કરી દે: અને
આજ્ઞાપ્રમાણે કરે તો રા. ગોકુલજી જેવા સાત્ત્વિક સ્નેહીના
મનમાં શંકા આવે. એ આદિ સંકલ્પવિકલ્પ સરલ બક્ષીજીના
મનમાં થવા માડ્યા. શુદ્ધ બક્ષીજીનાં ઇંગિતઉપરથી રા. ગોકુ-
લજીના વરતવામાં આવ્યું કે બક્ષીજી સૂક્ષ્મસંદેહમાં (Dilemma)
આવી પડ્યા છે.

રા. રા. બક્ષીજી કહેતા કે:—“આપણા ગોકુલજીભાઈએ
કહ્યું કે:—‘ગમે તેને એ સ્થાનકે બેસારત, તેના કરતાં તમે મારા
સ્નેહી બેસશો તેથી મને સાહે લાગશે. રાજ્યપ્રસંગમાં એમ થયાં
જાય છે. પ્રપચ્ચના—આકાશાદિદેહાન્તજગત્-વિસ્તારના—ખેલ
એવા જ છે. માટે તમારે મનમાં કિંચિદપિ સંકુચાવું નહિ. આપણો
પરસ્પર સ્નેહ એ ઉપાધિથી સ્વતંત્ર છે, તેનો સ્થાનકસાથે ‘સં-
બન્ધ નથી.’ એ આદિ અનેક પ્રકારે મનનું સમાધાન કરાવવા
તેઓ પ્રયત્ન કરતા, પરંતુ મારા મનમાં એ વાત ખુંધ્યાં કરતી.
અન્તે દ્વંતરીની જગ્યા લેવી પડી. પણ તે સ્થિતિમાં, હવે
જગ્યા મળ્યાનો સંતોષ તો ક્યાંથી જ થાય, પણ રા. ગોકુલજી-
ભાઈને યોગ્ય જે જગ્યા મેં લીધી તેનું શૂલ મનમાં રહ્યાં કર્યું;
પરંતુ ગોકુલજીભાઈના સ્નેહમમતાભાવમાં કિંચિત્ પણ ન્યૂનતા
મેં દીઠી ન હતી.”

રા. ગોકુલજી સંબન્ધમાં રા. સોમનારાયણે મળેલું મવિધ્ય.

વિ. સંવત્ ૧૯૧૧ માં પણ નવાબસાહબના અમાત્યરૂપે જ
રા. ગોકુલજી હતા. તે વર્ષમાં રા. રા. પ્રાણલાલજીને બીજી જગ્યા
મળ્યાથી તેઓની જગ્યાએ સુરતના વેદવર્ગીય નાગરબ્રાહ્મણ સોમ-
નારાયણ નરનારાયણ નિયમાયા. તેઓનો અભ્યાસ રા. પ્રાણ-
લાલજીથી ઓછાં વર્ષનો હતો. રા. સોમનારાયણ જૂનાગઢ કાર્તિક
માસમાં આવ્યા. તેઓની સાથે પરિચય થઈ તેઓની રુચિ જાણતા
સુધી રા. ગોકુલજીથી ઇંગ્લિષ અભ્યાસ કરવો બની શકે એમ ન

હતું; તેથી તેઓએ ફારસી અભ્યાસ વધારવા માડ્યો. પછી ધીરે ધીરે રા. સોમનારાયણ સાથે સહવાસ થતાં સ્નેહ થવા માડ્યો. રા. સોમનારાયણ વિદ્યાભ્યાસથી યક્તિત થઈ ગયા હોય એવી સ્થિતિમાં હતા, તેથી અવકાશ મળતાં વાન્ત ફરવા જવા ઉપર અને હાસ્યવિનોદની વાર્તાઓઉપર તેઓનું લક્ષ વધારે રહેતું. રા. ગોકુલજીને તેની રુચિ પ્રમાણે વર્તવાની અગત્ય હતી, એટલે ઇન્દ્રિય અભ્યાસ વધારવાનું બની શક્યું નહિ. એ સમયમ્યુતિ સાડ રા. રા. ગોકુલજીભાઈ પ્રસંગોપાત્ત પશ્ચાત્તાપ કરતા.

રા. રા. સોમનારાયણ, રા. ગોકુલજી, અને પણ્ડાજી દ્વૈલતરામ એ ત્રણનો સમાગમ બહુ વાર રહેવા માડ્યો. એ ત્રણ જનો સાયં-કાલે મળેવડી દરવાજે કે કાળવા દરવાજે ફરવા જતા. વારપર્વના અને અનધ્યાયના દિવસોમાં તેઓ એકરુથ થઈ સમ્મોજન (ઉજાણી) કરતા. તેસાડ તેઓ આસપાસનાં નહાનાં ગામડાઓમાં જતા; કોઈ વેલા કોઈ વાડીમાં જતા; અને કોઈ સમયે ત્રિવેણીઉપર પણ જતા. પ્રસંગવશાત્ અનેક વિષયોઉપર વાર્તા અને ટીકા કરતા. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને રા. રા. સોમનારાયણ આ લેખકને કહે છે કે:—‘ઇંગ્રેજ રાજ્ય, ફેરી રાજ્ય, અને નીતિ-શાસ્ત્ર તથા વેદાન્તશાસ્ત્રઉપર સારો સંવાદ થતો.’ પણ્ડાજી દ્વૈલતરામનું ઘર સારા સ્થાનમાં હતું, તેથી ત્યાં પણ બહુ વાર મળતું થતું. ત્રણે જન મળે ત્યારે બહુકરી અવકાશનો સર્વે કાલ ખેલમાં અને વિનોદમાં જ ગાળી દેતા. કેટલોક કાલ ગયાપછી રા. સોમનારાયણને ફારસી બણવાઉપર રુચિ થઈ. મોલવી મહમદઅલીને ઉસ્તાદ કરી તેનીપાસે રા. સોમનારાયણે ફારસી બણવા માડ્યું. રા. ગોકુલજીનો અભ્યાસ તો ચાલતો જ હતો. રા. પ્રાણુલાલજીનીપેઠે રા. સોમનારાયણને પણ રા. ગોકુલજીની સુદ્ધિ-શક્તિ, મહાશયતા, વિદ્યામાં રુચિ, શાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા, આદિ ગુણ બહુ ચમત્કારી લાગ્યા. રા. સોમનારાયણને તેઓના ગુણોનાં ચિહ્ન એવાં આશાજનક લાગ્યાં કે તેઉપર વારંવાર તેઓના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યા. તે વિચાર પકડ થતાં તેઓને આમ લાગ્યું કે, રા. ગોકુલજી કોઈ દિવસ પ્રધાન થશે.

રા. સોમનારાયણ કહે છે કે,—“આરા અન્તઃકરણમાં એ વાત

રહી નહિ, તેથી એક પ્રસંગે મેં ગોકુલજીભાઈને કહ્યું કે, “હું એક ભવિષ્ય કહું છું તે સાંભળો. તમે કોઈક દિવસ જુનાગઢના દિવાન થશો.” એ વાત જો કે તે વેલા અસંભવિત જેવી હતી તેથી તેઓએ હસી કહાડી; પરંતુ મારા મનમાં તો, જેમ જેમ તેમનો વિશેષ સહવાસ રહ્યો તેમ તેમ, તે વાત દઢ થતી ગઈ.” છ-ત્યાદિ. રા. સોમનારાયણનું ભવિષ્યકથન રા. ગોકુલજીના સંબંધમાં અનંતે યથાર્થ થયું એ વાચનારના જોવામાં આવશે જ. રા. સોમનારાયણની એક વાણી ફલી એટલે તેઓએ ખીજ વાણી પણ નિર્ભયતાથી ભાષી જણાય છે. રા. સોમનારાયણ કહે છે કે,— “એ જ રીતે રા. રા. નહાનાભાઈ હરિદાસને પણ એક પ્રસંગે મેં કહ્યું હતું કે ‘તમે હાઈકોર્ટના જજ થશો.’ ઈશ્વરે એ ભવિષ્ય-કથન પણ સફલ કર્યું છે.” કોણ વાચકો નહિ ઇચ્છે કે રા. સોમનારાયણના મુખમાંથી એવી યોગ્ય દેશીયોના અભ્યુદયની વાણી વારંવાર નીકળે, અને સફલા થાઓ.

એ જ વર્ષમાં નગ્વાળસાહબને ત્યાં યુવરાજ બહાદરખાનજી, જેઓને બાપુભિયાંસાહબ પણ કહેછે, તેઓનો જન્મ થયો.

રા. ગોકુલજીનો પુનઃ રાજ્યસંબંધ.

‘સત્યમેવ જયતે’ કહેવાય છે એ યથાર્થ છે. રા. ગોકુલજીની પ્રામાણિકતા અને યોગ્યતાની વાતો અનંતે પોલિટિકલ એજન્ટ લાંગ સાહબને કાને ગઈ. પ્રસંગરજાવણિમાં કહ્યું છે કે:—

“गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेऽपि घसतां सताम्”

તે યથાર્થ છે. શુભી મનુષ્યો દૂર વસતે સતે પણ તેઓના શુભો (તેઓતું) દૂતત્વ કરે છે, એટલે કે આકરનીપેઠે તે શુભો દૂર જઈ-શુભોની કીર્તિ વિસ્તરી-તે શુભોનો સમાસ સામાના મનમાં કરાવે છે. રા. ગોકુલજીને એ પ્રસંગે એમ થયું હતું. પોલિટિકલ એજન્ટના મનમાં તે શુભોએ જઈ એવું બલ કર્યું કે, તેણે તુરત રા. ગોકુલજીને શાસનલેખકનું (દફતરીનું) કાર્ય સંપાદા આજ્ઞા લખી. તે વેલા રા. ભવાનીદાસનો રેહ છૂટી ગયો હતો તેથી રા. ગોકુલજીને પૂર્વ હતું તેથી પણ હવ્ય મુખ્ય અધિકારી-નું જ સ્થાન આવી મહ્યું.

રા. રા. બક્ષીજી મથુરાદાસજી કહે છે કે:—‘એ ઠરાવ મારી-પાસે રાત્રે આવ્યો. તે જ વેલા કુંચિ લઈને ગોકુલજીભાઈને આપવા ગયો. તે વેલા જાણે મારાઉપરથી અસહ્ય ભાર ઉતરીને મને વિશ્રામ મળ્યો હોય, એમ મારા મનને લાગ્યું.’ જગ્યા ખોઈને આનન્દ પામવો એવા વિપરીત પ્રસંગનો અનુભવ સરહ બક્ષીજીને પ્રથમ તે જ વેલા થયો.

સ્વસદ્ભિમાનનો મહિમા ઈશ્વરે રાખ્યો. રા. ગોકુલજીના મનમાં સદ્ગુણ, સદાચરણ, પ્રામાણિકતા અને સ્વાશ્રયની તથા તજજન્ય સ્વતંત્રતાની બહુ ગણના અને સ્થાપના તો હતી જ. પણ તે એ પ્રસંગથી સુદઢા થઈ, અને તેણે એવાં મૂલ નાખ્યાં હતાં કે પછી તે કોઈ કાલે પણ હાલી ન હતી.

આ ઉપરિ સ્થાન મળે કાર્ય બહુ કરવાનું આવ્યું. સાવધાનતા પણ તેવી જ રાખવાની અગત્ય હતી. દારણુ રા. રા. અનન્તજી જેવા સામા હતા. જે મનુષ્ય ન્યાયાચારી હોય છે તેને કર્તવ્ય વિના બીજા કશાસાફ ચિન્તા રાખવી પડતી નથી. કાર્ય કરવાની વ્યવસ્થા રા. ગોકુલજીને અઢી રીતિએ આવડતી હતી. નિયમ-પૂર્વક કાર્ય કરવા કરાવવા માડ્યું તેથી કાર્યનો શ્રેયવાદો ન થતાં ઝરિતિ ઉઠેલ આવવા લાગ્યો. ત્યાં અનિયમિત પ્રકારે સવારથી તે રાતસુધીમાં ગમે ત્યારે આવી પોતાનું કાર્ય કરવાની રીતિ ચાલતી હતી તે દેરથી, દશ વાગેથી તે ચાર વાગ્યા સુધી એક ચિત્તે પોતે કાર્ય કરે; અને બીજાપાસે કરાવે. પછી નવરા થઈ ધરે જાય. એ રીતિએ નિયમપુરઃસર કાર્ય કર્યાથી તે કાર્ય શીઘ્ર સુસંપાદ્ય થતાં, અને અવકાશનો શેષ અવસર રાજમાન્ય રાજ્યથી ગોકુલજી નિજપ્રિય વિદ્યાવિષયોની ઉપાસનામાં વાવતા.

એ વર્ષમાં બ્યાસજી જયકૃષ્ણ હર્ણદુર્ગ આવ્યા હતા. તે-ઓના મુખથી ‘અષ્ટાત્મમાગવત’ નામે મન્ય અવણુ કરવા માડ્યો. પપ્પાજી દૌસતરામ અને રા. સોમનારાયણનો સહચાર પણ હતો તેમનો તેમ જ રહેતો.

ચાલતું કાર્ય ફિવા નિત્યકર્મ કર્યાપછી અવકાશ મળે તેમાં

૧. શ્રીરામબાવાએ શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી ઇત્યજ્ઞાનસંબંધી જ્ઞાન વીણી લઈ સંગ્રહીત કર્યો છે તે જ મન્ય ને દરો.

રા. રા. ગોકુલજી જૂનું નામું જોતા. ઘણા વર્ષની શિરોવહીએ નિકળેલી નહિ અને લેણેદેણ કશું જણાય નહિ, એવી નામાની અવ્યવસ્થા તેઓએ પ્રત્યક્ષ દીઠી. એ અવ્યવસ્થા કારભારીએ જાણી જોઈને થવા દીધી છે, કિંવા કર્તવ્ય વધ્યાથી થઈ છે, એ તેઓના સમજવામાં આવ્યું નહિ. તે પ્રકટ કરવા પોતાને કારભારીએ સૂચના કરેલી નહિ તેથી પોતે પોતાનું આહુ કાર્ય ચોખું રાખતા. જૂનાની માત્ર જાણ મેળવતા.

સંવત્ ૧૯૧૩ માં તેઓને સાંપેલા કાર્યની વ્યવસ્થાને અને સ્વચ્છતાનેલીધે તેઓનું વર્ષાશન વધારી કોરી ૧૮૦૦)નું કરવામાં આવ્યું, ખીલે વ્યવહાર તો નિત્ય નિયમપ્રમાણે જ ચાલ્યો જતો હતો.

કુલગુરુ આનન્દજીનું પરલોકગમન.

વિ. સંવત્ ૧૯૧૪ના કાર્તિક વદિ ૪ને દિને તેઓના કુલગુરુ આનન્દજી આચાર્ય પરલોક પામ્યા. તેઓનાઉપર રા. ગોકુલજીની બહુ જ આસ્થા હતી. પાછળથી પ્રસંગોપાત્ત તે આચાર્ય સંબન્ધમાં વાર્તા કરતા ત્યારે રા. રા. ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે, ‘આનન્દજી આચાર્ય સિદ્ધપુરુષ હતા. તેના શુદ્ધ અન્તઃકરણમાંથી વાકેદારા જે વચન નીકળતું તેપ્રમાણે પછી થતું, એવાં દયાન્ત ઘણાં દીઠાં છે.’ ઇત્યાદિ. આનન્દજી આચાર્ય પણ રા. ગોકુલજી પ્રતિ પિતાવત્ પ્રીતિ રાખતા. રા. ગોકુલજીના અભ્યુદય થવાઉપર તેઓએ પોતાના બહુ સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાનો આધાર રાખ્યો હતો. તેઓના મનમાં નિશ્ચય હતો કે રા. ગોકુલજીનો અભ્યુદય થશે જ. પોતે મન્ત્રશાસ્ત્ર પણ જાણતા હતા તેથી રા. ગોકુલજીના અભ્યુદય સાડ અગ્રપ્રાન પણ કરતા હતા. આનન્દજી આચાર્યને અગ્નિહોત્ર લેવાની બહી ઇચ્છા હતી. રા. ગોકુલજીનો અભ્યુદય થયા પછી તે અગ્નિહોત્ર લેવાનો સંકલ્પ હતો. અને એક એ ખીલ પણ સંકલ્પ હતા. તે રા. ગોકુલજીને કહ્યા હતા. પાછળથી રા. રા. ગોકુલજીએ અગ્ન્યાધાન કર્યુ તેમાં ગુરુ આનન્દજીનો સંકલ્પ પોતે સિદ્ધ કરવો એ પણ એક હેતુ હતો. આનન્દજી આચાર્ય એક પ્રસંગે કોઈ ધર્મકર્મના કામમાં થોડાં નાણુ માગ્યાં હતાં, પણ તે વેલા પોતાની નિર્ધનતાને લીધે રા. ગોકુલજી આપી શક્યા ન હતા. તેવિધે પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરતા.

જૂનાગઢ સંસ્થાનમાં અધ્યવસ્યા. મિ. ફાર્વેસનું પોલિટિકલ
 ઇન્જન્ટરૂપે નિયોજાવું.

વિ. સંવત્ ૧૯૧૫ ના વર્ષ પહેલાંના ૪-૫ વર્ષથી નવાબસા-
 હબનાં માણ અને તેની વિશ્વાસુ ચાહતીબૂ તથા કારભારી અન-
 ન્તજી વચ્ચે બહુ મતભેદ પડી વૈમનસ્ય ચાલતું હતું. રા. રા.
 અનન્તજી બહુ પ્રકારે સમર્થ હતા. બ્રિટિષ સરકારમાં પણ તેના
 પ્રતાપ પડી બહુ પ્રભાવ રહેતો હતો. તે વેલાના યુરોપીય અધિ-
 કારી તેઓની બુદ્ધિ બેઠું આશ્ચર્ય પામતા, અને તેઓના ઉપર વિશ્વાસ
 અને મમતા રાખતા. આજી પાસ નવાબસાહબનાં માણએ રા.
 રા. ભગવાનલાલને પોતાના ખાનગી કારભારી કરી રા. રા. અન-
 ન્તજીને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવા માડ્યો. એથી કલેશ બહુ વધી
 પડ્યો. એ સન્ધિમાં અનુભવી પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નેલ લાંગ કા-
 ડિયાવાડમાંથી ગયા હતા. કંપટન બારના હાથમાં અને પછી કંપટન
 શૉર્ટના હાથમાં એજન્ટીનો અધિકાર આવ્યો હતો. ઉત્તર ભરત-
 ખણમાં બલવો અજી પૂરો બેઠો ન હતો, ત્યાં જૂનાગઢની અ-
 વ્યવસ્થા બેઠું; અને વાધેરોનો ગડબડાટ ચાલતો હતો તેથી, નવા
 પોલિટિકલ એજન્ટને ભય લાગ્યું કે, રખે જૂનાગઢમાં સુરાસમાનો
 બલવો કરે. એ ઉપરથી ઝુંબઠ સરકારમાં તેવા આશયનું લખાણ
 કર્યું. તેવામાં ઝુંબઠના મવર્નેર લૉર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન હતા. તેણે
 સુર્જિતના પ્રિય કાર્બસને (જે તે સમયે ખાનદેશ ધુળિયે ન્યાયાધીશ
 હતા) તારમાં લખ્યું કે:—

“તમારી ઈચ્છા જાણી લીધા વિના તમને કાઢિયાવાડના પો-
 લિટિકલ એજન્ટનો અધિકાર ચલાવવા નિયોજવાની મને અમત્ય
 પડી છે. જેમ અને તેમ સત્વર તમારે એ રયાન રવાનીન તેવું
 એ બહુ અગત્યનું છે. કૃપા કરી ઝુંબઠ આવતાં જરા વિચંબ
 કરશો નહિ. ટપાલદારા લખું.”

૧. “I have been obliged to appoint you to act as Political Agent
 in Kathiawar without consulting your wishes on the subject. It
 is of great importance that you should take up the appointment
 as soon as possible. Pray lose no time in proceeding to Bombay.
 I write by post.” 22nd Sep. 1859. ESTABLISHMENT.

ફાર્બસસાહબે વિના વિલંબે તા. ૧૧ મી અક્ટોબર ઇ. સન ૧૮૫૯ ને દિને સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ પોલિટિકલ એજન્સીનો અધિકાર સ્વાધીનમાં લીધો. તેઓ જૂનાગઢ આવ્યા અને સર્વ સમાધાન ઉપર લાવ્યા. ત્યાં સારા સારા ગૃહસ્થોની સાથે મેળાપ કરી પ્રથમ જાણ મેળવતા. એક વેલા રા. સોમનારાયણ સાથે રા. બક્ષીજી મથુરાદાસ ફાર્બસસાહબને મળવા ગયા. ત્યાં ત્રણ અને મૃદુ બોલનાર બક્ષીજી સાહબના કોઈ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું કે, 'સાહેબ ગુસ્સે ન થાય તો હું કહું.' જો સાંભળી સાહબ હસીને બોલ્યા કે 'ગુસ્સો છે એ નબલા મનુષ્યનું હથિયાર છે. હું બલવાન પ્રિટિય સરકારનો અધિકારી છું. મારે ગુસ્સે થવાનું કંઈ કારણ નથી. મારે નિર્ભય રહી સત્ય હોય તે કહો.' પછી બક્ષીજી નિવેદન કરવાનું હતું તે કર્યું.

ગુણરાગી ફાર્બસસાહબે પણ કેટલાક ગૃહસ્થોને મુખેથી રા. ગોકુલજીના ગુણની પ્રશંસા સાંભળી તેથી તે રા. ગોકુલજી ઉપર બહુ રાજી હતા.

ફાર્બસસાહબે જોયું કે રા. રા. અનન્તજીનો કારભાર અવે નિભી શકે એમ નથી; તેથી તેને ખસવાની સૂચના કરી બીજા કારભારીનું નામ માજીસાહબા પાસે માગ્યું. તેણે રા. હુંગરશી દેવશી શેઠનું નામ આપ્યું. ફાર્બસસાહબે તેને કારભારી થવા દેતાં કંઈ બાધ ન જોયો. તેથી તે કારભારી નિયમાયા.

શેઠ હુંગરશી દેવશીનો કારભાર.

આ ફેરફારના સમયમાં દક્ષતરી રા. ગોકુલજીને માજીસાહબા તથા ચાહતીબૂની સમક્ષ બહુવાર જવું થતું. અને તેઓને પણ પ્રથમથી જ રા. રા. ગોકુલજી ઉપર બહુ ભાવ અને વિશ્વાસ હતો, તેથી તેઓ તેના વિચાર પૂછતાં. રા. રા. હુંગરશી દેવશી દિવાન યયા, તેણે હુબૂરની મોહોર પોતાની પાસે રહે એમ માગ્યું. માજીસાહબા અને ચાહતીબૂજી એ સંબંધમાં રા. રા. ગોકુલજીનું મત પૂછ્યું. તેઓએ કહ્યું કે, 'તમને પૂરો ભરોસો હોય તો ભલે મોહોર આપો, પણ પછી તમે જાણો કે આપણું ધાર્યું જ બધું થશે તો તે આશા ન રાખશો.'

બવાત્કારથી અન્તે મોહોર આપવી પડી, પણ તે સાચા પાછળથી બહુ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડ્યો તેથી વારંવાર રા રા ગોકુલજીની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને તેઓના વચન સભારી માજીઆહવા અને આહતીબૂ તેઓના બહુ વખાણુ કરતા

દરબારના-જનાનખાનાના-મે પ્રીતિપાત્ર માણુમે,-કેશવજી અને ધીરજી નામે લગણા હતા તે,-હતા તેથી તેઓતુ પ્રબલ બહુ હતુ અન્તે તેઓને અને રા રા હુગરશીને વિરોધ થરા માડ્યો

રા રા ગોકુલજી તટસ્થ ગી એ સર્વ જોયા કરતા હતા કેવલ પોતાના કાર્યે વિના ખીન કરામા પડતા નહિ

રા રા ગોકુલજીએ સર્વને ચક્રે ચઢેતુ જોયુ કોઈ સ્થને સ્થિરતા ન હીલી રા રા અનન્તજીને દુર જ્યાથી મુખ થશે એની જે આશા બાધી માજી આદિ ખાનગીવાળાએ પ્રયત્ન કરેલો, તે નિષ્ફળ થઇ, ત્યાં દેહ ભા રાજા જેવી સ્થિતિ થઈ રા ગ અનન્તજીને મારા કંટે નગવે એવા રા ગ હુગરશી ખાનગીવાળાને લાયા રા રા હુગરશીને પાલ કારભારમા સ્વાહ ન આ પો ખાનગીખાતુ મિઝડુ તેથી તેનાથી પલુ જપી કારભાર થાય એમ ન રહ્યુ

જ્યા મુધી રાજાના શુભેવકો રાજ્યના કાર્યમા વચ્ચે આ વવા લાલચ કરે, અથવા ગત્યકારભારી રાજાના શુદ્ધકર્મમા ચિત્ત રાખે, ત્યાં મુધી રાજાને કે કાગબાગીને મુખ થાય, કે રાજ્ય સાચી રીતિએ ચાલી રાજાપ્રાન્તનુ હિત થાય, એ પ્રકૃત મમયાવાર ઉપર દૃષ્ટિ કરતા, અસમર્થિત છે એ બે બાન પ્રેન જુદા પાડી રાખવા જોઇયે જે કે એ કાર્ય કઠિન છે ખરુ, તથાપિ તેમ ન થાય, ત્યાં મુધી કોઇનુ હિત થાય, કે નાન અને પ્રકૃતિ (અર્થેન કારભારી અને પ્રજા) મુખી થાય, એની આગા જ ન રાખવી એમ બહુ જનનુ મત છે અધુના રાજકુમારેને વિશાગ્રામ ચાલે છે, તેથી કદાચિત્ તેઓનામા મમજ અને વિવેક આવે, અને પોતાના અનુભવથી ચેલી પોતાના ગત્યકુમારેને વધાર્યે મારી પ્રેરે ત્યારે કદાચ સાચું થાય તો થાય, એમ દૂરની આશા બધાય છે બાધી હાજની સ્થિતિ તો બહુ મરી ગઈ ન ખેલગરુ છે એમ કહિયે તો ચાલે હાજના પરમ્પરના શુદ્ધોદગમે લીધે રાજાની અને પ્રકૃતિની એવી

દુઃખદાયિકા અવસ્થા છે કે, કોઈ વિચારવાનું પુરુષને, એ જ સ્થિતિમાં રહેવાના બન્ધન સાથે, રાજ્ય આપવા કહે તો, તે રાજ્ય તે અંગીકાર કરે, એ માનવું દુર્ઘટ છે.

માજસાહબા આદિએ પાછા રા. અનન્તજીના સાહચર્ય રા. હુંગરશીને ફર કરવાના પ્રયત્નો કરવા માડ્યા. એ પરિવર્તન રા. રા. ગોકુલજી સાક્ષીવત્ રહી જોયાં કરતા હતા. પરંતુ તેની અપેક્ષા ઉભયપક્ષને રહેતી, તેથી તેઓનો પ્રભાવ બહુ વધવા માડ્યો. તેઓનાં ન્યાયાચાર, પ્રામાણિકતા, તથા બુદ્ધિમત્તા પૂર્ણ પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તેથી ઉભયપક્ષવાળા તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકતા હતા.

રા. રા. અનન્તજીના ઉપર કેટલાક આરોપ મૂકવામાં આવ્યા હતા; તેવિષે, અનન્તજીના કારભારના નામાતું નિરીક્ષણ કરી, તેનો નિર્ણય કરવો એમ પોલિટિકલ એજન્ટે ઠરાવ્યું હતું. તે કાર્ય સ્વાભાવિક રીતિએ રા. રા. ગોકુલજીના હસ્તકમાં આવ્યું. એથી રા. રા. ગોકુલજીના સમભાવની રા. રા. અનન્તજીને ગરજ પડી. જે પ્રતાપી અનન્તજી રા. ગોકુલજીને નમાવવા ઈચ્છતા હતા, તેજ અનન્તજીને રા. રા. ગોકુલજી પ્રતિ નમવાની વેલા આવી. અહહા! કાલચક્રનો મહિમા કેવો છે! અતિ ચંચલ અધિકારને કે સમૃદ્ધિને પામી જે મનુષ્યો, અન્યથી અધિક છું એમ ગર્વી થઈને ઉદ્ભૂત થાય છે તેઓએ કેટલો બધો બોધ લેવાનો છે. હસી હસીને જે અધોગ્ય કર્મ કર્યાં હોય છે તે રોઈ રોઈને ભોગવવાં પડે છે, એ નિઃસંશય છે. એક અનુભવી પુરુષ ઉપદેશે છે કે:—

“આપદ્રતં હસસિ કિં દ્રવિણાન્ધ મુદ્
લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ન ભવતીતિ કિમત્ર ચિત્રમ્ ।
પ્તાન્પદ્યસિ ઘટાન્ જલયન્ત્રચક્રે
રિક્તા ભવન્તિ ભરિતા ભરિતાશ્ચ રિક્તાઃ ॥”

એ યથાર્થ છે. લક્ષ્મી ચયલા છે. જલમાં ચાલતી ઘટ-માલાવત્ જે ઘરો ભરાયો તે ખાલી થાયછે, અને ખાલી હોય છે તે ભરાય છે.

રા. રા. ગોકુલજી આગળ દીનતા જેવું બતાવી રા. રા. અનન્તજીએ સૂચવાવું કે:—‘મને સંભાળી લેજો.’ રા. રા. ગો-

કુલજીની પ્રકૃતિ ઉદારા અને સાત્ત્વિકી હતી; એટલે શત્રુવધા-
દિમાં બુદ્ધિરૂપ દેવનો ત્યાં લેરા ન રહેતો. તેથી રા. રા. અનન્ત-
જીને કોઈ પ્રકારની અયોગ્ય પીડા નડે એમ તેઓએ ન કર્યું.

મૃચ્છકટિકનાટકમાં કથે છે કે:—

“શત્રુઃ કૃતાપરાધઃ શરણં સમુપેત્ય પાદયોઃ પતિતઃ ।

શસ્ત્રેણ ન હન્તવ્યઃ કર્તવ્યસ્તૂપકારહતઃ ॥” ઇ. ૧૦.

‘કરેલો અપરાધ છે જેણે એવો શત્રુ પણ શરણે આપીને
પાદોમાં પડતાં તે શસ્ત્રે કરી હણાવા યોગ્ય નથી પણ (તેના
ઉપર ઉપકાર કરીને) ઉપકાર વડે હત કરવો એ (સજ્જનને)
યોગ્ય છે.’

રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદસાયે સંવન્ધ.

આપણે અત્યાર સુધી જાણ્યું છે કે, જૂનાગઢમાં રા. રા.
ગોકુલજીના મિત્રવર્ગમાં માત્ર પંડુજી દીલતરામ વૈકુંઠરામ તથા
બક્ષીજી મથુરાદાસ ભગવાનદાસ અને પરદેશીયમાં રા. રા. પ્રાણુ-
લાલ અને સોમનારાયણ હતા. તેમાં આ વર્ષમાં એક સંબન્ધી
સ્નેહીનો વધારો થયો. તે બુદ્ધિમાન, પ્રખ્યાત, અને સ્નેહિતસંબન્ધી
ઉપર પૂર્ણમમતા રાખનાર રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ
બુથ હતા. તેઓનું વય રા. રા. ગોકુલજી કરતાં ત્રણ ચાર વર્ષ
નહોતું હતું. તેઓની બુદ્ધિશક્તિ, તેઓની ઉદારતા, તેઓનો
પ્રતાપ, નવીન પ્રસંગમાં તેઓનો પ્રવેશ, એ કંઈ સામાન્ય ન
હતાં. આ વર્ષમાં તેઓ પોલિટિકલ એજન્સીમાં સારા અધિકાર
ઉપર હતા, અને તેની કુશલતાની સર્વત્ર પ્રશંસા થતી. તેનો
અને રા. રા. અનન્તજીનો પુત્રપિતાવત્નાતો હતો; એથી અનન્ત-
જીના રક્ષણસાર તેઓ સદા તત્પર રહેતા. રા. રા. ગોકુલજી વિરુદ્ધ
પક્ષમાં તેથી તેઓનાઉપર રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદનો પૂરો ભાવ નહોતો,
પરંતુ તે બેનો સંબન્ધ નિકટ હતો. રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદના ‘પિતામહ
અંબારામ’ની પુત્રીની પુત્રી ‘બેન સદાકુમારીના’ રા. ગોકુલજી
પુત્ર થાય. તેથી રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ રા. રા. ગોકુલજીના માતૃસ-
મામા-થાય. રા. નૃસિંહપ્રસાદના પિતા રા. હરિપ્રસાદનો રા.
ગોકુલજી ઉપર પ્રીતિભાવ હતો. રા. હરિપ્રસાદે બેયું કે:—મામા
બાણેજનો સન્ધિ કરાવવાનો એ અવસર સારો છે. એક કુર્દુબના

બે આશાજનક યુવકોની પરસ્પર પ્રીતિ ચાચ તો તેમાંથી સારો લાભ થશે. તેથી એક દિવસે રાત્રિએ રા. ગોકુલજીને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા. એક હિંદોલા ઉપર રા. હરિપ્રસાદ પોતે બેઠા હતા. ત્યાં બે પાસ બંનેને-રા. ગોકુલજીને તથા નૃસિંહપ્રસાદને-બેસા-ચ્યા. પછી એકતામાં—સંપમાં—સુખ ફેરવું છે, એવિધયે સમજાવુ આપી કહ્યું કે, ‘તમારો બેનો સંબન્ધ અનુચિતતા રાખવા જોવો નથી, મોટે તમે બે એક થઈ જાઓ.’ હિતેચ્છક વૃદ્ધનું વાક્ય બંને યુવકોએ અંગીકાર કર્યું. એ પ્રકારે ઉભયમાન્યા અને શુભ-કરા રીતિએ મુરાદ (જૂનાગઢ) સંસ્થાનનાં બે રાજ્યચક્રો સન્ધિ થયો. અને તેથી રાજ્યપ્રકરણમાં રા. રા. ગોકુલજીનો યતો પક્ષ સખલ થવા માર્યો. એ સન્ધિથી મુરાદ રાજ્યને તેમ જ શક્તિ-માન એ ઉભય આગાજનક યુવકોને બહુ લાભ થયો. તેઓ બે જે કર્તવ્યમાં એકમત થતા તે કાર્યની સિદ્ધિમાં સુગમતા આવતી. ‘બેનું પણ એક ચિત્ત થયે શું અસાધ્ય છે.’

“एकचित्ते द्वयोरेव किमसाध्यं भवेदिति ।”

કવિ દલપતરામ ‘દલપતકાવ્ય’ પુસ્તક. ૧. પૃષ્ઠ. ૨૦૬ માં ‘જૂનાગઢ સંબન્ધ કવિતા’માં નાગરોના ગુણ ગાતાં લખેછે કે:—

“શીતલતાઈ, સુગન્ધ, ક્ષમાગુણ, તે ત્રણુતો મલયાગરમાં છે,
સંપ, મુખુદ્ધિ, સ્વરૂપ શરીરનું, તે ત્રણુ તો ગુણ નાગરમાં છે.” ૩૧

“संप तर्हि जंप, कुसंप तर्हि कंप.”

એ યથાર્થ છે.

પ્રકરણ ૫.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈની સંસ્કર્ત્રી અવસ્થા-વૃજ્ય વ્યાસસ્થાન.

એમ રાજ્યમાં પ્રભાવ વધવા માર્યો પર તુ પરમપ્રિય-વિદ્યાનું મુન્યસન રા. ગોકુલજીને જે હતું તેમાં કિંચિત્ પણ ન્યૂનતા થઈ નહિ. આજ મુઘી તો મુમુક્ષુદશા રાખી શ્રોતારૂપે તેઓ થવણુ જ કરતા હતા. આ વર્ષથી તેઓએ વ્યાસાસનસ્થ થઈ વક્રાનું મહાકથાણુકારિ અને પરોપકારિ પરમ સુકૃત કરવાનો શુભારભ કર્યો. અર્થાત્ સરકાર્યમાણુ તથા સરકૃતા અવસ્થામાંથી સરકર્ત્રી-અવસ્થામાં તેઓએ પ્રવેશ કર્યો.

“उपाजितानां वित्तानाम् त्याग एव हि रक्षणम्” ।

‘સંપાદન કરેલા ધનનું દાન કરવું એ જ રક્ષણ છે.’ એ

દાવાદમાં આવીને પ્રખ્યાત શુકદેવશાસ્ત્રીપાસે સિદ્ધાન્તકૌમુદીનું અધ્યયન કરવા માડ્યું હતું. કોઈ પ્રકારે લોકોને ધર્મસંબંધી જ્ઞાન મળે તો સારૂ, એવી તીવ્રા ઈચ્છા તેઓમાં હતી. તેઓના આચાર-વિચાર-બહુ સારા હતા અને પ્રભાવ પણ તેવો જ હતો. તેથી તે ઈચ્છાને અનુસરનાર મનુષ્યો આવી મળતાં વાર લાગી નહિ. તેઓએ સંવત્ ૧૯૧૩ ના આષાઠ શુકલા ૧૩ રવિવારને દિને “ધર્મ-સભા” નામે એક મણ্ডલી સ્થાપી. ત્યાં નાગરઆદિ જ્ઞાતિના લોકો એકત્ર થઈ ધર્મવિષયક પ્રકરણોના સંવાદ સાંભળતા, અને બાલકોને સંધ્યાવંદનાદિ શીખવવામાં આવતું. એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ થતાં અન્ય ગૃહસ્થોની રુચિ પણ તેમાં થઈ. સંવત્ ૧૯૧૫ માં ધર્મનિષ્ઠ રા. રા. ભોલાનાથ સારાભાઈ તથા રા. રા. રણછોડલાલ છોટાલાલ આદિ ગૃહસ્થો તેમાં સામીલ થયા, અને ધર્મસભાનું કાર્ય બહુ સારૂ ચાલવા માડ્યું. ત્યાં શાસ્ત્ર વંચાય, ઉપદેશ થાય, ભાષણો કરાય, અને તે ઉપર પ્રશ્નોત્તર તથા ચર્ચા પણ થાય. એમ કરતાં કરતાં સંવત્ ૧૯૧૫ ના માધ વદિ ૧૦ ની સભામાં આપણા પ્રખ્યાત પ્રિય અંચકર્તા રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામની સૂચના ઉપરથી “ધર્મપ્રકાશ” નામે માસિકપત્ર પ્રવર્તાવવાનો વિચાર થયો. તેના તંત્રી આપણા શુદ્ધ સુંદર ગુર્જરાતી લેખક શાસ્ત્રી મજલાલ કાલીદાસ અને ઉપતંત્રી આ લેખક નિયોજાયા. ધર્મસભાના મંત્રી પણડાજી જ રહ્યા.

એ ‘ધર્મસભા’ ના ‘ધર્મપ્રકાશ’ નામના પત્રના મુખપત્ર ઉપર જે નીચેના કુહરો છે તે આ લેખકરચિત છે.

“મનુષ્યવૃક્ષનું ધર્મ મૂલ થઈ નીતિ સત્ ડાલ,
પત્ર પુણ્ય ફલ મુક્તિ છે, મૂલ સિંચો વૃદ્ધ બાલ.”

તેના શોધિત પાઠ આ છે:—

“મનુષ્યવૃક્ષનું ધર્મ મૂલ, સ્કંધ સત્ય નીતિ ડાલ,
જ્ઞાન પુણ્ય, ફલ મુક્તિ છે, મૂલ સિંચો આવાલ.”

પણડાજી દૌલતરામ અને આ લેખક.

પણડાજી દૌલતરામ અને આ લેખકના વચમાં થયેલ અન્તર હતું તથાપિ પણડાજી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા. આ

લેખક તે સમયે અમદાવાદમાં ભણતો હતો, તેથી તેને તેઓના સમાગમનો લાભ મળવા માટે.

વિદ્યાર્થીઓના અન્તઃકરણમાં કેવાં મનોરાજ્ય હોય છે, તે વિષયે રમરણસ્થાનમાં એક પ્રસંગની મુદ્રા પડેલી તે અદ્યાપિ ત્યાં નથી નેથી છે, તે કેટલાંક કારણથી બહિર્ પ્રદર્શિતા કરી અત્ર ઉતારવામાં આવે છે. એવા મનસ્તરંગ બહુ વાચકોને તેઓના બાલવયમાં થયા હશે. તે આ પ્રસંગની સંગતિથી સાંભરી આવી મનને ગમત આપશે. એક પ્રસંગે પણડાજીએ આ લેખકને પુછ્યું કે, 'તમે ભણીને શો ઉદ્યોગ કરવા ધારેછો?' આ લેખકના મન ઉપર તેવામાં પ્રથમ જ વિદ્યાનો પ્રકાર પડવા માડ્યો હતો. તેના સહચર-સહવાસીઓ-સારૂં વાચી સમજી જાણતા. તેઓ અનેકવાતો કરે તેઉપરથી, તથા કોઈ કોઈ અન્ય પણ ભાષ્યા ત્રુટી સમજાય તે ઉપરથી, તેના મનમાં આવેલું કે 'ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર, અને કનિષ્ઠ સેવા' કહે છે તે ખરૂં છે. એ વિના ખીજ પણ કેટલાંક પરખીય વિચારોથી મન અંબાઈ જઈ અનેક તરંગમાં પડી, અસ્થિર છતાં સ્થિર માની, મિથ્યાભિમાની થઈ ગયેલું. સુંદર વિચારો યથાર્થ સમજાયલા નહિ, તો પણ તે સમજાયા છે એવું મને માનવા માડેલું, એટલું જ નહિ પણ ખીજના કરતાં સારા સમજાયા છે એટલે સુધી, પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે પોતે બ્રાન્તિમાં પડવા માડેલું. 'હાહાપણ અંધારે વહેંચ્યું છે' એમ વૃદ્ધજનોનું અનુભવવાક્ય છે તે ખરૂં છે. અન્ધકારમાં પદાર્થનું યથાવત્ જ્ઞાન થતું નથી; પોતાની પાસેના પદાર્થના પણ રંગાદિ જણાતા નથી. માત્ર સ્પર્શથી છિન્ન ભિન્ન જ્ઞાન થાય છે. અન્યની પાસે શું છે અને કેટલું છે, એ તો અન્ધકારમાં ક્યાંથી જ જણાય. તેથી મન ઉપર પણ અન્ધકાર રહી, પોતાના જેવું ખીજ પાસે નથી, એમ જાણુ કરી માની લેવામાં આવે છે. તેથી સર્વે એમ સમજે છે કે મારૂં હાહાપણ સર્વોપરિ છે. તેમાં પણ જેનામાં એછો અનુભવ, એવું જ્ઞાન, અને એછી દક્ષતા-હાહાપણ, -તેને પોતામાં સર્વથી વધારે હાહાપણ છે, એમ વિપરીત-ભાવના થઈ, તેને મનોવિલાસ અધિક રહે છે. એવા કોઈ વિદ્વ-ક્ષણ ખેલ હાહાપણ સંબન્ધમાં જેવામાં આવે છે.

“યદા કિઞ્ચિજ્ઞોઽહં દ્વિપ ઇવ મદાન્ધઃ સમમવમ્
તદા સર્વજ્ઞોઽસ્મીત્યભવદવલિતં મમ મનઃ ।
યદા કિઞ્ચિત્કિઞ્ચિદ્ધુઃજનસકાશાદવગતં
તદા મૂર્ખો ઽસ્મીતિ જ્વર ઇવ મદો મે વ્યપગતઃ” ॥

‘જ્યારે હું છેક જ થોડું જાણુતો હતો ત્યારે, હાથીના જેવા મદાન્ધ થયો હતો; અને તે વેલા ‘સર્વજ્ઞ હું’ એમ માફ મન અવલિપ્ત-ગર્વિત-થયું હતું. પરંતુ પછી જ્યારે બુદ્ધિમાનો પાસેથી જરા જરા જાણ્યું ત્યારે તો, હું મૂર્ખ હું, એમ જાણ્યું; અને જે પૂર્વે મદ થયો હતો તે તાવની પેઠે નાશી ગયો.’ એ ભર્તૃહરિ જેવા રાજકવિનું કથન યથાર્થ છે.

જેમ અજ્ઞાનાંશ અધિક તેમ જ્ઞાનગર્વ અધિક, અને યથાર્થ-દર્શનાંશ ન્યૂન, અને જેમ જ્ઞાનાંશ અધિક તેમ યથાર્થદર્શનાંશ અધિક, અને ગર્વાંશ ન્યૂન, એમ જાણાય છે. મૂર્ખતા મિથ્યા પૂર્ણતા બતાવે છે, અને બુદ્ધિમત્તા વાસ્તવિક ન્યૂનતા બતાવે છે, એમ વિલક્ષણ પરિણામ છે. પરંતુ એ જ્ઞાનજતા ન્યૂનતાના રક્તને એ અજ્ઞાનજતા પૂર્ણતાનો પ્રસ્તર પહોંચી શકતો નથી.

આ લેખક પાસે તે વેલા તમુકે ભૂમિ ન હતી, કશુંકે નાણું ન હતું, અને પશુએ સેવા કરવા ન હતો. પણ રવચ્છન્દમાં ને રવચ્છન્દમાં પણકાના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું કે:—‘ઉત્તમ કર્મ જ કરવું, તેના યોગ ન થાય તો પછી મધ્યમ કરવું. પરંતુ કનિષ્ઠ કર્મ તો કરવું જ નહિ. કૃપાણુ પણકાએ એ ઉત્તરને પણ ઉત્તેજન આપ્યું અને કહ્યું કે—‘મારા એક મિત્ર જૂનાગઢમાં છે. તેઓના વિચારો ઘણા સારા છે. તેઓ સારા વિચારને ગ્રહણ કરી લઈ તે માર્ગે ઉદ્યોગ કરવા બહુ સમર્થ છે. તેઓની બુદ્ધિ કંઈક અસાધારિણી છે. તમે સુરાટમાં આવો તો આપણને ત્યાંની પડતર ભૂમિ બહુ મળે એમ છે. તે ઉપર ઉદ્યોગ કરિયે.’ ઇત્યાદિ કહ્યું. તેઉપરથી, અસંખ્યશુલિત કરી આપનાર ભૂમિવિષે અને કૃષિકર્મ-ખેતીવાડી-વિષે કેટલાક વિચારોની ચર્ચા પરસ્પર કરવા માડી. એવામાંતુરત જ પણકા અને આ લેખકનો વિયોગ થયો. અને એવી મહત્તી વાર્તા વાતોમાં જ અટકી પડી. પણકાએ જે પોતાના જૂનાગઢના મિત્રની પ્રશંસા કરેલી તે રા. રા. ગોકુલજી જ

હતા. પરંતુ તે વિષયે તે સમયે કિંચિત્ પણ જાણુ કે કલ્પના આ લેખકને ન હતી. પછી પશુકાજી સાથે થયેલી વાર્તા બીજા તરંગોથી એવી ખુડી ગઈ હતી કે, તેનું અસ્તિત્વ હતું એ પણ, બહુ વર્ષે પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સ્ફુરીને સ્મરણમાં આવ્યું.

વિદ્યા, કૃષિ, વ્યાપાર, સેવા.

સર્વોત્તમા વિદ્યા, ઉત્તમા કૃષિ, મધ્યમ વ્યાપાર, કનિષ્ઠા સેવા. એ સંબન્ધમાં વિશેષ વિચાર કંઈક આવા છે. વિદ્યા સર્વોત્તમા વદાય છે તેનું કારણ આ છે. અલ્પ સાધનથી અધિકફલદાત્રી માત્ર વિદ્યા જ છે. તે પુનઃ અચિર કાલમાં સાધ્યા છે અને ચિરકાલ રથાધિની છે. અર્થાત્ અન્યકાર્યોર્થ નિરુપયોગિની પૂર્વાવસ્થામાં માત્ર બુદ્ધિ અભ્યાસાદિ સાધનથી તે પ્રાપ્તા થઈ વર્ધમાના થયાં જાય છે, અને જીવનપર્યન્ત રથાધિની રહી પુરુષાર્થફલદાત્રી છે. વિદ્યાભ્યાસનું સાધન જ બુદ્ધિ આદિ, તે અભ્યાસથી નિર્બલ થતાં નથી કિન્તુ અધિકાધિક બલવાન થાય છે. એવો તેનો વિશ્લેષણ મહિમા છે.

કૃષિ 'ઉત્તમા' કથાય છે તેનું કારણ આ છે:-તેમાં બીજા ક્ષેત્ર, જાડાદિ સાધનની અપેક્ષા છે. તે સાધનોનો કંઈક બચ થાય છે, પણ સાધનથી બહુચ્છિત ફલ તે આપે છે, તે ચાતુર્ભાસમાં, કિંવા અમુક માસમાં કરાય છે. તેનાં ફલ ક્ષાદશ માસ-વર્ષ-પર્યન્ત ઉપયોગિ થાય છે. કોઈ તેને 'ઉદ્યમ' થી સધાય તે ખેતી એમ ગણી 'ઉત્તમ'ને સ્થાને 'ઉદ્યમ' ખેતી પણ કહે છે.

વ્યાપાર 'મધ્યમ' કહેવાય છે. કારણ તેમાં ધન પદાર્થોદિ અનેક સાધનોની અપેક્ષા છે, તે સાધનો બીજાઓને આપવાં પડે છે, તે ફરી વલ્લવાની શંકાનું ભય રહી, તેઓને સારે કંઈક ફલ મળે છે. થયેછ વ્યાપાર આક્રમણ થઈ રાકે છે, તેનું ફલ વર્ષે પર્યન્ત ઉપયોગિ ગણાય છે. કોઈ તેને 'મહત્' ધનથી, સધાય તે વ્યાપાર એમ ગણી 'મધ્યમ'ને ઠેકાણે 'મહત્તમ વેપાર' એમ પણ કહે છે.

સેવા 'કનિષ્ઠા' ગણાય છે. કારણ તેમાં આખા અંગને શ્રમ આપવો પડે છે. તેનું મન બંનેનાં દુઃખ સહન કરવાં પડે છે ત્યારે સેવાનું કંઈક ફલ મળે છે. અને તે સેવા બારે માસ કરવી પડે છે. કોઈ 'કરનિષ્ઠા' હાથપગના બલથી સધાય તે ચાકરી એમ ગણી 'કનિષ્ઠ'ને ઠેકાણે 'કરનિષ્ઠ ચાકરી' એમ કહે છે.

જૂનાગઢમાં ફેરફાર. રા. રા. ગોકુલજીની સ્થિતિ.

સંવત્ ૧૯૧૬ ના વર્ષમાં રા. રા. હુંગરશીનો કારભાર ડગ-મગવા માડ્યો. દરબારના પ્રિય કેશવજીએ અને વીરજીએ રા. અનન્તજીનું સાહાય્ય લઈ તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન ચલાવ્યો.

એ સમયે રા. રા. ગોકુલજીની આસ્થા, જ્યોતિષઉપર, મંત્ર-શાસ્ત્રઉપર, અને શુદ્ધ આનન્દજીના વચનઉપર, દઢા થવાનો એક અસાધારણ સંભવ બન્યો. રા. રા. ગોકુલજી સ્વતંત્ર અને નિઃસ્પૃહ સ્વભાવના હતા, તેથી તેઓએ ‘સમયસેવક’ થઈ એ તો અશક્ય જ હતું. પ્રતાપપૂજક લોકની પેઠે સેવકીવૃત્તિ રાખી, કારભારી પાસે કે બીજા રાજભારી પાસે કામ વિના જઈ તેઓની આરાધના-ઉપાસના કરે એવા રા. રા. ગોકુલજી ન હતા. તેઓ પોતાનું કાર્ય યથેચ્છ કરી દૂર રહેતા. તેથી કારભારી હુંગરશી કે રાજભારી કેશવજી-વીરજી એઓની પાસેના ‘પ્રુશામતીખોર’ની પંક્તિમાં તેઓ ન હતા, એટલે તેઓનાઉપર બેમાંથી કોઈ વર્ગની પણ મમતા ન હતી; તેમ કોઈનો અભાવ પણ ન હતો. તે નિઃસંગ અને મધ્યમ સ્થિતિમાંથી તેઓની વૃદ્ધિ થવાનો તે વેદાક્રોધ સંભવ ન હતો, એટલે તે કાલના ગડબડાટમાં તેનું નામ પણ કોઈને કોઈ કારણથી પણ સ્મરણમાં આવવા જેવું ન હતું. ઉદાસીનવત્ એક કોરે પડી રહ્યા જેવા તેઓ લોકોને દિસતા હતા.

રા. રા. ગોકુલજી સંવન્ધમાં કેશવાશ્રમ સ્વામી અને મણિલાલનો સંવાદ.

એ સન્ધિમાં પ્રભાસપત્તનમાં એક કેશવાશ્રમ નામે ઇપ્પડી સ્વામી આવ્યા હતા. એક મણિલાલ રણછોડજી^૧ નામે નાગર તે સ્વામી પાસે જતા આવતા અને સેવા કરતા. પ્રભાસપત્તન જૂનાગઢ સંસ્થાનના અધિકાર નીચે હોવાથી, જૂનાગઢની અવ્યવસ્થાની વાર્તા પણ તે સ્વામી આગળ મણિલાલ કહાડતા. એક દિવસ તે સ્વામીએ મણિલાલને પ્રસંગોપાત્ત કહ્યું કે:—‘એક વર્ષમાં આવે

૧. એ મણિલાલ રણછોડજીએ વિ. સંવત્ ૧૯... માં શ્રીનર્મદાતીરે સંન્ય-રતાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો અને ‘ચન્દ્રચેખરાશ્રમ’ નામ ધારણ કર્યું. પછી કાશી-વિશ્વેશ્વરાદિ મહાયાત્રાએ જઈ ત્યાં વસી વેદાન્વયાશ્રમેના અભ્યાસ કર્યો. અને પછી આ દેશમાં આવી જોધ કરવા માડ્યો. નર્મદાતીરે વ્યાસતીર્થ-માં તે સમાધિસ્થ થવા.

ગોકુલજી જૂનાગઢના કારભારી થશે. તારે તેની સાથે પરિચય હોય તો તેને વધામણીના સમાચાર કહે અને તારૂં સાડું સાધી લે.' મણિલાલે કહ્યું કે, 'મહારાજ! એ વાત અસંભવિત છે, ગોકુલજીને કશો આધાર નથી. બીજા સમર્થ અને નામાંકિત પુરુષો ત્યાં એટલા બધા છે કે તેઓનાં નામ આગળ ગોકુલજીનું નામ દેતાં જ હાંસી થાય.' ઇત્યાદિ કહેતાં તે મણિલાલ કહે છે કે, 'કેશવાશ્રમ હસી પડ્યા. અને કહ્યું કે એ વાતમાં તું નહિ સમજે. જો તને મારા વચનઉપર આસ્થા હોય તો તું જા, અને તેને સમાચાર કહી તારા રાજ્યસંબંધનું સાધન સિદ્ધ કરી લે. ગોકુલજીને કહે કે આજથી અનુષ્ઠાન કરાવે.' મણિલાલે કહ્યું કે, 'મહારાજ! અનુષ્ઠાનથી થવાનું હોય તો જેને કારભાર મળવાનો સંભવ છે તેવા એક જેને કહ્યું કે તેથી બધાએ અર્થ સિદ્ધ થશે.' કેશવાશ્રમ કહે કે, 'અનુષ્ઠાનથી કંઈ થવાનું નથી. માત્ર એવે પ્રસંગે મનુષ્યો લાભની આશાએ પુણ્યકર્મ રાજી થઈ કરે છે, માટે તેઓને તે માર્ગે પ્રેરી સદ્વ્યય કરાવવું એટલો જ ઉદ્દેશ છે. ગોકુલજીને કારભાર મળવાના બીજાં કારણ છે. અનુષ્ઠાન કરે વા ન કરે પણ તેને કારભાર મળશે. પરંતુ અનુષ્ઠાનથી તેને ઉત્તેજન મળશે. તેને આશા થઈ આશાનુરૂપ ફલ મેળવવા તે પ્રયત્ન કરશે અને સદ્વ્યય થઈ લોકોપકાર થશે.' એવો પરસ્પર સંવાદ થયો. મણિલાલ સ્વાર્થી અને વિચક્ષણ યુવક હતા. તેને પૂરો વિશ્વાસ તો ન આવ્યો. પણ કદાપિ મહારાજનું વચન ફલે તો સ્વાર્થી સરે એમ ધારી, કેશવાશ્રમની આજ્ઞા લઈ રા. રા. ગોકુલજી પાસે ગયા અને વિસ્તારીને વાર્તા કહી. કાલિદાસ શકુન્તલામાં કહે છે કે:-

“મન્વિતવ્યાનાં દ્વારાણિ ભવન્તિ સર્વત્ર ।”

(અવશ્ય) ભાવિ હોય છે તેઓનાં પ્રવેશસ્થાનો સર્વદશે-દિશામાં થાય છે.

રા. રા. ગોકુલજીએ પોતાની જન્મપત્રિકા બહુ લક્ષપૂર્વક જોઈ, ત્યાં આચાર્ય આનન્દજીના આશીર્વાચનનું પણ સ્ફુરણ થઈ આવ્યું. મંત્રશાસ્ત્રઉપર તો તેઓને શ્રદ્ધા હતી જ. પોતાની સમૃદ્ધિ અને અભ્યુદયની વાર્તા પ્રિયા લાગતાં અને તેને મનમાં માનતાં કોને વાર લાગે છે!

મણિલાલને તો તેઓએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું કે:—‘અજી મારે અને કારભારને ધણું છેડું છે. તમે હસવા જેવી વાત કહો છો.’ મણિલાલ કહે કે,—‘કેરાવાશ્રમસ્વામી ચમત્કારી પુરુષ છે. તેનાં વચન સિદ્ધ થાય છે, તેથી તમે અવશ્ય પ્રયત્ન કરો. અને તમારું કહ્યાણુ થયે મારું કહ્યાણુ કરવાનું વચન આપો.’ ઇત્યાદિ ચર્ચા થઈ.

કેરાવાશ્રમમાં મનુષ્યપ્રકૃતિવિષેનું જ્ઞાન અને અનુભવ કંઈ અસાધારણ હતાં. તેની ઈશ્વરપ્રેરિતા કલ્પનાપ્રમાણે જ થયું. રા. રા. ગોકુલજીનામાં મહેચ્છા પ્રદીપ્તા થઈ, અને ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરવા મંડ્યા. અન્તઃકરણનો આરાય તો ગુપ્ત રાખ્યો. પરંતુ અનુષ્ઠાનનો આરંભ કરાવ્યો. અનુષ્ઠાન આલ્યું, એ વાર્તા જાણુવામાં આવતાં તે જાણુનારા અનેક તર્ક કરવા લાગ્યા. પરંતુ રા. રા. ગોકુલજીની સ્થિતિ એવી હતી કે, જે ખરી કામના—ખરો આશય—કારભારી થવાનો હતો—તે તો કોઈની કલ્પનામાં આવ્યો જ નહિ. બિક્ષાવૃત્તિ કરનાર અહુણુના ગ્રાહણો આશીર્વાદ દેવામાં ઉદાર હોય છે. તેઓ એક પૈસાની દક્ષિણામાં પ્રમાણુવિનાનું ‘અષ્ટપુત્રનું’ કે ‘મહાયાત્રાનું’ કે એવું જ કંઈ મહત્ત્વ દેલ કહે છે. તેઓ પોતે દરિદ્રતારૂપ સ્ત્રીને વરેલા હોય છે, તેથી વચનની દરિદ્રતા રાખતા નથી. એક ગૌરીશંકર ડીંડવાણું નામે વેદવર્ગીય-નાગરગ્રાહણુ છે. તે જાતે ભોજો છે. તેણે આવીને એ સન્ધિમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈની સ્ત્રીને કહ્યું કે ‘મહેતીજી! જે મારી માતાને તમે રૂપાની એક નહાની વાટકી કરાવી આપવાનું કહ્યો તો તમારો ધણી કારભારી થાય.’ એ ડીંડવાણું ગ્રાહણુ કહેતો હતો કે ‘મારી માતાએ ગોકુલજીને કારભાર આપ્યો અને તેની સ્ત્રીએ વાટકીને ઠેકાણે રૂપાનો એક મહોટો થાળ કરાવી આપ્યો.’

એ જ સંવત ૧૯૧૬ ના વર્ષમાં વ્યાસજી જયકૃષ્ણ જીર્ણુ-દુર્ગમાં હતા. તેઓ રાત્રિએ શ્રીમગવદ્ગીતા શંકરાનન્દીટીકાસહિત રા. રા. ગોકુલજીના સમક્ષ વાચતા. તેમાં અનેક પ્રસંગો ચર્ચાઈ વિધાનન્દ વ્યાપી રહેતો. વ્યાસજી કહે છે કે,—“તે સમયે કોઈ મનુષ્ય રાજ્યપ્રસંગના કામની વાર્તા કરે કે લાવે તો, તેને વારી ગોકુલજીભાઈ રૂપદ કહેતા કે, ‘આ સમય તે કામ કરવાનો નથી.’”

રા. રા. ગોકુલજી તથા રા. રા. સામલદાસનું પ્રથમ સમક્ષ મીલન.

સંવત્ ૧૯૧૭ ના માર્ગશીર્ષ વદિ ૧૩ ને દિને રા. રા. ગોકુલજીએ મેજર શૉર્ટ આ. પોલિટિકલ એજન્ટને સમક્ષ મળતું એમ જૂનાગઢમાં ઠર્યું. તે પ્રમાણે તેઓ ભાવનગર ગયા. ત્યાંથી માધ માસમાં જૂનાગઢ પાછા આવ્યા. ભાવનગર જતાં સિંહોર ગ્રામમાં એક રાત્રિ રા. ગોકુલજીભાઈનું રહેવું થયું હતું. તે સંબન્ધમાં ભાવનગરવાસી શાસ્ત્રી નિર્ભયરામ રણુછોડજી જાની કહે છે કે:—‘સુર ગોકુલજીભાઈ સિંહોરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કોણુ વિદ્વાનો છે એની પ્રથમ પૃચ્છા કરી. શાસ્ત્રી નિર્ભયરામના પિતા શાસ્ત્રી રણુછોડજીને મળ્યા. તેઓને ગ્રન્થોવિષયે પૂછું. ‘વેદસ્તુતિ ઉપરિ ચક્રવર્તિ’ નામિકા ટીકા હતી તે રણુછોડજી શાસ્ત્રીએ તેઓને આપી. તે રાત્રિએ જ વાચી પ્રાતઃકાલે પાછી આપી. પછી ભાવનગર જવા નીકળ્યા. રણુછોડજી શાસ્ત્રી પણ ભાવનગર જતા હતા. માર્ગમાં તેઓ મળ્યા. રણુછોડજી શાસ્ત્રીને પોતાની ગન્ત્રીમાં—શીઘ્રામ ગાંડીમાં—બેસવા કહેતાં શાસ્ત્રીજી સંઘેચાયા. ત્યાં સુર ગોકુલજીભાઈએ આવા આશયનું કશું કે, ‘વિદ્વાનોને હું એક ગણું છું. અને વિદ્વાનોથી રાજપુરુષોને શોભા મળે છે એમ માતું છું. એથી આપ સુખે મારી સાથે ભાવનગર પધારો.’ શાસ્ત્રીજીને રાજપુરુષોથી એવો સત્કાર અપરિચિત હતો. તેથી સાશ્વર્યે આનન્દ પામી સાથે ભાવનગર ગયા. ભાવનગરમાં સુર ગોકુલજીભાઈ રા. રા. સામલદાસજી આદિપ્રતિ પશ્ચવત્તીનું વ્યાખ્યાન કરતા તેથી શ્રોતાજનોનાં મન બહુ રંજિત થતાં. એ વક્તાનાં વ્યાખ્યાનનાં એવા ઉત્તમ સંસ્કાર થયા હતા કે, તે પ્રસંગોપાત્ત રમરણુવિષય થતાં, રા. રા. સામલદાસજી વારંવાર પ્રશંસાપૂર્વક આનન્દ પામતા.

રા. રા. સામલદાસસાથે સમક્ષ સમાગમ પ્રથમ જ એ સમયે થયો. તે સંબન્ધમાં રા. રા. સામલદાસ લખે છે કે:—

“રાજશ્રી ગોકુલજીભાઈને કાર્યભારની જગો મળ્યા પૂર્વે સંવત્ ૧૯૧૭ માં વાતપ્રસંગમાં એક વેલા મેં એવું કહેલું કે,—‘દક્ષિણવાડમાં કોઈ કોઈ કરભારી એવા જોવામાં આવે છે કે, જેને માત્ર શુજરાતી ભાષામાં સાધારણ કાગળપત્ર પણ બરાબર લખતાં અથવા બરાબર વાચતાં આવડતા નથી. તેવા માણસો

અમુક રાજ્યના કારભારી કહેવાય છે; અને બીજા એવા જ કેટલાક શ્રીમન્તો છે. એ વાત કેવી આશ્ચર્ય ઉપજાવનારી છે ?' તેના ઉત્તરમાં તેઓએ કહેલું કે, 'એ પ્રસંગને લાગુ પડે એવું વાક્ય ફારશી ભાષાના પ્રખ્યાત કવિ શેખસાદીનું છે કે:—

“અગર રોજ બદાનશ બરફ જુદે,
જે નાદાં તંગતર રોજ નબુદે;
બનાદાં આં ચુનાં રોજ રસાનદ,
દેદાના અંદરાં હેરાં બ માનદ.”

અર્થ:—(કદાપિ મનુષ્યની સંપત્તિ બુદ્ધિપ્રભાણે વૃદ્ધિ પામતી હોત તો બુદ્ધિ વિનાના માણસને ગુજરાન અતિશય કમી મળત. પણ ઈશ્વર તો બુદ્ધિવિનાને એવી સંપત્તિએ પહોંચાડે છે કે જેથી બુદ્ધિમાન પુરુષો તો એ ભેઈ હેરાન જ રહ્યાં કરે છે.)

“આઉપરથી કાંઈ પૂર્વથી જ એ ચાલતો નિયમ હોય એવું લાગે છે. માટે અહુણા પણ એવિષે કાંઈ આશ્ચર્ય માનવા જેવું નથી.” ઇત્યાદિ રા. ગોકુલજીભાઈએ કહ્યું હતું.

“ઉપરપ્રમાણે વાત થયા ને છ મહિના પણ ગયા નહિ હતા, તેટલામાં જુનાગઢના ખુદાવંદ નવાબસાહેબે પોતાના સ-

૧ એવા જ આશયનું આપણા દેશના કવિઓનું સમાવરંગમાંનું કથન છે તે અત્ર ઉતાર્યું છે:—

લક્ષ્મીને પ્રશ્ન.

“પરો ! મૂઢજને દદાસિ દ્રવિણં વિદ્વત્સુ કિ મત્સરો

લક્ષ્મીનું ઉત્તર.

નાડહ મત્સરિણી ન ચાડપિ ચપલા નૈવાડસ્તિ મૂર્ક્ષે રતિઃ ।

મૂર્સેન્યો દ્રવિણં દદામિ નિતરાં તત્કારણ મૂયતામ્

વિદ્વાન્ સર્વજનેષુ પૂજિતતનુર્મૂર્ચસ્ય નાડન્યા ગતિઃ” ॥ સમાવરંગ.

(ઉપરના પ્રોહનો અનુવાદ.) મદનચંદ્રા છન્દ.

“ચિકરે રતનાકરની દિકરી, રિયરતા પણ હપણ દૂર ધરી ફરતી ન ફરી;
વર્જો પંડિતને ગણો રાત્રુ અપંડિત મૂર્ખ અપંડિત મિત્ર કરી તે ઠામ કરી,

લક્ષ્મીનું ઉત્તર.

“નહિહું ફરતી નહિ પંડિત પણ રિયુ, મૂરખ મિત્ર કરી ન વરી, ખાંતે ન ખરી;
યજ્ઞ પંડિત તો પોસાય, પછી શું ખાય અપંડિત પેટ ભરી, તે દેખી ઠરી.”

કંઠ દલપતરામ.

લાહકારો વગેરેના સંમતથી રાજશ્રી મોઝુફને પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની જગો આપી. આ જોઈયે તેવી ચોગ્ય ગોઠવણ થયાનો વૃત્તાંત સાંભળીને મેં એ આખતની મુખારકી તરીકે તેઓ રાજ-શ્રીને પત્ર લખેલું, તેના ઉત્તરમાં પોતે એવા આશયનું લખ્યું હતું કે,—‘આ ઝોહદાની જગો કબુલ કરવામાં મારે એ પ્રકારની શું ચવણી આપી હતી. તેમાં એક તો—જે આ જોખમ ભરેલો ઝોહદો કબુલ કરે નહિ તો, જે હકિતરખાતાની મોકરી હતી તે પણ રહે નહિ (એમ હતું),—અને બીજી—જે એ ઝોહદો કબુલ કરે તો સામા પક્ષમાં મહાશક્તિ ધરાવનારા શત્રુતા રાખનારા હતા. તે લોકો અનેક પ્રકારની ખટપટ કરી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોચાડવાનું પૂરું યત્ન કરે,—તેથી એ એ પ્રકારના માર્ગમાંથી કયો માર્ગ પકડવો તેવિયે યથામતિ વિચાર કરતાં વાલ્મિકીય રામાયણુને એક શ્લોક—રાવણુ અને મારીચરાક્ષસના સંવાદનો—સાંભરી આવ્યો. રાવણુ મારીચને કહ્યું કે—‘કપટથી હરણુને વેશ ધારણુ કરી શ્રીરામચન્દ્રને અને સીતાને ભૂલાવો પડે એમ યુક્તિ કસ્ય. જો તેમ નહિ કરે તો તને મારી નાંખીશ.’ (એ ઉભય રીતે નાશ થયાનો પ્રસંગ જોઈ) તે વેલાએ મારીચ રાક્ષસે વિચાર કર્યો તે શ્લોક:—

“રામાદપિ ચ મર્તવ્યં મર્તવ્યં રાવણાદપિ ।

ઉભયોરપિ મર્તવ્યં ઘરં રામો ન રાવણઃ ॥”

(મારીચ વિચાર કરે છે કે, કપટ કરી હરણુ થઈને જઈશ તો રામથી મરવાનું છે, અને તેમ થવા ના કહીશ તો રાવાળથી મરવાનું છે. એમાંથી એકને હાથે તો અવે મરવાનું છે, તો રાવણુ કરતાં રામ જેવાના હાથથી મરવું એ વધારે સાફ છે.)

“એ શ્લોકના અર્થપ્રમાણે મેં (ગોકુલજીએ) પણ એ જ નિશ્ચય કર્યો કે રાજ્યનું કામ માથે લેવું એ પક્ષ ઉત્તમ છે. તેમ કરવાથી કદાપિ પ્રારબ્ધયોગે—દેવી છુદ્ધિઓની અનૂત ભરેલી ખટપટથી—હાનિ થવાની હોય તો થાઓ. એમ ધારેલું છે. આ કાર્યભારનું કામ કઈ ઉત્સાહથી માગી લીધેલું નથી. પરંતુ ફરજ આવી પડવાથી તે બળવળી દુરસ્ત ધાડે છું. ઈત્યાદિ.”

૧ બીજો પાઠ એવો સાંભળ્યો છે કે:—

‘ઉભાભ્યામપિ મર્તવ્યં રામાદિ મરણ ધરમ્.’

રા. ગોકુલજી સાનગી કારભારી નિયમાયા.

એ જ ૧૯૧૭ ના લાલકારી વર્ષમાં રા. રા. અનન્તજીના કારભારનું સંવત ૧૯૦૦ થી સંવત ૧૯૧૬ સુધીનું પોલ વર્ષનું નામું રા. રા. ગોકુલજીએ તયાર કર્યું. એ તેઓના ઉદ્યોગથી ઉપરિઓ પ્રસન્ન થયા અને તેને કોરી ૪૦૦૦ નું વર્ષાશન કરી આપ્યું.

માજસાહેબા અને ચાહતીબૂની મમતા રા. રા. ગોકુલજી ઉપર દિનપ્રતિદિન વધ્યાં જતી હતી. રા. રા. ગોકુલજીએ ભવિષ્ય વ્યાવર્તી જે જે વચનો પ્રથમથી કહેલાં તે પ્રમાણે પછીથી થવા માડ્યું; એથી તેઓની દૂરદષ્ટિ અને શુદ્ધબુદ્ધિવિષયે એ રાજ્યલોભી નેકાને બહુ જ ઉચ્ચ મત થયું હતું; તેથી તેઓએ પોતાના ખાનગી કારભારી રા. રા. ગોકુલજીને નિયમ્યા.

એ વેલા પોલિટિકલ એજન્ટની અધ્યક્ષી લાવનગરમાં હતી. તેથી પૂર્વે લખ્યાપ્રમાણે એ ખાનગી કારભારના સંબન્ધમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું ત્યાં જવું થયું હતું. ત્યાં રા. રા. સામલદાસ સાથે પ્રથમ જ સમક્ષ મળવું થયું. રા. રા. ગૌરીશંકરને અને તેઓને તો આગળનો જ પરિચય હતો. એ વેલાના સહવાસમાં રા. રા. ગૌરીશંકરજી લખે છે કે:—“એ સમયે પણ વેદાન્તપ્રકરણસંબન્ધી વાતચીત થતી.” એ જ વર્ષના ચૈત્ર સુદિ ૧૫ મે રા. હુગરશી દેવશીનો કારભાર ત્રુટયો.

અવે કોને કારભારી નિયમવે એ મહોટા વિચારની વાત થઈ પડી. તે વેલા સ્વાર્થ શ્રેષ્ઠતાએ વર્તતો હતો તેથી વિલક્ષણ શુભુવાન મનુષ્યનો ખપ હતો. રાજ્યમાં જે પ્રબલ પક્ષ હતો તેના સ્વાધીનમાં તે કારભારી રહે, અને વળી સરકારમાં સ્વતંત્ર દેખાય; તે પક્ષનો સ્વાર્થ સાધવાનું સાધન થવામાં નિયુક્ત, પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી ન જાણે; બ્રિટિષ સરકાર અનુમતિ આપી માન્ય કરે, એવો પ્રતિષ્ઠિત, અને તેને જોયે પોતે ધારણ કરી શકાય એવો નિર્બલ; પોતાના પ્રિય પણ તેને ખીલુ કેઈ પ્રિય હોય નહિ એવો; એ આદિ અસંગત શુભુવાળો કારભારી જોળવા માણ્યો. ત્યાં પ્રથમ દષ્ટિ “પોતાના” કેસવજી અને વીરજી લવાણાપર પડે એ સ્વાભાવિક હતું. પણ તે કેવલ નિરક્ષર અને અયોગ્ય હતા. બ્રિટિષ સરકારમાં તેઓનું નામ દેવા પોતાનું જ મન પ્રથમ ન વધે, તો તે નામ સરકાર સ્વીકાર કરે એવી આશા પણ કેમ બંધાય. સરકાર-

વત્તર છે.' એમ ચોતાની સમજણ પ્રમાણે અનેક પ્રકૃતિના અનેક સ્વાર્થવાળા મનુષ્યોએ અનેક કારણ સારથે તેની યોજના કરી. એ વિધયની. તાણુ-ખેંચ અને ઘડ-ભાંગ લોકમાં જેમ થતી હતી તેમ રા. રા. ગોકુલજીના મનમાં પણ થતી હતી. તેવામાં ફેટલાક મનુષ્ય હર્ષ કરવા, ફેટલાક અભિનન્દન આપવા, ફેટલાક મનોભંગ કરવા, અને ફેટલાક ચિકિત્સા જેવા, આવવા માડ્યા. ફેટલાક સેવકી વૃત્તિવાળા મનુષ્યો આવી વાલા થવા ચાડી કરવા લાગ્યા હે, - 'અમુક મનુષ્યો તમારી ભાગતિમાં છે, અમુક માણસ તમને પાશમાં નાખવા ધારે છે, અમુક જન તમારેવિષે અમુક વાત કરતા હતા.' એવા અનેક સંશયો અને વહેમો મનમાં નાખી, મનને ડોળી નાખવા માડ્યું. મહોટા લાભનો ઉત્સાહ નિર્મલ ન રહ્યો. તે મહાલાભની આશાની મિથતા સાથે તે લાભમાં વિ-ક્ષેપ-પડશે તેની ભીતિની કટુતા બેળાવા માડી. આશા દૂર હતી તેને જોઈ જે શુભ થતું તે શુભ, આશા ફલોન્નુષ્ઠા થઈ પાસે આવતાં થતા શુભ કરતાં, બહુ સારૂ હતું એમ દિસવા લાગ્યું.

એવા અસાધારણ સૂક્ષ્મ સમયે બુદ્ધિમાન શિક્ષિત રનેહી બહુ પ્રકારે સાહચર્યકારી થઈ શકે છે. તેવા રાજનીતિજ્ઞ કુશલ સ્થાનિક રનેહી રા. રા. ગોકુલજીને ન હતો, જેને અન્તરૂને આશય દર્શાવીને બાંધ-છોડ કરી, પક્ષ પ્રતિપક્ષ વિમર્શી-અર્થોવ-ધારણુલક્ષણુ નિર્ણય થાય. વિચારના અને સન્દેહના ઉપરિઉપરિ ઓઘેઓઘ ઉદ્ભવવા માટે, તેથી અન્તઃકરણ આકુલ બાકુલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતાપથી સુત ગો-કુલજીનું અન્તઃકરણ સાત્ત્વિક-સદ્ધુ-પ્રકાશિત-થઈ તેમાં એવું ઉચ્ચ-ગમન તથા ગામ્ભીર્ય આવ્યું હતું કે એવા અસાધારણ બ્યાવ-હારિક પ્રસંગના બલવત્તર વિકારો પણ માત્ર નીચે બાલભાગ ઉપર જ ઉદ્ભવે. અને વસ્તુના યથાર્થ દર્શનને બાધ ન થાય એવા સન્દેહપદ પ્રસંગમાં સત્પુરુષોને અન્તર્યામી પરમેશ્વર જ સહાયભૂત થાય છે. સત્પુરુષોનાં અન્તઃકરણુ નિર્મલ તથા નિશ્ચલ હોવાથી તેમાં વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. એ ભૂતાર્થ લક્ષમાં લાવી કાલદાસ કવે છે કે:-

“સતાં હિ સન્દેહપદેષુ યસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણમ્વૃતયઃ॥”

શાન્તુન્તરુ, ભંક ૧-૧૯.

‘સન્દેહપદ વસ્તુઓમાં સત્યુચ્ચોને (ચોતાના સાત્ત્વિક)
અન્તઃકરણની પ્રવૃત્તિઓ જ પ્રમાણરૂપ થાય છે.’

"For, in conflicting doubts,
The secret promptings of the good man's soul
Are an unerring index of the truth."

Sakuntalâ, Act 1-19.

પૂર્વોક્ત ન્યાય અનુસાર રા. રા. ગોકુલજીએ અન્તર્ધર્મી પ-
રમેશ્વરની પ્રેરણા પ્રમાણે એ અપ્રાર્થિત અપ્રયાસે પ્રાપ્ત પ્રધાન-
પદને સ્વીકાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પ્રકરણ ૬.

રા. રા. ગોકુલજીનો સુરાદ્રરાજ્યના પ્રધાનપદે વિનિયોગ.

અન્તે રા. રા. ગોકુલજીને કારભારી નિયમ્યાનો લેખ લખાયા.
અને તે લઈ જૂનાગઢસંસ્થાનના વકીલ રા. રા. ગોવિંદજી પો-
લિટિકલ એજન્ટ મેજર બાર પાસે ગયા. તેઓએ રા. ગોકુલજીને
પિંડે જોવાની ઈચ્છા બનાવતાં ફાલ્ગુન વદિમાં ધામજોજ ગામમાં
સાહબ હતા ત્યાં રા. રા. ગોકુલજી ગયા. તે પોલિટિકલ એજન્ટને
લાગ્યું કે, રા. રા. ગોકુલજી જેવા કુલીન, વિદ્વાન અને સરલપ્રકૃ-
તિના મનુષ્ય કારભારી થાય એ ઉત્તમ છે, પરંતુ તે ટકી શકશે
નહિ. તો પણ એ વાતનો અનુભવ થયા વિના વિચાર બાંધવો
એ સારૂ નહિ; એમ માની સરકારમાં તા. ૬ ડી મે સન ૧૮૬૧
ને દિને ચોરવાડથી, એવા આશયનું લખ્યું કે, ‘રા. રા. ગોકુલજી
કુલવાન અને સારા ગૃહસ્થ છે; તેનું બલ જૂનાગઢની સ્થિતિ
અને રાજમંડલીમાં ચાલશે કે નહિ તેવિષે શંકા છે. રાજ્યના
ખર્ચ ઉપર તો તેનો અધિકાર ચાલી શકશે નહિ. તો પણ તે
મનુષ્ય સારો છે, તો સરકારે તેને કારભારી થવામાં અનુમત
આપવું. જૂનાગઢનું રાજ્યમંડલ સૂચના કરે છે કે, અગે રાજ્યમાં
મહોદય બાધ આવે તો સરકારને ચોગ્ય લાગે તેમ બ્યવસ્થા
કરવી.’ સરકારે કર્નલ બારનું લખવું પ્રમાણ કર્યું, અને રા.
રા. ગોકુલજી વિક્રમ સંવત ૧૯૧૭ ના વૈશાખ સુદિ ૧૩ ગુરુવારને

દિને સુરાષ્ટ્રરાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન નિયોજિત; અને કોરી ૧૨૦૦૦ નું તેઓનું વર્ષાશન બંધાયું, તથા રીતિ પ્રમાણે મશાલ, સીબંદી આદિ રાજ્યચિહ્ન તેઓને મળ્યાં. તેઓના મનમાં એ પ્રસંગ સમયે શું હતું, તે તો રા. રા. સામલદાસને તેઓએ લખેલા શ્લોક ઉપરથી આપણે જોયું છે.

કારભારીનું પદ મળ્યું અને નામ લખાયું, પણ તેના યોગ્ય અધિકાર તો રાજ્યધારિણીના માનીતા લવાણા કેશવજી-વીરજીના હાથમાં જ રહ્યો. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ પોતાને સોંપે તે કાર્ય યથા-વિધ કરી વિધાના આનન્દમાં મગ્ન રહે. આસક્તિ કિંવા રાગ-દ્વેષ રાખી પ્રયંચમાં પડવાની સ્પષ્ટ ના કહે. તે કાલે જૂનાગઢના રાજ્યની સ્થિતિ એવી તો દોહાલિતા આકુલબ્યાકુલ અને અસ્ત-અસ્તા હતી કે તેમાં ગમે તેવા પડે તે વિશ્વમમાં આવી બૂડે. રા. રા. ગોકુલજીભાઈના વિધાનેત્રે એ સંભવ દૂરથી સ્પષ્ટ દેખાડ્યો હતો. તેથી તેઓ તટસ્થ રહેતા હતા. પરંતુ લોકો તેઓની એ સૂક્ષ્મદષ્ટિ અને આતુર્ય સમજી શકતા ન હતા. તેથી તેને તેઓ સમર્થ કારભારી ગણતા ન હતા. કારભારના સ્વાદની તાણુ-ખેંચ નિરક્ષર કેશવજી-વીરજી અને પ્રવીણ અને પ્રખ્યાત અનન્તજી વચ્ચે થયાં જતી હતી; અને તે કપાટામાં ફરી પડનારા મ-લુક્યો પીકાતા હતા.

એ કુદિનોમાં જૂનાગઢમાં રહેવા કરતાં પોલિટિકલ એજન્ટ-ની પાસે રહેવું એ નિર્ભય અને હિતકારિ લાગ્યું, તેથી રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ તો બહુ કરી ત્યાં જ રહેવા માડ્યું. જૂનાગઢ તાલુકાના ગૃહસ્થો કરતાં અધિક પ્રવીણ પુરુષો ત્યાં હતા, અને રા. રા. ગોકુલજીભાઈને વિદ્વાન અને શુદ્ધિમાન ગૃહસ્થોની સંગતિ બહુ રચિકરા હતી. રા. રા. પ્રાણલાલજી તેવામાં આખા સુરાષ્ટ્ર દેશના (કાઠિયાવાડના) શિક્ષણશાખાના ઉપનિરીક્ષક-રેખ્યુરી એડ્યુ-કેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર-થયા હતા; તે પણ ત્યાં જ હતા. સર્વ રીતિએ એજન્ટની પાસે રહેવું તેઓને અનુકૂલ હતું.

નવાવ સાહચર્યું માત્રી સાહવાયી સ્વર્ગ્ય થયું.

જૂનાગઢમાં તે વર્ષમાં ઉત્પાતનાં ખીજ નખાતાં હતાં. ખુ. નવાવસાહબને માણસાહબા અને ચાહતીજી પોતાના અધીનમાં

રાખતાં. તેઓથી તેને સ્વતંત્ર કરવા સાડા બ્રિટિષ સરકાર અને જૂનાગઢ રાજ્યનાં મનુષ્યો ઇચ્છતાં. એ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા અનેક પ્રકારના ગુપ્ત ઉપાયો ચાલતા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ તે પ્રસંગથી દૂર હતા.

સંવત્ ૧૯૧૮ ના વર્ષમાં પો. એજન્ટની અધિકારી જેસર ગામમાં આવી. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ કોઈ સીમાદાની બ્યવસ્થા કરવા પંચ હતા, તેથી તેઓ પણ ત્યાં આવ્યા. તેઓનો અને રા. રા. ગૌરીશંકરજીનો અત્ર પુનઃ સમાગમ થયો. ત્યાંથી પાલીતાણુના વાવડી ગામમાં અધિકારી ગઈ. રા. રા. ગૌરીશંકરજી લખે છે કે:—“એ સમયે ત્યાં વેદાન્તપ્રકરણની ચર્ચા ચલાવતા હતા.”

એ વર્ષના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૫ ને દિને ખુ. નવ્વાખસાહબ, વજીર બહાવદીનભાઈને સાથે લઈ, વનથલીમાં મિ. કાઉલસન, આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટની અધિકારી હતી ત્યાં, ગુપ્ત રીતિએ ચાલ્યા ગયા. અને માણથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છા બતાવીને તે સાહબનો આશ્રય માગ્યો. તેને તો તે કર્તવ્ય જ હતું. એટલે ઇચ્છેલો આશ્રય આપી માણસાહબાથી ખુ. નવ્વાખસાહબને દૂર રાખ્યા. માણસાહબાને એ ભૂતાર્થ જાણુ થતાં, તે ત્યાં ધાઈ આવ્યાં, પણ તે બેતું મળવું થવા દીધું નહિ. તેવિયે મહોટા વિવાદ થયો.

તે જ સન્ધિમાં કેશવજી-વીરજી ઉપર વાઘેરોને આશ્રય આપ્યાનો અપરાધ મૂકાઈ તેના ઉપર કામ ચાલતું હતું. તેનું રક્ષણ કરવા મુંબઈથી ‘મુંબઈ ગેઝેટ’ના તંત્રી મિ. કાનન બારિસ્ટરને ભારે દિનૈયું આપવું કરી માણસાહબાએ બોલાવ્યો હતો. તેના લેખથી અને પરાક્રમથી ભારે ચર્ચા ઉઠી, કેશવરદેશમાં કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ ખુ. નવ્વાખસાહબના જૂદા પડવાથી અન્તે પોલિટિકલ એજન્ટ બારને (suspension) ‘અરતરશી’ મળી, અને મિ. કાનનને પણ ત્યાંથી ધરે આવવું પડ્યું.

રાજ્યમાંના એ પરિવર્તનથી બહુ જનોને લાલ-હાનિઓ થઈયો. પરંતુ રા. રા. ગોકુલજીભાઈ તો પોતાની દૂરદષ્ટિથી અને બીજાં કારણથી તટસ્થ રહ્યા હતા, તેથી તેઓ પોતાના સ્થાનકે સુસ્થ રહ્યા. મુખ્ય પ્રધાનરૂપે નામ રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું હતું, પણ તેનું કામ અને રાગદ્વેષ રા. રા. અનન્તજીભાઈએ માથે ઝોટી

રાખ્યાં હતાં. તે એવા પ્રતાપી હતા કે કોઈ પણ મહોદું કાર્ય કરવું હોય તો તેને સામીલ કર્યા વિના ચાલે જ નહિ. તેનો રાજ્ય-લોભ અમર્યાદિત હતો; અને તે ગમે તે સાધનથી તૃપ્ત કરવાની તેને રીતિ પડી હતી, તેથી તેઓના ભયને લીધે સર્વેએ પ્રીતિ દેખાડવી પડતી.

સ્વમિત્ર દૌલતરામને સહાયમૂલ કરવા રાજ્યસંવચ્ચ.

એ રાજ્ય પરિવર્તન અને તેથી ઉપજેલા વિકારોની શાન્તિ થઈ. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ પોતાને સ્વાધીન આવેલું કાર્ય કર્યા નય. વેગમાં આવી રાજ્યભાર વહનારાની આડે ન આવવાની પોતે સંભાળ રાખતા, એટલે કોઈની ઇર્ષ્યાના પાત્ર થયા ન હતા. તેમ પોતાનું પ્રાપ્તકાર્ય અને ધાર્યા કામ ન હતા કરતા તેમ પણ ન હતું. જગતમાં સારા મનુષ્યો વિરલ જ હોય છે. તેઓ સારા ના જ સંગી હતા, તેથી તેઓના મમતાપાત્ર ગૃહસ્થોના મંડલની સીમા બહુ ઘોડી હતી. તેઓના ખરા મિત્ર પગુડાજી દૌલતરામ હતા, એ આપણા જાણ્યામાં છે. પોતાને અધિકાર મળતાં, તે પગુડાજીના જેવા યોગ્ય મિત્રની ધુલ્લિનો અને સહાયનો લાભ લેવો એ સહજ મનમાં આવે જ. પગુડાજી જેવા વિદ્વાન, સદાચારી પ્રા-માણિક અને લોકહિતેચ્છક પોતાના સહાયમાં હોય તો કેટલો બધો આશ્રય અને શોભા મળે એ પોતે સારી રીતિએ સમજતા. તેથી સંવત ૧૯૧૮ માં પગુડાજીને પ્રથમ કુતિયાળાના વહિવટકાર કર્યા. એ સ્થાનકે અનુભવ મેળવી રાજ્યકાર્યમાં પ્રવીણ થયે તેઓને કોઈ ઉચ્ચ અધિકાર આપવાનો પોતાના મનમાં સં-કલ્પ હતો.

મિ. કિન્સાક કાર્બને પોતાના વારામાં મુરાદપ્રાન્ત વિષયે એક મુચનપત્ર સરકારમાં લખી મોકલ્યું હતું. તેમાં એ પ્રાન્તમાં વર્ગીકરણ કરી દેટલીક વ્યવસ્થા કરવા સરકારને મુચ્ચું હતું. સરકારને તેમાંના વિચારો ચોન્ન લાગ્યા હતા. તે વિચારોને યોગ્ય આચારમાં આણે એનો અધિકારી સરકાર ખોલતા હતા.

કર્નેલ ફીલિંગ ડોલિટલ જ્વન્ટ યોગ્યા.

સંવત ૧૯૧૯, રાન ૧૮૬૩ ના દેવુઆરીમાં, કર્નેલ ફીલિંગને મુરાદ પ્રાન્તના પોલિટિકલ એજન્ટ નિયમ્યા. આગલા પા. એજન્ટોની રાજનીતિમાં ફેરફાર કરવાનો નિર્ણય સ્વીકારી તે આવ્યા હતા. તેઓ

સત્યવાદી હતા અને સત્યવાદીને ચઢાતા હતા. તેઓ સૈનિક હતા અને તેના મનમાં અધિકારનું બલ અને તેનું અભિમાન એટલું બધું હતું કે રાજપ્રધાનને તેઓ ધિક્કારતા. કુટિલ રાજનીતિને દૂર રાખી મન, વાણી, અને કર્મ એક જ પ્રકારનાં રાખતા. મનમાં હોય તેવું સ્પષ્ટ કહેતા અને કહેતા તેવું જ કરતા. તેમાં કોઈને સમવિષમ લાગશે કે કોઈનું મન દુઃખાશે એવો સંકલ્પ વિકલ્પ કે ચિન્તા કરતા દેખાતા નહિ. બ્રિટિશ સરકારનું પ્રબલ અને પ્રતાપ, સર્વ સમજીના જાણવામાં આવ્યાં હતાં. આરંભમાં પો. એજન્ટો બહુ નર્મશીલી ભયપ્રીતિ ઉભય દેખાડી કામ કાર્ય લેતા. પણ ક. કીટિંગે તો અનુપદે તેમાં ફેરફાર કરી દેવા માડ્યો. તેથી લોકોને વિષમ તો બહુ લાગવા માડ્યું પણ તેઓને અન્તે લાભ છે એમ દર્શાવી કર્નલ કીટિંગ દૃઢ રહ્યા. પ્રથમ બહુ વિચારીને જ વિચાર દર્શાવવા આજ્ઞા કરે, પણ એક વેલા આજ્ઞા થઈ તેમાં પછી ખીજ મથી મરે પણ ફેરફાર થાય જ નહિ. એવી પદ્ધતિ રાખી. જૂની રીતિ અને જૂના કારભારીઓનો સ્વભાવ એથી વિપરીત હતો. તેઓને એકાએક નવી રાજનીતિને અને પદ્ધતિને અનુસરવું કઠિન પડવા માડ્યું. ક. કીટિંગ એવો આડંબર રાખતા કે સામાન્ય મનુષ્યથી તો તેની પાસે જ જવાય નહિ. રાજ્યપ્રસંગના વિચાર કરવાના હોય તે, તે તે સંસ્થાનના મુખ્ય કારભારી સાથે જ કરતા. કારભારીઓ પોતાના સંસ્થાનની વાત મૂકી કોઈ ખીજ સંસ્થાનની કોઈ પ્રકારની પણ વાત કરવા જાય તો તેઓને તુરત વારતા. અને સ્પષ્ટ કહેતા કે, ‘હા, આપકા સંસ્થાનકી જ બાત કરના, દુસરાકી બાત પૂછે બિના બોલના, એ અમ્હા ગૃહસ્થકા કામ નહિ.’ એકવાર વાત કંઈ કરી હોય અને ખીજ વાર તેમાં કંઈ અન્તર પડે તો તુરત તે પકડી કહેતા કે, ફરીથી એમ થશે તો આપના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ નહિ રહે અને તેથી તમને અને સંસ્થાનને હાનિ થશે.

ક. કીટિંગના પ્રતાપની અને આડંબરની અનેક ખોટી સાચી વાતો જૂનાગઢ પહોંચી હતી. તેથી રાજવર્ગ સર્વ ભય પામ્યો હતો. એ સિંહ જેવા સાહસ પાસે કોને મોકલવો એ વિષે અનેક ઘડવાંગ અને વિચાર કરી અન્તે રા. રા. અનન્તજીભાઈને મોકલવા

રાજભારીઓએ કરાવ્યું. રા. રા. અનન્તજીભાઈ રાજદોટ આવ્યા. ક. કીર્તિજને મળ્યા. ખંતેનો સ્વભાવ એકબીજાથી વિપરીત. પ્રથમના મીલનની વાતોમાં જ રા. રા. અનન્તજીભાઈને બહુવાર ક. કીર્તિજને વારવા પડ્યા. રા. રા. અનન્તજીમાં જે શુણ્ણ ગણાતા, તે સ્થિત્યન્તર થતાં, દોષરૂપ થઈ પડ્યા. રા. રા. અનન્તજીભાઈની છેલી મુલાકાતમાં ક. કીર્તિજને સૂચવ્યું કે ફરી પ્રસંગ આવે ત્યારે જે કાર્યભારી હોય તેણે જ અત્ર આવવું.

રા. રા. ગોકુલજીમાદ અને ક. કીર્તિજ.

બીજા પ્રસંગે રા. રા. ગોકુલજીભાઈને મોકલવાની અગત્ય પડી. રા. રા. ગોકુલજીભાઈનામાં જૂનાકારભારીના સંસ્કારનો ક. કીર્તિજને પ્રતિકૂલ પડે એવો લેશ પણ ન હતો, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યાથી તેઓનામાં શુણ્ણ આવી સ્વભાવરૂપ થયા હતા. પરંતુ જે શુણ્ણ ત્યાં સુધી અનુપયોગી પ્રતીત થતા હતા, તે સર્વે એ પ્રસંગે અત્યુપયોગી થઈ વિરાજ્યા. પ્રથમ દર્શનમાં જ કર્નલ કીર્તિજનું મન પ્રસન્ન થયું. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ફારશી જીબાન અચ્છી તરેહ બણતા હતા, તેથી હિંદુસ્થાની છટાથી બોલી શકતા. ક. કીર્તિજ સાથે હિંદુસ્થાનીમાં ફોલ પામ્યા વિના મહા પ્રતાપ સાથે પણ નમ્રતાપૂર્વક વાર્તા ચાલી. રા. રા. ગોકુલજીભાઈની રાજ્યસબંધના વિષયમાં ફરાલતા, તેઓની સપ્રમાણ સંવાદ કરવાની રીતિ, તેઓના દઢ ઉચ્ચ વિચાર, મિતા અને સારવચનરૂપા વાગિમતા, એ આદિ બોધ બહુ ક. કીર્તિજને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને બહુ પ્રસન્ન થયા. ક. કીર્તિજને તે પૂર્વે જે જે કાર્યભારીઓ સાથે વાતો કરેલી તેઓ પૂર્વસંસ્કારાનુસાર વાર્તા કરતા. ક. કીર્તિજને તે ઉપર પ્રથમથી જ અભાવ હતો. રા. રા. ગોકુલજીનામાં ક. કીર્તિજને અનુકૂલ-અપૂર્વતા પ્રતીતા થઈ, તેથી બહુ આકર્ષાયા; અને રા. રા. ગોકુલજીભાઈના અધિક સમાગમની બહુ ઉત્કુષ્ટા ઉદ્ભવી. પછી તેઓના વિષેનો વૃત્તાન્ત બાળુવા પૃચ્છા કરી, તેમાંથી પણ મમતા વધવાનું કારણ મળ્યું. એ પ્રકારે રા. રા. ગોકુલજીભાઈના શુણ્ણ અને પૂર્વ વૃત્તાન્તથી ક. કીર્તિજનું મન બહુ રંજિત થયું. કોઈ મહોર રાજ્યકાર્યવિષયે અભિપ્રાય કરવો હોય, પોતાના કામકાર્યના શુણ્ણદોષ બાળુવા હોય, કંઈ નથી રાજ્ય-

નીતિરીતિ સ્થાપવી હોય, કોઈના વિષયે મત બાંધવું હોય, એવા અનેક પ્રસંગમાં ક. કીર્તિજી રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું મત પૂછવા લાગ્યા. તેમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈનાં રાગદ્વેષરહિતા બુદ્ધિ, સ્વતંત્રતા, ઉચ્ચ વિચાર આદિ અનુભવતાં ક. કીર્તિજીની અભિરુચિ રા. રા. ગોકુલજી પ્રતિ વધી અને પરસ્પર પૂર્ણ વિશ્વાસ અને સ્નેહમમતા એ રીતિએ બંધાયાં, તે અન્તે એટલે સુધી વધી ગયાં કે જ્યારે રા. રા. ગોકુલજીભાઈ રાજકોટમાં હોય ત્યારે ક. કીર્તિજી પોતાના અવકાશના સમયમાં તેઓની સાથે સમાગમ રાખવા ઇચ્છતા. સાંજે ફરવા જાય ત્યારે પોતાની ઘોડાગાડીમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈને સાથે લઈ અનેક વિષયો ઉપર વાગ્વિનોદ કરતા.

કર્નલ કીર્તિજી મુરાદપૂમાં આવ્યા ત્યારે ભાવનગર થઈને આવ્યા હતા. નાગરજ્ઞાતિ સંબન્ધમાં કોઈ ઇંગ્લેન્ડે તેઓને ખોટા અભિપ્રાય કરાવ્યો હતો. નાગરો બુદ્ધિમાન, સુશિક્ષિત, રાજ્યભક્ત અને સ્વતંત્ર હોવાથી, જેઓ મન્દબુદ્ધિ, નિર્બલ, સ્વાર્થી, અને અભિમાની હોય છે તેઓને નાગરો પ્રતિ અભાવ રહે છે. તેવાઓ નાગરના વિરુદ્ધ વિચારો પ્રસરાવે છે. જેઓ બુદ્ધિમાન, સખલ, શુણ્ણ, અને ઉદાર હોય છે, તેઓ શુણ્ણવાનોના રાગી હોય છે. અને તેઓ સહ સમભાવ તથા આદરભાવ રાખે છે. ક. કીર્તિજી ભાવનગરમાં જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં તેણે નાગરો બહુ દીઠા. પછી ઇંગ્લિષ નિશાલમાં પરીક્ષા લેવા ગયા. ત્યાં પણ પ્રથમ-વર્ગમાં આદિથી તે અન્ત સુધી, માત્ર વચ્ચેના એક બે વિદ્યાર્થીઓ વિના, નાગરના પુત્રો દીઠા. તેથી તેને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને મનમાં નખાયલો દ્વેષી વિચાર જણાઈ આવે એવો ઉદ્ભાવ આવ્યો તે બાલી બેઠા. તેનું ઉત્તર એક નાગરપુત્રે સમયોચિત પણ સ્વતંત્રતાદર્શક એવું આપ્યું કે તેથી પ્રસન્ન થયા વિના રહેવાય જ નહિ. પણ તેથી નાગરોના ઉપર પોતાની કઠોરદષ્ટિ હતી તેમાં તે વેલા કંઈ ન્યૂનતા થઈ નહિ. પરંતુ રા. રા. ગોકુલજીભાઈ, રા. રા. જૌરી-શંકરજી અને રા. રા. દુર્લભજી આદિનો વિશેષ સમાગમ થયો ત્યારે તેઓને સ્વાનુભવથી લાગ્યું કે મુરાદપૂરમાં બુદ્ધિમન્ત, વિદ્યાવન્ત, રાજ્યકાર્યસમર્થ અને બહુપ્રકારે યોગ્યતાવાળા નાગરો જ છે.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું અને ક. કીર્તિજીનું પાસુ બહુ ગોઠતું આવ્યું. અને ક. કીર્તિજીનો સ્નેહભાવ રા. રા. ગોકુલજીભાઈ

ઉપર બહુ છે એ વાર્તા અનાયાસે સહસા પ્રસિદ્ધ થઈ. એથી જૂનાગઢમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું માન અને અધિકારબલ વધે એ તો સ્વાભાવિક અને આવશ્યક સહભાવિ હતું.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈને એ રીતિએ બહુ પ્રકારે અલ્પુદય થવા માડ્યો અને લોકોમાં તે સુખી અને બહુ ભાગ્યશાલી ગણાવા લાગ્યા. પરંતુ સાંસારિક સુખસમૃદ્ધિ કેને પરિપૂર્ણ હોય છે? કંઈ નહિ તો કંઈ પણ વિદ્યો તેમાં સદા મિશ્રિત હોય છે અને હોય છે જ. સંસારનું બાહ્યાન્તર સુખ તો કોઈને જ નથી. સંસારનું ઉત્તમોત્તમ સુખ એ કંઈ જ નથી પણ વાસ્તવ સુખને આભાસ માત્ર છે.

પ્રસન્નરાગવમાં કવે છે કે:—

“મધુરવિધુરમિશ્રાઃ સ્પૃયો હં વિધાતુઃ ॥”

(અરે! વિધાતાની સ્પૃષ્ટિઓ—રચનાઓ—મધુર વિધુર (મીઠાઈ કડવાઈએ) મિશ્રા છે.) એ સત્ય છે. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ એ સત્યતા જાણતા હતા. તેથી તેઓની પરમપ્રીતિ, નિર્વિદ્ન અને સત્ય સુખદ વિધાનન્દ અને જ્ઞાનાનન્દ પ્રતિ જ હતી. નિર્વાહના સાધનરૂપ સંસારનાં અવશ્ય કર્મ કરી પોતાનું લક્ષ સદા પરા વિધાતા જ્ઞાતથી પ્રાપ્ત થતા સુખ પ્રતિ જ રાખતા. સત્સમાગમ સાઙ્ગ પ્રખ્યાત જયકૃષ્ણ બ્રાસને છર્ણુદુર્ગ બોલાવ્યા હતા. પ્રાતઃકાલે માળજૂવ્યોપનિષદ્નું શ્રવણ અને રાત્રિએ વેદાન્તના પ્રકરણ શ્રીયો વાચવાનું આશનું હતું.

એ જ સંવત ૧૯૧૬ ના વર્ષના આવણ વહિ ૭ મી ને દિને રા. રા. ગોકુલજીભાઈના પરમમિત્ર રાજગ્રીયુત પગડાજી હૈલતરામે દેહ છોડ્યો. તેથી પક્ષ તુટી હોય એમ થઈ, રા. રા. ગોકુલજી ત ૭૪૪ અન્નધક્કો લાગ્યો. એવા સદ્ગુણી રનેહીના વિયોગથી કીર્તિને અનુલક્ષ્ય ન થાય? રા. રા. ગોકુલજીભાઈને રનેહિવર્ગ અને રા. રા. ગોકુલજીપણ તેઓનો રનેહ ગાઢ-હડિ-અને બલવાન ભાઈની પછી તેઓના પછી પણ જ્યારે પ્રસંગોપાત્ત એ પગડા-કેને શોક સન્તાપી અને ગુણો અને ગુણવાદ કરતાં કોઈકોઈ સમયે ગદગદ વિસ્તીર્ણ ન હતો. એ મહોદય પુરુષો સાથે જ અમે રનેહ બાંધિયે હતો. કેટલાંક વર્ષ વીત્યા પછી એ પુણ્યદોષ પોણતા.

એ જ વર્ષમાં રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદજી શ્રિદિપ રાજ્યની નોકરી છોડી જૂનાગઢ સંસ્થાનમાં એક મન્ત્રદરજે રહ્યા. રાજપ્રકરણ-માં રા. રા. ગોકુલજીભાઈને તેઓનું બહુ પ્રકારે સાહાય્ય મળતું થયું તે આગળ જોવામાં આવશે.

સંવત્ ૧૯૨૦ ના વર્ષમાં ક. કીર્ટિજની સૂચનાથી જૂનાગઢ સંસ્થાનમાં નવી રીતિપ્રમાણે ન્યાયવ્યવસ્થા-‘શેજદારી તથા દી-વાની કામ’-ચલાવવાનો આરંભ થયો. વેરાવલ બંદરે દંડો અથવા નાવાધાર બાંધવાનું કાર્ય પણ એ જ વર્ષમાં આરંભાયું.

ક. કીર્ટિજ વૃદ્ધિ પામતા દેશોની અનેકવાતો રા. રા. ગોકુલજીને કહેતા અને તેવાં સારાં કાર્ય જૂનાગઢ સંસ્થાનમાં કરાવવા સૂચના કરી તેથી થતા લાભ સમજાવતા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ પોતાની સ્થિતિના યથાર્થ રૂપની, તથા રાજ અને રાજભારીના મનમાં ભાવ થયા વિના, એવાં કાર્ય માત્ર કાર્યભારીથી થવાં દુર્લભ છે, એ વાતની સમજણ ક. કીર્ટિજને અરાબર પાડી હતી.

ક. કીર્ટિજના કેટલાક વિચારો.

ક. કીર્ટિજને પણ તે યથાર્થ લાગ્યું હતું. અને પ્રસંગોપાત્ત તેને અનુસરી રાજ્યોમાં સુધારા કરાવતા. ક. કીર્ટિજે એક વાર એવી સૂચના કરી કે, કોઈ સારા ઇંગ્લિષ ભણેલાને રાજ્યમાં રાખવો જોઈએ, તેથી બહુ લાભ થશે. સરકારમાં ગુજરાતી લખાણ જાય છે તે કરતાં ઇંગ્લિષ લેખ જાય તો અધિકારીઓના સમજવામાં યથાર્થ આવે, અને તેથી થતા સર્વ લાભ મળે. ઇત્યાદિ કહેતાં એ સૂચના રા. રા. ગોકુલજીભાઈને બહુ ગમી. રા. રા. પ્રાણલાલજી સાથે તેઓને પ્રથમથી જ પરિચય હતો, તેથી તેઓને રાખી લેવા અનુમત માગ્યું. ક. કીર્ટિજના એ સંબન્ધમાં વિચાર કંઈક વિલક્ષણ હતા. તેઓ માનતા કે શાલાઓ સાથે સંબન્ધ રાખનારા ગૃહસ્થોથી રાજ્યપ્રકરણીય કાર્ય થાય જ નહિ. એટલે તેણે રા. રા. પ્રાણલાલજીને રાખવામાં અનુમત ન આપ્યું. કેટલાક માસ ગયા પછી ડેપુટી પો. એજન્ટ રા. રા. મુકુન્દરાય મણિરાયની સૂચનાથી ‘કરણચેલા’ ના રચનાર રા. નન્દશંકર તુલજશંકરને, યોગ્ય ગણી તેઓને રાખવામાં સમ્મતિ માગી. તેઓ પણ તે વેલા સુરતની ઇંગ્લિષ શાલામાં શિક્ષક હતા, તેથી

ક. કીર્તિજે તેને પણ માન્ય ન કર્યા. એટલે એ વાર્તા તે વેલા પડી ગઈ. વળી ક. કીર્તિજે મુંબઈમાં એક પ્રતિનિધિ રાખવાને પણ સૂચના કરી, એટલે રા. રા. પ્રાણલાલજીની પ્રેરણાથી તેઓના બાંધવ રા. રા. ધીરજલાલ મથુરાદાસ જેઓ સદર અદાવતના વકીલ હતા તેની યોજના કરી.

તે કાલે સમયપાલનનો અભ્યાસ યુગપ્ત દેશમાં બહુ ન હતો. ક. કીર્તિજે પોતાના વારામાં લોકોને સમયપાલક થવાની અગત્ય પાડી: રા. રા. ગોકુલજીભાઈને એ બહુ અનુકૂલ હતું. તેઓ વિદ્યાભ્યાસી હતા તેથી નકામે કાલ ગાલને એ તેઓને ગમતું નહિ. ક. કીર્તિજી પોતાના સંબંધમાં આવતા મનુષ્યોને અમુક સમયે આપવા કહેતા. એક સમયે એક મહેરોડા અધિકારી વહેલો આવ્યો. તેને ક. કીર્તિજે જાણી જોઈ બહિરૂ બેસારી રાખ્યો. બરાબર સમયે અંદર બોલાવી કાર્ય કરી રહ્યા પછી કહ્યું કે, 'તેમ મોટા આત્મામાં સમયપાલકતા નથી, તેમ વહેલા આત્મામાં પણ સમયપાલકતા નથી. બરાબર સમય ઉપર આવવું તેનું નામ જ 'વેલાસર' આવવું અથવા 'સમયપાલન' કહેવાય.'

રા. રા. ગોકુલજીભાઈ તથા રા. રા. નૃસિંહભાઈ એ વર્ષથી સહકારી થયાથી પરસ્પર સ્નેહમમતામાં વૃદ્ધિ થઈ તેઓનો વિશેષ સહવાસ રહેવા માંડ્યો. જવા આવવામાં અને રાત્ર્યસંબંધી સર્વ કર્મમાં રા. રા. નૃસિંહભાઈ તેના સહાય થયા. સંક્ષેપમાં એ બે ગૃહસ્થો વચ્ચે સિદ્ધ સાધક જેવો નિકટ સંબંધ બંધાયો.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈનાં માતૃધીની સદ્ગતિ.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈનાં પૂજ્યા માતૃશ્રી અખતુડસીભાગ્યવતી સદાકુમારી એ જ વર્ષમાં પરલોક પામ્યાં. સુપુત્રને પૂર્ણ ઉદય જોઈ, આશાનુરૂપ ફલ પામી, પોતાનો વિસ્તાર મૂકી, સદ્રતા થયાં તેથી તેઓ તે બાગ્યશાસિની ગણાયાં. તેઓની તે સદ્ગતિ થઈ પરંતુ સુપુત્રને ઈષ્ટાદિવિયોગનિમિત્ત માનસસન્તાપરૂપ બહુ શોક થાય એ સ્વાભાવિક છે.

માતાનો કેવો અપ્રતિમ પ્રેમ છે! પુત્રપરિવારને મૂકીને મરતું ઈચ્છે, અને તેમ થયે પોતે પોતાને બાગ્યશાસિની માને અને લોકમાં સુભગા ગણાય. 'જીવથી-જીવતરથી પણ વિશેષ વાતું'

એ વાસ્તવ છે તે માતાપિતા અને પ્રજાના સંબન્ધમાં સાર્થક થાય છે, એ બહુ પ્રકારે સ્પષ્ટ જણાય છે.

શાસ્ત્રોમાં બૃતાર્થવાદ લખે છે કે:—

“ઉપાધ્યાયાદ્દશાચાર્ય આચાર્યાણાં શતં પિતા ।
સહસ્રં તુ પિતુર્માતા ગૌરવેનાતિરિચ્યતે ॥ મનુ०
નાસ્તિ માતૃસમં દૈવં નાસ્તિ પિતૃસમો ગુરુઃ ।
તયોઃ પ્રત્યુપકારોઽપિ ન કથંચન વિચ્યતે ॥”

કૌર્મે ઉપવિભાગે અ. ૧૧.

એ યથાર્થ છે.

અહાહા ! માતાનું કરવું જગત્માં કોણ કરી શકે એમ છે ? ‘માની ગાળ તે ધીની નાલ’ એમ કથન છે એ સત્ય છે. માતાના રોષ સાથે પણ અન્યજ સંતોષ તુલના નથી કરી શકતો. માતાના અસંખ્યેય ઉપકાર બાળકા કોણ સમર્થ છે ? માતાના પવિત્ર પ્રેમ પાસે સર્વ અન્ય પ્રેમનો અવધિ છે. પ્રજા પ્રતિ માતાનો ઉમળકો, માતાનો હિમંગ, અને માતાના ઉપકાર એ કંઈ અનુપમ જ છે. એક કવિ કહે છે કે:—

“સુધામધુષિષ્ણુજ્યોતિર્મૃદ્વીકાશર્કરાદિતઃ ।
વેધસા સારમુષ્ણિત્ય જનિતં જનનીમનઃ ॥”

એ યથાર્થ છે—‘અમૃત, મધ, ચંદ્રમાનું તેજ, દ્રાક્ષા અને સાકર આદિમાંથી સાર સાર લઈને વિધાતાએ માતાનું મન ઉપ-
ભવ્યું છે.’

“જનની જન્મભૂમિશ્ચ જાહ્નવી ચ જનાર્દનઃ ।
જનકઃ પંચમશ્ચૈવ જકારા પચ્ચ દુર્લભાઃ ॥”

‘આ જગત્માં પાંચ જ કાર દુર્લભ છે. ૧ જનની (માતા), ૨ જન્મભૂમિ ૩ જાહ્નવી (ગંગા) અને ૪ જનાર્દન (પરમેશ્વર) અને ૫ જનક (પિતા).’ એ નિર્વિવાદ છે. કેટલાંક કારણથી પૂજ્યા માતાજીની સેવા તથા માતાજીને સંતોષ યથેચ્છ થઈ શક્યાં ન હોતાં એવું રા. રા. ગોકુલજીભાઈ માનતા હતા, તેથી માતાજી વ-
હેલાં સદ્રતા યયાં એમ માની, પોતાને દુર્ભાગી સમજી, પ્રસંગે તેઓ બહુ અસંતોષ દેખાડતા. કુટુંબસંતોષ, વ્રત, યાત્રા, પુણ્યદાનાદિ કરાવી, માતાજીના મનોરથ પૂરા કરી પૂર્ણસંતુષ્ટ કરવાં એવો તે

ઓનો અભિલાષ હતો. તે સંબન્ધમાં માતૃશ્રીના એ વર્ષમાં મરણને લીધે ‘મનકી મનમેં રહી’ એમ થઈ ગયું. પરંતુ તેઓની ઉત્તરક્રિયામાં યથાનિધિ કર્મ અને બ્રહ્મલોજનાદિ કરી તેઓના સંપૂર્ણ શ્રેયઃ સાર્ ઈશ્વરને પ્રાર્થતા. અજ્ઞાતાર્યજ્ઞાપક શાસ્ત્રની જે જે આજ્ઞાઓ તેઓના બાણવામાં આવેલી તે પ્રમાણે વર્તી, માતા-જીનો સ્વર્ગે વાસ રહી અનુક્રમે શોધ થાય એમ ઇચ્છતા અને તે માર્ગે પ્રયત્ન કરતા; અને તે જ કારણથી સિદ્ધપુરમાં માતૃમયા ગળાય છે ત્યાં જઈ બહુ શ્રદ્ધાથી શ્રાદ્ધાદિ કરી આજ્ઞા હતા.

પરમપૂજ્ય માતાપિતા આદિની ઉત્તરક્રિયા સંબન્ધમાં આપણા ભરતખણ્ડમાં બહુ પ્રશંસનીય વિચાર પ્રચલિત છે. એ ઉત્તરક્રિયાઓ કૃતસતાની ઉત્તમ દર્શિકાઓ છે. અસંખ્યેય ઉપકારોએ આભારી કરી ગયેલા સ્નેહિતસંબન્ધીઓનું વારંવાર સ્મરણ થતું એ કૃતસત્વોદ્દેનો સ્વભાવ છે. તેવા સ્મરણાર્થ દેશદેશમાં અનેક પ્રકારના સંપ્રદાય હોય છે. તેમાં શ્રાદ્ધનો સંપ્રદાય બુદ્ધિમાનોને શ્રેષ્ઠ પ્રતીત થાય છે. શ્રાદ્ધને એક મુખ્ય કર્તવ્ય ગણી તે સંપ્રદાય સંબન્ધે આપણાં ગૃહસ્થોમાં અને સ્મૃતિ ઇતિહાસ-પુરાણાદિમાં બહુ વિસ્તૃત સદ્દેખ છે. તેને ધર્મીય ગણી તેની પ્રશંસા કરી છે. ગોમિલગૃહાસૂત્રમાં વદે છે કે:—‘જ્યાં શ્રદ્ધાએ કરી જે દેવાય તે જ કર્મ શ્રાદ્ધશબ્દ નામે છે.’

“યત્રૈતચ્છ્રદ્ધયા દીયતે તદેવ કર્મ શ્રાદ્ધશબ્દાભિધેયમ્ ।”

“ત્રેતં પિતૃંષ્ઠ નિર્દિદ્ય ભોજ્યં યત્પ્રિયમાત્મનઃ ।

શ્રદ્ધયા દીયતે યત્ર તચ્છ્રદ્ધં પરિકીર્તિતમ્ ॥”

‘મૃત માતાપિતાને નિર્દેશીને યોગ્ય શ્રાદ્ધોને તથા સ્નેહિ-સંબન્ધીઓને શ્રદ્ધારહિત આત્માને ત્રિપ એવું જે બોજન દેવાય એ શ્રાદ્ધ છે.’ મુપુત્રનાં લક્ષણસંબન્ધમાં એક શ્લોક ધર્મનિષ્ઠ ગોકુલજીમાર્ગ વદતા કે:—

“જીવતો પાત્ર્યકરણાત્ મૃતાદે મૂરિમોજનાત્ ।

ગયાયાં પિષ્ટદાનેન ત્રિમિઃ પુત્રસ્ય પુત્રતા ॥”

‘માતાપિતા જીવતાં હોય ત્યારે તેઓનાં પાત્ર્ય (આજ્ઞાનુસાર કાર્ય) કરવાથી, તેઓના મરણ દિવસોએ શ્રાદ્ધાદિમાં યોગ્ય બહુ શ્રાદ્ધાનાદિઓને બોજન કરાવ્યાથી, અને શ્રીમયાજીમાં શ્રાદ્ધાદિ પિષ્ટદાને કરી, એ ત્રિજોકરી મુપુત્રની પુત્રતા છે.’

એમ આ દેગના વિચાર તો છે જ, પરંતુ એનો ઉત્તમ આશય ને વિદેશીય વિચારકો સમજે છે તેઓ પણ તેની સ્તુતિ ગાય છે. ભટ્ટ મોક્ષમૂલર ભણે છે કે —

‘Such charitable gifts flowed most naturally and abundantly at the time of a man's death or whenever his memory was revived by happy or unhappy events in a family

“Its more important character was charity bestowed in memory of others The motive was excellent It was simply a wish to benefit others, arising from the conviction felt more strongly in the presence of death than at any other time that as we can carry nothing out of this world we ought to do as much good as possible in the world with our worldly goods .

They (Siddhas) alone seem still to impart to their life on earth a deeper significance and a higher prospect I could go a step further and express my belief, that the absence of such services for the dead and of ancestral commemorations is a real loss in our own religion

“Almost every religion recognises them as tokens of a loving memory offered to a father to a mother or even to a child and though in many countries they may have proved a source of superstition there runs through them a deep well of living human faith that ought never to be allowed to perish’ Max Müller's *India What can it Teach Us?*

pp 235.236 242

રા રા ગોકુલજીની પુત્રીઓના વિવાહ

એ જ સ. ૧૬૨૦ ના વર્ષમાં પોતાની બે પુત્રીઓ મંગલ-કુમારી અને સૂર્યકુમારીનાં લગ્ન રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ કર્યાં. જૂનાગઢમાં નાગરસાતિની સખ્યા બહી છે. ત્યાં વિવાહમાં ને અગ્રણી હોય તેને ત્યાં, સાતિભોજન થાય છે. ખીજને ત્યાંનાં લગ્ન તે મુખ્ય ગૃહસ્થના અન્તરૂમાં થાય છે. એ વર્ષના વિવાહમાં, કારભારી હોવાથી, રા. રા. ગોકુલજીભાઈ, અગ્રણી થયા, અને ઉદાર મનથી વ્યય કરી સાતિને સતુષ્ઠ કરી. ‘કુવદીપક પુત્ર થયા અને પૂર્વજનું નામ તારું’ એ આદિ લોકો વદવા લાગ્યા.

વિરાનું વર્ષ એ રીતે એ મુખ્યદુઃખની અને લાભહાનિની આવૃત્તિઓમાં પીત્યું.

મહારાજવિરાજ ભર્તૃહરિ ચૈરાગ્યજ્ઞતકમાં વહે છે કે:—

“કચિદ્દીનાયાચં કચિદપિ ચ હાદેતિ રુદિતમ્
કચિદ્દિદ્વદ્રોષી કચિદપિ સુરામત્તકલહઃ ।
કચિદ્રામા રમ્યાઃ કચિદપિ ગલત્કુપ્તવપુષો
ન જાને સંસારઃ કિમમૃતમયઃ કિં વિપમયઃ ॥ ૧૨ ॥”

(‘આ અસાર સંસારમાં’) કહિં વીણાનું વાદ્ય (ગાન તાન) છે, કહિં હાહા એમ રુદિત (હાથ હાથ એમ રડવું કુટવું) છે; કહિં વિદ્વાનોની ગોષ્ઠી-સારી વાતો-છે, કહિં સુરામત્તકલહ-હાર પીને મત્ત થયેલા જીવોની મારગાલ-છે; કહિં રમ્યા રામા-મનોહર સ્ત્રીઓ-છે, અને કહિં (સ્ત્રી) ગલત્કુપ્તવપુષ-ગલતકોઠશરીરવાળી છે. (ઇત્યાદિ મુખ્યદુઃખની વિપરીત દશાઓ બોધ આશ્વર્ય પામી) હું નથી જાણતો કે સંસાર અમૃતમય છે કે વિપમય છે.’

એ સિદ્ધ અર્થ છે.

રા. રા. ગોકુલજીના ચેતનમાં વૃદ્ધિ. રાજકોદમાં મીકાપ.

સંવત્ ૧૯૨૧ ના વર્ષમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું વર્ષીયન વધી ફોરી ૧૭૦૦૦ તું થયું. તેઓનું માન અને અધિકારબલ દિનદિન વધવા માડ્યું. ક. કીર્તિજના તો તેઓ અગ્રકર ગણવા લાગ્યા.

રા. રા. ગોકુલજી આખા સુરાષ્ટ્રપ્રાંતમાંનાં પ્રથમ વર્ગનાં સંસ્થાનોમાંના પણ આદિસંસ્થાનના મુખ્ય પ્રધાન, તથા સર્વોપરિ રાજ્યના અધિકારી અને વળી સમર્થ ક. કીર્તિજના માનીતા, વિદ્વાન, સત્યવાદી, ન્યાયાચારી, પ્રામાણિક, વિનયી, સુશીલ, નિરભિમાની, અદીન, માનદ, પ્રતાપી, અને પ્રસન્નપ્રકૃતિમાન, એટલે તેઓના પ્રતિ આદરસહકારપૂર્વક સર્વનાં મન આકર્ષ્ય એ સ્વાભાવિક હતું.

ક. કીર્તિજ દેશીય ગૃહસ્થોના વિનોદસાડ મેળા કરતા. યુરોપીયો અને દેશીયોમાં પરસ્પર સ્નેહ મમતા વધવાસાડ તેવાં કર્તવ્યોમાં ઉત્તેજન આપતા. અને અનેક વાગ્વિનોદ અને ઉપ-ચોગિની અર્ચાઓ ચલાવવાનું શીખવતા.

તે સમયે રાજકોટમાં સારા ગૃહસ્થોનું મંદલ એકઠું થતું હતું. રા. રા. ગૌરીશંકર, ગોકુલજીભાઈ, નૃસિંહભાઈ, દુર્લભજી, બાપુભાઈ દયાશંકર, સુકુન્દરાય મણિરાય, ગિરિધરલાલ ઉલટરામ, જયાશંકર, મણિશંકર જટાશંકર કિકાણી, આદિ ગૃહસ્થો ભેળા થઈ અનેક ઉપયોગી વિષયો ઉપર વિચાર કરતા. તેમાં રા. રા. કૃષ્ણજી લક્ષ્મણ, જામ-નગરના ભગવાનજી કામદાર, પોરબંદરના કબાગાંધી અને કેટલાક ખીજા ગૃહસ્થો પણ સામીલ રહેતા. સત્યતા અને બુદ્ધિમત્તા હોય તો નિર્ભયતા, સ્વતંત્રતા અને મહત્તા આવે છે અને મળે છે, એ વાર્તાનો પ્રથમ અનુભવ ત્યાં થવા માડ્યો. કેટલાક અસહ્ય યુરો-પીય અધિકારીના નામથી સર્વ ત્રાસતા હતા, તેથી પરસ્પરમાં અન્તર વધતું હતું ત્યાં આવે સારા દેશીય ગૃહસ્થોનું માન વધવા માડ્યું. યુરોપીય અને દેશીય વચ્ચેના વર્ણબેદથી જે અન્તર રહેતું તે ઘસાઈ જવા માડ્યું અને શુણુ પ્રમાણે ઉચ્ચ નીચ ગણાઈ યુરોપીયની અને દેશીયની સમાનતા જણાવા લાગી. કેટલાક યુરોપીયને પોતાવિષે ઉપરિનું સાફ મત થવા સારા દેશીયોની સહાયતા લેવા અગતિ પડવા માડી.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને ડૉ. રિગ્ગિનો પ્રસંગ.

પરોઢરા સંસ્થાન અને જૂનાગઢ સંસ્થાન વચ્ચે ગિરનાં અને ખીજા કેટલાંક ગામના સ્વામિત્વવિષે વિવાદ ચાલતો હતો. તેનો નિર્ણય કરવા કેપ્ટન રિગ્ગિ નામે એક અંગ્રેજને સરકારે અધિકારી નીમ્યો હતો. માણુકવાડામાં તે કામ ચલાવતા હતા. ડૉ. કીટિંગે ડૉ. રિગ્ગિને ગૃહસ્થ ધારી, એક વેલા રા. રા. ગોકુલજીભાઈને એમ સૂચના કરી કે, અવકાશ મળે એકવાર માણુકવાડે જઈ કેપ્ટન રિગ્ગિને મળવું, અને તેને કાર્યની યથાર્થ સમજણ આપવી; જેથી તેને એ વિષયનું જ્ઞાન થાય અને પછી નિર્ણય કરતાં બાધ ન આવે. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ તે પ્રમાણે કરવા માણુકવાડે ગયા. ડૉ. રિગ્ગિને સહવાસ સામાન્ય મનુષ્યો સાથે હતો. પોતે બહુ મિથ્યાભિમાની અને પ્રમાદી હતા. સારા દેશીય ગૃહસ્થો સાથે મળવાનો, અને તેઓ કેવા હોય છે તે જાણવાનો, પ્રસંગજ તેને ન હતો આવ્યો જણાતો. સહુને એક અસ્ત્રે મુંડવાની તેનામાં રીતિ પડી હતી. રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ ત્યાં જઈ, મલવાસાડ તેઓનો અનુકૂલ અવકાશ પ્રથમ પૂછાવ્યો. તેનું ઉત્તર પણ તેણે

ઉપહાર કરી આપ્યું. આગેલા સમયે ગોકુલજીભાઈ ગયા, તો સાહજ સન્ન ન થયેલા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈને બે ત્રણ ધડી બેસારી રાખ્યા, પછી મળ્યા. કાર્યચર્યા ચાલી તેમાં પોંતે કંઈ સમજે નહિ અને કહે તે ઉપર ધ્યાન પણ ન આપે. પ્રશ્ન તો પૂછે જ શાનો. ગર્વથી બોલે અને અનાદર બતાવે. ચોડીવાર યર્ષ એટલે કુંપ્તન રિગ્ગિએ કહ્યું કે, ‘હાલ મને અવકાશ નથી, ફરી આવજો.’

રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ એવું અપમાન અને અસહ્ય આચરણ પૂર્વે જોયું ન હતું. ક. કીર્ટિજી જેવા સ્થાનિક સર્વોપરિને ત્યાં તેઓએ સત્કાર અને આદર દીઠેલા, તેથી અહિયાંની અનાયતા તેને બહુ વિષમા લાગી. તેઓ માણુકવાદ છોડી તુરત ચાલતા થયા. અને જે બન્યું તે યથાર્થ ક. કીર્ટિજીને જાણ કર્યું. પોતાના પ્રેરેલા ગોકુલજીભાઈ જેવા ગૃહસ્થને તે ક. રિગ્ગિએ એવી અયોગ્યકૃતિ અને અવિનય દેખાડ્યો જાણી ક. કીર્ટિજીને બહુ માહું લાગ્યું. ક. રિગ્ગિ ઉપર ક્રોધ આણી પત્રિક લખી બહુ જ ઠપકો આપ્યો અને રા. રા. ગોકુલજીભાઈ પાસે કૃત અપરાધની ક્ષમા માગવાની તેને અગતિ પાડી.

કેટલાક માસ પછી ક. રિગ્ગિને તે કાર્યસ્થાનથી દૂર કરાવી તે કાર્ય કર્નલ લેરટર જેવા સુશીલ ગૃહસ્થને અપાવ્યું.

પ્રુ. નવાબસાહબની ઇચ્છા હતી કે, રાધનપુરવાળાં બીબી જેને પોતાનો પુત્ર ઠરાવવા ઇચ્છતાં તે બોહું ગણી, લાડલીબૂના પુત્ર બાપુમિયાં સાહબને સુવરાજપદે શ્રિષ્ઠિ સરકાર માન્ય કરે. પ્રુ. નવાબસાહબના અંગીકૃતોએ અત્યાગ્રહથી એ કામ સફલ કરવા રા. રા. ગોકુલજીભાઈને સૂચના કરી હતી, તેથી તેવિષેના પ્રયાસ ચાલતો હતો. તેનું ફલ આ વર્ષમાં મળ્યું. શ્રિષ્ઠિ સરકારે પ્રુ. નવાબસાહબની ઇચ્છાનુસાર ઠરાવ કર્યો. એ કાર્યસિદ્ધિથી ગોકુલજીભાઈ ઉપર પ્રુ. નવાબસાહબનો અને તેઓના વજીર બહાવદીનભાઈ જે સુવરાજ બાપુમિયાંના મામા થાય તેનો ભાવ બહુ વધ્યો.

સંવત ૧૯૨૨ નાં કર્તિકમાં કર્નલ કીર્ટિજી માણુકવાડે આવ્યા. પ્રુ. નવાબસાહબ પણ તેઓને મળવા સાર ત્યાં ગયા હતા. તે સમય સુધી દેશીય રાજ્યોમાં આવી રીતિ હતી કે ખુરશીઉપર રાજા બેસે, અને સામાન્ય પદવીનો શ્રિષ્ઠિ સરકારનો અધિકારી હોય

તે બેશી શકે, પણ રાજના પોતાના મુખ્ય પ્રધાન જેવા અધિકારીને પણ પોતાના રાજ્યકર્તા સમક્ષ ખુરશિયે બેસવા છૂટ નહિ. એ રીતિને અનુસરી ખુ. નવાબસાહબનું અને ક. કીર્ટિજનું મળવું થયું. તે મીલનમાં ક. કીર્ટિજે ખુ. નવાબસાહબને કહ્યું કે, તમારા મુખ્ય અધિકારીઓને બ્રિટિશ સરકાર જેવા સાર્વભૌમ રાજ માન આપી ખુરશી આપે છે, તો તેને તમારે તો અમારા દેખતાં અવશ્ય માન આપવું જોઈયે. માન આપવાથી રાજની મહત્તા ઓછી થતી નથી પણ સામી વધે છે. રાજ છે એ માનનું મૂલ છે. માનનો ઝરો ત્યાંથી નીસરે છે, તેમાંથી બીજાને માન મળે તો જ તેને શોભા છે. એવા આશયનું કહેતાં ખુ. નવાબસાહબે ઉત્તર આપ્યું કે, ‘હું તો સર્વને માન આપવા રાજ છું. યોગ્ય ગૃહસ્થોને સંમાન આપવું એ રાજ્યકર્તાનો ધર્મ અને શોભા છે. અહુલુાં જ ખુરશી આપવા હું ખુશી છું.’

હારભારીઓને પોતાના રાજસમક્ષ ખુરશીઉપર બેસવાનો આરંભ અહિંથી થયો.

રા. રા. ગોકુલજીમહાત્માને અન્વય સુજ્ઞપદની ઇચ્છિતા.

સુરાદ્રરાજ્યના પ્રધાન રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ અલ્પુદયને હેતુ પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ તેનું અનુધ્યાન કરીને તે દેશકાલમાં શક્ય એવા સર્વોપરિ અમ્યુદયે કરી તે સંપન્ન થયા. તેનો વિક્રમ સંવત ૧૯૨૨ પચેન્તનો સંક્ષિપ્ત વૃતાન્ત અપાયો. અવે આ સન્ધિમાં નિઃશ્ચેયસ્તનો હેતુ નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ તે સંબન્ધમાં અપિ તે મહાત્મા ગોકુલજી કેવા પરમપુરુષાર્થે કરી સંપન્ન હતા તેનું સંક્ષિપ્ત સમાલોચન અત્ર સમર્પાય છે.

મનુષ્યનાં અનેક પ્રકારનાં જીવન હોય છે. આન્તરજીવન, બાહ્યજીવન, ગૃહજીવન, રાજ્યજીવન, લોકજીવન, દેહસ્થજીવન, નામશેષજીવન, ઇત્યાદિ.

એ અન્તરૂ બહિર્ આદિ જીવન, એઓ સ્વસંવેદ, અન્તયામિ-વેદ, કિંવા ઈશ્વરવેદ છે. ગૃહજીવન સંબન્ધિવેદ પણ છે. રાજ્યાદિ-જીવન લોકવેદ પણ છે. દેહસ્થદશાનું જીવન વિદ્યમાન લોકોને ઉપકારક છે. નામશેષજીવન ભવિત્રી પ્રજાને ઉપકારક છે. મહાત્માઓનાં જીવનચરિતનો અપૂર્વ મહિમા છે. તેઓ દેહસ્થ—વિદ્યમાન—હોય છે ત્યાં મુઘી તેઓનો પ્રભાવ દેશીય પરદેશીય બાહ્ય

લોક ઉપર પડે છે એટલું જ નહિ, પણ તેથી બહુચુલિત પ્રભાવ, તેઓના સ્કૂલ શરીરનો અભાવ થઈ તેઓ નામશેષ થયે ઉદ્ભવે છે. તેઓનાં નામ તથા ચરિતો, તેની સીમામાં આવતા બહુ લોકોને, ઉપકારિ અને કટ્યાણુકારિ થાય છે. તેના આપ્તપ્રમાણુય મહામારતમાં પગ્મ કારુણિક વ્યાસ વડે છે તે વચનામૃત પુનઃ સ્મરાય છે કે,—

“મહાત્મનાં ચ ચરિતં શ્રોતવ્યં નિત્યમેવ ચ ।”

શ્રીમદ્ભાગવતમાં પુનઃ વડે છે કે:—

“દત્તાવજન્મસાફલ્યં દેહિનામિદ્દ દેહિણુ ।

પ્રાણૈરર્થધિયા ઘાચા શ્રેય ઇવાચરેત્સદા ॥” ૩૫

દશમસ્કન્ધ-પૂર્ણર્થ અધ્યાય ૨૨

‘અહિં દેહીઓના જન્મનું એટલું જ સાકંઠ્ય છે કે જે, પ્રાણો, ધન, મન, વાણી એઓએ કરી દેહીઓ વિશે મદા શ્રેય જ આચરે.’

રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ પરાવિદ્યા અપાદિતા કરી હતી, એ આપણે જાણતા આવ્યા છિયે. તેઓને વિદ્યાનું વ્યસન જ યશુ હતું તેથી સદ્વિદ્યાને તેઓ અખડ સેવતા. નિરતર દીર્ઘકાવના સત્કારપૂર્વક અભ્યાસથી તેમાં એટલો બહુ પ્રવેશ અને પ્રેમ થયો હતો કે, તેનો પ્રસંગ નીકળતા તેમાં તન્મય થઈ દીપતા. અધિકારીને પ્રભિતિનો જનક ઘેદ છે એમ વદાય છે એ સત્ય છે. સુર ગોકુલજીભાઈને વેદવેદાન્તના સમ્યક્જ્ઞાને જનિતા પ્રભિતિ યથાવત્ હતી. તેમાં અભ્યાસ એજ બળવત્ કારણ ગણાય છે. તે અપિ તેઓને પૂર્ણ રહેતો. જે વિદ્યાનુરાગના લક્ષણને લીધે પ્રાચીન અર્ચાચીન કાવમા દેશપરદેશમાં વિદ્યાના ઉપાસકને વિદ્વાન્, પહિંચત, તત્ત્વજ્ઞાની, ‘દ્વિલમ્બુક્ષ’ કે ‘દ્વિલામોક્ષર’નું બહુ માનપ્રદ નામ અપાય છે તે વિદ્યા નુરાગ રા. રા. ગોકુલજીભાઈમાં પૂર્ણ હતો. તત્ત્વજ્ઞાનના તે એવા ભક્ત અને જ્ઞાતા હતા કે તેઓને તત્ત્વજ્ઞાનીનું કે સુસનું વિશેષાત્તુ યોજનું એ ચર્ચાર્થ જાણ્યા વિના રહે જ નહિ. સર્વથી શ્રેષ્ઠ વિગેય ગુણક્ષણુ એ જ એઓમાં હતું. આ લેખકની તે મહાત્મા પ્રતિ આગમિ અધિકાધિકા રહેવાનું મુખ્ય કારણ તેઓની એ યુજના હતી તે જ હતું. તે યુજના એવી તો વાસ્તવિકા હતી કે જેમ જેમ પરિચય અને સહવાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેનું સાત્ત્વિક સ્વરૂપ વિગેય વિગેય મુદર લાગવા માડ્યું.

એવા એક શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાપુરુષના વિચારો અને અનુભવો નિઃસાસુ પુરુષોને બહુ ઉપયોગી થાય એ નિઃસંશય છે. તેઓએ સંપ્રદાયપૂર્વક સંપાદિત કરેલો જ્ઞાનસંગ્રહ અનુક્રમે પદ્ધતિપૂર્વક લખાયો હોત તો, તે બહુ ઉપયોગી થાત. યદ્યપિ તેમ તો બની શક્યું નથી. તથાપિ તેઓએ પ્રસંગોપાત્ત સ્વપત્રોમાં કેટલાક શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો સપ્રમાણ લખેલા છે. તે પત્રો જેઓના ઉપર લખેલાં તેઓમાંથી કેટલાક સદ્ગૃહસ્થોએ કૃપા કરી આ લેખકની પ્રાર્થનાથી તેને મોકલ્યા છે. તે અત્ર પ્રસિદ્ધ થશે. તેમાંના ઉત્તમવિષય સમજવા સારૂ આપણા ધર્મશાસ્ત્રવિષયના અને તત્ત્વજ્ઞાન-વિષયના થોડા સંસ્કારની પણ અપેક્ષા છે. કારણ કે, -શુભ ગોકુલજીભાઈએ જે ગૃહસ્થો ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પત્રો લખ્યાં છે, તે ગૃહસ્થોને તે જ્ઞાનના સંપૂર્ણ સંસ્કાર છે એમ માનીને લખ્યાં પ્રતીત થાય છે; એટલે કેટલાક અપેક્ષણીય વિચારો તેઓમાં પ્રકટ કર્યા નથી. તેવા કેટલાક વિચારો અને તેની મહત્તા અત્ર સંક્ષેપ-માં ઉપોદ્ધાતરૂપે આપવા, એ ઉપયોગી થશે એમ માની તેમ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

અમ્યુદયનિઃશ્રેયસસાધક વિવેકી વર્ણાશ્રમીભોષ સ્મરણીય શ્લોકઃ—

યદિતેઽમ્યુદયે કામઃ શ્રીરામચરિતં પઠ ।

સદાચારંસદુચારવિચારાણાં મહાલયમ્ ॥ ૧ ॥

યદિ નિઃશ્રેયસે કામઃ શંકરોક્તિં સમાશ્રય ।

બ્રહ્માત્મૈકત્વવિજ્ઞાનાં પરમાનન્દદાયિનીમ્ ॥ ૨ ॥

ઉભયોર્ગુરુવૈદ્યાદિ ગૃહીત્વોચિત્તમૌપધમ્ ।

સંપ્રાપ્ય સ્વાસ્થ્યસંસિદ્ધિં કૃતકૃત્યો મવ પ્રિય ॥ ૩ ॥

‘જે અભ્યુદયને વિષયે તારે ‘કામ’ નામ ઇચ્છા હોય તે, સારા આચાર (કૃતિ), સારા ઉચ્ચાર (વાણી), અને સારા વિચાર (અન્તાઃકરણ), એઓનું મહાલય (રહેવાનું વિશાલ સ્થાન) એવું જે શ્રીરામનું ચરિત, તેને પઠ (અભ્યાસ કર)૧. જે ‘નિઃશ્રેયસ’ નામ પરમાર્થવિષયે (પણ) તારી ઇચ્છા હોય તે, બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વનું ‘વિજ્ઞાન’ નામ અનુભવયુક્ત શાસ્ત્રીય જ્ઞાન છે જેમાં એવી, તથા પરમાનન્દને આપનારી શંકરોક્તિ (શંકરની વાણી ને) આશ્રય કર. ૨. (રામચરિત અને શંકરોક્તિ) એ ઉભયમાંથી અને ગુરુરૂપ વૈદ્યકનેથી (તે તે રોગને નિવૃત્ત કરવા યોગ્ય) ઉચિત (ઉપદેશરૂપ) ઔષધ લઈ, સ્વાસ્થ્ય (નીરોગતા--સ્વસ્થાવસ્થિતિ)રૂપ સંસિદ્ધિને પામી, હે પ્રિય કૃતકૃત્ય થા.’ ૩

અર્થાત, આ સંસારમાં પ્રાપ્ત થતા અનેક આધિ-ઉપાધિ રોગોને તારા કરવા સમર્થ તથા અન્તાઃકરણને પુષ્ટિપુષ્ટિ અર્પનાર અનેક ઔષધો, રામચરિત અને શંકરવાણી, એ બે મહાલયોમાં છે. તેમાંથી, ગુરુરૂપ વૈદ્ય, ત્રિગુણાત્મક રોગીની મૃત્તિ અનુસાર, ‘ઉચિત’ નામ યથાયોગ્ય ઔષધ આપી તેથી મૂલસ્વસ્થતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે, અને તે સુખી-સંતોષી થાય છે.

પ્રકરણ ૭.

આર્યશાસ્ત્રસમ્બન્ધી ઉપોદ્દાત.

આપણા સાત્ત્વિકી વૃત્તિના મહાજનોએ અસંખ્ય સૂક્ષ્મ વિચાર નિરંતર કરી કેટલાક સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધાન્તો એવા સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યા છે કે ન મૂતો ન મવિવ્યતિ. પશ્ચાદિ પ્રાણીઓમાં અને મનુષ્યપ્રાણીમાં શા કારણથી ભેદ કિંવા અન્તર છે, અથવા કયા માનુષ્યત્વને લીધે આપણે મનુષ્ય કહેવાઈએ છિયે તેવિષયે મહાત્માઓ કયે છે કે:—

“આહારનિદ્રામયમૈથુનાનિ સામાન્યમેતત્પશુમિર્નરાણામ્ ।

ધર્મો હિ તેષામધિકો વિશેષો ધર્મેણ હીનાઃ પશુમિઃ સમાનાઃ॥”

‘આહાર, નિદ્રા ભય, અને મૈથુન, એઓ નરોને પશુઓ સહ સામાન્ય છે,—(જેમ પશુઓ ખાયછે, ઉઘેછે, બીહેછે, અને સંભોગ કરે છે, તેમ માણસો કરે છે. ત્યારે મનુષ્યોમાં શું વિશેષ છે કે જેથી મનુષ્યો પશુઓથી મુતર વધારે સારાં ગણી શકાય?) ધર્મ એ જ તે નરોને (મનુષ્યતા આપનાર) અધિક વિશેષ (ગુણ) છે. (અન્ય પ્રકારે પશુ જેવા આપણે તે ધર્મથી જ મનુષ્ય કહેવાઈએ છિયે.) ધર્મ કરી હીન (મનુષ્યો) પશુઓ સમાન છે.’

ધર્મ—નો ‘યોગિક’ અર્થ આમ લેએ છે:—ઉત્ ધરાય છે જેણે એવો ધારણ કર્યો, અર્થાત્ જો (કર્મ તેના કર્તાને સંસારદુઃખથી) ઉદ્ધારે છે તે ધર્મ. અથવા પડતાં મનુષ્યોનો આશ્રયભૂત થઈને તેઓને ધરી અથવા ઝાલી રહે છે તે ધર્મ. ધર્મશબ્દનો રૂઢ અર્થ આમ છે કે:—જેનું અનુદાન કરેથી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનિષ્ટ નાશ થાય છે; અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે—તે ધર્મ.

એ ધર્મસમ્બન્ધિ જ્ઞાન થવા આપણુ ભરતખંડીય આર્યોના અર્થે જે શાસ્ત્રો છે તે ત્રિપ્રકારનાં છે. ઐત, આર્ષ, અને પૌરુષેય.—

૧. ઐતશાસ્ત્રનામ શ્રુતિ કિંવા વેદ. તે ચાર છે,—ઋગ્, યજુઃ, સામ, અને અયર્વણ. તે પ્રત્યેકની સીમા-સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદ્, અને પરિશિષ્ટ, એઓ અવધિ ગણાય છે. તે સમગ્રનું અપર નામશાસ્ત્રા પણ છે. ધર્મબ્રહ્મપ્રતિપાદક મંત્રગ્રાહણાત્મક વેદ અપૌરુષેય ગણાય છે.

આર્યશાસ્ત્ર—નામ ઋષિઓએ રચિત શાસ્ત્ર. તેમાં વેદચતુષ્ટયના ઉપવેદ, વેદાંગ, ઉપાંગ, તથા ધર્મશાસ્ત્ર, અન્તર્ગત થાય છે. આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ, તથા અર્ચવેદ^૧ એ ચાર વેદના ઉપવેદ છે. શિક્ષા, કલ્પ (સૂત્રો), વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છન્દ, જ્યોતિષ, એ વેદનાં અનુક્રમે ધ્રાણ, હસ્ત, મુખ, શ્રોત્ર, પાદ, ચક્ષુઃ-સ્થાનીય પદ્ અફો તે વેદાંગ છે. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એ પદ્શાસ્ત્રો ક્રિયા પદ્દર્શનો એ વેદનાં ઉપાંગ છે. વેદ, ઉપવેદ, વેદાંગ, ઉપાંગ, એઓનું અધ્યયન-પઠન-તે સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન વધાય છે. તેનું અધ્યયન એ સાંગોપાંગ વેદોપવેદાધ્યયન છે. એનું અધ્યયન કરે તે જ વિદ્ય ક્રિયા ગ્રાહ્ય તેના યોગ્ય અર્થમાં કહેવાય. ધર્મશાસ્ત્રમાં સ્મૃતિઓ તથા પુરાણો તથા ઉપપુરાણાદિ ગણાય છે. નીતિશાસ્ત્ર, મક્તિશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, પાકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, મંત્રશાસ્ત્ર, તંત્રશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર એ આદિને પણ આર્યશાસ્ત્રમાં જ ક્રેટલાક સમાવેશ કરે છે.

પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રોને ક્રેટલાક ‘વિદ્યાનાં અષ્ટાવશં પ્રસ્થાન,’ એનું નામ આપે છે. અને તેમાં ૪ વેદ, ૪ ઉપવેદ, ૬ વેદાંગ, તથા ૪ ઉપાંગ (પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા, અને ધર્મશાસ્ત્ર) એમ અષ્ટાવશં (૧૮) ગણે છે.

૩ યૌત્વેય ઈર્યઃ—નામ ઋષિઓના સમય પૃથાત્ રચિત ગ્રંથો. તેને નિબંધ, વિદ્યા, વાદ, સિદ્ધાન્ત, આર્ક, દર્પણ, મયૂખ, રત્ન, રહસ્ય, રાજ, વિવેક, સંગ્રહ, ઇત્યાદિ નામ અપાય છે.

એ સર્વ લેખોમાંના વિચારોમાંથી જે સાત્ત્વિકી વૃત્તિનાં વિચારો છે તે યથાર્થ સત્ય છે. અને રાજસી અથવા તામસી વૃત્તિમાં થયેલા વિચારો યથાર્થ નથી. એ વાર્તા સદા લક્ષમાં રાખવાની છે.

૧. સિદ્ધવેદ. જેને અર્ચશાસ્ત્ર ક્રિયા સ્થાપત્ય પણ કહે છે.

૨. ક્રેટલાકો શાસ્ત્રના જે માર્ગ ગણે છે. અને પછી પૂર્વોક્ત ત્રણે શાસ્ત્રને દક્ષિણમાર્ગશાસ્ત્ર ગણે છે, બીજા માર્ગને ઉત્તરમાર્ગ અથવા વામમાર્ગ કહે છે. તે વામમાર્ગી લોકો શાસ્ત્રના જે ભાગ કરે છે:—એક નિગમ નામ વેદ અને બીજા અગમ નામ તંત્ર. એ ઉભયને સમાન ગણી વૈદિકી શ્રુતિ અને તાત્ત્વિકી શ્રુતિ એવાં નામ તે વામમાર્ગી આપે છે.

ધર્મનો પદ્ધાન્તરે પ્રકાશિત અર્થ આમ છે:—વેદશાસ્ત્રવિહિત વિધિ, અથવા શ્રુતિસ્મૃતિમાં કથિતા જે—(કઈ કરવાની)—આજ્ઞા, તે ધર્મ. તેમાં, મનુષ્યનું ન્યાય અને સદાચારલક્ષણુવત્ જે કર્તવ્ય છે તેનો સમાવેશ છે.

આપણા દેશના કોઈ મનુષ્યને કોઈ પૂછે છે કે, તમારો ધર્મ કયો? લોકો અનેક રીતિએ તેનું ઉત્તર આપે છે. કોઈ ‘હિંદુ-ધર્મ’ કહે છે, કોઈ ‘વેદધર્મ’ કહે છે, કોઈ આર્યધર્મ કહે છે; કોઈ શિવ, કોઈ વિષ્ણુ, કોઈ શક્તિ, એમ અનેક નામ દઈ તે ‘ધર્મી,’ ‘માર્ગી,’ કે ‘પંથી,’ છું, એમ કહે છે. પરંતુ આપણા વિદ્વાન પૂર્વજોના સંપ્રદાયानુસાર ઉત્તર આપવું હોય તો, આપણે આવું ઉત્તર આપવું યોગ્ય છે કે:—અમારો વર્ણાશ્રમધર્મ છે.

વર્ણાશ્રમધર્મ—ની સમજ આમ છે કે,—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર, એમ—કર્મ પ્રમાણે ચાર—વર્ણ છે: અને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને ભિક્ષુ (સંન્યાસી), અથવા વર્ણી, ગૃહી, વની તથા યતિ, એમ ચાર આશ્રમ છે. તદનુસાર વર્તવાનો ધર્મ તે વર્ણાશ્રમ ધર્મ. પરંતુ અહુણાં એ ‘વર્ણ’નો સંકર (અયોગ્ય ભેલશેલ) થઈ ગયો છે, અને ‘આશ્રમો’ પણ યથાર્થ પળાતા નથી.

મનુષ્યોની પ્રકૃતિ, તેઓની વિકાસરૂપા બુદ્ધિ, શિક્ષણ, વિદ્યા-ભ્યાસ, અવસ્થા, અને સંગતિ, આદિ સંપત્તિના પ્રકાર પ્રમાણે પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રોમાંથી કોઈએ પ્રદર્શિત માર્ગે, કે કોઈ પરદેશીય નવા વિચારોમાંથી કોઈ મત પકડી લઈ, તેણે દર્શિત માર્ગે, મનુષ્યો વળી જાય છે. એ સર્વ ઉપર વિચાર કરતાં આપણા તત્ત્વવેત્તા મહા-ત્માઓએ મનુષ્યપ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખી પ્રકારાન્તરે જે એ વર્ગ કર્યા છે, તે વર્તમાન દેશકાલઅધિકારી પ્રતિ અધિક અનુકૂલ પ્રતીત થાય છે.

તે વર્ગદ્વયને ‘અભ્યુદય હેતુ પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મ તથા નિઃશ્રેયસ હેતુ નિવૃત્તિલક્ષણધર્મ’ એવી સજ્ઞા છે. પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મમાં પ્રવર્તતા લોકના પુનઃ એ વિભાગ છે:—નિષ્કામકર્મકાર અને સકામકર્મ-કાર. પ્રથમ વર્ગમાં બહુ જ યોગ્ય મનુષ્યો આવી શકે છે. બહુ વિશેષ ભાગ ધીન વર્ગમાંના મનુષ્યોનો છે.

ફલની કામના-ઈચ્છા-વિના સત્કર્મો કરવાં તે નિષ્કામકર્મ

કહેવાય છે. અને તે નિવૃત્તિલક્ષણધર્મનું સાધન છે. આ લોકના તથા પરલોકના મુખ્યલોગની કામના રાખી પ્રવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ 'કર્મ' કરવાં તે સકામ કર્મ કહેવાય છે. અને તે પ્રવૃત્તિ-લક્ષણધર્મનું અંગ છે.

વેદનો પૂર્વમાગ પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મના વિધિનો પ્રેરક છે. તેને કર્મકાણ्ड કહે છે. અને તેનું મુખ્ય શાસ્ત્ર પૂર્વમીમાંસા ગણાય છે. તેને કર્મમીમાંસા અથવા ધર્મમીમાંસા પણ કહે છે. તેમાંનાં વચન મુખ્ય કરી 'કર્તવ્યકર્મ' અને 'ધ્યેય બ્રહ્મ'નું બોધન કરે છે. પરંતુ સર્વ-શ્રીત, આયં અને પૌરુષેય-શાસ્ત્રમાં અવિધ્યે અધિક-ન્યૂન લેખ હોય છે.

વેદના ઉત્તરમાગમાં નિવૃત્તિલક્ષણધર્મનો અને પરમેશ્વર સમ્બન્ધિ જ્ઞાનનો બોધ છે. તેને ઉત્તરકાણ्ड, જ્ઞાનકાણ्ड, અથવા વેદાન્ત વદે છે; તેમાં મુખ્યત્વે 'જ્ઞેય બ્રહ્મ'નું બોધન છે. અને તેનું મુખ્ય શાસ્ત્ર ઉત્તરમીમાંસા અથવા બ્રહ્મમીમાંસા કથાય છે. તેનાં-ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર, અને મગવજ્ઞીતા-એ પ્રસ્થાનત્રય છે.

અનાદિ સાન્ત અવિદ્યાજનિત સંસારની અચિન્ત્યા રચનામાં આત્મા-અનાત્મા, ચેતન-અચેતન, અથવા ચેતન-જડ, એ ઉભય-મિશ્રિત પ્રાણીમાત્ર પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન પ્રતીત થાય છે. પ્રયોજન-અર્થ-વિના પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, એ નિયમ છે. તો સર્વ પ્રાણી-ઓની પ્રવૃત્તિઓનું પ્રયોજન હોવું સિદ્ધ છે. એ પ્રયોજન- 'મને હુઃખ ન હો અને મુખ્ય હો'—એવી અપવાદરહિતા ઉત્કટે-ચ્છા સર્વને હોય છે, તે છે. એ પ્રયોજનથી પ્રેરિત પ્રાણીમાત્ર પ્રવૃત્તિમાં સંલગ્ન થાય છે. એ પ્રયોજનની જ શાસ્ત્રમાં પુરુષપ્રયોજન કિંવા પુરુષાર્થ એ 'પરિભાષા' છે. ત્રિગુણાત્મિક માયાનું કાર્ય આ સંસાર-જગત્—એ વિચિત્ર છે. તેમાંના પ્રાણીઓ તો અતિ વિચિત્ર છે. તેઓનાં અસંખ્યેય અન્તઃકરણો અનુસાર તેઓની બુદ્ધિ, પુરુષાર્થ સંબન્ધમાં, અત્યંત વિચિત્રા થાય છે. તેનાં અસંખ્ય મિત્રણો બેઈ, શાસ્ત્રકારોએ તેની અવસ્થા સાડ પ્રધાન ભાગ પ્રમાણે તેના ચાર વર્ગ કર્યા છે. (૧) કોઈ પ્રાણી ધર્મસક્ત હોય છે. (૨) કોઈ પ્રાણી અર્થાસક્ત-ધનાસક્ત-હોય છે, (૩) કોઈ પ્રાણી કામાસક્ત-ભોગાસક્ત-હોય છે, અને (૪) કોઈ વિરલ વિદ્વાન્ વિવેકી પુરુષ બોધાસક્ત હોય છે. શાસ્ત્રકારોએ ગ્રીણ અ-

સંખ્ય અંશોમાં પ્રધાન અંશને તથા અધિકારના તારતમ્યને લક્ષમાં રાખી, ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ, એ ચતુષ્ટયમાં સર્વ પુરુષાર્થનો સંગ્રહ કર્યો પ્રતીત થાય છે.

સત્કર્મવશાત્ જો મનુષ્યને, સદ્બુદ્ધિ પ્રકટે છે, વા સત્સમાગમ થાય છે, વા સત્કુલમાં, સદેશમાં, સત્કાલમાં જન્મ થાય છે, ઇત્યાદિ સત્સંગો આવી મળે છે, તે મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર ઊર્ધ્વગતિમાન્ થઈ પરમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે. કુકર્મ કરનાર મનુષ્યને કુબુદ્ધિ આદિ વિપરીત પ્રસંગો આવી મળે છે, અને તે પ્રાણી અધોગતિને પામે છે. એ સર્વનું સદ્-અસત્-પ્રવૃત્તિ એ જ મુખ્ય કારણ છે. અર્થાત્ અવિદ્યાજન્યસંસારી મનુષ્યનું પ્રવૃત્તિ એ મૂલ છે. અને તે સત્યપ્રવૃત્તિ હોય તો, તે મૂલ ઉપર ધર્મ, અર્થ, અને કામ, એ સાધનરૂપ ત્રિવર્ગ છે તે, સ્કન્ધ, શાખા, અને પત્રો જેવા છે. અને પછી જ્ઞાનપૂર્વકનિવૃત્તિરૂપ પુષ્પમાંથી સાધ્ય મોક્ષરૂપ ફલ થાય છે. એમ સર્વ અવયવો પરિપૂર્ણ થઈ મોક્ષરૂપ ફલ આવે છે ત્યારે મનુષ્યનું જીવન સફલ થયું ગણાય છે. અને તેનું નામ જ પરમ-પુરુષાર્થની સંપ્રાપ્તિ છે. સાધનીય મોક્ષરૂપ અનુપમ ફલ સાડ અનેક સાધનની આવશ્યકતા છે. તે સાધનો અસંખ્ય શાસ્ત્રોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં લખ્યાં છે. તેમાં મતભેદ પણ બહુ છે. વાદવિવાદ પણ પારવિનાના છે. તેના વિચારમાં પડેથી આરો આવે એમ નથી. તેમ અહુણાં ભરતખણડમાં તેમાંનાં મુખ્ય સાધન જે યજ્ઞાદિ કર્મ છે તેનો લોપ થયા જેવું છે; તથા નવા નવા વિચારો અને આચારોની ઉત્પત્તિનાશ-ધડભાંગ-થયા જાય છે, તેથી એ સાધન-કોટિવિવયે મુખ્ય શાસ્ત્રોનાં નામાદિતું રમરણુ કરી અત્ર જ સમાપ્તિ કરવી સુતર છે. સત્સંગ રાખી, તે શાસ્ત્રોમાંથી પ્રકૃતિ અનુસાર કોઈ સત્સાધનનું અવલંબન કરી, સદા સત્સમાગમ રાખવો, એ જ પુરુષાર્થપ્રાપ્તક મુખ્ય સિદ્ધ સાધન છે. ‘સર્વાંહિ સંગઃ સકલં પ્રસૂતે.’ એ સત્ય છે.

કર્મકાણ્ડ જેટલો જ્ઞાનકાણ્ડ સંબન્ધમાં મતભેદ નથી. જ્ઞાન અથવા તત્ત્વના સૂક્ષ્મ વિચારો, અખિલ જગત્ના વિદ્વાનોના,

૧ પ્રકારાન્તરે પુરુષાર્થના આમ વિભાગ પણ કશય છે. ધર્મ અને અર્થ એ સાધન ગણાય છે; અને તે અર્થથી કામ, અને ધર્મથી મોક્ષ, પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કામ અને મોક્ષએ સાધ્ય ગણાય છે.

પાસે પાસે આવે છે. વિગ્રમ-વિભેદ-સાધનકોટિમાં પડી રહી, સાધ્યકોટિમાં ચતાર્થતા-સમતા-આવે છે.

પ્રવૃત્તિલક્ષણધર્મનાં ઇશ્વરાર્પિત નિષ્કામ સત્કર્મોથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. અને પરમેશ્વરના ઉપાસનથી અન્તઃકરણ એકાગ્ર થાય છે. કર્મ-ઉપાસનનો એક કાલમાં અનુષ્ઠાનરૂપ સમુચ્ચય શક્ય છે. કર્મ-ઉપાસનથી અન્તઃકરણના મલવિક્ષેપરૂપ દોષ દૂર થાય છે. તેમ થયે 'અન્તઃકરણમાં સારાસારનો-નિત્યાનિત્યનો-વિવેક ઉદ્ભવી, ઇષ્ટ પરમેશ્વર પ્રતિ સંમુખ થવા તે અન્તઃકરણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે. પ્રત્યાત્ કર્મઉપાસનનો તથા જ્ઞાનનો ભિન્નકાલઅનુષ્ઠાનરૂપ ક્રમ-સમુચ્ચય શક્ય થાય છે.

“ જ્ઞાનમુત્પચતે પુંસાં ક્ષયાત્ પાપસ્ય કર્મણઃ ।”

‘(મલવિક્ષેપરૂપ) પાપનાં કર્મનાં ક્ષય થયેથી પુરુષોને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.’ મલવિક્ષેપરહિત અન્તઃકરણમાં શેષ જે આવરણરૂપ દોષ તે જ્ઞાને કરી ભગ્ન થાય છે. તે બ્રહ્માત્મૈકત્વજ્ઞાનેકરી આવરણભગ્ન થયે સતે, સદ્ભાસે સચ્ચિદાનન્દ પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રકટે છે, એ જ મોક્ષ છે, કારણ અજ્ઞાનયોગથી અવિધા-કલ્પિત દેહબન્ધન છે તેથી સુક્તિ, એ જ મોક્ષ છે.

ચિદાભાસયુક્ત અન્તઃકરણ સહિત કૂટસ્થ ચૈતન્ય, એ કર્તા ભોક્તા મુખી દુઃખી આદિના અભિમાની જીવ છે. એ જીવને જાત્રત્ સ્વઃ સુપુત્તિ એ અવસ્થાત્રયદ્વારા વિષયો સહ સંબન્ધથી બન્ધ કિંવા સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સંબન્ધ જાત્રત્ અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયજન્ય, અને સ્વપ્નઅવસ્થામાં ઇન્દ્રિયઅજન્ય ‘અન્તઃકરણના’ પ્રકાશક-પરિણામરૂપ વૃત્તિએ કરી થાય છે. અને સુપુત્તિઅવસ્થામાં ‘અજ્ઞાનના’ પ્રકાશક પરિણામરૂપ વૃત્તિએ કરી થાય છે. સંસારદશામાં વૃત્તિનું પ્રયોજન વ્યવહારની સિદ્ધિ છે. જીવને પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ અપિ પૂર્વોક્ત વૃત્તિએ કરી જ થાય છે. તેથી વૃત્તિનું પરમ પ્રયોજન, ‘અહંબ્રહ્માસિ’ એ વૃત્તિએ કરી કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ (કિંવા એ ‘અહંબ્રહ્માસિ’ વૃત્તિરૂપ પ્રમાણાનદ્વારા વિષયસહિત અપ્રમાણાનરૂપ બન્ધની નિવૃત્તિ,) અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ છે. અને એ જ મોક્ષ છે.

પ્રકારાન્તરે અવિદ્યોપાધિ જીવને તમઃપ્રકાશસમ વિભક્ત જડચૈતન્યનો અવિવેક, એ જ બન્ધનું કારણ છે. તે બન્ધ, આત્મા-અનાત્માના પ્રત્યક્ષ વિવેકગાનથી દૂર થઈ, આત્માનુસન્ધાન થાય, એ મોક્ષ છે.

એનું જ નામ પરમપુરુષાર્થ છે. એ પરમપુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવા સર્વ મનુષ્યને સહજવૃત્તિ હોવી જોઈએ. પરંતુ અજ્ઞાનાદિના આવરણને લીધે તે ઉત્તમવૃત્તિ ઢંકાઈ રહે છે.

પુણ્યપુંજના પદ્ય ક્લેશી જેનાં અંતઃકરણ નિર્મલ તથા નિશ્ચલ થઈ, જેમાં વિદ્યાના સંસ્કાર થાય છે, અને જે સાત્ત્વસારનો વિવેક કરી વિચાર કરી શકે છે, તેવા સાત્ત્વિક અન્તઃકરણવાળા ત્રિરસ પુરુષોને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો વેદના શિરોભાગમાં ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાનકાણ্ডનો બોધ છે, તે વિષયમાં આત્મહિતાર્થ વિચાર કર્તવ્ય છે તેનું દિગ્દર્શન અત્ર માત્ર સ્વરૂપ અર્પાયે છે. એક મહાત્મા વદે છે કે:—

“પ્રાપ્ય જ્ઞાપ્યુત્તમં જન્મ લબ્ધ્વા ચેન્દ્રિયસૌમ્યમ્ ।

ન વેત્યાત્મહિતં યસ્તુ સ મવેદાત્મઘાતકઃ ॥”

‘ઉત્તમ જન્મ પામીને, વર્ણી સારાં ઇન્દ્રિય છતાં, પણ જે આત્માનું હિત નથી જાણતો તે આત્મઘાતક થાય છે.’

ક્ષણભયુર સ્થૂલ શરીર સાડ સર્વ મનુષ્યો નિરન્તર પ્રપલવાન હોય છે. પરંતુ પોતાના અમર આત્મા સબન્ધમાં પ્રમાદ રાખે છે, એ કેનું શોકજનક આશ્ચર્ય છે? બુદ્ધિમાને અવશ સાવધાન થવું અતિ યોગ્ય છે. એ આત્મહિતના પ્રથમારભમાં પ્રથમ ચરણ, અન્તર્ગત થઈ સ્વપરીક્ષણ કરવું એ છે. એક બુદ્ધિમાન અનુભવી વિદ્વાન તે અન્તર્દષ્ટિનો પ્રકાર આમ લખે છે:—

“પ્રત્યહં પ્રત્યવેક્ષેત નરચ્ચરિતમાત્મનઃ ।

કિન્નુ મે પશ્યમિસ્તુલ્યં કિન્નુ સત્પુરુષૈરિતિ ॥” ઉપદેશરત્નાકરઃ

‘પ્રતિદિવસ મનુષ્યે આત્માનાં ચરિત પ્રતિ (લક્ષ દર્શ) જોવું કે:— ‘શું મારું (ચરિત-આચાર-વિચાર) પશુઓ સહ તુલ્ય છે, ના સત્પુરુષો સહ (સમાન છે)’.

પૂર્વોક્ત પ્રકારે આત્મપરીક્ષાના કર્તાને સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે, પ્રાયશઃ પશુતુલ્ય વિપયવૃત્તિઓ અતિ બલવતી પ્રવર્તે છે. તે અન્તે બહુ દુઃખપ્રદા વૃત્તિઓનો જન્મ કરી, કલ્યાણકારિણી દૈવી સદ્વૃત્તિઓનું ઉત્થાન કરવું એ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

યોગયાસિદ્ધમાં વહે છે કે:—

“શુભેન પુરુષાર્થેન શુભમાસાદ્યતે ફલમ્ ।

અશુભેનાશુભં રામ યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥”

‘હે રામ ! શુભ પુરુષાર્થે કરી શુભફલ પ્રમાય છે, અશુભ (કર્મોએ) અશુભ (ફલ પ્રમાય છે, એ નિશ્ચય છે.) એથી જેમ ઇચ્છો તેમ કરો.’

એ કેવું યથાર્થ છે એ માત્ર બુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે જ સમજાય એમ છે. એક વિદ્વાન વહે છે કે:—

“યા ચિન્તા ધ્રુવિ પુત્રપૌત્રભરણવ્યાપારસંરક્ષણે

યા ચિન્તા ધનધાન્યમોગયશસાં લાભે સદા જાયતે ।

સા ચિન્તા યદિ વેદમાતૃચરણામ્મોજેક્ષણેઽહૈતુકી

ફા ચિન્તા યમરાજમીમસદ્વનદ્વારપ્રયાણે નૃણામ્ ॥”

‘(મનુષ્યે) જૂઠિમાં પુત્રપૌત્રના ભરણના વ્યાપારના સંરક્ષણ વિષે જે ચિન્તા (રાખે છે), જે ચિન્તા ધનધાન્ય લોભ અને યશ એઓના લાભમાં સદા ઉદ્ભવે છે, તે અહૈતુકી (નિષ્કામ) ચિન્તા જે વેદમાતાના (ગાયત્રી-પરમેશ્વરના ધ્યાન જ્ઞાનના મંત્રના ગાયકની ત્રાત્રીના) ચરણકમલમાં ફણ (થોડોવાર પણુ રખાય તો), (મરણોત્તર ન્યાયકર્તા ધર્મરાજ) યમરાજના ભયપ્રદ શૃંગના દ્વાર પ્રતિ પ્રયાણ વિષે નરોને શી ચિન્તા છે?’

અર્થાત્ જેવી ચિન્તા અહંતા મમતાના પદાર્થો સાથે નિરન્તર કરવામાં આવે છે, તેવી ચિન્તા નિષ્કામ સુકૃતવતે પરમેશ્વર-પ્રતિપદ્ય સુકૃત કરવામાં થોડો વાર પણુ રાખવામાં આવે તો, અનિવાર્ય એવું જે મરણુ તે પછી, પાપી અજ્ઞાનીઓને જે યમ-રાજથી ભય છે તે ભયરહિત ઉત્તમાગતિ થાય અને તે સુખી થાય, એમાં શો સન્દેહ.

શું કરવામાં આત્મહિત છે? તે વિષયે વધી વિદુર પણ વહે છે કે:—

“ દિવસેનૈવ તત્કાર્યં યેન રાત્રી સુખં વસેત્ ।
અઘૌમાસેન તત્કાર્યં યેન વર્ષા સુખં વસેત્ ॥
પૂર્વે વયસિ તત્કુર્યાદ્ યેન વૃદ્ધઃ સુખં વસેત્ ।
યાવજ્જીવેન તત્કુર્યાદ્ યેનામુત્ર સુખં વસેત્ ॥ ”

‘દિવસે તેવું જ કર્મ કરવું કે જેથી તે (કર્મકર્તા) રાત્રે સુખથી સૂવે; આઠ માસ એવું કર્મ કરવું કે જેથી વર્ષાઋતુમાં સુખમાં વસે, પૂર્વવયમાં તેવું કરવું કે જેથી વૃદ્ધ થયે (ઉત્તરાવસ્થામાં) સુખે વસે, અને જીવતાં સુધી તેવું કરવું કે જેથી અમુત્ર (કેહ છોડ્યા પછી ત્યાં-ભાવિ જન્મમાં) સુખે વસે.’

એ શિક્ષાવચન યથાર્થ હિતકારક છે. સર્વ મનુષ્યમાં તે પ્રમાણે કરવાનો જન્મસાથે જ એ સ્વભાવ સૂઝયો હોય એમ છે. પરંતુ બુદ્ધિતારતમ્ય^૧ પ્રમાણે તે પ્રકારે વર્તવા બને છે. પોતાપોતાની સમજણના પ્રમાણમાં પુરુષાર્થના અર્થનો વિસ્તર હોય છે. સ્વદેષ દેખાતા તારાની મહત્તા કેટલી છે, તે ખગોલવેત્તાઓ જાણે છે, તેમ પુરુષાર્થનું યથાર્થરૂપ વિચારકો જ જાણી શકે છે.

જન્મ થતાં, બાલકમાં જે સ્વરક્ષણ સાફ ચેષ્ટાનો આરભ થાય છે, ત્યાંથી પુરુષાર્થનો આરભ થઈ તત્ત્વજ્ઞાનથી પ્રક્ષલાવરૂપ મોક્ષ થાય ત્યારે તે સંપૂર્ણ થાય છે. જેમ જેમ સમજણ વધે છે તેમ તેમ તેવું યથાર્થ રૂપ પ્રકટ થતું જાય છે. પુરુષાર્થનો સામાન્ય અર્થ આવો છે,—‘સર્વ પુરુષની અભિલાષનો-ઇચ્છાનો-વિષય.’ સૂક્ષ્મદષ્ટિએ જોતાં સર્વ મનુષ્યની ઇચ્છા સંક્ષેપથી નીચેનાં બે વાક્યમાં એકાગ્ર થતી ગણાય છે:—

‘કારણ-અજ્ઞાનસહિતસર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ’

તે સમજવા અસંખ્યેય ગ્રંથો લખાયા છે અને લખાય છે, પરંતુ તે યથાર્થ સમજવા કેવલ પુણ્યશાલી વિરલ મનુષ્યો જ સમર્થ થાય છે. યદ્યપિ આપણે સર્વ પોતાનું દુઃખ પરિહરવા અને

સુખ સંગ્રહવા સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન કરિયે છિયે; તથાપિ બેમાંથી એકે યથાર્થ કરી શકતા નથી. પૃચ્છા કરીશું તો કોઈ મનુષ્ય પૂર્ણ સુખી મળવાનો નથી. તેનું કારણ આ જ છે, કે સુખનો ખરો માર્ગ બાળુતાં બહુવાર લાગે છે. જેમ ધન મેળવવા કુ-મારે ચઢેલો ઘૂત રમનાર (ભુગારી) ફાંફાં મારે છે, વારંવાર તેમાં હાર જીત પામી, પાસે હોય છે તે પણ ખુવે છે; અને ધન-વાન તો કદાચિત્ પણ તે ચતો જ નથી; તેમ આપણે અજ્ઞાન-માર્ગે ચઢી દુઃખની નિવૃત્તિના અને સુખની પ્રાપ્તિના ભારે ફક્તી સંપત્તિ મેળવવા ઇચ્છિયે છિયે, પરંતુ દુઃખમાં અને સુખાભાસમાં વારંવાર ઝબકેલાઈયે છિયે; અને તે ફક્ત તો મેળવી શકતા જ નથી. એ અનુભવ સ્વસ્થ થઈ વિચાર કરનાર સર્વને હોય છે.

પુરુષાર્થ પામવાનું સત્ય સાધન તત્ત્વજ્ઞાન છે તે જ છે.

‘તત્ત્વ’ ના અનેક અર્થો છે. પરંતુ પરમપુરુષાર્થના મુખ્ય પ્રત્યક્ષ સાધનરૂપ ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યજન્ય જે ‘તત્ત્વ-જ્ઞાન’ કથાય છે, તહિં એ ‘તત્ત્વ’ ઉપપદના અર્થ આ છે:- યાથાર્થ, અનારોપિત સ્વરૂપ, બ્રહ્મ, પરમાત્મા, સત્ (નામ તે) એ સર્વનામ છે; અને ‘સર્વ=બ્રહ્મ’ છે. તે બ્રહ્મનું નામ તે ‘તત્’, સર્વનામ. તે તત્ત્વને જાણ તે તત્ત્વ નામ બ્રહ્મનું યાથાર્થ. આ સર્વ દરથ બાધ્યમાન સતે અપિ તે બાધનું અધિદ્વાનત્વેકરી સ્વયં અબાધ્યમાન અનારોપિત સ્વરૂપ એ તત્ત્વ, એમ વિવરણ-કાર વહે છે. એવું જે ‘તત્ત્વ’ તેનું ‘જ્ઞાન’ એ તત્ત્વજ્ઞાન. તેના યાથાર્થ જ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન, એ પર્થક છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનેકરી નિઃપ્રેયસની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અતિ સંક્ષિપ્ત કંઈક આનું છે:- ‘આ સર્વ દ્વૈતભૂત, અદ્વિતીય વિદ્યાનન્દાત્મામાં, માયાએ કરી કલ્પિતત્વથી મુગા જ છે. આત્મા જ એક પરમાર્થ સત્ય છે. તે સચ્ચિદાનન્દ અદ્વય છે, તે હું છું.’ એમ પરંપ્રમાણ-જન્ય પ્રમાણિતએકરી શુભેધમુખથી ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહા-વાક્યોથી અનારોપિતવસ્તુપ્રત્યય (પરમાત્મજ્ઞાન) સાક્ષાત્કાર થાય-અનુભવગ્રિહ થાય-જે નિખિલ લોકના વિમોક્ષનો મુખ્ય ઉપાય છે-તે જીવ-બ્રહ્મની અબેદગોચર અન્તાઃકરણની વૃત્તિ એ ‘તત્ત્વજ્ઞાન.’

એ તત્ત્વજ્ઞાનના દેશની સંપ્રાપ્તિ અર્થે અનેક માર્ગો છે. તેમાં આધુનિક દેશકાલ તથા અધિકારીની શક્તિ અને રુચિ ભેતાં પદ્ધ-શાસ્ત્ર વા પદ્ધદર્શનરૂપ વેદનાં પૂર્વોક્ત ઉપાંગ અધિક ઉપયોગી પ્ર-તીત થાય છે. (૧) પૂર્વમીમાંસા (૨) વેદાન્ત, (૩) સાંખ્ય, (૪) પાતંજલ કિંવા યોગ, (૫) ન્યાય, (૬) વૈશેષિક, એ પદ્ધર્શન કથાય છે. એઓનાં જ્ઞાનથી જ્ઞાતવ્ય, કર્તવ્ય, અને પ્રાપ્તવ્ય, એ ત્રય વિષયક સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન થાય છે. અધિકારીપરત્વે તેની ભૂમિકાઓ છે. કોઈ વિચારકો એ પદ્ધર્શનનાં યુગ્મ-યુગલ-કરી ત્રિવર્ગ કરે છે. (૧) ન્યાય-વૈશેષિક, (૨) સાંખ્ય-યોગ, (૩) પૂર્વોત્તરમીમાંસા. તેમાં ન્યાય-વૈશેષિક આરંભકભૂમિકા ગણાય છે; સાંખ્ય-યોગ મ-ધ્યમ-ભૂમિકા ગણાય છે; અને મીમાંસા શિખર-ભૂમિકા ગણાય છે. એ ભૂમિકાઓમાં સોપાનક્રમે અધિકારી ચઢે છે. જન્મજન્મા-ન્તરના શુભ સંસ્કારથી કોઈ મહાભાગ અધિકારીને ઈશ્વરાનુગ્રહથી તથા સત્શાસ્ત્ર સદ્ગુરુની કૃપાથી ઉત્તમ ભૂમિકામાં પરંપરા વિના સઘ પ્રવેશ પણ થાય છે.

જિજ્ઞાસુ^૧ ચિકીર્ષુ^૨ શ્રુભૂપુ^૩ અધિકારીને નિઃશ્રેયસપ્રદ તત્ત્વ-જ્ઞાનાર્થે મુખ્યત્વે કરી નીચે લખેલા વિષયનું જ્ઞાન અપેક્ષિત છે:—
(૧) જગત્, (૨) જગત્કારણ, (૩) ઈશ્વર, (૪) જીવ, (૫) બન્ધહેતુ, (૬) બન્ધ, (૭) મોક્ષ, (૮) મોક્ષસાધન, (૯) અ-ધિકારી, (૧૦) આત્માર્થ, (૧૧) વેદનુ પ્રધાન કાણ્ડ, (૧૨) વાદ, (૧૩) આત્મપરિમાણ સંખ્યા, (૧૪) પ્રમાણ, (૧૫) ખ્યાતિ, (૧૬) સત્તા, (૧૭) ઉપયોગ. પૂર્વોક્ત પદ્ધર્શનોમાં ન્યૂનાધિક એ સમ્પદશ (૧૭) વિષયો વિષયો ઉલ્લેખ હોય છે. તેમાં કોઈ કોઈ અંશોમાં વિરોધ પણ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ સોપાનક્રમ ન્યાયથી સમન્વય કરતાં તે વિરોધ દૂર થઈ, અવિરોધ પ્રતીત થાય છે. એ પદ્ધર્શનસારદર્શક સૂચીપત્રક એક પહોંચત રચિત છે, તે અત્ર અવતારાય છે:—

મુખ્ય સંગ્રહના સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન કરિયે છિયે; તથાપિ એમાંથી એકે યથાર્થ કરી શક્તા નથી. પૃચ્છા કરીશું તો કોઈ મનુષ્ય પૂર્ણ મુખી મળવાનો નથી. તેનું કારણ આ જ છે, કે મુખનો ખરો માર્ગ બાણતા બહુવાર લાગે છે. જેમ ધન મેળવવા કુ-માર્ગે ચડેલો ઘૂત રમનાર (લુભારી) ફાંફાં મારે છે, વારંવાર તેમાં હાર જીત પામી, પાસે હોય છે તે પણ ખુવે છે; અને ધન-વાન તો કદાચિત્ પણ તે ચતો જ નથી; તેમ આપણે અજ્ઞાન-માર્ગે ચડી દુઃખની નિવૃત્તિના અને મુખની પ્રાપ્તિના ભારે ફક્તની સંપત્તિ મેળવવા ઇચ્છિયે છિયે, પરંતુ દુઃખમાં અને મુખાભાસમાં વારંવાર ઝખકોળાઈયે છિયે; અને તે ફક્ત તો મેળવી શક્તા જ નથી. એ અનુભવ સ્વસ્થ થઈ વિચાર કરનાર સર્વને હોય છે.

પુરુષાર્થ પામવાનું સત્ય સાધન તત્ત્વજ્ઞાન છે તે જ છે.

‘તત્ત્વ’ ના અનેક અર્થો છે. પરંતુ પરમપુરુષાર્થના મુખ્ય પ્રત્યક્ષ સાધનરૂપ ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહાવાક્યજન્ય જે ‘તત્ત્વ-જ્ઞાન’ કથાય છે, તહિં એ ‘તત્ત્વ’ ઉપપદ્ધના અર્થ આ છે:- યાથાર્થ, અનારોપિત સ્વરૂપ, બ્રહ્મ, પરમાત્મા, તત્ (નામ તે) એ સર્વનામ છે; અને ‘સર્વ=બ્રહ્મ’ છે. તે બ્રહ્મનું નામ તે ‘તત્’, સર્વનામ. તે તત્ત્વનો ભાવ તે તત્ત્વ નામ બ્રહ્મનું યાથાર્થ્ય. આ સર્વ દરૂપ બાધ્યમાન સતે અપિ તે બાધનું અધિષ્ઠાનત્વેકરી સ્વયં અબાધ્યમાન અનારોપિત સ્વરૂપ એ તત્ત્વ, એમ વિવરણ-કાર વહે છે. એવું જે ‘તત્ત્વ’ તેનું ‘જ્ઞાન’ એ તત્ત્વજ્ઞાન. તેના યાથાર્થ્ય જ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન, એ પર્યાય છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનેકરી નિઃશ્રેયસની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અતિ સંક્ષિપ્ત કંઈકે આનું છે:- ‘આ સર્વં દ્વૈતભૂત, અદ્વિતીય ચિદાનન્દાત્મામાં, માયાએ કરી કલ્પિતત્વથી મૃષા જ છે. આત્મા જ એક પરમાર્થ સત્ય છે. તે સચ્ચિદાનન્દ અદ્વય છે, તે હું હું.’ એમ ૫૨ પ્રમાણ-જન્ય પ્રમાણિતએકરી શુરમેધમુખથી ‘તત્ત્વમસિ’ આદિ મહા-વાક્યોથી અનારોપિતવસ્તુપ્રત્યય (પરમાત્મજ્ઞાન) રાક્ષાત્કાર થાય-અનુભવશિદ્ધ થાય-જે નિખિલ લોકના ત્રિભોક્ષનો મુખ્ય ઉપાય છે-તે જીવ-બ્રહ્મની અભેદગોચર અન્તઃકરણની વૃત્તિ એ ‘તત્ત્વજ્ઞાન.’

‘જેમ પ્રકાશ વિના પદાર્થનું જ્ઞાન જ થતું નથી, તેમ વિચાર-વિના અન્ય સાધનોએકરી (તત્ત્વ) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી.’ એ યથાર્થ છે. પરંતુ ત્યાં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે,—વિચાર શાને કરવો ?

આ સૃષ્ટિમાંના પદાર્થોના સુખ્ય બે વર્ગ થાય છે,—જડ અને ચૈતન્ય. તેનાં અનેક નામ છે,—દ્રશ્ય અને દ્રશ્ય, અનાત્મા અને આત્મા, ઇત્યાદિ.

નિરન્તર વિકારી જડવર્ગના વિચાર કરવા જતાં, તેના માત્ર મૂલતત્ત્વોની સંખ્યાનો પણ પાર જણાતો નથી, તો તેનાં અસંખ્યેય મિશ્રણો અને રૂપાન્તરો વિષે તો કહેવું જ શું ! એથી તે સંખન્ધી અગત્યપૂરતો વિચાર કરવો એ જ પૂર્ણ છે. અને તેમ સ્વાભાવિક થયાં જાય છે.

દ્વિતીય ચૈતન્યવર્ગ રહ્યો. તે ચૈતન્યનું-અધિષ્ઠાનનું-જ્ઞાન, સાધારણ રીતિએ, તે ઉપર કલ્પિત જડ તે દ્વારા થાય છે, તેથી તે ચૈતન્ય અનેક જેવું દેખાય છે; પરંતુ મૂલ અધિષ્ઠાનચૈતન્ય એક જ છે. વિચારવન્ત સત્યશોધકોને એ વ્યાપક એક ચૈતન્યનું યથાર્થ જ્ઞાન અને અનુભવ થયેલો, તે, અને તેથી થતું વાસ્તવ સુખ, તેઓ અધિકારી મનુષ્યોને અર્થે દર્શાવી ગયા છે.

એ જડચૈતન્યવિષયે વિચાર કરવા સાઝ તત્ત્વવેત્તાઓ નીચે પ્રમાણે વર્ગ કરે છે; અને તેવિષે વિવેચન કરતું તેનું નામ જ વિચાર કહે છે.

“કોઽહં કથમિદં જ્ઞાતં કો ઘા કર્તાસ્ય વિચતે ।

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોયમીદ્રશઃ” ॥ ૧૨ ॥

અપરોક્ષાનુભૂતિ.

‘હું કોણુ ?, આ (જગત ક્યાંથી) કેમ થયું ?, અને તેનો કર્તા કોણુ છે ?, અને ઉપાદાન શું છે ?, એ વિષયે વિચાર એ જ (જ્ઞાનપ્રકાશક) વિચાર છે.’

એ પ્રશ્નમાં-જડ, જીવ, અને પરમાત્મા, એ ત્રય વિષયે વિચાર કરવાનું સારાન છે. પञ્ચદશીકાર પણ વહે છે કે:-

“સદા વિચારયેત્તસ્માઙ્ગજીવપરાત્મનઃ” ।

ચિત્રદીપ. ૬-૧૨

‘જડ’માં કેવલ જડતા છે, ‘જીવ’માં જડતાનું અને ચૈતન્ય-

તાનું પરરપર તાદાત્મ્ય મિથ્યાજી છે, અને 'પરમાત્મામાં' કેવલ ચેતનતાદિ અર્થોત્ સન્નિવેદાન-નદતા છે.

આદિ અન્તે ઉક્ત જડ અને પરમાત્મા, તેનું સવિસ્તર જ્ઞાન થવું, એ, એ ઉભયના સ્વલ્પ અંશથી થયેલા જીવ ને આપણે, તેને અશક્ય છે. આપણને માત્ર આપણું જ્ઞાન કિંવા આત્મજ્ઞાન યથાર્થ થયેથી, એ જડચેતન્ય ઉભયનું અપેક્ષણીય જ્ઞાન થાય છે; અને આપણો અર્થ સરે છે. એથી આત્મજ્ઞાનસાદ વિચાર કરવો એ જ ફલદાયક છે. જેમ સમુદ્રમાં જતાં આખા સમુદ્રનો પાર લેવા ધારવું એ અસંભવિત છે. પરંતુ જેમ માત્ર અવલંબાવતે આપણી નૌકાના માર્ગવિષે આપણે જાણી શકિયે છિયે, કે, તેના માર્ગમાં કેટલું જલ છે, અને ત્યાં શિલા કે ખરાબો છે કે નહિ, છંત્યાદિ: તેમ આત્મજ્ઞાનદ્વારા જડચેતન્યવિષયે ઉપયોગ પૂરતું જ્ઞાન આપણને મળે છે. એથી આત્મજ્ઞાનના અત્યુપયોગી વિચાર કર્તવ્ય છે.

આત્મામાં અર્થોત્ આપણામાં જડ અને ચેતન્ય બે ભાગ છે. જે ચિત-જડ-અન્નિ કહેવાય છે. કોઈ પ્રકારના યથાર્થ વિચારથી, એ અન્નિના બે ભાગ જૂદા કેવી રીતિએ છે, તે યથાર્થ સમજવું એનું નામ જ્ઞાન છે.

પ્રથમ જડત્વ રૂપ અને ચેતન્યત્વ રૂપ સમજાયેથી એ બેનું યાંત્રિક મિથ્યાજી સમજવું મુશ્કેલ પડે છે.

ચેતન્યત્વ સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં આપું છે:—જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને જે જડનાં અસંખ્ય રૂપને, અને ચેતન્યના આભાસયુક્ત મન બુદ્ધિ આદિને, જાણી શકે છે—પ્રકાશે છે, પરંતુ જેને કોઈ જડ જાણી શકતાં નથી,—તે ચેતન્ય.

જડત્વ સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં આમ છે:—જે પોતાને પણ ન જાણી શકે અને અન્યને પણ ન જાણી શકે એવું કારણ અજ્ઞાન, અને તેનાં ભૂતભૌતિક કાર્ય—આકાશાદિક અને પિન્ડુગ્રહાણુદિ—તે જડ. તેની માત્ર વ્યાવહારિકી સત્તા છે, પણ પારમાર્થિકી સત્તા નથી, તેથી તે અસત્ કિંવા મિથ્યા છે.

આપણામાં એ જડચેતન્ય ઉભય છે. તેમાં જડ ભાગો કિયા,

અને ચૈતન્ય ભાગ ક્રિયા એ જાણવા, જિજ્ઞાસુના મનના સમાધાન-સાર, અનેકા પ્રક્રિયાઓ^૧ કલ્પી છે.

પંચીકરણાદિ પ્રકરણો અને નાનાપ્રકારના અન્યાન્તર્ગત ઉપદેશો છે તે, જડચૈતન્યનો વિવેક સમજાવવા અર્થે છે.

ભરતખણ્ડમાં જન્મ પામી આપણી રીતિના અને વિચારના સંસ્કાર જેના મનમાં થયેલા એવા જોનાને અર્થે એક પ્રક્રિયા આ પણુ છે:—

શુદ્ધબ્રહ્મના કોઈક દેશમાં અનાદિ કલ્પિતા પ્રકૃતિ છે, એવો પ્રથમ અધ્યારોપ^૨ કરવો. તે અનિર્વચનીયા પ્રકૃતિ, સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણવાલી અને કાર્યાનુમેયા છે. તે પ્રકૃતિનો બ્રહ્મ સહ અનિર્વચનીય તાદાત્મ્ય સંબન્ધ છે. તે પ્રકૃતિના એ ભાગ કલ્પીને શુદ્ધસત્ત્વગુણયુક્તને માયા નામ આપ્યું છે, મલિન-સત્ત્વગુણયુક્તને અવિધા નામ આપ્યું છે. માયાસહિત સર્વજ્ઞ જે ઈશ્વર છે તે જગત્કર્તા કથાય છે. તે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી પંચમહા-ભૂત થઈ, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણરૂપ, સમસ્ત પ્રપંચ કિંવા જગત્ થયું. એ આદિ અધ્યારોપ કર્યો છે. તે એટલા જ સાર કે જડતું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે, તથા, જ્ઞાન થયેથી વ્યુત્ક્રમરીતિએ, એટલે કાર્યતું કારણમાં અવસ્થાન કરી તે જડના અપવાદ^૩ દ્વારા, જે સત્ત્વિજ્ઞાનન્દ પરમેશ્વર છે, તેતું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે.

જડતું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી, આપણા દેહમાં જડભાગ છે, તે વિષયની સમજ સુલભા થાય છે.

આપણા જીવનું સ્વરૂપ આ છે:—ચિદાભાસયુક્ત^૪ અન્ત:કરણુ તે સહિત દ્વૈતસ્થચૈતન્ય તે જીવ. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણુ, એ ત્રણુ તે જીવના દેહો છે; જાગૃત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણુ તે જીવની અવસ્થાઓ છે; એ દેહોનો અને અવસ્થાઓનો અભિમાની જીવ તે પુણ્યપાપનો કર્તા અને સુખદુઃખનો ભોક્તા છે. વળી જીવના આચ્છાદન—ઢાંકણુ—જેવા પંચકોશ ગણાય

૧ પુરુષોને જેલેડી પ્રત્યગાત્મવિષયકજ્ઞાન થાય તે જોધ. ૨ વસ્તુ-માં મિથ્યા વસ્તુનો આરોપ, અથવા આત્મવસ્તુમાં મિથ્યા પ્રપંચનો આ-રોપ. ૩ અસંગ ઉદાસીન પરમાત્મવસ્તુમાં તેના વિવેકભૂત અજ્ઞાનાદિ મિથ્યા પ્રપંચનું ચિદ્રૂપમાત્રઅવરોધતાથી અવસ્થાન. ૪ અવિધામાં ચૈતન્ય-નું પ્રતિબિંબ.

છે, તેનાં નામ-અન્નમય^૧, પ્રાણમય^૨, મનોમય^૩, વિજ્ઞાનમય^૪, અને દ્વૈતસ્થપરમાત્માના સાન્નિધ્યના નિમિત્તથી આનન્દમય^૫. એ આદિ જીવના સંબન્ધમાં બહુ વિચારો છે. જે એ અનેક પ્રકારનાં નામ-રૂપાત્મક દૃશ્ય ભાગ છે, તે આપણામાનો અનાત્મા કિંવા જડભાગ છે; અને એ સર્વ દૃશ્યને જાણનાર જે એક તત્ત્વ છે તે દ્રશ્ય, આપણો આત્મા કિંવા ચૈતન્યભાગ છે. પરંતુ અધ્યાત્મ^૬ નામ સ્મૃતિરૂપ પરત્ર પૂર્વદેશ(સજ્જતીયપર)નો અવભાસ. એ અધ્યાસથી આત્મા અનાત્માનો પરસ્પર અન્યોન્યાધ્યાસ થાય છે. સત્^૭, ચિત્^૮, આનન્દ^૯, અને અદ્વૈતતા એ આત્માનું સ્વરૂપ-લક્ષણ^{૧૦}; અને અસત્, જડ, દુઃખ, અને દ્વૈતસહિતતા એ અનાત્માનાં લક્ષણ-સ્વરૂપ-વિશેષણ-છે. તેઓનું પરસ્પર એક બીજામાં ભાન થાય છે, તેથી ભારે જ્ઞાન્તિ પડી અજ્ઞાનનું બલ વધે છે.

અનાત્માનાં દુઃખ અને દ્વૈતસહિતતા એ બે વિશેષણ-લક્ષણ-આત્માના આનન્દને અને અદ્વૈતતાને આવરે-ઢાકે-છે, તેથી આત્મા-માં જે આનન્દ અને અદ્વૈતતા છે તેની પ્રતીતિ આપણને થતી નથી. આત્માનાં સત્ અને ચિત્ એ બે લક્ષણ-વિશેષણ-અનાત્માનાં અસત્ને અને જડતાને ઢાકે છે, તેથી અહંકારાદિથી રમૂલ

૧. અન્નનો વિકાર. જેની અતથી વૃત્તિ થઈ, જે અન્નથી વધે છે અને અન્તે, જેમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે પૃથ્વીમાં, લય પામે તે દેહ. ૨. પાંચ કર્મેન્દ્રિય સહિત પાંચ પ્રાણ. ૩. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત મન. ૪. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયસહિત બુદ્ધિ. ૫. પુણ્ય કર્મના ફળના અનુભવકાલમાં બુદ્ધિની વૃત્તિ અંતર્મુખા થઈ આત્મસ્વરૂપભૂત આનન્દના પ્રતિબિંબને મદણ કરે છે, અને જેને આપણે ઈશ્વરવરણના ઈશન, ભાસ, અને ભાગ સમર્થ અનુકરમે પ્રિય-મોહ-અને પ્રમોહ-વૃત્તિ કહિયે છીએ તે. ૬. જ્ઞાન્તિજ્ઞાનનો વિષય જે મિથ્યા વસ્તુ અને જ્ઞાન્તિજ્ઞાન, એ બેનું નામ 'અધ્યાસ' છે. ૭. અતસ્મિન્ન સત્તુલ્લિ: જેમાં જે નથી તેમાં તેની બુદ્ધિ, વસ્તુ વિષે આ વસ્તુનો આરોપ-કલ્પના. અનિર્ણયનીયધ્યાતિ. ૮. જે સદા-ભૂત, અવિધ્યત્, અને વર્તમાન-ત્રણે કાલમાં અબાધિત રહે: જેની જ્ઞાનથી કે બીજા કશાથી નિવૃત્તિ થાય નહિ તે સત્. ૯. ત્રણે કાલમાં જે સર્વને ભરે, જે અગ્રપ્રકાશ છે તે ચિત્. ૧૦. ત્રણે કાલમાં જે પરમપ્રેમનો વિષય છે તે આનન્દ ૧૦. લક્ષણ નામ અનૂત્તર-દુઃખ-દ્વૈત આદિ તેના પ્રતિયોગી જે સત્ ચિત્-આનન્દ-અદ્વૈત આદિ, એઓએ લક્ષણ છે તે, —વિરુદ્ધ અંયોનો ત્યાગ અને અવિરુદ્ધ અંયોનું મદણ એ રૂપા ભાગવાનલક્ષણાઓની જે જગ્યા છે તે. સમ્યક્જ્ઞાન-આદિ સાક્ષાત્વાચક સંજ્ઞાપ્રયોગ લક્ષણ તે 'વિભિ-વાચ્ય' પણ વાચ્ય છે.

શરીર સુધી આપણે અનાત્મા છે તે, અસત્ અને જડ (ભાન-રહિત) છે, એવી પ્રતીતિ થતી નથી.

આપણામાં સત્ અસત્ આદિ જે છે તેનો નિર્ણય 'અન્વય-વ્યતિરેકરૂપ' એક યુક્તિથી થાય છે. જેમકે, ઉપર કહેલી જાતના અવસ્થામાં પણ હું છું, સ્વપ્ન અવસ્થામાં પણ તે જ હું છું, અને સુપુષ્પિ અવસ્થામાં પણ તે અને તે જ હું છું, એવો આપણને અનુભવ છે. એ ત્રણે અવસ્થામાં (કાલમાં) આપણે છિયે તેથી સત્ છે. પરંતુ તે અવસ્થાત્રય આપણામાં નથી એટલું જ નહિ, કિન્તુ જાતના છે તે સ્વપ્નમાં અને સુપુષ્પિમાં નથી; સ્વપ્ન છે તે જાતનામાં અને સુપુષ્પિમાં નથી; અને સુપુષ્પિ છે તે સ્વપ્નમાં અને જાતનામાં નથી; એમ પરસ્પર એકબીજાના કાલમાં નથી-માત્ર એક જ કાલમાં હોય છે, ત્રિકાલમાં નથી, એથી એ જાતના, સ્વપ્ન, સુપુષ્પિ, એ ત્રણે અસત્ છે. એ જ રીતિએ બાલ-યુવા-અને વૃદ્ધ-અવસ્થામાં-ત્રણે કાલમાં-આપણે એક અને એક હતા અને છિયે, એમ સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે; તેથી આપણે સત્ છે, અને એ બાલ-યુવા-વૃદ્ધ-અવસ્થાઓ એક બીજામાં નથી તેથી તે 'અસત્' છે.

એ આદિ અનેક પ્રકારે, આપણામાં આત્મા અને અનાત્મા, અથવા ચૈતન્ય અને જડ છે, તેને, શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી, શુરવાક્યથી, યુક્તિથી, તથા અનુભવથી, જાણીને તેનો નિશ્ચય કરવો. આપણામાં જે શુદ્ધ આત્મા છે, તેનું ભાગત્યાગલક્ષણથી (જહદ્-અજહદ્-લક્ષણથી) સંશોધન કરવું, તેને 'તત્ત્વવેદ્ય'વિવેક કહે છે. તે યથાર્થ સમજાયેથી, અનાત્મા કિંવા જડ તે હું નથી, કિન્તુ આત્મા કિંવા ચૈતન્ય છે તે જ હું છું, એમ સપ્રમાણ સમજાય છે.

યોગ્ય અધિકારીને એ તત્ત્વજ્ઞાન થયેથી અનુભવસિદ્ધ થાય છે કે:-

“અસ્તિ કશ્ચિત્સ્વયં નિત્યમહં પ્રત્યયલમ્બનઃ ।

અવસ્થાત્રયસાક્ષી સત્યજ્ઞકોદાવિન્નક્ષણઃ ॥ ૧૨૭ ॥

યો વિજાનાતિ સકલં જાગ્રત્સ્વપ્નસુપ્તિષુ ।

બુદ્ધિતદ્વૃત્તિસજ્ઞાવમમાવમહમિત્યયમ્” ॥ ૧૨૮ ॥

શકર. વિવેકચૂડામણિ.

ગોતાનો શુદ્ધ આત્મા, અવસ્થાત્રયનો સાક્ષી, પંચકોશથી વિલક્ષણ, જાતના સ્વપ્ન સુપુષ્પિમાં સકલને, બુદ્ધિને અને તેની

(યુદ્ધિની) વૃત્તિના સદ્ભાવને અને અભાવને જે જાણે છે, (અને જે યુદ્ધ્યાદિને સચેત કરે છે,) અહંશબ્દનું આલમ્બન, એવું કોઈ છે, તે જ નિત્ય સ્વયં (પોતે) હું આ છું.’

એ પ્રકારે યથાર્થ જ્ઞાન થયેથી, અહંકારાદિ દેહાન્ત જટવર્ગનો મારો ભાગ છે, તે હું નથી, કિન્તુ મારો શુદ્ધ આત્મા છે તે હું છું; અને તે આત્મા સમિચ્છદાનન્દસ્વરૂપ છે; અને તે ઉપાધિએકરી ભૂદા જોવા દેખાય છે, પણ તે ઉપાધિનો વસ્તુતઃ બાધ થયે, પરમાત્મા છે તેમ રહે છે, એમ અદ્વિતીય બ્રહ્માત્માનો સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનુભવ થાય છે. તેમ સ્વરૂપાનુભવ થયેથી કારણસહિત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરમેશ્વર, પરમાત્મા, આદિ અનન્ત નામે વર્ણાતું બ્રહ્મ તે સમિચ્છદાનન્દસ્વરૂપ જ છે. ઉપાધિ નિમિત્ત પ્રતીત થયેલા ભેદનો નાશ થયે પરમાનન્દસહ એકતા પ્રાપ્તિ આનન્દરૂપ થવાય એમાં કંઈ સંશય વા આશ્ચર્ય નથી.

એ અદ્વિતીય બ્રહ્માત્મતત્ત્વ-અનન્યલક્ષ્યત્વથી વેદાન્તનો વિષય છે-તે, ઉત્તમોત્તમ વિષય છે. પણ તે સામાન્યયુદ્ધિથી સમજતો નથી, તેથી તેમાં સંશય અને વિપરીતભાવનાઓ બહુ થાય છે. તે યથાર્થ સમજવા બહુ પરિશ્રમ, સદ્વિદ્યા, સત્કર્મ, તીવ્રયુદ્ધિ, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન, એ આદિની આવશ્યકતા છે.

કોઈ સામાન્ય વિષયના તત્ત્વાસ્ત્રથી થતા યથાર્થ જ્ઞાનમાં, અને તે જ્ઞાનને સમજ્યા વિના પોતાની મેળે જોઇને જાણ્યું એમ માની લીધેલા જ્ઞાનમાં એટલું બધું અન્તર પડે છે કે, કોઈ કોઈ પ્રશ્નને તે માનેલું જ્ઞાન તો રહ્યું, પણ તેનું પ્રત્યક્ષ થયેલું જ્ઞાન તે પણ, માત્ર જ્ઞાન્તિ કે અજ્ઞાન જ હોય છે, અને તે સંબન્ધમાં, અજ્ઞાતાદૈ-જ્ઞાપક જ્ઞાત્ર, તેથી કેવલ વિરુદ્ધ જ સિદ્ધાન્ત કરી આપીને યથાર્થ જ્ઞાન અનુભવાવે છે, તો એ પરમપુરુષાર્થના સર્વોપરિ વિષય સંબન્ધમાં તો તેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું ?

એત (ધોળો) રંગ છે તે આપણે સર્વ જોઈએ છિયે, અને તે એક જ રંગ છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખિયે છિયે અને માનિયે છિયે, પરંતુ તત્સંબન્ધિ જ્ઞાત્રથી સિદ્ધ થાય છે કે, સાત રંગ મળી એક એત રંગ થયેલો છે.

આકાશમાં આપણે સર્વ પ્રત્યક્ષ દેખિયે છિયે કે મદો તથા તારા છે તે ચન્દ્રમાથી ન્યૂન-નહાના-છે. પરંતુ તત્સંબન્ધિ ખગોલ-

શાસ્ત્ર સિદ્ધ કરે છે કે, તે ગ્રહ વા તારાઓ ચન્દ્રથી બહુ જ મહાન-મહોટા-છે.

મનુષ્યને એક મણુ ભાર પણ રાત્રિદિવસ માથે રાખવો પડતો હોય તો તે અસહ્ય થઈ પડે, પણ વાતાવરણનો નિરન્તર રાત્રિદિવસ પ્રત્યેક મનુષ્યના ઉપર ૩૫૬૦ રતલ અથવા ૧૨૭૦ મુંબઈના મણુ ભાર રહ્યાં જ કરે છે એમ તે સંબન્ધિ શાસ્ત્ર સિદ્ધ કરે છે.

ઉભા હાથે છિયે ત્યારે આપણે માનિયે છિયે કે આપણે ઉભા છિયે તે સ્થાને જ સ્થિર છિયે, પરંતુ એક સેકન્ડમાં આપણે ઝોગણીશ માઈલ અથવા એક મિનિટમાં ૧૧૪૦ માઈલ પૃથ્વી સાથે ફરી જઈયે છિયે, એવું ખગોલવેત્તા પ્રતિપાદન કરે છે.

એવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે. અત્ર પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, શાસ્ત્રના સહાયવિનાનાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ અને અનુભવ ખરા છે, કિંવા શાસ્ત્રદ્વારા જણાય છે તે સત્ય છે? વિદ્વાનો તો જે શાસ્ત્રાધારે સપ્રમાણુ સમજાય છે તેને અનુભવી તેને જ યથાર્થ, સત્ય, માને છે.

પરમપુરુષાર્થસાદ્ જે પરમેશ્વરવિષયક જ્ઞાન છે તે એથી પણ અપૂર્વ છે.

પરમેશ્વરસંબન્ધના જ્ઞાનનો સ્વરૂપ અંશ કઈક આવો છે-તે અખણ્ડ સત્ત્વિજ્ઞાનન્દસ્વરૂપ છે. તે જ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે. આ સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચ તેમાં વિકાર કર્યો વિના વિવર્તભાવે ભાસે છે, પરંતુ યથાર્થ જ્ઞાન થયે તે કલ્પિત પ્રપંચનો બાધ થઈ અધિષ્ઠાન અવશેષ રહે છે, અને તે સત્ત્વિજ્ઞાનન્દને યોગીશ્વર જ્ઞાનીઓ સર્વત્ર અનુભવે છે. પરંતુ આરંભમાં સૂચવ્યાપ્રમાણુ પરમેશ્વર પરબ્રહ્મનો વિષય અપાર, અકલ, અને અકથ છે.

સમર્થ ઋષિ મુનિઓ પણ કહે છે કે:—

“યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ” ।

તે યથાર્થ છે.

વેદાન્તશાસ્ત્ર જે પરમેશ્વરને અનુભવાવે છે તે એવો મહત્તમ,

૧. વસ્તુના સ્વસ્વરૂપનો પરિત્યાગ થયા વિના સ્વરૂપાન્તર ભાસી મિથ્યા પ્રતીતિ પામી તે વિવર્ત અથવા રૂપાદાનવિષમસત્તાકરત્વે સત્તિ અન્યથાભાવ: ।

એવો સ્વયંજયોતિ, એવો અનુપમ, એવો આનન્દધન, એવો અખિલ વિશ્વને સત્તાસ્કુરણુ આપનાર, એવો સદા સર્વત્ર દેશ કાલ અને વસ્તુમાં વ્યાપક-કે તેના વિના અન્ય કંઈ છે જ નહિ, એવો નિર-તિશય અનન્ત, એવો ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય એ સર્વતું અધિષ્ઠાન, એવો નિરંજન, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ, કે, તે મનવાણીને અગોચર છે કહી મહાત્માઓ વિરામે છે. પરંતુ સર્વનો સમાવેશ તેના માત્ર એક સ્વરૂપ દેશમાં જ થઈ-રહી-જાય એવો તે વૃદ્ધ છે. તેના વિના અન્યતું અસ્તિત્વ જ અસંભવિત છે. આ જગતના સર્વ ધર્મોના ઈશ્વર, એવા વેદાન્તપ્રતિપાદિત પરમેશ્વરના પ્રકાશના અન્તર્ગત થાય એ તો કહેવું જ શું કરવા ભેઈએ. વેદાન્તના એ નિર્વિશેષ સન્નિધદાનન્દ સંબન્ધમાં સાત્ત્વપ્રમાણુ પણ એ જ પ્રકારનું આમ છે:-

“યચ્છૂન્યઘાદિનાં શૂન્યં બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદાં ચ યત્ ।

વિજ્ઞાનમાત્રં વિજ્ઞાનવિદાં યદમલાત્મકમ્ ॥

પુરુષઃ સાંસ્યદૃષ્ટીનામીશ્વરો યોગઘાદિનામ્ ।

શિવઃ શૈવાગમસ્થાનાં કાલઃ કાલૈકવાદિનામ્ ॥

યત્સર્વશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તં યત્સર્વહૃદયાનુગમ્ ।

યત્સર્વં સર્વગં વસ્તુ યત્તત્ત્વં તદસૌ સ્થિતઃ” ॥

‘જે (નિર્વિશેષ) બ્રહ્મવિદોનું (સર્વવિશેષકલનાપહવસિદ્ધ) બ્રહ્મ એમ અભિમત છે, તે જ શૂન્યવાદીઓનું શૂન્ય છે, વિજ્ઞાન-વાદીઓનું જે અમલાત્મક વિજ્ઞાનમાત્ર છે, સાંખ્યદૃષ્ટિઓનો પુરુષ છે, યોગવાદીઓનો ઈશ્વર છે, શૈવાગમસ્થોનો શિવ છે, કાલૈકવાદિઓનો કાલ છે, (અને સંક્ષેપમાં) જે સર્વ શાસ્ત્રનો (સિદ્ધ) સિદ્ધાન્ત છે, જે (પ્રત્યગરૂપે) સર્વહૃદયાનુગ છે, જે સર્વ છે, જે વસ્તુ સર્વગત છે, જે (પરમાર્થ) તત્ત્વ અવશિષ્ટ છે, તે જ (બ્રહ્મ-વિદને સ્વાનુભૂત્યેકમાન તત્ત્વ છે, અને જે સ્વાત્ત્વદૃષ્ટિથી અનેકત્વે-કરી ભાસે છે, અને સ્વત્ત્વદૃષ્ટિએ કરી એકત્વે કરી ભાસે છે, તે સર્વ વ્યાપક એક જ અદ્વિતીય) આ બ્રહ્મ છે.’

અર્થાત્ વેદાન્તપ્રતિપાદિત તે નિઃસીમ પરમેશ્વરની સીમા-માં આ ભરતખણકના સર્વ ધર્મોના ઇષ્ટદેવોનો સમાવેશ થાય છે, એટલું જ નહિ, કિન્તુ આ જગતના સર્વ ધર્મોના ઇષ્ટ-પ્રદા, ડીયગ, ગોંડ, આરા, આદિ સર્વ, એ વેદાન્તનેધસર્વાત્માબ્રહ્મની સીમામાં અન્તર્ગત થાય છે. સર્વ દેશના નાસ્તિક આસ્તિકોના, મૂર્ખથી તે વિદ્વાને

સુધીના મતમતાન્તરમાં શૂન્યથી તે પરમાત્મા સુધીના જે વિચારો તે સર્વ ઉદાર વેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનના મહત્ વિસ્તરમાં દૂર કે સ-
મીપ અન્તર્ગત થાય છે. બહુકરી આ જગતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને
વિચારકો વેદાન્તપ્રતિપાદિત વિચારો જેવા જ વિચારમાં અન્તે
ઉતરે છે, અને સર્વનો પરમેશ્વર એક જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આપણા દેશના ધર્મ અને શાસ્ત્રોવિષયે લખતાં પ્રોફેસર
માનિએર વિલ્હિયમ્સ કહે છે કે:-

“This (the Vedānta) is in some respects the most important of all the six (systems), both from its closer conformity to the pantheistic doctrines propounded in the Upanishads....., and from its greater adaptation to the habits of thoughts common among thinking and educated Hindus, as much in present as former periods....The Vedānta offers many parallels to the idealism of Plato....—This Indian Pantheism is paralleled by some phases of Modern German thought, as described by Dean Mansel:—.....” This ultimate existence, the one and sole reality, is then set up as the deity of philosophy and the result is Pantheism” *Indian Wisdom* pp. 111, 112, 113, 124.

‘પાન્થીઇઝમ’ના ઇતિહાસમાં લખે છે કે:-

“Pantheism (the Vedānta) is strictly a religion for the few, not for the many. The great mass of the people are as little capable of Pantheism as they are of Monotheism. They are not capable of lofty abstractions, but must have recourse to forms and ceremonies....Pantheism appears incongruously, in different quarters of the globe, in widely intervening centuries, in the minds and hearts of men totally differing one from the other....Pantheism has one inestimable advantage over all other

religions, however sublime they may be: it is never in antagonism to science. As much as science enlarges its boundaries, so much exactly does Pantheism increase in loftiness.....There are few men, I believe, at all events of those who are most thoughtful, who have not occasionally had their moments of Pantheism: when they have felt that of all religions the religion of Pantheism is the most noble and the most elevated.

Its (Pantheism's) antiquity is undoubtedly great, for it is prevalent in the oldest known civilization of the world. The Hindu Pantheism is taught especially by the Vedas, which are religious books; by the Vedānta, which is a philosophy, and by the *Bhagavad-Gītā*, which is a poem partly religious, partly philosophic. Hindu Pantheism is purely spiritual in its character."—*History of Pantheism*, pp 5, 7, 24

Supreme, but a portion of Him....And, as a drop of water pursues a devious career in the cloud, in the rain, in the river, in a part of a plant or part of an animal, but sooner or later inevitably finds its way back to the sea from which it came, so the soul, however various its fortunes may have been, sinks back at last into the Divinity from which it emanated.”—*Intellectual Development of Europe* BY DR. DRAPER, Vol. I.

દેશનો પ્રખ્યાત વર્ણિક કવે છે કે:—

“One Life through all the immense creation runs,
One Spirit is the moon’s, the sea’s, the sun’s;

* * * * *

Each breathing thing obeys one Mind’s control,
And in all substance is a single Soul.

* * * * *

Then since from God those lesser lives began,
And the eager spirits entered into man,
To God again the enfranchised soul must tend,
He is her home, her Author is her end;
No death is hers; when earthly eyes grow dim,
Starlike she soars and Godlike melts in Him.”

—VIRGIL.

સર આઈઝાક ન્યુટન પોતાના “પ્રિન્સિપિયા” નામના મહદ્-અન્યમાં લખે છે કે:—

“The Supreme God exists necessarily, and by the same necessity he exists *always* and *everywhere*. Whence also he is all-similar—all eye, all ear, all brain, all arm, all power to perceive, to understand, and to act.”—*Principia* BY SIR ISAAC NEWTON.

" And what if all of animated nature
Be but organic harps diversely framed
That tremble into thought, as o'er them sweep
Plastic and vast, one intellectual breeze,
At once the soul of each and God of all? "

—COLERIDGE.

" All are but parts of one stupendous whole,
Whose body Nature is and God the soul."—POPE.

" All-knowing ! all unknown ! and yet well-known !
Near though remote ! and, though unfathomed, felt,
And, though invisible, for ever seen !
And seen in all ! the great and the minute : "

" They taught that narrow views betray to miscy'
That wise it is to comprehend the whole :
That God and Nature our attention claim ;
That Nature is the glass reflecting God,
As by the sea reflected is the sun
Too glorions to be gazed on in his sphere. "

—YOUNG.

" The All-embracing, All-sustaining One,
Say, doth He not embrace, sustain, include
Thee ? me ? Himself ? Bends not the sky above ?
And earth, on which we are, is it not firm ?
And over us, with constant kindly smile,
The sleepless stars keep everlasting watch.
And does not All—that is,
Seen and unseen, mysterious All—
Around thee and within,

Untiring agency,
Press on thy heart and mind ?
Fill thy whole heart with it—and when thou art
Lost in the consciousness of happiness—
Then call it what thou wilt.
Happiness ! heart ! Love ! God !
I have no name for it ! ”—GOETHE’S ‘*Faust*.’

“ If God be outside the physical universe, those extended ideas of its vastness which modern science opens to us remove Him further and further from us ; yet if He be embodied in it, every such extension enlarges our notion of His being.”—

Dr. Carpenter’s Mental Physiology, p. 708.

‘કલકતા રેચુ’માં લખે છે કે:—

“ The Vedântism is an emanative doctrine, which not only took a deep root in India, but extended itself to other parts of the world....Like the Hindu sages, Socrates and Plato were convinced that, those who by philosophy detached soul from body, were saved. Aristotle also, like the Vedântists, ...divided the faculties of the soul into nutritive, sentient, phantastic and nôetic (cogitant, and intelligent) ...The nôetic... ..soul is the highest and he agreed with Plato that it was superinduced from the cosmical soul. Pythagoras inculcated that ‘God pervaded all nature of which every human soul was a portion.’

“ The Egyptian theory of the soul resembles the Indian....The Persians believed that the “human soul is a portion of the divine light, which will return to its sources and partake of its universality.” The Sufees were Vedântists to the back-

bone. The doctrines of the New Platonists were tinged with Vedântism. Paul was thoroughly Vedântic in his teaching.—“In him we live, move and have our being.” Cicero says:—“All souls are undying but those of the best men are divine.”

“Hume says, ‘the divinity is a boundless ocean of bliss and glory; human minds are smaller streams, which arising at first from the ocean, seek still amid their wanderings to return to it, and lose themselves in that immensity and perfection.’”

—THE *Calcutta Review* No. 127.

January, 1877, pp. 106-7.

“From Thee, great God! we spring, to Thee we tend,
Path, motive, guide, Original, and end.”

Bæthius de cons.

“So soon as a man annuls himself perfectly, completely, and to the last root, there remains but God alone, and He is All in All.....and then he (man) is merged in God

“Th’ undying One

Lives as thou liv’st, and sees in all thou see’st,
Nought is but God; and God is not but life.

Quite clear the veil is raised from thee, and lo!

‘T is self: let die, then, this destructible;

And henceforth God will live in all thy strife.

And o’er what survives this strife below;

Thee deep the veil as veil be visible,

And does not thou’lt see celestial life.”

Seen and unsee

—FICHTE.

round thee and why BY DR. SCHWEGLEN.

The Higher Pantheism.

"The sun, the moon, the stars, the seas, the hills
 and the plains—
 Are not these, O Soul, the Vision of Him who
 reigns?
 Is not the Vision He? tho' He be not that which
 He seems?
 Dreams are true while they last, and do we not
 live in dreams?
 Earth, these solid stars, this weight of body and
 limb,
 Are they not sign and symbol of thy division
 from Him?
 Dark is the world to thee: thyself art the reason
 why;
 For is He not all but thou, that hast power to
 feel 'I am I?'
 Glory about thee, without thee; and thou fulfill-
 est thy doom
 Making Him broken gleams, and a stifled splend-
 our and gloom.
 Speak to Him thou for He hears, and Spirit with
 Spirit can meet—
 Closer is He than breathing, and nearer than
 hands and feet.
 God is law, say the wise; O Soul, and let us rejoice,
 For if He thunder by law the thunder is yet His
 voice.
 Law is God, say some: no God at all, says the fool;
 For all we have power to see is a straight staff
 bent in a pool;
 And the ear of man cannot hear, and the eye of
 man cannot see;
 But if we could see and hear, this Vision—were it
 not He?

— Tennyson.

સર્વ દેશના, સર્વ કાલના, અને સિત્ત મતના અનેક વિદ્વાનોની સાત્ત્વિકવૃત્તિમાં વેદાન્તવિચાર જેવા વિચારો સ્ફુરી નીકળે છે, એ ઉપરનાં માત્ર થોડાં વાક્યોઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. અતિચિસ્તરના ભયથી અધિક સમાનવાક્યો અત્ર ઉત્તાર્યાં નથી.

આપણા દેશની ઉપનિષદોની કિંવા વેદાન્તસાત્રની જગતમાં સર્વોત્કૃષ્ટતાવિષયે “ધી નાર્થે અમેરિકન રેવ્યુ” નામના પ્રખ્યાત વાર્તિકગ્રન્થના (સન ૧૮૮૦) અંક ૬૫ ના પૃષ્ઠ ૧૮૮ માં વિદ્યાવાન જર્મનદેશના એક મહાપુરુષના પ્રમાણુ વાક્યોસહિત લખે છે કે:-

“One of the most honest thinkers and speakers of our time, Schopenhauer, has proclaimed his own philosophy to be powerfully impregnated by the fundamental doctrines of the *Upanishads*. He declares the access to this compendium of the Vedic philosophy the greatest privilege which this century may claim over previous ages. “How does every line,” he writes, “display its firm, definite, and throughout harmonious meaning! From every sentence, deep, original, and sublime thoughts arise, and the whole is pervaded by a high and holy and earnest spirit.* Indian air surrounds us, and the unborrowed thoughts of kindred spirits. And oh, how thoroughly is the mind here washed clean of all early-ingrafted Jewish superstitions, and of all philosophy that cringes before them! In the whole world there is no study so beneficial and so elevating. It has been the solace of my life, it will be the solace of my death.” Schopenhauer was the last man in the world to be suspected of any natural predilection for Indian mysticism.”

*The North American Review. No. 65, February,

કોઈ પણ શાસ્ત્ર લખાય છે તેમાં, તે દેશકાલમાં ચાલતા અને તેને અનુસરતા, અનેક વિષયો લખવામાં આવે છે. તે સમયે ચાલતા વિચારોનું ખણ્ડન મણ્ડન કરવા, મનુષ્યની મનોવૃત્તિના પ્રવાહને રોકવા, કે વધારવા, અધિક પ્રકાશ સાડ ચર્ચા કરવા, કે એવા ગમે તે કોઈ અન્ય કારણ સાડ, અનેક વિષયોનો સમાવેશ શાસ્ત્રમાં કરવો પડે છે. પરંતુ તેનો જે મુખ્ય ઉદ્દેશ-વક્તાની ઇચ્છારૂપ તાત્પર્ય, હોય છે, તે તો, તે તાત્પર્યના નિર્ણયાર્થે ઉપક્રમ-ઉપસંહારાદિ પર્યંત કલાં છે તે લક્ષમાં રાખી, સમજવા પ્રયત્ન કરનારથી જ માત્ર, યથાર્થ સમજાય છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રનું અપૂર્વ તાત્પર્ય આત્મ જણાય છે:-પરમાત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી અધિકારી પુરુષને કારણસહિત સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાત્મત્વની પ્રાપ્તિ યદ્યપિ તે કૃતકૃત્ય થાય છે તેનો બોધ. એ જ્ઞાનના ફલનાં,-શુદ્ધિ, મોક્ષ, અપવર્ગ, કૈવલ્ય, નિર્વાણ, શ્રેય, નિઃશ્રેયસ, અમૃત, આદિ-અનેક નામ છે. એ પરમપુરુષાર્થ યથાર્થ સંપાદન કરી લેવા મનુષ્યની રચિ પ્રભાણે તે વિષયક વિચારસાધે અસંખ્ય અન્ય વિચારો કરવામાં આવે છે; પરંતુ તે અન્ય વિચારોને પ્રતિપાદન કરવાનો હેતુ નથી હોતો.

એ પરમપુરુષાર્થપ્રદ વેદાન્તશાસ્ત્રવિષયે, અનર્થ હેતુ અધ્યાસનો નાશ થવા, અને આત્મૈક્યવિધાની પ્રતિપત્તિસાડ મુખ્ય મુખ્ય વિચારના જે રહોડો, મહાત્માઓએ શ્રુતિ અનુસાર ગ્રથેલા છે, તેમાંથી થોડા અત્ર અમૂલ્ય રત્નરૂપે જડવામાં આવે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રના અધિકારી:-

“મેધાવી પુરુષો વિદ્વાનૂહાપોહવિચક્ષણઃ ।

અધિકાર્યાત્મવિદ્યાયામુક્તલક્ષણલક્ષિતઃ ॥ ૧૬ ॥

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય શમાદિગુણશાલિનઃ ।

મુમુક્ષોરેવ હિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાચોગ્યતા મતા” ॥ ૧૭ ॥

શકર વિવેકચૂડામણિ

‘ધારણાવતશુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, ઊહાપોહ^૧ કરવામાં વિચક્ષણ, અને કહેલાં લક્ષણથી લક્ષિત પુરુષ આત્મવિદ્યામાં અધિકારી છે. વિવેકી, વિરક્ત, શમાદિગુણશાલી,^૨ અને મુમુક્ષુને જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની^૩ યોગ્યતા માની છે.’

૧ શકાસમાધાનાદિએકરી પરીક્ષણ ૨ શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ અને તિતિક્ષા. ૩ બ્રહ્મ જાણવાની ઇચ્છા

સત્કર્મને અને સદુપાસનાને કરીને એવી યોગ્યતાને પામેલો તે અધિકારી પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્રઇચ્છાએ તત્પર થઈ વેદાન્તશાસ્ત્રનું શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન કરે.

“શ્રવણં મનનં ધ્યાનં વિદ્યાયાઃ સાધનત્રયમ્ ।

અજ્ઞાનં સંશયો મ્રાન્તિરિત્યેતેષાં નિવર્તકમ્” ॥ ૫૧ ॥

રામતીર્થકૃત અનુભૂતિપ્રકાશ

‘વિદ્યાનાં ત્રણ સાધન છે,—શ્રવણ, મનન, અને ધ્યાન—નિદિ-
ધ્યાસન—અને તે (અનુક્રમે) અજ્ઞાન, સંશય, અને મ્રાન્તિ, એ ત્રણ-
નાં નિવર્તક—દૂર કરનાર—છે.’

તેમાં, સમિચ્છદાનન્દ પરમાત્મા પરમેશ્વર પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ
અવર્ણનીય સતે તે શિષ્યના બોધ અર્થે અસપ્ખ્ય પ્રકારે વર્ણુ
છે; તેમાં એક આ છે:—

“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ વિશુદ્ધં પરં સ્વતઃસિદ્ધમ્ ।

નિત્યાનન્દૈકરસં પ્રત્યગમિશ્ચ નિરન્તરં જયતિ” ॥ ૨૨૭ ॥

શકર. વિવેકચૂડામણિ

‘જે સત્યસ્વરૂપ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા અનન્ત છે, વિશુદ્ધ,
સર્વોત્કૃષ્ઠ, અને સ્વતઃસિદ્ધ છે; વળી જે નિત્ય આનન્દ-એકરસરૂપ
છે, પ્રત્યગૂઆત્માસહ અભિન્ન છે, એવા પરબ્રહ્મ નિરન્તર સર્વો-
ત્કૃષ્ઠ વર્તે છે.’

વળી તે પરબ્રહ્મપરમાત્મા કેવા છે ?

“યઃ પश्यતિ સ્વયં સર્વં ચં ન પश्यતિ કલ્લન ।

યચ્ચેતયતિ બુદ્ધ્યાદિ ન તદ્યં ચેતયત્યયમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

येन चिश्चमिदं व्याप्तं यन्न व्याप्नोति किञ्चन ।

आभारूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्ययम् ॥ ૧૩૦ ॥

यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः ।

विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव” ॥ ૧૩૧ ॥

શકર. વિવેકચૂડામણિ

‘જે (પરમાત્મા) જોતે સર્વ જુવે છે, પણ તેને ખીન્ને કોઈ
નેઈ શકતો નથી. જુદ્ધિ છે આદિ જેનું તેને જે ચેતનવાળાં કરે છે,
પણ તે જુદ્ધિઆદિ તેને ચેતવી શકતાં નથી. એ (પરમાત્મા છે.)

વળી જેણે (પરમાત્માએકરી) આ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે, પણ તેને (તેમાં) ખીલું કોઈ વ્યાપી શકતું નથી, જેને ભાસતે સતે પછી-થી આ આભાર્ય^૧ સર્વ દેખાય છે. એ (પરમાત્મા છે.)

વળી જેના (પરમાત્માના)સન્નિધિમાત્રવતે,^૨ પ્રેરિતો જેવાં પ્રાણીનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ, એ સર્વ સ્વકીય વિષયોમાં (પોતપોતાના અર્થોમાં) વર્તે છે.

મગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણભગવાન ઈશ્વરતું રૂપ આમ ગાય છે:-

“ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

આમયન્સર્વભૂતાનિ યન્નારૂઢાનિ માયયા” ॥

અ. ૧૮. શ્લો. ૬૧.

‘હે શુક્લાન્તરાત્મસ્વભાવ અર્જુન ! યન્ત્ર ઉપર આરૂઢ રહેલાં-ચહેલાં-જેવાં સર્વ જૂતોને માયાવતે બ્રમાવતો ઈશ્વર સર્વ જૂતોના હૃદયદેશમાં સ્થિતિ લાભે છે-વસે છે.’

અર્થાત્ બ્રહ્માણ્ડોને અને જીવોને સત્તાસ્કુરણુ આપનાર તે બ્રહ્મ જ છે. એવું તે બ્રહ્મ સર્વોપરિ વર્તે છે.

“અતઃપર્વં બ્રહ્મ સદ્વિતીયં વિશુદ્ધવિજ્ઞાનઘનં નિરજનમ્ ।

પ્રશાન્તમાઘન્તવિહીનમક્રિયં નિરન્તરાનન્દરસસ્વરૂપમ્” ॥૨૪૦॥

શંકર. વિ. ચૂ.

‘એથી (પૂર્વોક્ત કારણથી) તે પરબ્રહ્મ સત્ છે, અદ્વિતીય છે, વિશુદ્ધવિજ્ઞાનઘન છે, નિરંજન છે, પ્રશાન્ત છે, આદિ અને અન્ત-થી રહિત છે, અક્રિય છે, અને નિરન્તર આનન્દરસસ્વરૂપ^૩ છે.’

“અતીવ સૂક્ષ્મં પરમાત્મતત્ત્વં ન સ્થૂલદૃષ્ટવા પ્રતિપત્તુમર્હતિ ।

સમાધિનાત્પન્તસુસૂક્ષ્મવૃત્ત્યા જ્ઞાતવ્યમાર્થૈરતિશુદ્ધબુદ્ધિભિઃ” ૩૬૧

શંકર. વિ. ચૂ.

‘પરમાત્માતું તત્ત્વ છે/તે બહુ જ સૂક્ષ્મ છે, તે સ્થૂલદૃષ્ટિએ પામવા યોગ્ય નથી. અત્યંત સૂક્ષ્મવૃત્તિવતે સમાધિદ્વારા અતિ-શુદ્ધબુદ્ધિમાન આર્યોએકરી તે (પરમાત્મતત્ત્વ) જાણવા યોગ્ય છે.’

એવા સચ્ચિદાનન્દધન પરમાત્મા પરમેશ્વરમાં સ્વાર્પણ કરી દેવું એ પરમ પ્રેમનો અને પરાભક્તિનો અવધિ છે. સારી મહાત્મા-ઓ સ્વાર્પણ કરી દેવી રીતિએ એકતા પામે છે તે વિષય વહે છે કે:-

૧ ભાસ માત્ર. ૨ પાસે હોવાપણાએ કરી.

“ઘટાકાશં મહાકાશં ઇવાત્માનં પરાત્મનિ ।

વિલાપ્યાઽઽઽખણ્ડભાવેન તૂર્ણીં મવ સદા મુને” ॥ ૨૧૧ ॥

શંકર. વિ. ચૂ. ॥

‘જેમ ‘ઘટાકાશ’ નામ ઘટરૂપ ઉપાધિમાંનું આકાશ (તે ઘટરૂપ ઉપાધિ ગયે) મહાકાશમાં (એક થઈ રહે તેમ) હે મુનિ ! આત્માને પરમાત્મામાં વિલાપીને—લીન કરીને—અખણ્ડ ભાવવતે સદા તૂર્ણી—મૌન, શાંત—થા.’

એવી જે સ્થિતિ તેને સમાધિ કહે છે:—

“યસ્સમત્ત્વં તયોરગ્ર જીવાત્મપરમાત્મનો: ।

સમસ્તનષ્ટસંકલ્પઃ સમાધિરભિધીયતે ॥

બ્રહ્માકારમનોવૃત્તિપ્રમાણોઽહંકૃતિ વિના ।

સંપ્રજ્ઞાતસમાધિઃ સ્યાદ્ધ્યાનાભ્યાસપ્રયત્નતઃ” ॥

મહાવાક્યપરમાવલિ.

‘જીવાત્માનું અને પરમાત્માનું (સમિચ્છાદાનન્દત્વે કરી) જે સમત્વ-એકત્વ-અવશેષ રહે છે, અને સમસ્ત નષ્ટ થયા છે સંકલ્પ જેમાં (જે અવસ્થામાં) તે સમાધિ કથાય છે. ડહાદિમાં અહંકૃતિ વિના ધ્યાનના અભ્યાસના પ્રયત્નથી બ્રહ્માકાર મનોવૃત્તિનો પ્રભાવ હોય તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે.’

સમાધિસ્થ યોગીએ સમાધિએકરી શુદ્ધ થયેલા અન્તઃકરણની નિશ્ચરણવૃત્તિવતે પરમાત્માને અનુભવતાં, જે અનુપમ દૃષ્ટિને પોતે પામે છે, તેના મુખવિષે શ્રીમદગવદ્ગીતાના ૬ ઠા અધ્યાયમાં ગાયું છે કે:—

“સુષમાત્યન્તિકં ચત્તદ્વદ્વિમાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

ઘેષ્તિ યગ્ર ન ચૈવાઽયં સ્પિતધ્વલસિ તત્ત્વતઃ” ॥ ૬-૨૧ ॥

‘એ જે ‘આત્યન્તિક’ નામ અનન્ત મુખ (તે અવિપયજનિત હોવાથી) ઇન્દ્રિયોની પાર માત્ર બુદ્ધિએ જ મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય છે; અને જે સમયે એ (આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત એવો વિદ્વાન એ મુખને) અનુભવે છે તે સમયે તત્ત્વસ્વરૂપથી તે ચક્ષુતો જ નથી.’

૧ ‘મહાવાક્યપરમાવલિ’ શ્રીવામુરેવેન્દ્રસરસ્વતીના સિખ્ય રામચન્દ્રેન્દ્રસરસ્વતીએ પ્રણિત છે. તે ઉપર ‘કિરણાવલિ’ નામિકા ટીકા તેના જ મુક-બાન્ધવ પ્રાદ્યપોથી દુના છે.

“તમસ્તમઃકાર્યમનર્થજાલં ન દૃશ્યતે સત્યુદિતે દિનેશે ।
તથાઽદ્વયાનન્દરસાનુભૂતૌ નૈવાસ્તિ વન્ધો ન ચ દુઃસ્વગન્ધઃ” ॥
શંકર. વિ. ચૂ. ॥ ૨૨૦ ॥

‘દિનેશ-સૂર્ય-ઉદિત થયે સતે (તેના પ્રકાશમાં) તમ-અન્ધકાર-
અને તે તમના કાર્યરૂપ અનર્થના જાલ (ભયભ્રાન્તિ આદિ કયાં ગયું
એ) દેખાતું જ નથી, તેમ અદ્વયાનન્દના (પરમાત્માના) રસની
અનુભૂતિમાં-અનુભવમાં-અન્ધ કે દુઃખનો ગન્ધ પણ છે જ નહિ.’
સમાધિસ્થ યોગીના આત્માની પરમાત્માવિષયે એકતા થાય
છે એમ કહેવાનો ફલિતાર્થ આવો છે કે:—

‘જડને-મૂર્ખને-કેવલ દેહમાં અહંબુદ્ધિ હોય છે, વિક્ષાનોને
દેહમાં અને જીવમાં અહંબુદ્ધિ હોય છે, પરંતુ વિવેકવિજ્ઞાનવાન મહા-
ત્માની અહંબુદ્ધિ (સર્વ દેહના અને સર્વ દૃશ્યના અન્તરમાં રહેલું
પરમ તત્ત્વ) સદાત્મા વા—અધિષ્ઠાન—બ્રહ્મમાં છે.’ પરમેશ્વરનું
સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં વ્યાપક, ભાગત્યાગલક્ષણુએકરી લક્ષિત, શેષ
રહેતું મનુષ્યમાંનું પરમતત્ત્વ, અધિષ્ઠાન ભાગ, અને પરમાત્મા એ
એક છે. જેને સામાન્ય રીતિએ આપણે જીવ કહિયે છિયે, તે,
વાચ્યજીવ અને બ્રહ્મ એક છે, એવી સમજ કોઈ યથાર્થ વેદાન્ત
સમજનારની હોતી જ નથી.

શ્રીભગવાન શંકરાચાર્ય વિવેકચૂડામણિમાં વહે છે કે:—

“એકયં તયોર્લક્ષિતયોર્નિવાચ્યયોર્નિર્ગતયોઽન્યોઽન્યવિરુદ્ધધર્મિણોઃ
સ્વદ્યોતમાન્યોરિષ રાજમૃત્યયોઃ કૃપામ્બુરાદયોઃ પરમાણુમૈર્વોગા”

શંકર. વિ. ચૂ. ॥ ૨૪૪ ॥

‘તે બેના-જીવાત્માના અને પરમાત્માના-વાચ્ય (અર્થ) નું

૧ વાચ્યના અને લક્ષ્યના અર્થ સમજવા સુદૃઢબુદ્ધિથી અભ્યાસ કરવો
પડે છે. પરંતુ અત્ર એમ સમજવાનું છે કે:—સર્વશક્તિ, સર્વજ્ઞતા, વિભુતા,
સ્વતંત્રતા, પરાક્ષતા, માયિતા, બંધમોક્ષરહિતતા, એ આદિ ધર્મેવાળું ઈશ્વર-
ચેતન, તે, ઈશ્વરનો વાચ્ય-અર્થ છે. અને ઉપર કહેલા ધર્મોથી વિપરીત
ધર્મે-અહંપરાક્તિ, અહંપણતા, પરિછિન્નતા, કર્મેત્તરતા, પ્રલક્ષતા, અવિદ્યા-
મોહિતતા, બંધમોક્ષતા,—એ આદિ ધર્મેવાળું જીવચેતન એ જીવનો-આત્માનો-
વાચ્ય-અર્થ છે, એ બે એક નથી.

માયાનું અધિષ્ઠાનચેતન અને માયાસહિત આભાસ તે, સર્વશક્તિ આદિ
ધર્મેવાળું ઈશ્વર છે. અને અવિદ્યા-બંધનું અધિષ્ઠાન ચેતન અને અવિદ્યાના

ઐક્ય—એકતા—નથી, પરંતુ લક્ષિતઅર્થનું ઐક્ય છે. કારણ પરમાત્માના ઈશ્વર—જીવ એ બે ઉપપદવાન ઈશ્વરાત્મા અને જીવાત્મા એ બે અન્યોન્ય વિરુદ્ધધર્મી—ધર્મવાળા—કલા છે. કારણ ઈશ્વરાત્મા સૂર્ય જેવો છે, અને તેના આગળ જીવાત્મા પતંગ જેવો છે, ઈશ્વર રાજા જેવો અને જીવ સેવક જેવો છે, ઈશ્વર સાગર જેવો છે અને જીવ કૂપ—ખાબોચિયા—જેવો છે, ઈશ્વર પર્વત જેવો છે અને જીવ પરમાણુ જેવો છે.’ પરંતુ વિરુદ્ધ ધર્મોના અંશેને દૂર કરતાં તત્ત્વમસિમાં ઉક્તા એકતા સિદ્ધ થાય છે:—

‘તત્ત્વમસિ’ ‘તે તું ધું’—એ સામવેદના ઉપદેશક મહાવાક્યવતે જે બ્રહ્માત્મૈક્ય ઉપદેશ છે તેનો તાત્પર્યાર્થ કઇંક આવો છે:— પદાર્થ દ્વિવિધ છે, (૧) આત્મા (૨) અનાત્મા. આત્મા દ્વિવિધ છે,—ઈશ્વર, જીવ. તેમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ ભેદથી એ બે—ઈશ્વર અને જીવ—પણ દ્વિવિધ છે. તેઓમાં માયા-ઉપાધિત્વેકરી અશુદ્ધ ઈશ્વર, અને અવિદ્યા-ઉપાધિત્વેકરી અશુદ્ધ જીવ, ભેદબ્યવહારના હેતુ છે. ઉપાધિત્વરહિત શુદ્ધ ઈશ્વર અને શુદ્ધ જીવ અભેદબ્યવહારના હેતુ છે. અનાત્મહેતુત્રયવિશિષ્ટ અશુદ્ધ જીવ તે અપકૃષ્ટ છે, અને અનાત્મમાયાવિશિષ્ટ સર્વ પ્રપચ્ચનો આશ્રયભૂત મર્વેનું કારણ જે ઈશ્વર એ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. એ ઈશ્વર અને જીવ એ બે ઉપપદરહિત તત્ત્વ—અતર્થાંગી—આત્મા કિંવા પરમાત્મા—એ એક જ અદ્વિતીય છે. એ તત્ત્વમસિનો પરમોત્કૃષ્ટ વિવેક સમજાયેથી જ ઈશ્વરમુરુપાર્થ સિદ્ધ થઇને કૃતાર્થ થવાય છે. એ ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્ય, જે વિકારાનૃતાધિકૃત જીવાત્મવિજ્ઞાન છે—તેનું નિવર્તક છે, અને સદાત્મૈક્યનું નિર્ણાયક છે, તેમાં જે સત્ (તે) શબ્દ છે તે સત્ વાચક છે. તે સત્, જગત્નું મૂલ છે; તે સત્-આત્મક—સર્વ છે, તે સત્, અજ અમૃત અભય શિવ અદ્વિતીય છે, તે સત્

અંશસહિત આભાસ તે, અલ્પસક્તિ આદિ ધર્મવાળો જીવ છે. ઈશ્વર નામાંથી આભાસસહિત માયા અને માયાકૃતસર્વશક્તિ આદિ ધર્મ એ વાચ્ય ભાગનો ભાગ કરેથી, જે લક્ષ્ય એકલેશ શુદ્ધ અધિજ્ઞાનચેતનભાગ રહે, તે, અને જીવનામાંથી આભાસસહિત અવિદ્યા-અંશ અને અવિદ્યાકૃત અલ્પસક્તિ આદિ ધર્મ એ વાચ્ય ભાગનો ભાગ કરે, જે લક્ષ્ય એકલેશ શુદ્ધ અધિજ્ઞાનચેતન ભાગ રહે, તે, એ બે, મૂલ એક જ ભાગ છે, તે એક જ છે. એમ સમજ છે. એને સર્વપદની ભાગભાગલક્ષણ કહે છે

છે. એવું જે તત્-સત્-તે તારો આત્મા છે. એથી તત્-ત્વમ્-અસિ (તે તું છું) એમ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પિતા ઉદાલક પુત્ર ઐતકેતુને ઉપદેશે છે. આદર્શમાં પુરુષસમ, જલાદિઓમાં સૂર્યોદિસમ, પ્રતિબિંબરૂપેકરી, કાર્યકરણસંઘાતરૂપ શરીરમાં પ્રવેશિત સત્આત્મા તેને, એ સંઘાતમાંથી પ્રવિભક્ત છે એમ, 'તત્ત્વમસિ'ના બોધ પૂર્વે ઐતકેતુએ જાણેલો નહિ, તે 'તત્ત્વમસિ' એજ 'સદેવાસિ' (તે જ હું છું) એમ ઐતકેતુ પિતરુક્ત દૃષ્ટાન્તોએકરી જાણે છે. અને એથી નિરુક્ત સદાત્મભાવને તે પામે છે. એવો 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યનો અપૂર્વ મહિમા છે.

પ્રસ્તાવનાન્તે નિર્દેશ્યું છે તેમ ('અહંકારાદિ ઉપાધિના) સર્વ ધર્મોને પરિત્યજીને, (મમતાના વિષય પોતાના ધનસ્ત્રીપુત્રાદિ પદાર્થો તે મારા છે એવા અભિમાનથી જે દૂર રહેવું તે રૂપ) નિર્મમ થઇને, અને દેહેન્દ્રિયાદિમાં જે (અહંભાવરહિત તે રૂપ) નિરહંકાર થઇને (બ્રહ્મપ્રાપક) બ્રહ્મિયને શરણુ જઇને (તેવા શુરુના મુખથી) 'તત્ત્વમસિ' (તે તું છું), (પરિદૃશ્યમાન) આ સર્વ સત્ બ્રહ્મ જ છે, (અનાનારૂપ નિર્વિશેષ જે બ્રહ્મ) એમાં કિંચિત્ત પણ નાના (અનેક) નથી, ઇત્યાદિ મહાવાક્યના અર્થના અનુભવજ્ઞાનથી (સ્વાત્માને) 'બ્રહ્મૈવાહમસિ' (બ્રહ્મ જ હું છું) એમ નિશ્ચય કરીને—અનુભવીને—અને નિર્વિકલ્પસમાધિએકરી—બ્રહ્મમાં અન્તઃકરણ સ્થાપીને—જે મતિ સ્વતન્ત્ર આચરે તે જ (મમે તે વર્ણુનો હો. પણ) મથાર્ય બ્રાહ્મણુ છે.'

“સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય નિર્મમો નિરહંકારો ભૂત્વા
બ્રહ્મિયં શરણમુપાગમ્ય 'તત્ત્વમસિ સર્વં સલ્લિદં બ્રહ્મ
નેહ નાનાસ્તિ કિંચન' ત્યાદિ મહાવાક્યાર્થાનુમયજ્ઞાનાત્
બ્રહ્મૈવાહમસીતિ નિશ્ચિત્ય નિર્વિકલ્પસમાધિના
સ્વતન્ત્રો યતિશ્ચરતિ.....સ બ્રાહ્મણઃ” ॥

મહાવાક્યરત્નાવલિ, જીવન્મુક્તિવામ્ય.

એ જ ઇક્તાના વિવેકવિચારનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અન્ય સ્થલે છે. તહિ અપિ શંકર વદે છે કે:—

“દેહબુદ્ધ્યા તુ દાસોઽહં જીવબુદ્ધ્યા ત્વદંશકઃ ।
આત્મબુદ્ધ્યા ત્વમેવાહમિતિ મે નિશ્ચલા મતિઃ” ॥

‘હે પરમેશ્વર! મારી દૃઢબુદ્ધિએ તો હું (તારો) દાસ છું, જીવબુદ્ધિએ તારો અંશ છું, અને આત્મબુદ્ધિએ તું જ (તે) હું છું. એવી મારી નિશ્ચયા મતિ છે.’

પરુપદી નામે સ્તોત્રમાં વેદાન્તાચાર્ય શંકરભગવાન પરમેશ્વરને સંબોધે છે કે:—

“સત્યપિ મેદાપગમે નાથ તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તરજ્ઞઃ ક્વચન સમુદ્રો ન તારજ્ઞઃ” ॥

‘હે નાથ! ભેદનો નાશ થયે સતે પણ, હું તારો છું. તું મારો નથી; કેમકે સમુદ્રનો જ તરંગ છે; પરંતુ કહિં પણ તરંગનો સમુદ્ર નથી.’

જીવની અને પરમેશ્વરની એકતાનિયમે મહાત્માઓની એવી ઉત્તમોત્તમા પ્રમિતિ છે. અજ્ઞાનીઓ તેમાંથી અન્યથા અર્થ કરી તેનો દુરુપયોગ કરે તેથી સમજીઓએ ભ્રમિત ન થવું.

એમ સર્વોપરિ ભાગમાં અહંબુદ્ધિ કરેથી સર્વ પ્રકારે ઉત્કૃષ્ટ-રીતિએ વર્તવાની સદ્ભિમાનપૂર્વક વૃત્તિ થાય છે. અને નીચ અભિમાન કરતાં એ ઉચ્ચ અભિમાન બહુ લાભકારક છે. જે-ઓનો ચિત્તજગત્તિ છૂટી જઈ, જેઓને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું હોય છે, તેઓ જ, એવું ઉચ્ચસદ્અભિમાન ધરવાને યોગ્ય છે. તેવા જ્ઞાની સદા ઉત્કૃષ્ટતાએ અવહારમાં વર્તતા પ્રતીત થાય છે, એટલું જ નહિ કિન્તુ તેવા અદ્ભુત, પરમપાવની અદ્ભુત વૃત્તિને વર્ધમાના તથા પરિપક્વા કરી સદ્અક્ષતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ સત્યરૂપ ધન્ય છે; અને તે જ સર્વ વન્ધ્ય છે. કેવલ અજ્ઞાની વાર્તાઓ કરાથી ફલ નથી એટલું જ નહિ કિન્તુ, શંકર ભગવાન અપરોક્ષાનુભૂતિમાં વહે છે તેમ:—

“કુન્દલા પ્રણયાર્તાયાં વૃત્તિદીનાઃ સુરાગિણઃ ।

તેષ્વજ્ઞાનતમા નૂનં પુનરાયાન્તિ યાન્તિ ચ” ॥ ૧૩૨ ॥

‘અજ્ઞાની વાર્તામાં જેઓ કુશલ છે, પણ જેઓ વૃત્તિદીન છે, (જેઓની વૃત્તિ અક્ષમાં નથી) અને જેઓ સગી છે, તેઓ તો અજ્ઞાનતમ છે, નામ અજ્ઞાનીઓથી પણ બહુ અજ્ઞાની છે; એ નિશ્ચય છે. અને વારંવાર તેઓનું આવવું જવું—જન્મમરણ—યથા કરે છે.’

તે જ મહાત્મા વિવેકચૂડામણિમાં પણ વહે છે કે:—

“न गच्छति विना पानं व्याधिरौषधशब्दतः ।

विनाऽपरोक्षानुभवं ब्रह्मशब्दैर्न मुच्यते ॥ ६४ ॥

अकृत्वा शत्रुसंहारमगत्वाऽखिलमूश्रियम् ॥

राजाहमिति शब्दान्नो राजा भवितुमर्हति" ॥ ६६ ॥

જેમ ઔષધના પાન વિના કેવલ 'ઔષધ' એ રાષ્ટ્રથી રોગ જતો નથી; તેમ અપરોક્ષ અનુભવ વિના કેવલ બ્રહ્મરાષ્ટ્રોએ કરી મુક્ત થવાતું નથી. શત્રુનો સંહાર કર્યા વિના, અને સર્વભૂમિની શ્રીને પામ્યા વિના, 'હું રાજા છું' એવા રાષ્ટ્રથી (જેમ હોઈ) રાજા થઈ શકવા યોગ્ય નથી.' (તેમ રાગદ્વેષાદિ રિપુને જીત્યા વિના, અને વિવેકવિરાગાદિ જ્ઞાનની સંપત્તિનું સંપાદન કર્યા વિના, માત્ર 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' એ વાક્ય કહ્યાથી બ્રહ્મમાં એકતા પામવા યોગ્ય હોઈ કદાપિ થતું નથી.) જેમ મુવેદના ઔષધે કરી રોગની નિવૃત્તિ થયે રોગાર્તને સ્વસ્થતા થાય છે, તેમ બ્રહ્મવિદ્યાપ્રકાશક પરમહારુણિક આચાર્યના ઉપદિષ્ટ વાક્યે કરી ઉત્થિતા અદ્વૈત-વિદ્યાથી દ્વૈતની નિવૃત્તિ થઈ પ્રતિબંધનો પ્રધ્વંસ થયે (અધિકારી-ને) સમસ્ત અનર્થતા નિરસ્તા થઈને સ્વભાવભૂતા પરમાનન્દતા, સ્વાસ્થ્યે કરી, અભિવ્યક્તા થાય છે. અને યથાર્થવિજ્ઞાનસમકાલે મુક્તિ, એ તો વેદાન્તનો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે. એમ પ્રાપ્તિવિવેક મુક્ત થયેલ બ્રહ્મવિદ જીવન્મુક્ત વદાય છે.

પ્રારબ્ધયોગે ત્યાંમુધી આયુષ્ય હોય ત્યાંમુધી એવા મહા-
પુરુષોનાં શરીર રહે છે, અને તેના પરપ્રેરિતવત્ વ્યવહાર આલે
છે, પરંતુ તેઓની વૃત્તિ પ્રાયશઃ બ્રહ્મમાં જ નિમગ્ના થઈ રહે છે.

વિવેકચૂડામણિમાં શંકર વહે છે કે:-

“विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि ।

तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते" ॥ ५६५ ॥

‘સૂર્યના પ્રકાશમાં જેમ વિલક્ષણુ અંધકાર નારા પામે છે, તેમ જ બ્રહ્મમાં આ સર્વ દૃશ્ય (દેખાતા જડપદાર્થો) અત્યંત નારા પામે છે.’ (અત્ર ‘નારા’ નામ ક્ષય થઈ દૃશ્યદ્વૈતાનું અદર્શન નહિ, કિન્તુ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ,—બાધ—એવો અર્થ છે.) અર્થાત્ એમ જ્ઞાનીની જ્ઞાનમયી દૃષ્ટિ બ્રહ્મમય જગત્ દેખે છે.

જે મહાત્માઓ જીવતાં જ બ્રહ્મજ્ઞાનનું મુખ્ય ભોગવે છે, તે જીવન્-મુક્ત ભણાય છે. તેઓનાં અસાધારણધર્મરૂપ લક્ષણ વિરેક-ચૂદામણિકારે આવાં વધાં છે:—

“વર્તમાનેऽપિ દેહેऽસિન્ છાયાવદનુવર્તિતિ ।

અહંતામમતાઽભાવો જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

અતીતાઽનનુસન્ધાનં મવિપ્પદવિચારણમ્ ।

ઔદાસીન્યમપિ પ્રાપ્તં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૩ ॥

બ્રહ્માનન્દરસસ્વાદાસકચિત્તયા યતેઃ ।

અન્તર્યહિરવિજ્ઞાનં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્” ॥ ૪૩૮ ॥

‘છાયાવત્ અનુવર્તતા આ વર્તમાન સરીરમાં પણ અહંતા અને મમતાનો અભાવ એ જીવન્-મુક્તાનું લક્ષણ છે. જે ભૂતકાલમાં ગયું તેનું અનુસન્ધાન નહિ; અને જે ભવિષ્યત્ કાલમાં થવાનું તેનું વિચારણુ (ચિન્તા) નહિ; અને જે (વર્તમાનકાલમાં) પ્રાપ્ત થયું છે તેવિષે હિંદાસીનતા; એ જીવન્-મુક્તાનું લક્ષણ છે. બ્રહ્માનન્દના રસના સ્વાદમાં આસક્ત ચિત્તતાએકરી યતિનું અન્તરૂનું તથા બહિરૂનું અવિજ્ઞાન—વિશેષે ન બાહ્યનું—એ જીવન્-મુક્તાનું લક્ષણ છે.’ અર્થાત્ જીવન્-મુક્તાની વૃત્તિ અનુપમ બ્રહ્માનન્દમાં જ રમ-માણા થઈ રહે છે.

મહાવાક્યરત્નાવલિમાં રામચન્દ્રેન્દ્ર સંમદે છે કે:—

“દેહત્રયાતિરિક્તોઽહં શુદ્ધચૈતન્યમસ્મ્યહમ્ ।

બ્રહ્માહમિતિ યસ્યાન્તઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥

યસ્ય દેહાદિકં નાસ્તિ યસ્ય બ્રહ્મેતિ નિશ્ચયઃ ।

પરમાનન્દપૂર્ણો યઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ” ॥

‘(સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-કારણ એ) દેહત્રયથી ‘અતિરિક્ત’—નૂરો-હું હું; શુદ્ધચૈતન્ય હું હું; જેના અન્તરૂમાં—હૃદયમાં—હું પ્રજ્ઞ (હું); એવી (અખણકારી વૃત્તિ સદા રહુરે છે); તે જીવન્-મુક્ત વદાય છે. ‘જેનાં દેહાદિ (ત્રયમ્ દેહાદિત્વેકરી) નથી; (કિન્તુ સર્વદેશ્ય પ્રપચ) પ્રજ્ઞ છે એવો છે નિશ્ચય જેનો; અને જે પરમાનન્દ પૂર્ણ છે; તે જીવન્-મુક્ત કથાય છે.

આત્મવિધાના પ્રસિદ્ધ કલ્પવિષયે શંકર વરે છે કે:—

“નિગૃહ્ણિતિઃ પરમા તૃપ્તિરાનન્દોઽનુપમઃ સ્વતઃ ।

દષ્ટદુઃશોભ્યનુલ્લેગો વિદ્યાપાઃ પ્રસ્તુતં ફલમ્” ॥ ૪૨૧ ॥

‘નિવૃત્તિ અને પરમા તૃપ્તિ, સ્વતઃ અનુપમ આનન્દ અને દૃષ્ટિઓમાં ઉદ્વેગ નહિ, એ વિદ્યાનું—આત્મજ્ઞાનનું—પ્રસ્તુત (વખાણુ-યલું) ફલ છે.’

એવા અસંસકત જીવન-મુક્ત મુનિનું—યોગીનું—બ્રહ્માકારવૃત્તિમાંથી ઉત્થાન થાય છે ત્યારે પણ તેના વ્યવહાર અતિશુદ્ધ હોય છે. શંકર વદે છે કે, જ્ઞાનીને નિન્દિત કર્મનો તો અસંભવ જ છે.

“યત્કૃતં પ્રાન્તિવેલાયાં નાનાકર્મ જુગુપ્સિતમ્ ।

પદ્માષ્ટરો વિવેકેન તત્કથં કર્તુમર્હતિ” ॥ ૪૨૨ ॥

જા. વિ. જુ.

‘પ્રાન્તિવેલામાં જે નાનાપ્રકારનું નિન્દિત કર્મ કર્યું હોય, તેવું કર્મ કરવા, પછી વિવેકયુક્ત મનુષ્ય કેમ યોગ્ય થાય! ન જ થાય.’

યથાર્થ જ્ઞાનીઓ એમ નિષિદ્ધ કર્મ નથી જ કરતા એટલું જ નહિ, કિન્તુ તેઓ પાછા કર્મના ફલનો ત્યાગ રાખી, નિષ્કામ થઈ, પરોપકારનાં અનેક કર્મો કરે છે. અને તેમ કરવું જ જોઈયે એમ શ્રીકૃષ્ણભગવાનની આજ્ઞા છે. ગીતાના અષ્ટાદશાધ્યાયમાં તેઓ આજ્ઞા કરે છે કે:—

“एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्” ॥ગીતા॥૧૮-૬॥

‘હે અર્જુન! (કર્મોમાં) સંગને—આસક્તિને—અને ફલોને ત્યાગીને, એ સર્વ કર્મો પણ કરવા યોગ્ય છે. એવું મારું નિશ્ચિત ઉત્તમ મત છે.’ કારણ કે—

“न हि देहमृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ॥ગીતા॥૧૮-૨૧

‘દેહાત્મભાવસહિત પુરુષે—દેહધારણકરનારે—અશેષ (સર્વ) કર્મોને, ત્યાગવાં શક્ય નથી. એથી જે કર્મોના ફલોને ત્યાગી છે, તે જ ત્યાગી કહેવાય છે.’ એવું નામ જ સન્યાસ છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રનું વક્તાની ઇચ્છારૂપ તાત્પર્ય, કર્મનો ત્યાગ કરાવવામાં નથી, પરંતુ આપણામાં આનન્દભાગનું તિરોધાન છે, તે તિરોધાનનો નાશ થઈ, સચ્ચિદાનન્દનો આવિર્ભાવ કેવલ જ્ઞાનથી જ થાય છે, એવું અનુભવાવવામાં છે. એક વાર જેના હૃદયનો ચિત્ત-અગ્નિ છૂટી જઈને યથાર્થ અપરોક્ષજ્ઞાન જેને થયું છે તે, જનક,

રામચન્દ્ર, વસિષ્ઠ, કૃષ્ણ, આદિ મહાત્માઓને યથાશક્તિ અનુસરી ગમે એવાં મહત્સત્કાર્યો કરે, પરંતુ તેને પછી ભાધ આવતો નથી. ‘અધિકર્તા અકર્તોન્તરૂ’ એવી સ્થિતિમાં વિહરતો તે પ્રવાહપતિત-કાર્યો નિઃસંગ રહી કર્યા કરે છે, અને સગદ્વેષાદિએ લેપાતો નથી. પરંતુ એ સ્થિતપ્રજ્ઞની દશા અતીવદુર્લભા છે.

ઉપદેશસહસ્રોમાં શંકરભગવાન વહે છે. કે:-

“ક્ષીરાત્સર્પિયંયદ્દૃશ્ય ક્ષિતં તસ્મિન્નપૂર્વવત્ ।

ચુક્ષ્યાદેર્ઘસ્તયાઽસત્યાન્નદેહી પૂર્વવદ્ભવેત્ ” ॥

‘જેમ દૂધમાંથી (યથાવિધિ ક્રિયા કરીને) ઘૃત કઢાડીને પછી તેમાં (છાશમાં) જ નાખ્યું, તો તે પૂર્વવત્ થતું નથી. (તેમાં રહ્યા છતાં તેમાં ભળી વિકાર પામતું નથી) તેમ (યથાવિધિ જ્ઞાને કરી) બુદ્ધિ આદિને બાળુનાર દેહી, બુદ્ધ્યાદિ અસત્યથી (જુદો કહીકાઈ પછી અસત્ સંસારમાં નખાય તો) પૂર્વવત્ (વિકારી-અભિ-માની) થતો નથી. અર્થાત્ તે પ્રારબ્ધ કર્મના યોગે સંસારમાં રહી, સત્કર્મો કરે છે તોપણ તે કર્મોમાં લેપાતો નથી.

સિદ્ધાન્ત તો ઉપર પ્રમાણે છે. પરંતુ એ મહાજ્ઞાન સંપાદનકર્તા સર્વેની દૃઢતા અને શક્તિ સમાના નથી હતી. તેથી કેટલાક તે ઉત્તમ જ્ઞાનને પોતાની મલિનતાથી ઝાંખું કરી તેનો દુરુપયોગ કરે છે. તેવા વિપરીત સંભવથી રક્ષણ થવા સારૂ કેટલાક યોગીઓ, -યોગ્ય અધિકારી વિના તે ઉત્તમ જ્ઞાન કલદાત્ થતું નથી એમ માની, -સંસારીને અધિકારી ગણુતા નથી. વિરક્તને જ જ્ઞાનના અધિકારી ગણે છે, અને અપરોક્ષજ્ઞાન સંપાદન કરેથી તેવા જ અધિકારીઓ મુક્તિ પામે છે એમ ગણે છે.

એમ અધિકારીવિષે તથા જ્ઞાનીવિષે બે પક્ષ છે. પંચદશીકાર વિદ્યારણ્યસ્વામી જેવાનો આમ આશય છે:-પ્રથમ જ્ઞાન થતું એ અધિકાર વિના થતું નથી. એ દુર્લભા મુખદા જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, મહાપુરુષ, અત્યન્ત પ્રયાસ, અને વિશાલબુદ્ધિ દોષ છે તો જ થાય છે. પણ જ્ઞાનસમકાલ મુક્તિ થાય છે. પછી અવશેષ પ્રારબ્ધ ભોગવતાં બચકાર કરે, વા, ન કરે અને વિરક્ત રહે. એ બેમાંથી એકે દૃઢ અપરોક્ષને બાધકર્તા નથી. શંકરાનન્દ આદિ યોગીશ્વરોનો આમ આશય બહુાય છે:-જ્ઞાનીને પ્રવૃત્તિ વા બચકાર ધરતો

નથી. તેણે તો નિવૃત્તિમાં રહી જીવન્-મુક્તિના વિલક્ષણ અતિશય સુખમાં જ રહેવું યોગ્ય છે. ઇત્યાદિ.

ઉત્તરપક્ષીય કહે છે કે,—વિદ્યારણ્યસ્વામી પૂર્વાશ્રમમાં રાજ્ય-કાર્યભારી હતા. તે પૂર્વાનુરાગથી તેઓનું મત એમ છે, પરંતુ તે સર્વને કલ્યાણકારી નથી. ઇત્યાદિ. પ્રથમપક્ષીયો શંકરાનન્દાદિ-વિરે પણ એવું જ કારણ દર્શાવે છે કે,—તેઓ વિરક્ત હોવાને લીધે તેઓનો પ્રવાહ પૂર્ણવિરક્તતા તથા સમાધિસુખ પ્રતિ છે. પરંતુ જ્ઞાન થયા પછી તેહ અવશેષપ્રારબ્ધને ભોગવે, તેમાં લોકસંબ્રહ્મણ્ય સત્કર્મ કરી લોકોપકાર કરવો એ જ્ઞાનને બાધકર્તા નથી. ઇત્યાદિ.

સુજ્ઞ ગોકુલજીભાઈને શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામીનું મત પ્રસ્તુત દેશ-કાલાધિકારને અનુકૂલ લાગતું અને કહેતા કે:—‘જે કોઈ મનુષ્ય દ્વાર્યવધિ ધન કમાય એટલે તે ધનવાન તો કહેવાય જ. પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરી સુખ ભોગવવું એ જૂદી વાર્તા છે. તેમ ગમે તે અવસ્થામાં અને આશ્રમમાં જ્ઞાન થયું એટલે તે જ્ઞાનવાન કહેવાય. પછી તે જ્ઞાનથી જીવન્-મુક્તિનું સુખ ભોગવવું એ જૂદી જ વાર્તા છે. તે ધર્માર્થે ભોગવાય તો ભાગ્ય પૂરું ગણાય. પરંતુ તે કારણથી જ્ઞાન નથી એમ ન કહેવાય.’ ઇત્યાદિ.

આગળ સુજ્ઞ ગોકુલજીભાઈએ લિખિત પત્રો આવશે તેઓ-માં એ પ્રસંગોની પણ ચર્ચા છે. તેમાં તેઓનો પક્ષ અને આશય પૂર્વોક્ત પ્રકારનો છે, એ વાચકોએ લક્ષમાં રાખવાથી તેઓનું તાત્પર્ય સમજવું સુગમ થશે.

આ ઉપોદ્ધાતની સમાપ્તિ કરતાં સૂચવવું જોઈએ કે આત્મ-જ્ઞાનનું એવું પરમ માહાત્મ્ય છે, કે તે પામનારના મહાન્ સુખનો અવધિ નથી. શ્રીકૃષ્ણ વહે છે કે:—

“યં લઙ્ઘ્યા ચાપરં લામં મન્યતે નાધિકં તત્તઃ” ગી૦ ૬-૨૨

(સમાધિપરિશુદ્ધ અન્તઃકરણે પરમચૈતન્ય જ્યોતિઃસ્વરૂપ-સન્નિવિદાનન્દ-પરમાત્માને અપરોક્ષ અનુભવીને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત વિદ્વાન) જે આત્મલાભને પામે છે, તેથી અધિક ‘અપર-લાભ’—લાભાન્તર—છે, એવું તે માનતો નથી. એ સુખ એવું અકથ-નીય છે કે અન્તે,—શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ—યદ્દં વિરમાય છે. અને તે સુખના અનુભવી કૃતકૃત્ય થઈ, ‘ધન્ય, ધન્ય, ધન્ય’ એવા વાંદને પાત્ર થાય છે.

એ ઉત્તમોત્તમ વિષય એવો મનોરમ છે કે, લખતાં અતિ-સંક્ષેપ કરવાનો સંકલ્પ હતો તેપણુ પ્રમાણમાં અતિ વિસ્તર-નો દોષ આવે એટલો વધ્યો છે તેથી અત્ર જ વિરમતું થાય છે.

પ્રકરણ ૮.

રા. રા. ગોકુલજીમાદ રાજકોટની રાજસભામાં વક્તા રૂપે.

વિક્રમ સંવત્ ૧૯૨૩ નું વર્ષલઘને આવે પાછો પૂર્વ પ્રસ્તુત વિષય પકડિયે. ખુ. નંવાળસાહબના અભિલાષપ્રમાણે રા. રા. ગોકુલજી-ભાઈના પ્રયત્નથી મે. આપુમિયાંસાહબને યુવરાજપદે સાર્વભૌમ-રાજ્યે માન્ય કર્યો, એ વાર્તા પૂર્વે કહી છે. એ સંબન્ધમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ કર્નલ કીટિંગને એવે અવસરે અને એવે પ્રકારે અલ્પવર્ણના કરી હતી કે તેનો વિસ્થાપ દ્વેષાદ્ય થયા વિના રહે જ નહિ. એ વર્ષના કાર્તિકમાસની પૂર્ણિમાને દિને રાજકોટમાં એક સભા ભરી એ સંબન્ધિ કલકત્તેથી આવેલું નિર્ણયપત્ર વાચવા-નો કર્નલ કીટિંગે ઠરાવ કર્યો; અને ખુ. નંવાળસાહબને રાજ-કોટમાં પદધારવા નિમન્ત્રણ મોકલ્યું. જૂનાગઢના સર્વ રાજમંડલને લઈને ખુ. નંવાળસાહબ રાજકોટ પદધાર્યા. ત્યાં એક ભવ્યસભા મળી; તેમાં તે નિર્ણયપત્ર વાચાયું. એ રીતિ નવી હતી તેથી એ પત્રનું ભાષાન્તર વાચતાં એક મહોટા સરકારી અધિકારીને સભા-ક્ષોભ થયો. પછી તેનું ઉત્તર રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ ખુ. નંવાળ સાહબની વતી આપ્યું. શ્રોતૃજનો સમક્ષ કથાવાર્તા કહેવાનો તેઓને પરિચય હતો તેથી, તેઓને સભાક્ષોભ ન થતાં તેઓ બહુ છટાથી બોલી શક્યા, તેઓનું વક્તૃત્વ સાંભલી યુરોપીય અને દેશીય સભાસદો સાનન્દ્યાશ્ચર્ય પામ્યા; અને કરતાલનાદથી તેઓએ રા. રા. ગોકુલજીભાઈને વધાવ્યા. રા. રા. ગોકુલજી-ભાઈના પ્રતાપની પ્રશંસા થવા માડી. અને લોકો તેઓમાં બહુ શુભો જોવા લાગ્યા.

રા. રા. ગોકુલજીમાદનું સુંવદ્માં જાગમન.

‘એ જ વર્ષના પૌષમાસમાં સુંબઈના તે વેલાના ગવર્નર, સર બાર્નેલ ક્રીચર, વેરાવલ પદધાર્યા. ત્યાં કર્નલ કીટિંગે રા. રા. ગો-

કુલજીભાઈવિષે બહુઉચ્ચ મત દર્શાવી તેઓને ગવર્નરસાહબ સાથે મેળવ્યા. મુરાદપૂર્વસ્થાનના મુખ્ય અધિકારી રા. રા. ગોકુલજીભાઈનો ભવ્ય આકાર, તેઓની મુખમુદ્રા ઉપરિ રમી રહેલી કુલીનતા અને સ્મિતતા, અને વિરાજતી સુ-જનતા, મહત્તા, વિદ્વતા, તથા ગ્રહવર્ચસ, અને તેઓનો શિષ્ટાચાર અને વિનય, બહુમૂલ્યવસ્ત્રો તથા વેશ, એ આદિ આકર્ષક પ્રભાવ જોઈ જાણી સર આર્ટલ ક્રીયર બહુ પ્રસન્ન થયા; અને તેઓને મુખ્ય આવવાનું આમન્ત્રણ કર્યું. કર્નલ કીટિંગની તો પ્રથમથી જ ઇચ્છા હતી કે તેમ થાય. તેમાં વળી ભાવનગરના ગત ઠાકુર-સાહબને K. C. S. I. 'નાઈટ કમાન્ડર ઑફ ધી સ્ટાર ઑફ ઇન્ડિયા'નું માનદ રાજચિહ્ન મળવાનું હતું તેથી ક. કીટિંગ પોતે પણ મુખ્ય જવાના હતા. એ આદિ અનુકૂલ પ્રસંગને લીધે મુખ્ય જવાનો વિચાર રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ સ્વીકાર્યો.

સુસલભીન વર્ગમાંથી વઝીર એમખલાવદીનભાઈ અને ખાન-બહાદર સાલેહુદ્દી ખાન સાલમ એ બે ગૃહસ્થો જૂનાગઢ રાજ્યના સ્તંભ છે. એ ઉભય સરદારો સાથે રા. રા. ગોકુલજીભાઈને સારાં સ્નેહમમતા હતાં. તેઓ બંને રા. રા. ગોકુલજીભાઈના એક બે શુણ્ણને તો અચ્છી રીતિએ જાણી તે સારૂ તેનાઉપર 'દિદા' હતાં. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને જમાદાર સાલેહુદ્દી બંને વિક્રમાદિત્ય સં. ૧૯૨૩ ના માધમાસમાં મુખ્ય આવ્યા. પ્રથમ રા. રા. ધીરજલાલ મથુરાદાસ વકીલના ઘરમાં ઉતર્યા, અને પછી 'ગ્રાન્ટરોડ રહેશન'ની પાસે અબદુસતારના બે બગલા છે, ત્યાં ઉતારો રાખ્યો. એ સમયે ઉદાર ધીરજલાલે તેઓની આગતાસ્વા-ગતા કરેલી તેની ઉભય ગૃહસ્થો બહુપ્રશંસા કરતા. રા. રા. પ્રાણુ-લાલ મથુરાદાસ એ વર્ષમાં મુખ્યમાં હતા. તેઓ એ બંને પ્રવાસી ગૃહસ્થોના દર્શક (જૂઞિયા) થયા. ગવર્નરસાહબ ભણીથી પણ તે-ઓની સારી આગતાસ્વાગતા ચર્ચા હતી. સરકારી સર્વ સ્થલોના ઉપરિઓઉપર પત્રિકાઓ લખી આજ્ઞા કરી હતી કે, એ બે પ્રવાસી ગૃહસ્થોને માનપૂર્વક મળી જોવા યોગ્ય હોય તે સર્વ દેખાડવું. તે બે પ્રવાસીઓએ ત્રણ માસ રહી મુખ્યમાંનાં જોવા યોગ્ય સ્થલો સારી રીતિએ જોયાં; અને સભાવિત ગૃહસ્થો સહ સમ્મિલન કર્યું. પ્રખ્યાત કરશનદાસ મૂલજી થોડાક જ માસઉપર વેરાવલ ગયા

હતા. ત્યાં તેઓને જૂનાગઢસંસ્થાનભણીથી સારો સત્કાર થયો હતો; તથા તેઓને એ સંસ્થાનમાં કોઈ જગ્યા આપી રાખવાની સૂચના પણ ગવર્નરસાહેબભણીથી થઈ હતી. એ આદિ કારણથી જૂનાગઢના એ મુખ્ય અધિકારીઓની આગતાસ્વાગતા કરી પ્રતિમાન દેવા સાથે એક ગૃહસ્થની વાડીમાં મુંબઈના સારા સારા અંગણુય ગૃહસ્થોને રા. કરશનદાસે આમન્ત્રણ કર્યાં. ત્યાં સારો મેળો થયો અને પરસ્પર મળી સર્વ સંમુદાય પ્રસન્ન થયો.

રા. રા. પ્રાણુલાલજી જ્યારે જૂનેગઢ હતા ત્યારે મુંબઈની બુદ્ધિવર્ધકસમાવિષેની વાતો રા. ગોકુલજીને બહુવાર તેઓએ કહેલી. અને તેની પ્રશંસા પણ કરેલી. એ પ્રસંગ ગોકુલજીભાઈના મનમાં રકુરી રહ્યો હતો. વિધાના ઉપાસકોને એક રથલે મળી તેઓનો વાગ્ધિમોહ સાંભળવાનો આદર રા. રા. ગોકુલજીભાઈને સર્વ કરતાં અધિક હતો. પરંતુ વિધાનું ઉપાસન મૂકી કંઈ એકલી લક્ષ્મીની સેવા કરવા જતાં તે કાલે સર્વ લોક યીઝમાં આવી પડ્યા હતા. તેવેત્રા બુદ્ધિવર્ધકસમાનું કાર્ય બહુ મંદ ચાલતું હતું. એ કારણથી રા. રા. પ્રાણુલાલે તો એ વાર્તા સંભારી જ નહિ, પરંતુ પાછા જવાના દિવસ પહેલાં અન્તે ગોકુલજીભાઈએ તેઓને કહ્યું કે:—‘આપ બુદ્ધિવર્ધકસમાની વારંવાર પ્રશંસા કરતા, તેનાં તો દર્શન અમને કરાવ્યાં જ નહિ, એ આશ્ચર્ય લાગે છે.’ રા. રા. પ્રાણુલાલને ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. પોતે વાતો કરેલી તે વેલાની પુણા બુદ્ધિવર્ધકસમામાં અને આ વેલાની શુષ્કાંગી અને નિરતેજ બુદ્ધિવર્ધકસમામાં બહુ અન્તર પડી ગયું હતું. તેથી પ્રતિજ્ઞા ખેલા જેવો પ્રસંગ આવી પડ્યો. રા. રા. પ્રાણુલાલજીએ બુદ્ધિવર્ધકસમા ભરવા અને નિબન્ધ વાચવા રા. કરશનદાસ મૂલજીને કહ્યું. પરંતુ તેઓનું પણ તે વિપરીત કાલને લીધે વ્યથિત જ હતું; તેથી તેઓએ ના કહી. રા. રા. દત્તપતરામ પ્રાણુજીવન ખખખર તે સમાના મન્ત્રી હતા, તેઓને રા. પ્રાણુલાલજીએ સમા બોલાવી નિબન્ધ વાચવા આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. તેઓ તે કાલની લાલહાનિમાં બહુ ન હતા, તોપણ કોઈ બીજા વ્યવસાયને લીધે તેઓનાથી પણ કેટલાં દિવસમાં નિબન્ધ લખી, વાચાવ એમ ન હતું. તેઓએ બીજા કેટલાક સભાસદોને વિનંતિ કરી, પણ તેમાં સિદ્ધિ ન પામ્યા.

સુર ગોકુલજી અને આ લેખકના સંબંધનો આરંભ.

આ લેખક પાસે આવી મંત્રીએ સર્વ વાર્તા કહી. આ લેખક પણ તે કાલના વિભ્રમ અને વમનમાં ન હતો એમ ન હતું. તોપણ કોઈ કલ્યાણકારી માંગલિક અદ્યયોગથી તે શુભ લક્ષમાં તેણે નિબંધ લખી વાચવા સ્વીકાર્યું. પછી વિચાર કરતાં દેશીય રાજ્યના કાર્યભારી સમક્ષ ‘દેશીયરાજ્ય’ વિષયે જ કંઈ લખી વાચ્યું એ સમુચિત લાગ્યું. અને તે જ અવસરે તે લખવાનો આરંભ કર્યો. તે એક બે દિવસમાં લખાઈ રહેતાં મંત્રીએ મામાદેવી આગળના શેઠ મોતી રઘુનાથના ગૃહમાં બુદ્ધિવર્ધકલ્પમા ખોલાવી. પ્રખ્યાત વિદ્વાન્ ડાક્ટર ભાઉદાજી પ્રમુખસ્થાને વિરાજવાના હતા. તેમાં શ્રીમાન્ ગૃહસ્થો અને વિદ્વાન્ યુવકો એકસ્થ થયા હતા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને જમાદાર સાલેદ્ભાઈ થોડીવાર પૂર્વે ત્યાં આવ્યા હતા. રા. રા. પ્રાણુલાલે તેઓને બહુ ગૃહસ્થો અને વિદ્વાનો સાથે મેળવ્યા. આ લેખક સમયઉપર જ ત્યાં પહોંચ્યો તેથી પ્રથમથી મળવાનો લાભ તેને મળ્યો ન હતો. સમયસર સભાનું કાર્ય આરંભાયું. ડાક્ટર ભાઉસાહેબે ઉચોદ્ધાતમાં કેટલાંક સમયોચિત વાક્ય વદીને નિબંધ વાચવાની સૂચના કરી, એટલે નિબંધ વાચવાનું કાર્ય આરંભાયું. નિબંધ પૂરો થતાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ તથા રા. રા. ડાક્ટર ભાઉસાહેબે નિબંધ વાચનારને ગ્રન્ય લખવામાં ઉત્સાહ રહે એવા આશયનાં કેટલાંક સૌજન્યગ્રન્ય ઉત્તેજક વાક્યો કહ્યાં. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ તથા જમાદાર સાલેદ્ભાઈ સભાનું કાર્ય બેઠે બહુ પ્રસન્ન થયા, અને શ્રીમંગલવાસ કન્યાશાલા સાથે તથા શ્રીબુદ્ધિવર્ધકકન્યાશાલા સાથે રૂ. ૨૫૦૦ ઉદારતાથી ભેટઆપ્યા. સભાસદોપાસથી પછી કેટલોક ચર્ચાવિનોદ થઈ સભા વિસર્જિતા થઈ. આપણા વિદ્વાનો, આભાપણુ^૧ છે પૂર્વકારણનેનું તેને સંબંધ વહે છે. એવા પ્રકારનો સંબંધ અત્ર થયો.

૧ ‘આભાપણુ’ નામ માત્ર થોડું જોતલું, તેને સીમા કરીને-આંલીને-પછી જે થાય તે. પરસ્પરજરા બોલ્યા કે સંબંધનોનો સંબંધ-સ્નેહ-થયો ગ-ણાય છે. તે માત્ર જોતવાથી કંઈ અધિક થયે સંબંધ થયો ગણાય એમાં તો હેલું જ શું?

કલિદાસ કવિ કવે છે કે:—

“સંવન્ધમામાપણપૂર્વમાદુર્વૃત્તઃ સ નૌ સંગતયોર્વનાન્તે ।
તદ્ભૂતનાથાનુગ નાર્હસિત્વંસંવન્ધિનો મે પ્રણયં વિહન્તુમ્” ॥

રણવંશ સર્ગ. ૨-૫૮.

દિલીપ રાજા, ભૂતનાથ જે શિવ તેના અનુગને-અનુચ-રને— સંબોધી થાય છે કે,—‘હિ ભૂતનાથાનુગ ! આ-ભાષણપૂર્વકને (વિદ્વાનો) સંબન્ધ વહે છે. તે સંબન્ધવનાન્તે-અરણ્યમધ્યે-આપણુ મળેલા બેના થયો છે. એથી સંબન્ધી જે હું, તે મારા પ્રણયને-યાન્યાને-નાશ કરવાને તું અહિ નથી—યોગ્ય નહિ થઇશ.’ એ સમીચીન છે:

ચરિત્રનિરૂપ્ય સુર ગોકુલજીભાષિને અને ચરિત્રનિરૂપક આ લેખકનો એમ આકસ્મિક પ્રકારે શુભકારિવિધાદ્વારા અચિન્તિત પ્રથમ સંબન્ધ થયો. એ વિધાના રહેણુથી સંબંધ થયેલાં અન્તઃકરણુ સદા એકીભૂત રહે એ તો નિઃસંદેહ જ છે.

સજ્જનસમાગમનું માહાત્મ્ય અવર્ણનીય છે.

શ્રીભગવાન શંકર હપદેશે છે કે:—

“ક્ષણમપિ સજ્જનસંગતિરેકા મવતિ મવાર્ણવતરણે નૌકા” ॥

“ક્ષણુ પણુ સજ્જનની સંગતિ છે તે સંસારસાગરના તરણુમાં એક નૌકા-વહાણુ-છે.” એ સત્યાર્થ છે. આ લેખક એ વાક્યની સત્યતાવિષયે પ્રતિજ્ઞા અનુભવપ્રમાણુથી કરી શકે છે.

મોહમયીપુરીરથ ગોસ્વામી જીવનજી મહારાજ પોતાના ચાલકૃષ્ણચંપૂ નામક ગ્રન્થમાં પ્રબન્ધે છે કે:—

“યદ્યપિ સ્વં તદ્દૃઢ્યં નિયતં શમ્ભત્ સુવર્ણસંયોગાત્ ।

ગ્રાહ્યં સન્દિર્યજ્ઞાત્ તસ્માલ્લોકે સુસંગતિઃ યેષા” ॥

‘યદ્યપિ ‘ખ’ (આકાશ) છે તે શૂન્ય (લેવાને અયોગ્ય) છે, તથાપ તેને નિયમથી સદા ‘સુ’ વર્ણુના (‘સુ’ અક્ષરના) સંયોગથી (એટલે ‘સુખખ’ એ શબ્દ થતાં) તે સારા લોકોએ યત્નથી મહણુ-યોગ્ય થાય છે. તેથી (સિદ્ધ થાય છે કે) આ લોકમાં સુસંગતિ (‘સુ’ સાથે સંગ) એ જ યેષા છે.’

સજ્જનસમાગમના મુખ્યમોહમાનાં અસંખ્ય વાક્યામૃતો અનુભૂત કરીને અનેક મહાત્માઓ પરાયે અર્પા ગયા છે. સ્ત્રી-પુરુષોએ તેમાંથી યથારુચિ અન્તર્માંસિચીને સ્વાન્તરને દેવી કરવાં.

સુર ગોકુલજીભાઈના સત્સંગથી આ લેખકને લોકલોકાન્તરનો લાભ મળ્યો છે એટલું જ નહિ કિન્તુ અન્ય બહુ યોગ્ય ગૃહસ્થોને પરોક્ષ અપરોક્ષ તેઓના એ સમાગમથી પરંપરાથી લાભ થયા છે તેનો અલ્પાંશ અત્રે પ્રત્યક્ષ થશે.

જે મિત્રમણ્ડલનો આ લેખક એક અંશ છે, તે મણ્ડલની જે સન્તોષકારકસ્થિતિ છે, તેનું બહુ પ્રકારે પરાર્થકર્દલગુણી સુર-ગોકુલજીભાઈ પણ એક ઉપકારિ કારણ હતા.

બુદ્ધિવર્ધકસમા વિસાજિતા થયા પછી રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ આ લેખકનું અન્તઃકરણ તેઓ પ્રતિ આકર્ષાય એવાં બહુ રનેહમમતાનાં વચન કહ્યાં. અને પુનઃ મળવા આગ્રહથી વચન લીધું.

પછી બીજે કે ત્રીજે જ દિને રા. રા. ગોકુલજીભાઈને ઉતારે તેઓએ જ્ઞાતિભોજન આપ્યું. ત્યાં આ લેખકનું જવું થયું. બંગલામાં કોચ કૂચીઓ પડ્યાં હતાં ત્યાં પોતે અને રા. બક્ષી મથુરાદાસજી બેઠા હતા. ત્યાં આ લેખકનું ફરી મળવું થયું. ત્યાં બંને પૂર્વનો મમતાભાવ હોય એવા પ્રેમથી મળી તેઓએ વાતો કરવા માડી. તેઓ જૂનાગઢના કારભારી છે એ વિના, તેઓના બીજા કોઈ ગુણો વિશે આ લેખકના જાણવામાં કશું ન હતું. સામયિક વાર્તાલાપ થઈને દેશીયરાજ્યોસંબંધિની ચર્ચા પ્રથમ ચાલી. તે પ્રસંગમાં તેઓએ એક બે સુંદર સ્લોકો કહ્યા. તે ઉપરથી સમજવામાં આવ્યું કે તેઓ તો વળી શાસ્ત્રજ્ઞ પણ છે. એટલે પછી શાસ્ત્રસંબંધિ પ્રકરણ પણ ચાલ્યું.

આ લેખકને બાલકાલમાંથી જ આર્યશાસ્ત્ર જાણવા ઉપર અભિરુચિ અને તેમાં વિશેષે શંકરવાક્ય ઉપર પ્રેમ પ્રકૃતિસિદ્ધ હતાં. પરંતુ તેમાં પ્રવેશમાત્ર જ હતો. તેથી અધિક ન હતું. સત્સમાગમમાં સાંભળેલી વાર્તાઓ ભાંગી તૂટી કરતાં આવડતી. પરંતુ સુર ગોકુલજીભાઈ તો શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા. તેઓના જેવા શાસ્ત્ર-અભિજ્ઞ અને પ્રહ્લાદિદાસપત્ર, શુદ્ધસ્થોમાં દુર્લભ હોય છે. એવા એક પ્રવીણ પુરુષ પાસે આ લેખકે, જ્ઞાન ન હોવાથી, પોતાને મહો-એ ન શોભે એવી મહાન વિષયની વાતો કરી. પરંતુ પાછળથી જ્યારે સુર ગોકુલજીભાઈના જ્ઞાનવિષયે ચર્ચા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તે પ્રસંગનું સાહસ સ્મરણમાં આવતાં આ લેખકના

મનમાં લગ્નજી આવતી અને—કૃષ્ણ મુદામાનો પ્રસંગ સાંભરી આવતો. મુદામાજી કોઈને ત્યાંથી તણકુલ માગી લાવી કૃષ્ણ જેવા સંપૂર્ણરાજવિભૂતિમાન મહારાજ પાસે તે તણકુલનો ઉપહાર કર્યો ગયા હતા, અને પછી જેવું તેઓને લાગ્યું હતું; તેવુંજ આ લેખકને, સમર્થ મુક્ત ગોકુલજીભાઈના જ્ઞાનની સંપત્તિ સમીપ પોતાના વિચારોની શુદ્ધતા પાછળથી લાગી હતી. તો પણ તે પ્રસંગે મુક્ત ગોકુલજીભાઈએ એ અદ્વૈતજ્ઞાનનો પણ અનાદર ન કરતાં તેની પ્રશંસા કરી, ઉત્તેજન આપ્યું હતું; અને આ લેખકને તેની અદ્વૈતતા સમજવા દીધી ન હતી. જ્ઞાનવિષયમાં તેઓ મહાત્મા હતા. મુશીલ બક્ષી મથુરાદાસજી પણ એ વાગ્વિનોદમાં પ્રસંગોપાત્ત દારશી વાક્યો કહી સાક્ષી પૂરતા હતા. અનેક પ્રસંગો ઉપર સંવાદમાં સમય અજ્ઞાત જતો હતો. ત્યાં તેઓના બ્રાહ્મણે આવી કહ્યું કે:—‘સર્વે નાહી રહ્યા છે અને આપ પધારો.’ એ કે હેવું અમને સર્વને અભાવતું લાગ્યું. પણ સર્વ જ્ઞાતિજનને ખોટી કરવાં એ અયોગ્ય તેથી, કર્ણદ્વારા અન્તઃકરણમાં ભાવતાં લોજન સમર્પીતાં હતાં, તે મૂંઝી, રસનેન્દ્રિયના લોજનસાર ઉઠવું પડ્યું. ઉઠતાં ઉઠતાં મુક્ત ગોકુલજીભાઈ વધા કે:—“આપલો પરિચય તો માત્ર થોડા જ સમયનો છે, પરંતુ વંશપરંપરાથી આવતા આવતા પરિચય જેવો અમે માનીશું; અને તમારે પણ તેમ માની તેના નિભાવ કરવો એવી અમારી માગણી છે.”

શ્રીરામચન્દ્રદ્વારા ભવશ્રુતિ કહે છે કે:—

“લીકિકાનાં હિ સાધૂનામર્થ વાગનુવર્તે ।

ઋષીણાં પુનરાયાનાં વાચમર્થોઽનુઘાવતિ” ॥ ૧૦ ॥

ઉત્તરરામચરિત.—અ. ૧.

‘લૌકિક સાધુઓની વાણી (સિદ્ધિ) અર્થને અનુવર્તે છે—કહે છે; પરંતુ આદિ ઋષિઓની વાણીને અર્થ પાછત્ર ધાય છે,’ અર્થાત્ તેઓ જે પ્રથમ વહે છે તે, પછી સિદ્ધ જ થાય છે. ઉભયની વાણી સત્યા હોય છે પરંતુ સામાન્ય સાધુઓ થયેલા અર્થ કહે છે, પરંતુ સાત્ત્વિક ઋષિઓ જેવું પ્રથમ વહે છે તેવું પછી સિદ્ધ થાય

૧. રામચરિત.

લૌકિક સાધુઓની વાણી અર્થ પ્રતિ અનુવર્તે

પણ આદિ ઋષિઓની વાણીપ્રતિ અર્થ અનુપાયે કે

છે. સુર ગોકુલજીભાઈએ સાર્વિક વૃત્તિસમયે વહેલું એ વચન સિદ્ધ થયું છે.

લોજનોત્તર આ લેખક અનુસા માગવા ગયો. ત્યાં તેઓએ રા. રા. મણિશંકર જટાશંકર મળમુદારની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરી, અને તેઓની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવા સૂચના કરી. પોતાને નવી રીતિ-અનુસાર લખતાં આવડતું નથી એમ કહી વિનય બતાવ્યો અને કહ્યું કે-‘રા. મણિભાઈથી તમને સન્તોષ થશે. તેઓ નવી રીતિમાં વિશારદ છે.’ અન્તે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાની સૂચના કરી બહુ પ્રેમથી ભેટયા અને પછી અન્તે શોકના યોગપૂર્વક આનન્દવર્દ્ધક મહાત્માનો વિયોગ થયો.

ભાવનગરના રાવલશ્રી જસવત્સિંહજી સાથે રા. રા. ગૌરી-શંકરજી તેવામાં મુંબઈ આવ્યા હતા તેઓની સાથે પણ આ પ્રસંગે રા. રા. ગોકુલજીભાઈને મળવું થયું હતું.

સુર ગોકુલજીમાઈનું સ્વદેશગમન.

ધર્મનિષ્ઠ ગોકુલજીભાઈ નાસિકયાત્રા પણ એ વેલા કરી આવ્યા હતા. તેઓના પિતા પરમનૈષ્ઠિક સંપત્તિરામ શ્રીકાશીવિશ્વેશ્વરાદિની મહાયાત્રાએ ગયા હતા, ત્યાંથી એ જ વર્ષમાં પાછા ફરી, કંનાલી પધાર્યા હતા. તેઓના સમુખ જઈ દર્શન લેવા રા. રા. ગોકુલજીભાઈ, સુરત, ભરૂચ થઈ કંનાલી ગયા. અને ત્યાંથી પ્રથમશુર સચ્ચિદાનન્દપરમહંસ રાજપીપલા સંસ્થાનની રાજધાની નાહોદમાં વિરાજતા હતા તેઓનાં દર્શન પણ લઈ આવ્યા. સાથે રા. રા. પ્રાણુલાલજી પણ ગયા હતા. તેઓ ભરૂચથી જૂદા પડ્યા અને રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ સ્વદેશ પ્રતિ પદને ધાર્યા-પધાર્યા.

એ જ સં. ૧૯૨૩ ના વર્ષમાં ખુ. નવાબસાહેબે વંશપરપરાનો લેખ કરી ‘ગુંદાળું’ ગામ આપી રા. રા. ગોકુલજીભાઈની મૂલ્યવતી ૧૬૨૨ ના વર્ષમાં રા. રા. સામલદાસે કેટલાક પ્રશ્ન સુર ગોકુલજી-

સુર ગોકુલજીભાઈને અને રા. રા. સામલભાઈને પરસ્પર પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. તેમાં અનેક વિષયોઉપર પ્રશ્નોત્તર થતાં હતાં. તેમાં શાસ્ત્રસંબન્ધી વિષય પણ ચર્ચાતો. ત્રિ. સંવત ૧૯૨૨ ના વર્ષમાં રા. રા. સામલદાસે કેટલાક પ્રશ્ન સુર ગોકુલજી-

૧૪૮ મુજ ગોકુલજી સંપત્તિરામ આજ્ઞા તથા વેદાન્ત.

ભાઈને લખેલા તેના ઉત્તરમાં પત્ર લખ્યું છે તે નીચે અવતાર્યું છે.

મુજ ગોકુલજીમાહુલિલિત પત્રો.

“સકલગુણગુણલંકૃત રાજમાન્ય રાજશ્રી પ.

ભાઈ સામલદાસ પરમાનન્દદાસ.

ભાવનગર.

“શ્રીજીર્ણગઢથી વિ. આજ્ઞા ગોકુલજી વિ. સંપત્તિરામના પ્રણામ.

અત્ર કુશલ છે. તમારી કુશલતાનું પત્ર અમારા બે પત્રના ઉત્તર-
માં આપ્યું તે વાંચી સન્તોષ પ્રાપ્ત થયો. નિરન્તર તેમ જ લખ્યાં
કરશે, એમ આશા રાખું છું. વિશેષ-આપના પ્રશ્નનાં ઉત્તર,

આપનો પ્રથમ પ્રશ્ન. કરતણામલકવત્ સ્વરૂપનો અપરોક્ષ
નિશ્ચય થઈ ચૂક્યાનું હતું, તે માત્ર શુરુવચનપ્રમાણ અથવા
નિદિધ્યાસનથી ?

ઉત્તર. ૧ અમારી વૃત્તિથી નિદિધ્યાસનપૂર્વક અપરોક્ષ નિશ્ચય
કરેલ છે. તેમાં કશો સન્દેહ અમને નથી. એ વૃત્તિદ્વારા અપરોક્ષ
થવા સંભવ છે, એમ શાસ્ત્રકારનાં વાક્ય છે. યજ્ઞદહ્યાં તુસિદીપે

“અસ્તુ ઘોઘોઽપરોક્ષોઽત્ર મહાવાક્યાત્તથાપ્યસૌ ।

ન દૃઢઃ શ્રવણાદીનામાચાર્યઃપુનરીરણાત્” ॥ ૧૭ ॥

૧ શ્રીભાવનગરમાં રા. રા. ગૌરીશંકર ઉદયલંકર મુખ્ય કાર્યભારી
તથા રા. રા. સન્તોષરામ સેવકરામ દેસાઈ આદિ નાયરોને રાજ્યસુ-
ખન્ધ હોવાથી તેઓ જલ્દી મનવાત્ હવા અને શાસ્ત્રમાં પણ થકાણે હતા.
તેથી કેટલાક શાસ્ત્રીઓને તથા સંન્યાસીઓને આશ્ચર્ય આપી ભાવનગર
શોભાવતા. તેઓના સમાગમથી દેવાલયમાં શ્રવણ સંવાદ ચાલતાં. તે પક્ષનો
વિચાર આમ હતો કે:—સંન્યાસાશ્રમમાં પ્રવેશવા વિના આત્માનું અપરોક્ષ
જ્ઞાન થાય જ નહિ. મુજ ગોકુલજીભાઈ સ્વતઃ વિદ્વાન, અભ્યાસી, તથા વેદાન્ત-
વિદ્યાસંપન્ન હતા. તેઓની પ્રખ્યાતિને, યાત્રાર્થે આવતા સાધુ સંન્યા-
સીઓ ભાવનગર લઈ જતા. મુજ ગોકુલજીભાઈને વિચાર આમ હતો કે,—
આત્મજ્ઞાનને અને મહિર ઉપાધિને જલ્દી સંજન્ય નથી. તત્ત્વજ્ઞથી બ્રહ્માત્મક-
ત્વખોધે સુદૃઢ વિવેકવિજ્ઞાનવાન અધિકારીને જ્ઞાનદ્વારા પરમપુરુષાર્થની
મોક્ષાની-પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ભાવનગરપક્ષ હતો તે રા. રા. સામલભાઈના
અને રા. રા. ગૌરીશંકરજીના પત્રદ્વારા મુજ ગોકુલજીભાઈ પ્રતિ લખાતો.
અને તેનાં ઉત્તર મુજ ગોકુલજીભાઈ લખતા. તે પત્રો આ ચરિત્રનાં સિરો-
ભૂષણરૂપે વિરાજશે.

૨. પ્રશ્નનો આવો આશય છે કે:—પુરુષમુખથી મહાવાક્ય સાંભળીને જ માત્ર

“અહં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થબોધો યાવદ્ દૃઢીભવેત્ ॥

શમાદિસહિતસ્તાવદમ્યસેચ્છ્રવણાદિકમ્” ॥ ૧૮ ॥

“ઇત્યાદિથી એમ લાગે છે કે, -મહાવાક્યથી બોધ તો અપરોક્ષ જ થાય છે. મહાવાક્ય પરોક્ષબોધજનક નથી. પરંતુ તે અપરોક્ષ, દૃઢાદૃઢ ભાવથી જે પ્રકારનો-શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી તથા અનુભવથી-લાગે છે. ત્યાં ચિત્રદીપ પચ્ચદશીનું વાક્ય:—

“તત્રાપરોક્ષવિદ્યાસૌ વિચારોઽયં સમાપ્યતે” ॥ ૧૫ ॥

એ રીતે અપરોક્ષવિદ્યા—જે દૃઢ હોય—તેથી વિચારની સમાપ્તિ, એટલે અભ્યાસ(નો) અભાવ^૧; ને અદૃઢ અપરોક્ષઉપર એ જ અન્યકારે અભ્યાસ^૨ લખ્યો છે.

“આ જગ્યાએ એમ પણ કોઈ શંકા કરશે કે:—જે અદૃઢ અપરોક્ષ કહ્યો છે તેને જ અમે પરોક્ષજ્ઞાન કહેશું. તો તે વાત શાસ્ત્રઅનુભવ વિરુદ્ધ લાગે છે. કારણ વાક્યનું સામર્થ્ય વસ્તુઅનુસાર બોધ કરવાનું છે. વસ્તુ અપરોક્ષ છે તો વાક્યબોધ અપરોક્ષ જ હોવો જોઈએ. નહિકર મહાવાક્યતાની સ્વરૂપહાનિ આવે. અને અમને આ વાત અનુભવમાં પણ યથાર્થ આવે છે. કારણ જે અપરોક્ષ વસ્તુ, વૃત્તિએ બાહ્યેલ જોયેલ હોય તો જ તેનું અવલમ્બન દૃઢતા પર્યન્ત વૃત્તિ કરી શકે. મહાવાક્ય અપરોક્ષબોધક

જ્ઞાન થયું છે કે નિવિદિષાપૂર્વક સંન્યાસ લઈને શ્રવણ મનન તથા નિદિધ્યાસન કર્યા પછી જ બ્રહ્માત્માનું અપરોક્ષજ્ઞાન થઈ શકે છે, તેનું તમને થયું છે કે કેમ? તેના ઉત્તરનું તાત્પર્ય આવું છે કે, અપરોક્ષજ્ઞાન થવામાં સંન્યાસાદિની અપેક્ષા નથી. અપરોક્ષજ્ઞાન વિચારસહિત મહાવાક્યશ્રવણથી થાય ॥ તે જ પ્રમાણે થવામાં છે. તે વિષયે પ્રમાણ:—

“અત્ર (બ્રહ્માત્મવિષયે વિચાર સહિત એકવાર સાંભળેલ) મહાવાક્યથી અપરોક્ષબોધ હો, તથાપિ એ દૃઢ નથી. એથી (બોધની-જ્ઞાનની-દૃઢતા સાર વાક્યાર્થજ્ઞાનની વૃત્તપત્તિ અનન્તર પણ) પુનઃ શ્રવણાદિનું (આવર્તન વ્યાસ સંકર આદિ) આચાર્યોએ કહ્યું છે.”

૧ ‘અહં બ્રહ્મ’ એ વાક્યાર્થનો બોધ જ્યાંસુધી દૃઢ થાય, ત્યાંસુધી શમ-દમાદિ સાધનસહિત થઈ તે શ્રવણાદિ વારંવાર અભ્યાસે.” ૨. (વિચારજન્ય જે વિદ્યા છે તે પરોક્ષ અને અપરોક્ષ બેદે કરી જે પ્રકારની ॥) તેમાં અપરોક્ષવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થયે સતે આ (શ્રવણાદિરૂપ) વિચારની સમાપ્તિ થાય છે. ૩. વારંવાર શ્રવણાદિકના કર્તવ્યનો અભાવ. ૪. વારંવાર શ્રવણ-મનનાદિ.

છે એ ઉપર ધણો સિદ્ધાન્તગાત્રાર્ય છે. આ પ્રસંગ દુંકામાં જ હાવ લખ્યો છે. આ સ્થલમાં સકાકરનાર એ તર્ક કરી શકે છે, - એક તો વાક્ય-ન્ય બોધજ્ઞાન અપરોક્ષ (હોય તો) તે વાદે પરોક્ષજ્ઞાનનું શું લક્ષણ ? તો તેનું ઉત્તર આ જે, - ગુરુસાસ્ત્રપ્રમાણ ઉપર, વિચાર નિર્દિધ્યાસન (ક્રિયા) વિના (ક્રિયા) વિશ્વામયી તે (પ્રમાણ) માનવું (નામ) વાક્ય માત્ર લણવું, તેને જ અમે પરોક્ષ કહું છું.

“બીજો તર્ક આ જે, - અપરોક્ષજ્ઞાનને અભ્યાસ ન થયે. અને માનિયે તો એકદેશીય પ્રસખ્યાનરૂપ? સિદ્ધાન્ત યાય.

૧. અવગણની અભેદોચર અન્તઃકરણની વૃત્તિ તે વત્તજ્ઞાન કયાય છે તે વત્તજ્ઞાનથી કાર્યસદિત અજ્ઞાનની-અવિધાની-નિવૃત્તિ યાય છે તે વત્તજ્ઞાનના બે સાધન છે. ઉત્તમ અધિકારીને તો વત્તજ્ઞાનનું સાધન અવણા દિ છે, અને મધ્યમ અધિકારીને નિર્જુલ જ્ઞાનનું અદ્વિત ઉપાસન ન વત્તજ્ઞાનનું સાધન છે. તે વત્તજ્ઞાનનું કણરૂપ પ્રમાણ, ‘પ્રસખ્યાન’ નામ ‘વૃત્તિનો પ્રવાહ’ છે તે છે. ઉત્તમ અધિકારીને મનથી પશ્ચાત્ ‘નિર્દિધ્યાસન’ રૂપ પ્રસખ્યાન જ જ્ઞાનસાક્ષાત્કારનું કરણ છે. મધ્યમ અધિકારીને નિર્જુલજ્ઞાનમાં નિરન્તરવૃત્તિરૂપ ઉપાસના કહેવા છે તે જ પ્રસખ્યાન છે. નિર્દિધ્યાસનરૂપ પ્રસખ્યાનનું મૂલ મદવાવાક્યરૂપ સખ્દપ્રમાણ છે. મારું મનને જ્ઞાનજ્ઞાનનું કરણ કહે છે, અને પ્રસખ્યાનને મનનું સદ્ગરી મ્હે છે એવા અનેક મત છે. પરંતુ મુખ્ય મત આ છે -

મદવાવાક્યન્ય જ્ઞાનથી અનન્તર ‘પ્રસખ્યાન’ ની અપેક્ષા છે નહિ, કિન્તુ મદવાવાક્યથી જ અદ્વૈત જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર યાય છે અને સખ્દજ્ઞાનમાં સદ્ગરી મન છે એથી નિર્દિધ્યાસન ન્યા એકાગ્રતા સદિત મન સદ્ગરી છે, અને વેદાન્તવાક્યરૂપ સખ્દ જ લક્ષણવૃત્તિએ કરી જ્ઞાનજ્ઞાનનું કરણ છે, મન ‘કરણ’ નથી.

સાત્ત્વિકા અવણ-મનનપૂર્વક જ્ઞાનોચર પરોક્ષ જ્ઞાનના સરકારવિ સિદ્ધ એકાગ્રચિત્ત સદિત મદવાવાક્યરૂપ સખ્દ કરી અપરોક્ષજ્ઞાન યાય છે તેમ જિજ્ઞ પ્રતિજિજ્ઞના અભેદવાદમાં, જલપાત અથવા દર્પણાદિ સદ્ગત નેત્રેકરી સૂર્યાદિકોનો સાક્ષાત્કાર યાય છે, ત્યાં કેવલ નેત્રનું સૂર્યાદિકોના સાક્ષાત્કારમાં સામર્થ્ય નથી, અને કેવલ નયન વા મસિન ઉપાધિનું જલપાત અથવા દર્પણાદિનું સન્નિધાને કરી પણ સૂર્યાદિકોના સાક્ષાત્કારમાં સામર્થ્ય નથી કિન્તુ નિશ્ચલ નિર્મલ ઉપાધિ-જલપાત અથવા દર્પણાદિ-સદ્ગત નેત્રમાં સૂર્યાદિકોના સાક્ષાત્કારનું સામર્થ્ય છે તેમ સરકારવિસિદ્ધ નિર્મલ નિશ્ચલ ચિત્તરૂપી દર્પણના સદ્ગતરૂપી સખ્દેકરી જ્ઞાનનું અપરોક્ષજ્ઞાન સમને છે.

“તેનું ઉત્તર,—પ્રસંખ્યાનવાદી પરોક્ષ નામમાત્રની આવૃત્તિથી અપરોક્ષ માને છે. તેનું એ માનવું નથી.

“આવૃત્તિ (કરવા)માં પञ्चદશીનાં વાક્ય યથાર્થ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ થયેલ છે. બ્રહ્માનન્દે યોગાનન્દ નામના એકાદશ પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે:—

“યદ્યપ્યસૌ ચિરં કાલં સમાધિર્દુર્લભો નૃણામ્ ।

તથાપિ ક્ષણિકો બ્રહ્માનન્દં નિશ્ચાયયત્સૌ ॥ ૧૧ ॥

અદ્વાલુર્વ્યસની યોઽત્ર નિશ્ચિનોત્યેવ સર્વથા ।

નિશ્ચિતે તુ સહસ્તસ્મિન્ વિશ્વસિત્યન્યદાપ્યયમ્” ॥ ૧૨ ॥

અપરોક્ષાનુભૂતિનું વાક્ય:—

“બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ સદૃત્યા નિરાલમ્બતયા સ્થિતિઃ ।

ધ્યાનશબ્દેન વિખ્યાતા પરમાનન્દદાયિની ॥ ૧૨૩ ॥

નિર્વિકારતયા વૃત્ત્યા બ્રહ્માકારતયા પુનઃ ।

“વૃત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્ સમાધિર્જ્ઞાનસંજ્ઞકઃ” ॥ ૧૨૪ ॥

એ રીતે ક્ષણિકવૃત્તિ તો ધારિયે તેવારે થઇ શકે છે. એ વૃત્તિ ચિરકાલ હોવી બેઠીયે, તે કર્તવ્ય જીવન્મુક્તિના સુખની સિદ્ધિ સાર છે. અપરોક્ષાનુભૂતિ માં વહે છે કે :—

૧. ‘યદ્યપિ આ સમાધિ બહુકાલપર્યન્ત મનુષ્યેને દુર્લભ છે, તથાપિ આ (સમાધિ) ક્ષણિક થાય છે, (તોપણ) તે (સમાધિ) બ્રહ્માનન્દને નિશ્ચય કરાવે છે.

‘અજ્ઞાત અને (સર્વથા હું સંપાદીશ એવા આગ્રહવાન) વ્યસની ને છે તે આ (ક્ષણિક સમાધિને) વિષે અવશ્ય (આનન્દને) નિશ્ચય કરે છે જ. અને તેનો એકવાર નિશ્ચય કરે સતે એ મનુષ્ય ખીલ કાલમાં પણ (આનન્દ છ એવો) વિશ્વાસ કરે છે’

૨. “‘હુ બ્રહ્મ છું’ એવી ‘સદ્’ (નામ પ્રમાણાન્તરરૂપ-અર્થોગ્યા) વૃત્તિ એ કરીને નિશ્ચયભૂતાએ (નામ દેહાદિના અનુસન્ધાનરાહિત્યેકરી) ને પરમ આનન્દદાયિની સ્થિતિ (અવસ્થાન) એ ‘ધ્યાન’ સખ્દે કરી વિખ્યાતા છે.” (૧૨૩.)

‘નિર્વિકારતાશ્ચ (નામ જાણ વિષયના અનુસન્ધાનરાહિત આન્તઃકરણની) વૃત્તિએ અને વળી (અન્તર) બ્રહ્માકારતાએકરી (નામ બ્રહ્માકાર વૃત્તિએકરી) ને સમ્યક્ (નામ સંસ્કારરાહિતધ્યાનધ્યેયાકારવૃત્તિશૂન્યત્વ) વૃત્તિવિસ્મરણ (નામ દેવનું અનુસન્ધાન) તે (બ્રહ્માકારમાત્રતાએ સ્ફુરણથી) જ્ઞાનસંજ્ઞક સમાધિ છે.” (૧૨૪.)

“યેવાં વૃત્તિઃ સમાવૃદ્ધા પરિપક્વા ચ સા પુનઃ

તે વૈ સદ્ગ્રહણતાં પ્રાપ્તા નેતરે ગ્રહણવાદિનઃ” ॥ ૧૩૨ ॥

“ઈત્યાદિ ત્યાં જ વાક્ય છે. તે જ દૃઢ અપરોક્ષ. તેસાર શાન્તિ-નિવૃત્તિ-લેવા વૃત્તિ આગ્રહ કરે છે.

“દ્રવ્ય કામાણુમાં તો વાંધો અમારા મનથી નથી. (અવે) તેને મથાર્ય લોભવવાની આતુરતા રહે છે.

“૨. (સમાપ્તે ધીજો પ્રજ્ઞ), અપરોક્ષજ્ઞાનવાળાનાં લક્ષણુ યથા-રિથત આપણામાં ભાસે છે કે શી રીતે ?

(ઉત્તર). તેનું અમને અનુભવમાં (પચ્ચદશીના વૃત્તિદીપ અનુસાર) આમ છે કે—

“દૃષ્ટવ્યપ્યશ્વવચ્ચેદ્દેત્ ‘કિમિચ્છ’ત્તિતિ હિ શ્રુતિઃ ॥ ૧૨૦ ॥

રાગો લિક્કમવોધસ્ય સન્તુ રાગાદયો બુધે” ॥ ૧૨૧ ॥

“ઈતિ. પચ્ચદશીના વૃત્તિદીપગતવાક્ય તેવાં જ પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. એટલે કામાદિ (દૃઢ) બલવાન, અજ્ઞવત્ નથી. કઈ સ્વાધીન-વત્ છે. જેમ જેમ અભ્યાસની વૃદ્ધિ તેમ તેમ કામાદિની શિથિલ-તા થવાની છે. (અદૃઢકામાદિ) વિદ્યમાન છે તે ભર્જિત-નીજવત્ છે.

“૩ (ત્રિજ્ઞા પ્રગ્નનું ઉત્તર). વિદ્યાનનાં લક્ષણુ સર્વેનાં લક્ષણા-માં અરોબર આપતાં નથી; પણ વિદ્યાનો (હોય તે) તેના (વિ-દ્યાનનાં) લક્ષણુ સમાગમથી જાણી શકે—અપ્રાવરણનું વાક્ય છે કે—

“આન્તસ્થેવ વશાસ્તાસ્તાસ્તાદશા યથ જ્ઞાનતે.”

૧. ‘તેઓની એ શક્તિ સારી રીતિએ શક્તિ પામી છે, અને વધી તે પરિપક્વા થઈ છે, તેઓ જ સદ્ગ્રહણને પામેલા છે, ખીલ કેવલ પ્રકારું કપન કરનારા તેઓ છે (તે સદ્ગ્રહણને પામેલા) નથી.’

“૨ જ્ઞાની હજી કરતે સતે પણ અજ્ઞાનીની જેમ ઇચ્છતો નથી. કામુ “કિમિચ્છન્” (કિયા વિષયને ઇચ્છતો હતો હજી) એવું (શ્રુતિમાં) સં-બધ્યું છે. (સાચમાં પ્રથમ આમ હતું છે કે) રાજ જે તે અજ્ઞાનનું ચિહ્ન છે; (અને પણ આમ હોય છે કે) બુધમાં—જ્ઞાનીમાં—રાગાદિ બધે દો. (તે દદઅદઃ ભેટ્યો છે. ઉપર પ્રમાણે આજ્ઞાસમાન હજી માનેથી એ મે સાચવાકીનો અવિરોધ પાપ છે.) ૩ શેકેલા.

૪. ‘(વિદ્યાનોની) તે તેદયાઓ જ્ઞાનની દયાઓ જેવી છે. તેઓને તેઓના જેવા જ ભણે છે.’

“૪ (ચોથા પ્રશ્નનું ઉત્તર). વિદ્વાનનાં યથાસ્થિત લક્ષણ પોતામાં ન ભાસે ત્યાંસુધી, અપ્રતિષ્ઠદ્દ દૃઢ-અપરોક્ષ-જ્ઞાનવાન સાક્ષાત્કાર કહી શકાય નહિ, એમ શાસ્ત્રવાક્યથી જાણવામાં છે.

“૫ (પાંચમા પ્રશ્નનું ઉત્તર). અમારી દૃષ્ટિમાં વિદ્વાનને યથાર્થ લક્ષણ સંપાદન થવાની પૂરી જરૂર છે. અને તે સત્કારપૂર્વક નિત્ય નૈરન્તર્ય નિદિધ્યાસનાદિના અભ્યાસની વૃદ્ધિથી થાય છે. એ અભ્યાસસાદ્ શાસ્ત્રોક્ત સંન્યાસાદિ આવશ્યક છે. વિદ્વત્સંન્યાસની પણ, ઐતરેયોપનિષદ્ભાષ્યાદિમાં યથાવિધિ આવશ્યકપણે, ઉક્તિ છે. તે જ રીતે અમારા મનમાં નિશ્ચય છે.

“૬ (છઠ્ઠા પ્રશ્નનું ઉત્તર). ભાષ્યાદિ એકવાર સર્વે માર અવલોકનમાં આવેલ છે. મુખ્ય ગીતાભાષ્યમાં જ સર્વસ્વ છે, તેમાં કંઈ વાંધો લેવા જેવું નથી. બ્રહ્મચારીજી કેહે છે તેમ જ છે. પણ કેટલેક પ્રસંગે મુમુક્ષુ, બોધેચ્છુ, બુદ્ધિસુને^૧ સરલમાર્ગ કૃપાલુ ગુરુ-એ ખતાવવા જોઈયે, તો જ તેની વૃત્તિ પ્રચાર કરી શકે. જેવારે અસ્મદ્વાદિને^૨ રામમહારાજનાદિના બોધ કિન્ચિત્ પણ શ્રદ્ધોત્પાદક થયો, તેવારે આ બ્રહ્મચારીજીની વ્યાખ્યા કિન્ચિત્ સમજવા મનને બંને છે. નહિકર પ્રારંભ જ આકરી રીતિથી થાય તો હું જાણું છું કે બયાનક વાક્યોથી વૃત્તિ પાછી હશે. અપરોક્ષજ્ઞાનનિષ્ઠામાં અમે મનથી સન્દેહ રાખતા નથી. અભ્યાસની ન્યૂનતાથી તે સંબન્ધી લાહો નથી. તથાપિ વ્યવહારાદિ અનેક પ્રસંગમાં બોધ-જન્ય સહાયતા અવશ્ય મળ્યાં કરે છે. એ અનુભવ હું જાણું છું. અને આપને ઘણે પ્રસંગે મનના સમાધાનમાં આવતો હશે જ. એટલી વાતમાં પણ રામાદિગુરુપ્રતાપ માનવો જ જોઈયે. આ પ્રસંગ મારા બોલવાથી શાસ્ત્રીજીને ભારે પડેલ ખરો, પરંતુ જેવું મનમાં તેવું બોલાણું લખાણું છે એ જ વિનંતિ.

બ્રહ્મચારીજી^૩ આગળ અમારું ઔદત્યભાવે બોલવું લખવું

૧. જ્ઞાસુ—જીવન્મુક્તિના ભોગને જાણવા ઇચ્છનાર. ૨. અમે આદિને.

૩. ગણેશશાસ્ત્રી નામે બ્રહ્મચારી ભાવનગરમાં રહેતા હતા. તેઓનું મત આમ હર્ષ છે,—સંન્યસત કસ્યા વિના બ્રહ્મજ્ઞાનનો બોધ થાય જ નહિ. તદનુસાર તેઓનો ઉપદેશ હતો. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ મતવાળાને તેઓ નિન્દતા હતા. મુજ ગોકુલજીને પ્રતિપક્ષમાં ગણતા. ઉપરના પ્રશ્નો તેઓએ જ લખાવેલા હતા. તેઓ એકવાર જીર્ણદુર્ગ યાત્રાએ જઈ આશ્વા હતા. મુજ ગોકુલજીભાઈ સહ તેઓનો સંવાદ થયો હતો.

નથી. તેમ તે પોતાની સ્વાભાવિક કૃપાથી ભાખ્યાદિ—જેમાં પરિ-
પૂર્ણ અપરોક્ષજ્ઞાનીનાં લક્ષણુ છે—તે અવકાશે મને બતાવવા ધા-
રણા કરે છે, એવું આપતું લખતું વાચી બહુ રીતે બ્રહ્મચારીજનો
ઉપકાર માતું હું જે, સ્વલ્પ સમાગમમાં પણ તેઓની કરુણા
મારાઉપર મહાન છે. હુંથી કંઈ સેવા બની આવી નથી. પણ મ-
હાત્માનો તો એ જ સ્વાભાવિક ધર્મ છે, તે પ્રમાણે તેમની કલ્પના-
નો ઈશ્વર અવશ્ય એ સમાગમ (અને) ફલ આપશે જ.

“પત્ર બેના ઉત્તરમાં ઘણું દિવસે પણ સવિસ્તર આપતું કૃપા-
પત્ર પ્રત્યક્ષિત આવ્યું તે વાચી વધુ ખુશી થઈ છે. પ્રસંગે
એવાં પ્રશ્નોત્તર ચલાવ્યાથી પણ હું લાભ માતું હું. યથામતિ ઉ-
ત્તર લખ્યું છે, તેઉપર વિચાર કરી લખતું રહે તે લખાવશો.
એજ વિનંતિ.

“ઉભયસ્વામી તથા ઉભય વડીલ તથા સજ્જન મણ્ડલને યથા-
યોગ્ય કહેશો. આપે યાત્રાર્થે ત્વરા દર્શાવી ખર્ચવિષે લખ્યું તે
આપના પિંડથી જ અમને હિમ્મત પ્રથમથી વધેલ છે. મારો વિ-
ચાર લંબાણુઉપર એવાજ કારણથી કે, એ આરંભ થયા પછે
પાછી જગતની ફૂટ કરવી જ ન રહે, એમ દેશકાલથી નિવૃત્ત થવું.
તેમ કાશદી પઠે યાત્રા કર્તવ્ય નથી. તુષિપર્યન્ત દેશાટન સત્સમા-
ગમ કર્તવ્ય છે. અવે જે કામવ્યવસાય છે તે દુકો યાતાં પરસ્પર-
થી જે પહેલો પરવારે તે બીજા પાસે આવી રહેતાં તેને જ-
લદી નિવૃત્ત કરે. એમ જ મનમાં છે. કૃપા રાખી પત્રોત્તર લ-
ખશો. સં. ૧૯૨૨ ના પ્રથમ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧ ભોમ.—વિ. ગોકુલજી.”

પત્રવ્યવહારસંબંધમાં સુર ગોકુલજીભાઈએ મુંબઈમાં પ્ર-
થમ સમાગમવેલા સ્નેહપૂર્વિકા સૂચના કરેલી તે આ લેખકે સ્વી-
કારી હતી. તે પ્રમાણે જ્યેષ્ઠ માસમાં પ્રથમ એક પત્ર લખ્યું જણાય
છે. તેવું ઉત્તર સુર ગોકુલજીઆયે લખેલું તે નીચે પ્રમાણે છે.

“પ્રથમસ્નેહી ભાઈશ્રી ૫

મનઃસુખરામ સર્વરામજી.

મુ. મુંબઈ.

“શ્રીરાજકોટથી દર્શનાભિલાષી ઝાલા ગોકુલજી વિ. સંપતિ-

રામના સા. નમસ્કાર વાચવા. અત્ર કુશલ છે. આપનું કૃપાપત્ર ગયા જ્યેષ્ઠ વદિ ૩ નું લખેલ, અમે અહિંને મુકામ હતા તેવારે, પહોંતું હતું. માફ તુરતમાં જાનેગદ જવું થયું અને આપનું પત્ર અહિં દક્તરે રહી જવાના કારણથી તેનું પ્રતિઉત્તર નહિ લખાયું તે ક્ષમા કરશો. આપ સાથે નિરન્તર પત્રવ્યવહાર રહેવા રાખવા ખરી ઉલટથી માફ જાણવું હતું, તે પ્રમાણે નહિ ચાલવાનો સ-ખબ પણ કમમાહીતીને લીધે રહ્યો, તે આપનું પત્ર આવવાથી અમે વિસ્મરણ નહિ રાખી, પ્રતિમાસે પત્ર વિનતિ લખવા અમે પછે ધાઈ છઠાં. અને આપ પણ અવકાશે કૃપા કરી લખતા રહેશો. તેમ જ આપની મૂલ રહેણાકનું સ્થાન તથા મુંબઈનું સ્થાન વિસ્મરણ થયો છું, એ પણ લખાવશો. આપ હાલમાં ધંધો (ધનદો) રોજગાર શું ચલાવો છો તે લખાવશો. આ રીતે લખી શ્રમ આપવાનું કારણ જે હમેશા આપને વાસ્તે સ્મરણ રહે. આપનું પ્રથમથી બુદ્ધિવર્દ્ધકસભામાં પરોક્ષ મળવું થયું. બાદ પ્રત્યક્ષ ભારે ઉતારે કૃપા કરી પધારેલા તે રોજ મેળાપ થયેલ છે. જેથી આપનું દર્શન વિસ્મરણ નથી, તથાપિ બાકી નથી જાણ-તો; તેથી આ શ્રમ આપી ઉત્તર માગું છું.

“આ પ્રસંગે એક બીજી વાત પણ લખવાની જરૂર પડી, તે સહજવૃત્તિએ લખું છું. હાલ એક એ આપના જેવા વિક્ષાન્ પુ-રુષોને અહિંના કામ પ્રસંગમાં રાખવા અમે ચાહું છઈ. તે કા-રણુ પણ વિનતિ જે દેશીય રાજ્યની સપૂર્ણ વ્યવસ્થા સારી નહિ, જેથી ત્યાં આપને વાસ્તે હાલ કઈ રીતિનો નિર્વાહ છે, તે જાણ્યા વિના આપને નિમન્ત્રણ કરી શકતો નથી. નહિ તો આપ જેવા-ને તો હું નિરન્તર સહવાસમાં જ રાખવા ઇચ્છું. અને અંગ્રેજી જ્ઞાન છે તે વધુ ઉપયોગ અને મુખ્ય તો દૈનિક દુર્લભ * * *

* * * * * દિવાની રોજદારી કામની આજમાએશ પાકી જેને હોય, અને તેને હાથે કામ બનેલ હોય, અંગ્રેજી ‘કેસ’ પસંદ પડતા લખી શકે અને એ કામમાં પક્ષી મુરત પહોંચતી હશે તેવા અ-સામીને રૂ. ૨૦૦ થી ૨૫૦ ના પગારની જગ્યા છે, તે આપ-ને સહજ સૂચના છે. આપની નજરમાં કોઈ પ્રામાણિક હશે તો લખશો.

“આ વાત તમારી નજરમાં રહેવા લખી રાખી છે. અમે આપણે

ધર્મસંબન્ધિયર્થા લખવાવિષે વિચાર કરવો તે અવગત આપની વૃત્તિનો નિશ્ચય બાણુવા ઇચ્છું છું. એમ તો ધારેલું છે ને, સ્વરૂપ-નિષ્ઠા છે, આપણાં શાસ્ત્રમાંથી તે બોધ થયેલ છે. તેથી આપણાં શાસ્ત્રની મહત્તા, અપૂર્વતા, અદ્વાપૂર્વક ભાસતી જ હશે. પણ વર્તમાનકાલમાં નાસ્તિકતા તથા આપણાં શાસ્ત્રધર્મઉપર અનાસ્થા આપણામાં થતી વૃદ્ધિગત હુંને લાગે છે. તે સાર ચર્ચા છે. આપણા ધર્મસંબન્ધી સહુને ગોરો જ બોલવામાં આવે છે. પણ હું ધારું છું ને તમારા જેવા ઉભય વિદ્વાને આપણી આગલી ધર્મો-તર્કતાનું પ્રજાને જ્ઞાન તુરત યવા ઉપાય કરવા ભેદાયે. જેથી પૂર્વવચમાં જ સ્વધર્મોભિમાન તથા સર્વોત્કૃષ્ટતાનો તેને દૃઢનિશ્ચય થઈ વ્યવહારમાં તેનું ચિત્ત ડગે નહિ. એ ઉપાય જલદી નહિ થાય તો બહુ જ આપણા ધર્મજ્ઞાનનો લોપ વૃદ્ધિગત રહેશે. સર્વ વાતો દેવવશ છે પરંતુ મનમાં આવે છે તે ચર્ચવું ભેદાયે.

“આપણા શાસ્ત્રમાં સંપ્રદાયશુદ્ધિ મુખ્ય લખે છે. તેનું શી રીતે આપ ધારો છો? હાલમાં એમ જ થણો પુકાર છે ને, વેદ-ધર્મમાં વર્ણાશ્રમ નથી, પછેથી કલ્પેજ્ઞા છે. પણ અમે તો વેદ-ગત માનું છું.

“સ્વકાલે જ્ઞાનસન્ધ્યાદિ યથાશક્તિપદકર્મ કર્તવ્યનું આવશ્યક કે શી રીતે? જપાદિ, ધ્યાનાદિ, ઉક્તિ શાસ્ત્રની છે તે યોગ્ય ધારો છો, કે, આધુનિક કહે છે, -ઈશ્વરનો જપાદિ જરૂર નથી, નિર્મલા-દિ વ્યવહાર છે તો બસ છે, (તે યોગ્ય ધારો છો)?

“હાલ તો એટલું જ લખી બંધ કરું છું. પણ આપનો નિ-શ્ચય લખશો તથા અવેથી અવકાશે પત્ર બારી રાખશો. અમે સાર રોજ પછે જૂનેગઢ જઈશું. એ જ વિનંતિ. સં. ૧૯૨૩ ના ભાદ્રપદ વદિ ૮ રાત્રિ.”

ઉપરનું પત્ર, બહુશુભ, બુદ્ધિમાન, અને વિવેકી રા. રા. મણિ-સંકર જટાશંકરના નીચેના પત્ર સાથે આ લેખક ઉપર આવ્યું.

“૮-૧૧-૬૭, ભૂચ, રાજકોટ.

“રાજમાન્ય રાજશ્રી ભાઈ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ.

સુ. મુબઈ.

“રાજકોટથી વિ. મજમુદાર મણિસંકર જટાશંકરના સા. નમ-કાર. આપની સાથે મારે દોઢ પ્રકારે આજ શુધી વ્યવહાર ચાલ્યો

નથી. તોપણ ભાઈશ્રી ગોકુલજીભાઈના મુખથી આપની લાયકી સાંભળી આનન્દ થાય છે. ને તેને જ લીધે આ પત્રથી આપને શ્રમિત કરવાની છૂટ લીધી છે.

“ જાણાજિયે આપઉપર લખી રાખેલ પત્ર તેઓ પાસે પહોંતર રહેલ, દરમિયાન તેઓને જવરપરાભવ પણ થયો હતો. હાલમાં તંદુરસ્તી થતી આવે છે. તેઓ કંઈ કામ તથા હવા બદલ પ્રસંગે હાલ જેતપુર ગયા છે. ત્યાં દક્ષતર તપાસતાં એ કાગળ મળી આવ્યાથી આપને પુગાડવા મને મોકલ્યો છે, તે આ પત્રાન્તર છે. અને એટલા જ સાડ રેજીસ્ટર કરાવ્યો છે.

ધર્મસંબંધી તમો ઉભય વચ્ચે જે લખાણુ ચાલે તે જાણવાની મારી જિજ્ઞાસા છે. તેટલા માટે આપ મારી મારફત પત્ર મોકલશે તો હું જાણાજીને પહોંચાડી આપીશ. સામાન્યરીતે ધર્મસંબંધી આપણું કેણું મત છે, તે જો પત્રદ્વારાએ હુંને જણાવશે તો આપનો ઉપકારી થઈશ.—સં. ૧૯૨૪ ના કાર્તિક સુદિ ૧૧

વિ. મણિસંકર જટાશંકર.”

ક. કીર્ટિજ રજપુતસ્થાનમાં જતાં ત્યાં મલવા જવું. માતૃગયા.

કર્નેલ કીર્ટિજ સંવત્ ૧૯૨૩ ના વૈશાખમાસમાં રજ લઈ વિલાયત ગયા. તેઓની જગ્યાએ કર્નેલ ઈન્ડરસન સન ૧૮૬૭ ના જુલાઈ માસમાં ‘આફ્ટિંગ પોલિટિકલ એજન્ટ’ નિયમાયા. પછી કર્નેલ કીર્ટિજ રજપુતસ્થાનમાં ‘ગવર્નર જનરલના એજન્ટ’ નિયોજાયા તેથી મુરાદમાં પાછા ન આવતાં ત્યાં ગયા. અને કર્નેલ ઈન્ડરસન મુરાદમાં મુસ્થ થયા.

કર્નેલ કીર્ટિજની મમતા રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ઉપર બહી હતી એ આપણે જાણ્યું છે. તેથી રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું મન તેઓને મળવાસાડ આકર્ષાય એ સ્વાભાવિક છે.

સંવત્ ૧૯૨૪ ના કાર્તિકમાસમાં પોતાના એહિસંબંધી, સહકારી, અને સહાય રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદને સાથે લઈ, રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ક. કીર્ટિજને મળવા રજપુતસ્થાનમાં ગયા. દક્ષતરદાર રા. રા. બાપુભાઈ દયાશંકર પણ તેઓના સહયર થયા.

એ ત્રણે ગૃહસ્થો પ્રવાસે નીકળ્યા. તેમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈને 'એક પંથ ત્રણ કાજ' હતો. કર્નલ કીટિંગને મળવું, જગદંબા 'અંબામાતા' નાં દર્શન, અને નિજ-અંબા સદાકુમારીનું શ્રાદ્ધ માતૃમયા સિદ્ધપુરમાં કરવું. એ ત્રણ ગૃહસ્થોના સંઘે માર્ગમાં અ-નેકયાત્રાઓ કરી જણાય છે. કડી, પાટણ, સિદ્ધપુર, વડનગર, વિશાલનગર, પાલનપુર, અંબામાતા, આણુ, અને સિરોહી આદિસ્થલો-એ તેઓ ગયા હતા. સિરોહીમાં ક. કીટિંગ આદરસત્કારપૂર્વક તેઓને મળ્યા. તેઓને શ્રુ. નંબામસાહબનું તા. ૬ મી નવેમ્બર સન ૧૯૬૭ નું પત્ર આપ્યું. ત્યાં ત્રણે જન થોડા દિવસ રહ્યા અને તા. ૬ ઠી ડિસેમ્બર સન ૧૯૬૭ ને દિને ક. કીટિંગે શ્રુ. નંબામ-સાહબ ઉપરનું ઉત્તર લખી આપતાં સર્વે પરસ્પરના એકથી રાજ થઈ વિદાય થયા.

બધા મળી ૪૦ દિવસનો તેઓનો પ્રવાસ થયો. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે 'એ પ્રવાસમાં અમે સર્વે રમતગમત-માં અને આનન્દમાં રહેતા. સિદ્ધપુરમાં માતૃશ્રાદ્ધ કરતાં માતૃપોડશીના શ્લોકો ભણવામાં આવે છે તે સાંભળતાં અશ્રુપાત થયો હતો.'

એ પ્રવાસમાંથી આંખા પછી તેઓએ આ લેખક ઉપર પત્રોત્તર લખેલું તે નીચે ઉતાર્યું છે.

એ જ વર્ષમાં રાજકુમારપાડાલાસંખ-ધી વિચાર કરવા રાજ-કોટમાં કારભારીઓની સભા ભરાઈ. ત્યાં રા. રા. ગૌરીરાંકર, સામલદાસઆદિ ગૃહસ્થો આવતાં તેઓની સાથે પણ રા. રા. ગોકુલજીભાઈને સમાગમ રહ્યો હતો.

મુનિ ગોકુલજીમાહિતિ પત્ર.

“ સકલગુણસંપન્ન રાજથી પ

મન મુખેરામ સૂર્યરામ.

મુંબઈ.

“ થીજીલુંદુર્ગથી લિ. જાણા ગોકુલજી ત્રિ. સંપત્તિરામના નમ-સ્કાર વાચવા. અત્ર કુશલ છે. આપની કુશલતાનો કૃપાપત્ર કાતિક વદિ ૧૧ નો લખેલ માર્ગશીર્ષ વદિ ૩ ને દિને રા. મણિ-

શંકર મારફત પહોંચ્યો. સમાચાર જાણ્યા. હાલમાં અમારે મહે-
રબાન કીર્તિજ સાહબની મુલાકાત તથા તે પ્રસંગે શ્રીઅંબાજીની
યાત્રા વગેરેસાથ જીવું થયેલ. તેતરફથી આવતાં આપનું પત્ર
મળ્યું છે. અને માગેલા સર્વ ઉત્તર સવિસ્તર વાચી ખુશી થઈ છે.
આપનો સ્વતંત્ર વ્યવહાર છે, જેથી,—અનુકૂલતા ઈશ્વર એ જ રીતે
રાખો—એ જ સન્તોષ માન્યો છે, એ ધર્મ છે. માત્ર સ્મરણમાં
રહેવા પ્રશ્ન કરેલું હતું.

* * * * *

“જે મનુષ્ય અમારે રાખવાનું છે તે અંજેલમાં ‘અપીલ’
છત્યાદિ કામ સારી રીતે કરી શકે, ન્યાયખાતામાં ‘કેસ’ બનાવી
શકે તેવું અમારી પાસે અહિં રાખવાને જરૂર છે તે નજરમાં
રાખશો.

“આપનું પત્ર આવતાં જ મુંબઈમંદિરે ખાનગી આરતની તો
કશી વાતે અમને અવે ન્યૂનતા રહી નથી. એ પ્રસંગે જણાશે.

“અવે મૂલપ્રસંગ ધર્મચર્ચાસંબન્ધી છે તે પ્રસંગનું આપનું લ-
ખાણ મારા મતને સંપૂર્ણ મળતું છે. આપણા ધર્મની સર્વને આસ્થા-
વૃદ્ધિ થવામાં મુખ્ય આરંભ, સારમાન્યવાક્યનો સંગ્રહ ભાષા-
ન્તરસહિત નાનાં પુસ્તકો કરવાનો સંકલ્પ આપે લખ્યો છે, તે જ
આવશ્યક આરંભમાં છે. તેવિષે ચર્ચા રાજશ્રી મણિશંકર, રા.
નૃસિંહપ્રસાદ તથા અમારા વચ્ચે થયાં કરે છે. તેમની પણ તેવી
જ હમ્મશ છે. તેનો આરંભ અજી થયો નથી. હવે આરંભ કરવો
તથા તેને વાસ્તે નિયમ બાંધવા તે યુક્તિ આપ ધારીને લખજો.
રા. મણિશંકરજીએ ‘ધર્મમાલા’ વગેરે ધણું લખાણ પણ કર્યું છે.
અમે પણ તુરતમાં વિચારી એક ધારણા ધારી આપને સૂચવશું.
મુખ્યકરી આપણા ધર્મની મહત્તા સર્વના યથાસ્થિત જાણવામાં
આવવી જોઈએ, સર્વ કરતાં પણ તે આપણી પ્રજાને જરૂરનું છે.
કારણ, ધર્મ તે શું, એ બાલ્યાવસ્થામાંથી જાણવા આપણામાં કંઈ
સાધન નથી. અને ધર્મનાં મૂલતત્ત્વો જાણ્યા વિના બીજા પંથોની
વર્તણૂક ઉપરથી આપણા ધર્મઉપર નાસ્તિક ભાવ બંધાઈ, બીજા-
ના ધર્મઉપર ઉપરલાં (બાલકો) આસ્થા કરે છે, એ ‘માર્ગ’,
પ્રથમથી બંધ થવો જોઈએ.

“સંપ્રદાયવિષે માફ લખતું એવું હતું, જે, આપણા શાસ્ત્રમાં ‘વેદવાક્ય શુદ્ધસાન્નિધ્ય ન લખાય’ ઇત્યાદિ ધણા સંકેત છે, તે ખાતે આપનું શું મત છે. એ જાણવા મારો પ્રશ્ન હતો. તે અવે પ્રસંગે લખશો. ને એ જ સંપ્રદાયને અનુસાર ભાવાન્તર થતું જોઈયે. તેમ જ વર્તમાનકાલને અનુસાર ગૃહસ્થ ભિક્ષુક એ બેને વારતે પૃથક્ નિયમ હોવો જોઈયે. તેમ જ વ્યવહાર—મરણ પરણ સીકેના—નવેશીરથી યથાશાસ્ત્ર નિયમ કાઢાનુસાર થવા જોઈયે.

“આપણા શાસ્ત્રથી ગુરુદ્વારા મારા મનમાં નિશ્ચય થયેલ છે તે સહજ સૂચનાર્ય લખું છું. શાસ્ત્રમાં ઇશ્વરાધારણા અનેક પ્રકારનાં યજ્ઞ, દાન, અધ્યયન (આદિ) ઉપાય ચિત્તશુદ્ધિસાધક લખ્યા છે, તે સપ્રમાણ છે. છાન્દોગ્યગત વાક્ય છે:—પ્રથમ એટલે ગૃહસ્થાશ્રમસાધક ધર્મના ત્રણ સ્કન્ધ છે,—યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન. એ કર્મોનુષ્ઠાનજન્ય ધર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ થઈ ઇહજન્મજન્માન્તરીય (સંસ્કાર)થી સ્વરૂપવિચારની ઇચ્છા થાય છે.

“પછી તુરતમાં યથાર્થ વિચારથી સચ્ચિત્તલક્ષિત સ્વરૂપની ચિત્તમાં વ્યક્તિ થાય છે. પરંતુ અજ્ઞાનકૃતઆવરણ સ્વરૂપાનંદગત છે. વિચારથી એકાગ્રચિત્તનિર્દિધ્યાસનદ્વારા તે સ્વરૂપાનંદની વ્યક્તિ વૃત્તાશ્લેષ કરવી એ જ મુમુક્ષુનો પરમપુરુષાર્થ છે. ઉપરના વિચાર અનુસાર પ્રમાણવાક્ય જાણવામાં (છે) તે લખું છું:—

પञ्चदशी चित्रदीपे:—

“नीलं પૃષ્ઠત્રિકોણત્વં યથા શુક્તૌ તિરોહિતમ્ ।

અસજ્ઞાનન્દતાદેવં કૂટસ્થેપિ તિરોહિતમ્ ॥૩૫॥ વિષ્ણુદીપે

સત્ત્વવૃત્તૌ ચિત્તમુલૈક્યં તદ્વૃત્તોર્નિર્મલત્વતઃ ।

રજોવૃત્તેસ્તુ માલિન્યાત્ સુખાંશોઽથ તિરસ્કૃતઃ” ॥ ૧૯॥

શામાનન્દે.

૧ ‘(જ્ઞાન્તિ કાલે મેલીની શીપવિષે રૂપાનો બાસ થાય છે ત્યારે) જેમ શીપમાંનું કાળું પૂકું અને ત્રિકોણઆકાર દર્શાયતાં ઉ એમ કૂટસ્થ આત્મા વિષે પણ અસંજ્ઞા અને આનન્દવા આદિ તિરોહિત (દર્શાયતા) છે.’ ૩૫. ‘(તે આનન્દાદિ કષ્ટાં પ્રતીત થાય છે ?) સત્ત્વગુણની રૂઝિતર નિમેષત્વથી સત્ત્વગુણની રૂઝિમાં ચિત્ અને મુખનો એકવા (બાસે છે.) રજોગુણની રૂઝિના માલિન્યથી તો મુખમાંથી ત્યાં દર્શાવ મેલે છે.’ ૧૮.

“(૧) સામાન્ય,^૧ (૨) વિશેષ,^૨ (૩) કલ્પિતવિશેષ, એ ત્રણુ લક્ષણુ બ્રાન્તિગત છે. અથવા શુક્તિગતરજત^૩બ્રાન્તિસ્થલે^૪ શુક્તિ(નું)સામાન્યસ્વરૂપ-ચાકચક્રભાવનું જ્ઞાન-તે રજતબ્રાન્તિ(નું) સાધક છે, બાધક નથી. તે જ રીતે ‘સન્નિયત’સ્વરૂપ સામાન્ય છે, તે અજ્ઞાનનું સાધક છે, બાધક નથી. અથવા શુક્તિ(નું) વિશેષરૂપ-^૫નીલપૃષ્ઠ ત્રિકોણાકૃતિ છે, તે જ વિશેષસ્વરૂપ. તે (વિશેષસ્વરૂપ)નું જ્ઞાન તે, કલ્પિતવિશેષસ્વરૂપ-જે રજત, તેનું બાધક છે. તે જ રીતે વિશેષસ્વરૂપ-સ્વરૂપના આનન્દનો આવિર્ભાવ-તે જ કલ્પિત-વિશેષરૂપ-અજ્ઞાનાદિ-તેનું બાધક છે. એ પૂર્વવાક્યમાં આવરણુસ્વરૂપ લખ્યું છે ત્યાં ધણુ શ્લોકોથી એ પ્રસંગ સ્ફુટ છે.

“અને બીજું વાક્ય—સત્ત્વવૃત્તિમાં જ આનન્દનો આવિર્ભાવ થાય છે. તે પ્રસંગના શ્લોક ત્યાં બીજા પણુ છે. એ રીતે આનન્દસ્વરૂપ વૃત્ત્યાદૃઢ^૬કર્તવ્ય (એ) જ પુરુષાર્થ છે. તેમાં પ્રમાણુ. મગવદ્વાક્ય:—

“જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈરપરમેદુઃક્યા ધૃતિર્મૂહીતયા ।”

“યત્રોપરમતે ચિન્તે.” “સુખમાત્મન્ટિકં યત્તત્.””

૧ જે બ્રાન્તિ સાથે પ્રતીત થાય છે, અને જેની પ્રતીતિ વિના બ્રાન્તિ થાય નહિ, એણું જે લક્ષણુ અથવા અંશ તે ‘સામાન્ય’ તેને આધાર પણુ કહે છે.

૨ જે બ્રાન્તિકાલમાં પ્રતીત થાય નહિ, પણ જેની પ્રતીતિ થયે બ્રાન્તિ ફરા જ થાય છે એણું જે લક્ષણુ તે ‘વિશેષ’ તેને અધિષ્ઠાન પણુ કહે છે. શુક્તિના દૃષ્ટાન્તમાં નીલપૃષ્ઠત્વ, ત્રિકોણત્વ, આદિ છે, દાર્દ્રાન્તમાં અસંગતા આનન્દતા આદિ છે તે ‘વિશેષલક્ષણુ’ છે.

૩ બીપમાં ભાસણું રૂપુ. ૪ શુક્તિમાં રૂપાની સંકા થાય છે ત્યાં.

૫ કાલુપાસુ અને ત્રિકોણુ આકાર. ૬ વૃત્તિમાં સ્થિત કરણું, ૭ આત્માનું વિશેષસ્વરૂપ ‘અસંગાનન્દતાદિ’ તેને વૃત્તિમાં સ્થિત કરવા યોગ્યનો પરમ-વિધિ છે કે,—(સદસા નહિ કિન્તુ) જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈઃ (ધીરેધીરે) બુદ્ધયા ધૃતિર્મૂહીતયા નામ ધૈર્ય કરી મુક્તિ પ્રાપ્તિ (યોગી) યપરમેદુ નામ કપરતિ કરે.

પદ્ધત્—“આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિન્નિદપિ ચિન્તયેત્ ॥”

‘આત્મસંસ્થં’ નામ આત્મામાં સંસ્થિત અર્થાત્ આત્મા એ જ સર્વ છે તેથી દ્વિચિત્ અન્ય નથી, એણું આત્મસંસ્થ મનને કરીને દ્વિચિત્ પણ ચિન્તે નહિ. મગવદ્ગીતા. અધ્યાય. ૬-૨૫. (એમ યોગાભ્યાસના બધથી નિર્વાત્તદીપ-સમ એકાગ્રીભૂત)

“યદ્દામાત્રાપરો લામો” ઇત્યાદિ.

“એ રીતની ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધિ સારૂ સાંખ્યરૂપ વિચાર અથવા યોગરૂપ ચિત્તધારણાદિ ઉપાય છે. તે ઉપાયનુસાર વ્યવહાર અવિરુદ્ધ હોવો જોઈએ નહિ તો સંન્યાસાદિ આશ્રમ આવશ્યક છે.

“આ પ્રસંગે એટલું જ લખી આવે બંધ કરું છું. જેટલું મનમાં, તેટલું એક સમયે લખાઈ શકાતું નથી. પણ મારી આવી ઇચ્છા છે કે ઉપર લખ્યું છે તે યથાર્થ રીતે વાંચી, તેથી થાય તે સન્દેહ, અથવા પ્રશ્ન, અને ખામીનો મુદારો નિષ્પક્ષપાત તથા નહાનાર્થ મહોદાઈના ઠોણ વિના પ્રત્યુત્તરમાં આપના તરફથી લખશો. તે ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટ લખાશે. અને એવે જ નિમિત્તે પ્રતિમારે બનતા સુધી લખાણ ચાલે તો ઠીક. મારા અવકાશના અનિયમને ક્ષીણે નિશ્ચય વધુ લખતો નથી. આપ વ્યવહારથી સ્વતંત્ર છો, માટે આપ વધુ નિભાવશો. એ જ વિ. સંવત ૧૯૨૪ પૌષ સુદિ ૧૦ રવિ.

વિ. ગોકુલજીના સાહાંગ નમસ્કાર.”

“યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાઽઽસ્માન્ પરચક્ષાત્મનિ સુવ્યતિ” ॥ ગીતા. ૬-૨૦.
‘યત્ર’-જે કાલે ‘યોગસેવા’એ નામ યોગના અનુક્રમે કરી ‘નિરુદ્ધ’ નામ સર્વથી નિવારિત પ્રચાર ॥ જેને એકું ચિત્ત, ‘ઉપરમતે’ નામ ઉપરથી પ્રતિ નય છે, અને જે કાલે આત્માએ કરી નામ સમાધિપરિશુદ્ધ અન્તઃકરણે કરી, ‘આત્મા’ને નામ પરમચૈતન્ય ન્યોતિઃસ્વરૂપને દેખતો-પામતો-યોગી પોતે આત્મામાં સન્તોષે છે-તુષ્ટિ મોગવે છે.

“શુદ્ધમાત્મન્ટિકં ચત્તદુદિમાદ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ” ॥

મ. ગીતા. ૬-૨૧

‘જે સુખ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના (સ્વાનુભવવિષય) શુદ્ધિએ જ માઈ છે, (અવિષયજનિત દોષાથી) ઇન્દ્રિયગોચરાતીત છે, અને ‘આત્મન્ટિક’ નામ અનન્ત છે, તેવા સુખને જે કાલે (આત્મસ્વરૂપમાં) સ્થિત વિદ્વાન્ ભણે છે-અનુભવે છે અને વસ્તુસ્વરૂપથી તે સ્વતો જ નથી.’

૧ જે લાભથી અપર લાભ છે જ નહિ.

ઉપરનું પત્ર રા. રા. મણિશંકર જટાશંકરના જે પત્રાન્તરમાં આવ્યું હતું. તે પત્ર:-

“પરમજેહી ભાઈશ્રી પ

મન:સુખરામ સૂર્યરામ.

નિ.મુંબઈ.

“સેવામાં રાજકોટથી લિ. મણિશંકર જટાશંકરના સા. નમસ્કાર. વિનંતિ પત્ર ૧ ચાલતા માસની શીરવાતમાં લખ્યું છે તે આપને પુણું હશે. અવકાશે પહોચ તથા સફળોદ્ધ શિક્ષા લખશે.

“આપઉપરનું ડાલાજીનું પત્ર આ સાથે છે તે પહોચશે..... વેદવાક્યનું શુદ્ધાદને શ્રવણ નહિ કરાવવું એવું કેટલાકનું મત છે. પણ માફ મત એવું નથી.....પ્રત્યેક માણસને અર્થે વેદ છે, એ કબુલ કરવું યુક્તિપુર:સર છે, અને તેથી જિજ્ઞાસુને ન જણાવવા અથવા અજાણ્યાના કાનમાં વેદોચ્ચારનો ધ્વનિ પણ ન જવા દેવાનો દુરાચલ કરવો હુંને કોઈપ્રકારે યોગ્ય લાગતું નથી. આવિયે આપનું મત યુક્તિપુર:સર જણવા ઉત્કંઠિત છું.

“વેદાન્તવિષે આપને જે અનુભવ હોય તે ખરો તથાપિ હું તો અમારા દેશમાં અને આ જમાનામાં ડાલાજીએ જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તથા શાસ્ત્રની પંક્તિ બેસારવાની શૈલી તેઓ પાસે છે, તેવી આપણી શક્તિમાં બીજા પાસે નથી, ને બીજા નાતમાં પણ વિરલ જ હશે એમ માનું છું.

“ડાલાજી વ્યવહાર વગેરેના નિયમોવિષે જે વ્યવસ્થા બાંધવા વિષે જણાવે છે, તે ઉપયોગી છે. તોપણ એવો સર્વમાન્ય નિબંધ થવાનો આ દેશકાલ હુંને જણાતો નથી. વળી આપનો અભિપ્રાય જણાવશે.

“ધર્મસંબન્ધિ જ્ઞાન આપણા લોકોમાં ફેલાવા તથા તેઉપર દૃઢ આસ્થા બંધાવા યોગ્ય પુસ્તકો પ્રગટ થાય તેમ કરવાની પ્રત્યેક ધર્મશીલની દૃરજ છે.

“આપની બનાવેલી વિષત્તિવિષે નિબંધની ચાર નકલ મોકલશે તો ધણું સાફ.....

“સં. ૧૯૨૪ ના મહા સુદિ ૬ શુક્ર. તા. ૩૦-૧-૨૮.”

“શ્રીભૂનાગદથી દર્શનાભિલાષી ઝાલા ગોકુલજીકૃત દંડવત્ પ્રણામ અંગીકાર કરવા. અત્ર કુશલ હું. આપના કુરાસાનન્દ વર્તા-
માનયત્ર અહુણું નથી તે કૃપા કરી લખવા. આપની તીર્થયાત્રા-
નો વૃત્તાન્ત, હરિદ્વાર તથા શ્રીકાશીપુરીનાં-પત્રદ્વારા જાણવામાં
છે, વિશેષ નથી; તે જાણવા મન આતુર બહુ છે. આપ નવા
અન્ય કથા લાવ્યા છો; રામ સમાન કોઈ વિશેષ વિદ્વાનનાં દર્શન
યયાં કે નહિ; એ સર્વે આવે પછી કૃપા કરી લખશો.

“આપને (ત્યાં) વિવાહ સમારંભ હતો તે સમાપ્ત થયો. અ-
મારે રાજકોટ જવું થયેલ. હાલમાં શરીરે જરા કસર છે, જેથી
વ્યાવહારિક રીતે પત્ર કે હાથધરણું મોકલાણું નહિ. તે આવે ફોરી
૧૦૦ રાણાશાઈની ચીઠી આ પત્રમાં બીડી છે તે પુત્રીના
હાથધરણામાં વ્યાવહારિકરીતે અંગીકાર કરશો. ચીઠી ત્રીકમદાસ
મધુરાદાસઉપર છે.

“અવે આપનો શો વિચાર છે? ત્યાં કથાસમાગમ ચાલશે કે
નહિ. અમારો વિચાર તો અહિં પધારો અને પશુભાસ દર્શનની
યાત્રા કરાવો તો તે વિનતિ આ પત્રથી છે. અમારે નિયમસર
અહિં રહેવાતું નથી, તોપણ અમારી ઇચ્છા સહસમાગમ પ્રવાસમાં
રાખવા છે. આપને તેમ અનુદૂલ ન પડે તો અહિં જ વિરાજમાન
રહેવું. પણ ત્યાં રાજ્યપ્રતિબન્ધ છે, અને અમારે સમાગમ લીધે
ધણો દાગ થયો છે, જેથી કૃપા કરી પધારશો. પત્રનું ઉત્તર
લખેથી ગાડી મોકલશું.

“હાલ મહાસૂચનો વિચારલેશ મારે તથા કરુણાશંકરશાસ્ત્રીને
આલે છે. એ જ વિનતિ. પત્રોત્તર કૃપા કરી અવશ્ય લખશો. શં.
૧૯૨૪ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૪ ભૃગુવાર.”

બોલામણદલા વાઘેરોનો પ્રસંગ અને રા. રા. મોકુલજીમાદ.

એ સંવત્ ૧૯૨૪ ના વર્ષમાં વાઘેરોને આશ્રય આપ્યો
મારોપ ધણા લોકના ઉપર મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેમાં ખર
અપરાધીઓ હાથ ન આવ્યા ત્યારે નિરપરાધીઓને પણ સિદ્ધ
... ઉપરિઓ આગળ જરા ખાટવા દેટલાક અંગ્રેજી અધિકારીઓ
અમાતુર થયા હતા; અને દેટલાક નીચ દેશીયો તેઓનાં સપ્તન
... આ હતા. તે સમયે એક વાઘેરલોકનો તો ત્રાસ મારે

ન હતો, અને તેટલામાં તેઓનાથી રક્ષણ કરનાર સરકાર તેના જ કેટલાક અધિકારીઓ બક્ષણ કરવા તત્પર થયા હોય એમ થઈ, સર્વ સ્થલે ત્રાસ વર્તાઈ રહ્યો હતો. અને લોકો ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ કહી પોકારતા હતા. તે વેળા ગોંડળસંસ્થાનના ઉપકારભારી રા. રા. મજ્જલજી ગૌરીશંકર યુથ હતા. તે ખરા રાજભક્ત અને ઉપ-યોગી ગૃહસ્થ છે. ગોંડળ રાજ્ય વિરુદ્ધ કેટલીક વાતોમાં તેઓ-ને સાક્ષી પૂરવાનું સૂચવવામાં આવ્યું. તેઓએ તે પાપની વાત અંગીકાર ન કરી ત્યારે તેઓને જ અપરાધી ઠરાવી તેઓનું જ બલિદાન કરવા કેટલાક નીચ અને જાદુમંત્રીઓએ સંકલ્પ કર્યો. બ્રિટિશ સરકાર જેવી બલવતી સરકારે જે ધાર્યું તે સિદ્ધ થવામાં આડે કોણ આવી શકે! જે કે બ્રિટિશ રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ ન્યાયને જ શ્રેષ્ઠ ગણે છે, અને—‘સૌ અપરાધી છુટી જાય તો મને પણ એક નિરપરાધિને અન્યાયથી શિક્ષા ન કરવી’ એવો તેઓનો ઉત્તમ વિચાર હોય છે, તોપણ નીચા અધિકારીઓ એ ઉત્તમ વિચાર સમજતા પણ નથી તો તે પ્રમાણે વર્તે તે તો ક્યાંથી જ! તેવા નીચા અધિકારીઓ બ્રિટિશ જવા નીતિમત્ત અને ન્યાયિ રાજ્યને કોઈ વેલા ઝાંખ આણે છે.

રા. રા. મજ્જલજીઉપર વાધેરોને આશ્રય આપ્યાનો આરોપ મૂકાઈ કામ ચાલ્યું. તેમાં સરકારી મોટા મોટા અધિકારીઓ જ તેનાઉપર આરોપ મૂકી તેના સામા થયા. પકડાયલા વાધેર કેદિ-ઓમાંથી કેટલાકને માશીની લાલચ આપીને સાક્ષી કર્યા. બ્રિટિશ સરકારના અધિકારીઓ પ્રતિપક્ષી ત્યાં, કોની તાકાત હોય કે સામો આવી શકે. પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નેલ ઝર્ન્ડરસનની અધ્યક્ષતા નીચે ન્યાયસભા—‘સેશન’—ભરી તેમાં મુખ્ય સંસ્થાનોના કારભારી ઓને ‘આરસેસર’ (સક્ષ) ઠરાવ્યા. તેમાં જૂનાગઢસંસ્થાનના રા. રા. ગોકુલજીભાઈ, જામનગરસંસ્થાનના ભગવાનજી, ભાવનગર-સંસ્થાનના સવાઈલાલ અને પોરબંદરસંસ્થાનના કબા ગાંધી, એ ચાર આવ્યા. કામ ચાલ્યું. તે દેશમાં, ધંચવાણી એક રાષ્ટ્ર આમ નિઃસરતી કે,—‘મજ્જલજી નિરપરાધી છે, પણ સરકારની દૃષ્ટિ કઠિન છે તેથી તે અપરાધી ઠરી શિક્ષા પામશે.’ કામ ચાલી રહેથી અધ્યક્ષ સાહજનું મત થયું કે,—‘મજ્જલજી અપરાધી છે અને શિક્ષાપાત્ર છે!’ સભ્યોમાં પ્રમુખ ગોકુલજીભાઈ હતા. તેઓ-

તું મત અધ્યક્ષથી વિરુદ્ધ થયું. તેઓએ ઉપરિ સરકારના ન્યાય ઉપર વિશ્વાસ રાખી નિર્ભયતાથી અને સ્વતન્ત્રતાથી મત આપ્યું કે, ‘મહાલજી નિરપરાધી સિદ્ધ થાય છે.’ એ સત્કર્મ લોકમાંએ સાહસનું ગણાતું અને ગોકુલજીભાઈએ પણ બાણ્યું હતું, કે, એમ ક. અન્ડરસન જેવા નિર્બલતાને લીધે ન્યાયપદમાં અસ્થિર અધ્યક્ષ-થી પ્રતિકૂલ મત આપતું એ હાનિકારક સાહસ છે, પણ તેઓનો સત્યતા ઉપર ભાવ અને વિશ્વાસ કઈકે અત્રીકિક જ હતો. સત્ય સાડે હાનિ થાય તે સહેવી એમ તેઓનો નિશ્ચય હતો.

ભર્તૃહરિ વદે છે કે:—

“ નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु ।

લક્ષ્મી: समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ॥

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।

न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः” ॥ ૮૬ ॥

મર્તુહરિનીતિશત્કમ્.

‘ નીતિનિપુણો ભલે નિન્દો અથવા સ્તુવો. લક્ષ્મી આવો વા યથેષ્ટ જાઓ, મરણ અહુલુ જ હો વા યુગાન્તરમાં હો, (ત-થાપિ) ધીર (પુરુષો) ન્યાયમાર્ગથી પદને અજાવતા નથી.’

એ કથન એ દશકાલમાં પણ ધીર સુર ગોકુલજીએ સમ-માણ કર્યું.

અધ્યક્ષસાહબ બાહુ કુપિત થયા. કબા ગાંધી પણ ધૈર્ય રાખી ગોકુલજીભાઈના મતને અનુસર્યા. સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યાપછી બાકીના જે સભ્યોને પણ પોતાના સંગી સાથે રહેવું લાભકારી જણાયું. એટલે આરે સભ્યોએ મહાલજીને નિરપરાધી ગણ્યા અને અન્તે એકમતે તેમ જણાવ્યું. અધ્યક્ષસાહબ પોતે, ઉપરી સર-કારને અસર થાય એ રીતિએ, લખવા અધિક સમર્થ હતા, તે પ્રભાણે તેઓએ પોતાનો અજિત્રાય લખ્યો. સભ્યો ઇંગ્લિષ રીતિ-ના લખાણથી કેવલ અજાણ્યા હતા. તેઓએ તો માત્ર સત્ય-ઉપર જ વિશ્વાસ રાખી ટુંક અને સરલ લખી આપ્યું. એ કામ-નાં સર્વ લેખપત્રકો મુંબઈ સરકારમાં ગયાં. ત્યાંના ન્યાયી અધિ-કારીનું ચા. રા. ગોકુલજીભાઈઆદિ સભ્યના લેખું જ મત પામ્યું અને તા. ૨૦ મી જુલાઈ સન ૧૮૯૮ ને દિને ચ. રા. મહાલજીને

નિરપરાધી ગણી છોડી મૂકવાનું નિર્ણયપત્ર મુંબઈસરકારે મોકલ્યું. એમ સત્યનો જય થયો. તેના ઘોષપૂર્વક રા. રા. ગોકુલજીભાઈની સ્વતન્ત્રતાની તથા સત્યતાની, અને રા. રા. મદ્દલજીની રાજભક્તિની પ્રશંસા આખા પ્રાન્તમાં ચાલી રહી. પરંતુ પ્રતિપક્ષવાળા અધિકારીઓના મનમાં એ પ્રસંગનું શૂલ રહ્યું તે પ્રસંગોપાત્ત નૌપદ્ધારાએ ખુચતું દેખાતું.

સુર ગોકુલજીમાફલું મરુચપ્રદર્શન ઉપર આગમન.

વિ. સં. ૧૯૨૫ માર્ગશીર્ષ, તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૯૬ ને દિને ગૂર્જરાતમાં પ્રથમ પ્રદર્શન ભર્યમાં ખુલ્યું. તે સમયે સુર ગોકુલજીભાઈનું પુનર્દર્શન આ લેખકને થયું, ત્યાં ગવર્નરસાહબ અને દેશીય રાજાઓ તથા પ્રજાનો સારો મેળો થયો હતો. જૂનાગઢના યુવરાજ મે. બહાદરખાનજી સાથે રા. રા. ગોકુલજીભાઈ એ પ્રદર્શનમાં સરકારના આમન્ત્રણથી આવ્યા હતા. જ. સાલેદ-ભાઈ તથા રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદજી પણ સાથે હતા. એ સર્વે મપુલસાથે આ લેખકને ભર્યમાં મળ્યું થયું. પ્રદર્શનની સમાપ્તિ થયે રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ આદિ સર્વે મે. બહાદરખાનજી સાથે જૂનાગઢ ગયા.

સુર સચ્ચિદાનન્દના દર્શનાર્થ નાદોદનો પ્રવાસ.

પોતાના સુર સચ્ચિદાનન્દ પરમહંસ નાદોદમાં વિરાજતા હતા તેઓનાં દર્શન લેવા સુર ગોકુલજીભાઈ બક્ષીજી મથુરાદાસ-સહિત, પાછળ રહ્યા.

આ લેખકને પોતાની સાથે નાદોદ જવા આમન્ત્રણ કર્યું. સત્સમાગમનો સ્વાદ આપેલો અને લાભ બાણેલો, એથી સકલ-દ્વંદ્વપ્રદા સત્સંગતિ કરવામાં અભિરુચિ સ્વાભાવિકી જ હોય.

“જાહ્યં ધિયો હરતિ સિશ્ચતિ વાચિ સત્યમ્ ।

માનોઘર્ષતિ દિશતિ પાપમપાકરોતિ ॥

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિશ્વુ તનોતિ કીર્તિમ્ ।

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્” ॥ ૨૩ ॥

મરુંદરિનીતિરાતકમ્.

(સત્સંગતિ) બુદ્ધિનું જાણ હરે છે, વાણીમાં સત્યને સિંચે

પાસે કરાવી. ગોરક્ષ-મત્સ્યેન્દ્રના સદૃશ સુર ગોકુલજીભાઈએ પ્રસંગોપાત્ત પરમહંસબાવાને વિનયપૂર્વક સૂચવ્યું કે,—‘મહારાજ ! આપે બાહ્યોપાધિ સ્વીકાર્યો એ આશ્ચર્યકારક છે.’ તેના ઉત્તરમાં પરમહંસબાવાએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું કે:—

‘ગોકુલ ! તેરી દૃષ્ટિमें क्या विकार हो गया ! बाह्योपाधि वा अन्तरूपाधि किसकुं हे ? आत्माकुं उपाधिका गन्ध वी किस प्रकारसें होवे. आत्मा सदा सच्चिदानन्दस्वरूप असङ्ग है सो है, इसकुं उपाधि क्या कर शकेगा. ऐसी अदृढवृत्ति नहि रखना,’ એઆદિ કહ્યું. પરમહંસબાવાના મઠમાં એક પોપટ હતો. તે બોલતો કે:—‘ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति.’ પરમહંસસ્વામીસમીપ વેદાન્તવિચારનાં સંભાષણ થતાં, અને આનન્દમાં અવસર અતીત થતો.

સુર ગોકુલજીભાઈ પરમહંસબાવાની આજ્ઞા લઈ પાછા વળ્યા. નાદોદ્ધના રાજ ગંભીરસિંહજી પ્રમણમાં હતા; તેઓને પ્રથમથી પરમહંસબાવાએ સૂચના કરી હતી. તેઓ માર્ગમાં એક ગામ આવતું હતું ત્યાં મળ્યા. તેઓએ સુર ગોકુલજીભાઈનો ખડુ સત્કાર કર્યો અને માનવસ્ત્ર આપ્યાં. તેમાંથી માત્ર એક રૂબરૂ સ્મરણાર્થ તેઓએ રાખ્યું. કેટલાક પ્રસંગઉપર વાતો કરી તે વેલા, તે રાજની રીતિભાતિ અને કુશલતા પ્રમણમાં પ્રસન્ન થવા જેવી લાગી હતી.

માર્ગમાં પ્રસંગોપાત્ત સુર ગોકુલજીભાઈએ રા. રા. સામલદાસજીના શુણ તથા ધુણ્ડિની બહુ પ્રશંસા કરી અને તેઓની સાથે પોતાનાં રનેહમમતા બહુ છે એ દર્શાવ્યું. પ્રસંગ આવેથી તેઓને અવશ્ય મળવા ભલામણ કરી, અને તેમ થયે સન્તોષ થશે એમ ભવિષ્ય ભાખ્યું. પોતાનાથી રા. રા. સામલદાસ સંસ્કૃતભાષામાં અધિક પ્રવીણ છે, અને વ્યવહારમાં બહુ કુશલ છે, એ વાર્તા પણ કહેલી. પાછા વળતાં માર્ગમાં એક સ્થલેથી પનાઈમાં બેશી નર્મદા-જીદ્વારા પુનઃ ભૃગુક્ષેત્ર (ભરૂચ) પ્રતિ આવ્યા. ત્યાંથી આ લેખક મુંબઈ આવ્યો. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ કર્નલ અર્ન્ડરસન સાથે ભાવનગર અને રાજકોટ થઈ જૂનેગઢ પહોંચ્યા.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈની ઇચ્છાનુસાર રા. રા. સામલદાસજી સહ મીલન,

રા. રા. સામલદાસ મહાયાત્રા કરવા કાશીઆદિ સ્થલે ગયા હતા. ત્યાંથી તેવામાં મુંબઈ પાછા આવ્યા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ કરેલ પ્રશંસાથી તથા તેઓની સૂચનાથી રા. રા. સામલદાસને મળવા આ લેખક ઈચ્છુક અને કુતૂહલી હતા તેથી, સુર ગોકુલજીભાઈનું પરિચાયકપત્ર મંગાવી રીતિપ્રમાણે પ્રવેશ કરી સંબંધ થવાનો વિવેક ઉત્કટેશ્વરમાં તેણે વિસારી મૂક્યો. રામલાલની વાડીમાં રા. રા. સામલદાસ ઉતર્યા હતા. ત્યાં આ લેખક એમનાએમ મળવા ગયો. તેઓ મળ્યા, પણ આ લેખકનિયે તેઓ કંઈ જાણતા ન હતા, તેથી તેઓનામાં જે સ્વાભાવિક વિવેકની રીતિ છે તેપ્રમાણે બાહ્યોપચારથી મળ્યા. પરંતુ આશાનુરૂપ અન્તર્ભાવ આ લેખકે ન દીધો. એટલે ઉપરઉપરની જરા વાત કરી આરા લીધી.

રા. રા. સુર ગોકુલજીમાહલિખિત પત્ર.

“રાજથી પરમસ્નેહી

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ. સ્વસ્થાન મુંબઈ.

“શ્રીભક્તથી દર્શનાભિલાષી જ્ઞાતા ગોકુલજીના રા. ન. અત્ર કુશલ છું. આપનો કૃપાસ્નેહ કાણુ એક વિસ્મરણુ થતો નથી. આપની સંભાવના અમારાથી બની નથી, તે ખાતે મનમાં રહ્યું છે. પણ આ વેળા શ્રમ લઈ બેળા પધારી ધણી રીતે અમારા મનને સન્તોષજનકમણું આપના તરફથી થયું છે તે પત્રે લખી શકતો નથી.

“આ જગતમાં સ્વાર્થિક વ્યવહાર મિત્રાપ એ તો છે જ. પરંતુ પારમાર્થિક સ્નેહસમાગમ દુર્લભ છે. તે હું તો ક્વચિત્ જોઉં છું. મુંબઈમાં આપ એકને જ મળ્યો ને જે ખુશી તેવી દુર્લભ પુરુષોથી ક્વચિત્ પ્રાપ્ત થાય છે.

“આપને અમારા તરફથી વ્યવસાય ચીમિયો છે તે યથાવકાર યથાસ્થિ કરશે. તે ખાતે વધુ શ્રીકર રાખશે નહિ. અને મારા સરખું કામ તથા પત્ર માસપરે પણ લખશે. તેમાં રાતસમાગમ સંબંધી સંકારામાધાન ચર્ચા વાચવા હું વધુ આરા રાખીશ. પાંચ વર્ષગુથી હજી અમે જલે તોડે સ્વીકારી છે; તો આપની તો કાશી ઉમ્મર છે તો વ્યવહાર વારતો નથી. જે વખતે ખરી કુર

સદ્ ભગે તે વારે આ વિચાર સરકારી રાખી લખશો. એ જ વિનંતિ.

“અમારા સ્કુલમાસ્તર કલ્યાણરાયજીને આ પત્ર આપ્યું છે. તે અમારા ખાનગી કામ સારૂ કંઈ મદદ માગે તો બની શકે તે દેશો. અમે કાલ ભાવનગર જઈશું, આગબોટ તયાર છે. એ જ વિનંતિ. સં. ૧૯૨૫ પૌષ વદિ ૧૦ સુર. વિ. ગોકુલજી.

“તાજે કલમ—૩. ૩૭૮૬-૨-૦ અંકે ત્રણ હજાર છાશી બે આનાની હુંડી કટકા ૩ આ પત્રાન્તર બીડ્યા છે તે પેટ હેમપાનાં શીકારતું બંકલ ૧ તોલા ૧૬૦-૬૨-નું આવે છે તે ખરીદ કરી મોકલજો. માસ્તર મોસુફ મારફત મોકલજો; અને વધારાના રૂપીયાની હુંડી અમને પાછી બીડી દેજો. એ જ વિનંતિ. તા. સદર. ૬. ગોકુલજી.”

“તા. ૨૦ જાન્યુઆરી (સન ૧૮૬૯) સુ. ૭ બુધ, માધ. પરમજોષી રાજશ્રી

મનઃસુખરામ સર્વરામ.

સુ. મુંબઈ.

“રાજકોટથી દર્શનાભિલાષી બ્રાહ્મ ગોકુલજીના ન. અમે અહિં તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરિએ દાખલ થયા છઈ. અહિં ઘોડાની રાત આલે છે તે થઈ રહ્યાબાદ અમે પંદરરોજની અંદર જૂનાગઢ જવા ધાર્યું છે. ... ..

“આપનું પત્ર આજરોજ રા. મણિભાઈ પાસેથી સુદિ ૩ જુગુનું લખેલ આવ્યું. વાચી બહુ ખુશી થઈ. અમે એક ખાનગી મતલબસર પત્ર ૧ માસ્તર કલ્યાણરાય ભરૂચવાળા સાથે લખ્યો છે. તે આજકાલ ત્યાં આવતાં મળ્યો હશે. પણ આપને અમારા સાથે થયેલ વાતોની શીકર રહી છે એ જાણી ઘણો હર્ષ થયો છે. અમને આપ જેવા પુરુષ પણ થોડા જ મળેલા છે. વાત કરનાર તેમ સાંભળનાર પણ દુર્લભ જ છે. આપની બુદ્ધિસ્વચ્છાન્તઃકરણનો દેખાવ અમે અપૂર્વ દીઠો છે. આ જગતમાં સ-જ્જન દુર્લભ (છે), તેમ જ વિયોગથી સમાગમ પણ દુર્લભ જ રહે છે. એ ઇતિહાસોથી ખાતરી થયેલી જ છે. અમારે તમારા

જેવાના સમાગમથી થોડો લાભ નથી, કારણું બ્રહ્મવિચાર પ્રકરણ-
માં પચ્ચદશીના તુતિદીપમાં ૧૦૬ શ્લોક છે:—

“તચિન્તનં તત્કથનમન્યોન્યં તત્પ્રવોધનમ્ ।

પતદેકપરત્વં ચ બ્રહ્મામ્યાસં વિદુર્બુધાઃ”^૧ ॥

“તે અભ્યાસ સમાગમ વિના બનતો જ નથી, અને સાત્ત્વિક
યુરુપેનો સમાગમ દુર્લભ છે. અમને, તો, કશુંચિત્ જ મળે છે.
આપણા સમાગમથી, કોઈ રોજ પણ નિવૃત્તિ મળે તો સમાગમ
લેના, આપણું નામ અમારા નોધમાં લખવ કહેલું જ છે.

“હવે આપના પારમાર્થિક પત્રમાં જરા વધારે અમારી બુ-
દ્ધિને વાસ્તે લખી પ્રશ્ન લખ્યું છે તેનું ઉત્તર યથામતિ લખતો
રહીશ. એક સંલગ્નથી ઉત્તર લખવા અવકાશ દુર્લભ છે. આપ
સંગ્રહ રાખશો.

પચ્ચદશીના સાતમા તુતિદીપમાં ૯૬ (૯૮) શ્લોક છે,—

“અહં બ્રહ્મેતિ ધાક્ષ્યાર્યયોધો યાવદ્દૃઢીભવેત્ ।

શમાદિસહિતસ્તાવદ્બ્યસેચ્છૂચનાદિકમ્”^૨ ॥

“આ વાક્ય તથા તે જ પ્રમાણે અનુભવથી લાગે છે. પ્રથમ
તો શ્વણાદિ સ્પષ્ટ કરવાં જોઈયે. હવે શ્વણ તે શું તે પણ
તે જ સ્પષ્ટમાં લખ્યું છે.

“વેદાન્તાનામશેષાણામાદિમધ્યાવસાનતઃ ।

બ્રહ્માત્મન્યેવ તાત્પર્યમિતિ ધોઃ શ્રવણં ભવેત્”^૩ ॥

“સર્વ વેદાન્તશાસ્ત્રોના પૂર્વીપર સરાયરહિત અર્થ જાણવો, જે
અર્થમાં જીવો બ્રહ્મૈવ નાપર: એ જ સસંગ તાત્પર્ય અનેક સુક્તિ-
થી દઢ દેખાવો જોઈએ.

૧. (બ્રહ્મવિચાર કરવાસાર, એકાન્તમાં) તેનું (બ્રહ્મનું) ચિન્તન કરવું;
અને (મુમુક્ષુપ્રતિ) તેનું (બ્રહ્મનું) કથન કરવું; (સમાન અભ્યાસી મળે ત્યાં)
અન્યોન્ય તે બ્રહ્મનું પ્રવોધન કરવું એ રીતિએ એકપરત્વ (બ્રહ્મવિષે ત-
પરતા) તેને શુદ્ધિમાનો બ્રહ્મામ્યાસ જાણે છે.

૨ ૫૪ ૧૪૯ મે ટિપ્પણીમાં જુવો.

૩. આદિ, મધ્ય, અને અન્તથી, સર્વ વેદાન્તોનું તાત્પર્ય બ્રહ્માત્માવિષયે જ
છે, એવી (શ્વણથી) શુદ્ધિ થાય ત્યારે શ્વણ થયું (કહેવાય). તુતિદીપ, શ્લોક ૧૦૦.

“આગલા સમયમાં તીવ્રશુદ્ધિમાન સાંભળવાથી જ સમજ શકતા હશે. તેમ હાલમાં પ્રકરણગ્રન્થનું જ અધ્યયન (એ) શ્રવણ હું માનું છું.

“હવે કેટલા ગ્રન્થ બાણવા એમકોઈ સન્દેહ લે તો તે જગો-એ જ દૃષ્ટાન્ત લાગુ થાય છે કે, ઔપધી તો અનન્ત છે પણ રોગાનુસાર ઔપધ સેવવું. તેમ જ સંસયનિવૃત્તિપર્યન્ત શ્રવણ છે.

“શાસ્ત્રમાં મુખ્ય સંસય ત્રણ પ્રકારના લખ્યા છે:-(૧) પ્રમાતાગત, (૨) પ્રમાણુગત, (૩) પ્રમેયગત-એ વેદાન્તસંજ્ઞા (નામે) ગ્રન્થમાં લખ્યા છે. (૧) પ્રમાતાગત (સંસય) એટલે ‘હું જીવ કે બ્રહ્મ, તે જીવનું શું રૂપ’ ઇત્યાદિ (સંસય). સર્વ તેમાં જ ગુથાણા દેખાય છે, અને સર્વ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર અનેક પ્રકારે એ કલ્પે છે. (૨) પ્રમાણુગત (સંસય એટલે) ‘વેદ કે શાસ્ત્રો, કે બૌદ્ધાદિ મતો, કયાં પ્રમાણ ખરાં’ (તેવિષે સંસય). (૩) પ્રમેયગત (સંસય એટલે) ‘ઈશ્વર તે એકદેશી કે સર્વવ્યાપક; સશરીર કે અશરીર,’ ઇત્યાદિ (સંસય). એ વિષે અનન્ત કલ્પનાઓ કરી છે.

“એ રીતે સંસય માત્રની યથાસ્થિત નિવૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી શ્રવણ (ગ્રન્થાધ્યયન). તે મુખ્ય તો પચ્ચદશી હું માનું છું. જેને મહાદોગ યથો હોય તેની નિવૃત્તિસાદ મહામૂલ્યવાન ઔપધો જોઈએ. પણ જેને સ્વલ્પ રોગ તેનો ઉપાય પણ સ્વલ્પ ધરે. એ જ રીતે ધણાં તર્કશાસ્ત્રાદિથી જેને અનન્ત સંસયો હોય તેને વાસ્તે ‘શારીરકસૂત્રમાખ્યાદિ’ શાસ્ત્રો મહાન છે. અરમદાદિને ધણી તર્કશક્તિ નથી. તો પચ્ચદશી જેવાં પણ ધણાં જ ઉપયોગી છે.

“મારી મતિપ્રમાણે, નિઃસંસય નિશ્ચય પ્રક્રિયા ધારી, તેનો એકાગ્રચિત્તે વિચાર કરવો. તે વિચાર બે પ્રકારનો છે. આરંભમાં તચ્ચિન્તનાદિ. પશ્ચાત્ જ્ઞાનૈઃજ્ઞાનૈરુપરમેત્ ઇત્યાદિ ગીતાવાક્ય પ્રમાણથી (વિચાર) કરવો જોઈએ.

“હાલ એટલું જ લખી માફ માગું છું. લખેલી વાતમાં સંસય રહે તે અવશ્ય લખશો. વળી તેઉપર લખશું.

... ..

“આ જગતમાં સ્નેહથી રહેવા જેવું બીજું વસ્તુ છે જ નહિ. સ્નેહ એટલે પ્રીતિ. એ પ્રીતિ. એ પ્રીતિ શું વસ્તુ છે તે માટે પદ્મદાસીના ૧૨ મા પ્રકરણમાં આત્માનન્દમાં લખ્યું છે કે:—

“અથ કેયં મવેત્પ્રીતિઃ શ્રૂયતે યા નિજાત્મનિ
રાગો ઘષ્ટાદિવિપયે ધ્વજા યાગાદિકર્મણિ ॥૨૧॥
મક્તિઃ સ્વાદુરુદ્ધેવાદાવિચ્છા ત્વમાત્મવસ્તુનિ ॥
તર્હ્યસ્તુ સાત્ત્વિકી વૃત્તિઃ સુસમાત્રાનુવર્તિની” ॥૨૨॥

... ..

“સાત્ત્વિકપરિણામવૃત્તિથી જે સુખ પ્રતિબિંબિત, એ સુખરૂપ પ્રીતિવસ્તુ છે. એ રીતે પ્રીતિદ્વારા સુખની અક્તિ થયી જ ને-
ઇયે. એ સ્વાભાવિક છે. હવે જે અન્તર્મુખ વિચારસો તો પોતા-
થી પરમપ્રિય વસ્તુ બીજી નથી. તો તે કેટલા સુખનું ધામ
હોવું નેઇયે. માટે અમારી તો એ જ વિનંતિ છે કે,—પરમપ્રિય
સર્વોત્કૃષ્ટ સુખરૂપ તમે પોતે જ છો. તે નેઈ પણ કંઈ ઈચ્છા
રહેતી હોય તો લખજો. મિતિ મુદિ ૭.”

“મુ. જૂનાગઢ તા. ૬ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૬૬.

“રાજશ્રી મનઃસુખરામ સર્વરામ. મુ. મુંબઈ.

આપને અહિં આવી પત્ર ૧ લખ્યો છે.... આપના
તરફથી વિદાયતા ખાતેનો બંદુબસ્ત જરૂર કરવાનો છે. તે આપે
ચાત કરી હશે; તે જાણવા આતુર છું. નીકર એ નિબંધપાત્રી

૧. ‘અને નિમત્તાનિયે આ જે પ્રીતિ સંજ્ઞાયા છે તે કઈ? (રાગરૂપ, અહ-
રૂપ, ભઙ્ગિરૂપ, કિંવા ઘઞ્છારૂપ, પ્રીતિ). રાગ (રૂપ પ્રીતિ) સો આદિ
વિષયમાં યાય છે, અહા (રૂપ પ્રીતિ) યાગાદિકર્મમાં યાય છે. (૨૧). ભઙ્ગિ
(રૂપ પ્રીતિ) ગુરુદેવ આદિમાં યાય છે, અને ઘઞ્છા (રૂપ પ્રીતિ) અપ્રાપ્ત વર-
વિરે યાય છે. (એવા પ્રશ્ન છે. એ ચારે પ્રકારની પ્રીતિથી ભિન્ન પદાર્થને મદલ
કરીને તેનું વતર સિદ્ધાન્તી આપે છે કે:— સુખમાત્રને અનુવર્તનારી સાત્ત્વિકી
વૃત્તિ છે તે જ પ્રીતિ છે. (૨૨).’

મનુષ્ય^૧ પાછું સિધાવે ને વાત ન અંધાય તેમ નહિ કરે. અને જેમ અને તેમ જલદી ઠરાવ કરી લખજો. ... ..

“નીચે લખ્યાપ્રમાણે કામસાડ અહિં માણસોની પૂરી જરૂર છે. તે ખાતે ફિકર રાખજો.

૧. ફોજદારીનું કામ જાણનાર, સાડું ફફટાર લખનાર.
૨. ડાક્ટર પૂરો હુશિયાર, લાયક, હિંદુ.
૩. પોલીસ મ્યુનિસિપાલ ખાતાનો વાકફગાર.
૪. ઇંજનેરી, સડક વિગેરે બનાવનાર.

“એ માણસો મળે તો તમ હસ્તક રાખવા પૂરી ખુશી છે. તે ફિકર રાખજો. બાકી કુશલ. સં. ૧૯૨૫ ના માધ વદિ ૧૪.

વિ. ગોકુલજીના ન.”

મુજ ગોકુલજીમાહની પ્રેરણાથી આ લેખકનો સુરાષ્ટ્રરાજ્યસહ સંગ્રહ.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈ સાથેના નાદોદના પ્રવાસમાંના સહવાસ-માં તેઓએ કેટલીક રાજપ્રસંગની વાતો પણ કરી હતી. જો કે અન્તરમાં પોતે નિવૃત્તિનું સુખ બહુ જ ઇચ્છતા હતા, તોપણ જે પ્રવૃત્તિને સ્વીકારેલી હતી, તે વિષયે પૂર્ણચિન્તા રાખી રાજ્યનું કલ્યાણ થાય એવા કોઈ ઉપાય કરવામાં કિન્નિચિત્ પણ ન્યૂનતા ન રાખતા. સ્વરાજ્યનું કલ્યાણ અને અલ્યુલ્ય કેમ થાય એ પ્રવૃત્તિપ્રકરણમાં તેઓનું બહુ લક્ષ હતું. તેઓ ખરા રાજ્યભક્ત હતા. મનુસ્મૃતિઆદિમાં સચિવ (કારભારી)નાં લક્ષણ ક્યાં છે તેમાં:—‘મૌલાન’ નામ જેના પૂર્વજોથી રાજ્યકાર્યમાર ચાલતો આવેલો હોય એવા, શાસ્ત્રજ્ઞ, કુલીન, પરીક્ષિત, લખલક્ષ, પવિત્ર, બુદ્ધિમાન, વિચક્ષણ, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી, ઇત્યાદિ છે. તેમાંનાં બહુ લક્ષણ રા. રા. ગોકુલજીભાઈમાં હતાં.

૧. એ નિર્દિષ્ટ સંમાનિત ગૃહસ્થ આપણા દેશભિમાની દેશોપકારી એક દાદાભાઈ નવરોજ છે તેઓની દેશભક્તિમાં રાત્રીને પણ શંકા અણાવવા અવકાશ ન મળે એ હત્તમ આશય અર્થે, જૂનાગઢના ‘એન્જલ’ રૂપે વાર્ષિક વેતન બન્ધાઈ સારાં નાણાં મલવાનાં, તે લેવા તેઓએ અંગીકાર કર્યું નહિ. પોતા પ્રતિ સુરાષ્ટ્રરાજ્યના આદરસદ્ભાવ સાથે અન્તઃકરણથી તેઓએ આભાર માન્યો, અને તે રાજ્યના સારા વિચારો સાથે હમ્ય અભિપ્રાય બન્ધાયો.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ પોતાના રાજમણુલમાં પળું આ લેખકવિએ કઈ સારા વિચારો બતાવેલા તેથી વિ.સં. ૧૯૨૫ ના ચૈત્ર શુક્લા ૧ ના લખેલો રાજ્યલેખ આ લેખકઉપર અક્ષમાત આગ્યો. તેમાં માસિક વેતન રૂપ વર્ષોરતન આપવા લખ્યું હતું; અને મુંબઈમાં રહી તે રાજ્યનું કાર્ય આવે તે કરવું એમ શ્રુતના હતી.

પ્રથમ સુર ગોકુલજીભાઈના મિત્ર પણ્યાજી દોલતરામે જૂનાગઢસંસ્થાન સાથે સંબન્ધ કરવાની વાર્તા કરી હતી. તે પ્રમાણે તેના પ્રધાનપુરુષ સુર ગોકુલજીભાઈસહ અક્ષમાત વિદ્યાદારા પ્રથમ સંબન્ધ થયો. પછી તેઓએ મુરાદ્દરાજ્ય સાથે ઉપરપ્રમાણે પ્રથમ સંબન્ધ કરાગ્યો.

પ્રકરણ ૧.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું રાજ્યકાર્ય સારું મુંબઈ આવ્યું.

પુ. નવાબસાહબની જોરતક્ષી નામે ખંડની આખા મુરાદ્દપ્રાન્તના (કાઠિયાવાડના) અને થોડા સુજરાતના ભાગમાંથી લેવામાં આવતી હતી. તે સન ૧૮૨૨ થી બ્રિટિષ સરકારદ્વારા એકઠી કરવામાં આવે છે. મચ્છુકાંઠામાં મોરવી નામે સંસ્થાનઉપર પણ તે જોરતક્ષી હતી. તેની નિર્ધનકસાને લીધે, મધ્યે થોડાં વર્ષ સુધી તે સંસ્થાને તે કર આપ્યો ન હતો. તેવાં બહુ વર્ષ થીતી ગયાં હતાં. તેવિધે વાદવિવાદ થઈ મોરવી સંસ્થાનઉપર જયપત્ર (હુકમનામું) જૂનાગઢસંસ્થાને પોલિટિકલસાહબની બે કોર્ટમાંથી મેળવ્યું હતું. તેની 'અપીલ' મુંબઈ સરકારમાં એ જ સં. ૧૯૨૫ ના વર્ષમાં થઈ હતી.

મોરવીના કાદુરસાહબ રવાજ પોતે મુંબઈઆગ્યા અને એ કામસારે બહુ પ્રયત્ન કર્યો. અધિકારીઓ સાથે સ્વતઃ તેઓ બોલી આલી રાકે એવા હતા. સરકારી અધિકારીઓને તેઓ પિંટે મળ્યા, અને અનેક પ્રકારે ચિત્તદુઃખ દર્શાવીને તે કામને એવું રૂપ આપ્યું કે જેથી અધિકારીઓની અનુકંપા થઈ તેઓનું મત પોતાના લાભમાં ગાય. તેવામાં પોલિટિકલ ભાગના સભાસદ થી આનરેબલ મિ. ટકર હતા. તેઓ વરિષ્ઠન્યાયસભા(હાઇકોર્ટ)-

માંથી તુરત એ સ્થાનઉપર આગ્યા હતા. તેઓના મનમાં ન્યાય-સભાના ધારાના સંસ્કાર પૂર્ણ હતા. તેઓએ ‘મુદત વીતી ગઈ’ ગણી મોરવીના લાભમાં નિર્ણયપત્ર આપ્યું. મોરવીના ઠાકુરસાહેબે મહોટો જય મેળવ્યો ગણાયો. પણ જૂનાગઢ સંસ્થાનને તેથી બહુ વિષમ લાગ્યું. તેથી પોતાના મુખ્ય કારભારી રા. રા. ગોકુલજીભાઈને એ કાર્ય સારું મુંબઈ મોકલવા નિશ્ચય થયો.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈ સૌમ્ય બક્ષીજી મથુરાદાસને સાથે લઈને મુંબઈ આવવા નીકળ્યા. રા. રા. લાણુજીભાઈ પ્રભુદાસ, જૂનાગઢ સંસ્થાનના વકીલ પણ સાથે જ હતા. આ લેખકને મુંબઈ તાર મૂકી અમદાવાદ જવા નિમન્ત્રણ કર્યું. તેઓ અમદાવાદમાં આકાશોકના કૂવાની પોલમાં દફતરદાર રા. રા. બાપુભાઈ દપાશંકરના દેહલામાં ઉતરયા હતા. આ લેખક ત્યાં જઈ મળ્યો. એક દિવસ રહી સર્વે મળેલ એક જ ગાડીમાં સાથે મુંબઈ આવ્યું. કાવસજી પટેલના તળાવ આગળ રા. રા. ધીરજલાલ મથુરાદાસે પોતાના ધર પાસેના ધરમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈને ઉતારો આપ્યો હતો. ત્યાં થોડા દિવસ રહી મોરવીના કામસાર મન્ત્રદો (Counsellers) પક્ષવાદીઓ (Pleaders) આદિ કેટલાક ગૃહસ્થોનાં મત લીધાં. કેટલાકે એ કાર્યમાં સાહાય્ય આપવા પાગ્લું ઇચ્છા દેખાડી.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું પુને પદ્ધતિનું.

મુંબઈમાંથી બહુ રીતિએ સજ્જ થઈને ગવર્નર સાહેબ આદિ મળેલ આતુર્માંસમાં પુને હોય છે તેથી, આવળુ વદિ ૩ ને દિને સર્વે પુને ગયા. ત્યાં પ્રથમ શુક્રવારપેઠે ભણી એક વારિકામાં ઉતારો કર્યો. મોરવીના કામની ‘અપીલ’ બારિસ્ટરોએ તૈયાર કરી હતી. તે વાચાવી સાંભલતાં રા. ગોકુલજીભાઈને જોઈએ એવી બલવતી લાગી નહીં. તેથી એક પ્રખ્યાત લખનારને^૧ પુને તેડાવી, આ લેખકદ્વારા પોતાના સખલ વિચારો અને કારણો આપીને તેની પાસે પુનઃ તે અપીલ લખાવી. તેનું લખાણુ રા. રા. ગોકુલજીભાઈને

૧ એ લેખક મિ. એન્ડ્રુ લલસન જે ટાઈટલ લલસનનો પુત્ર અને એક બલવાન લેખક હતો તે હતો.

વિશેષ સાહે લામ્યું. તે અપીત છપાતી હતી, તે અવકાશમાં પુના-
માં આવી વસેલા યુરોપીય તથા દેશીય ગૃહસ્થોને મળવા જતા.
આ લેખકને પણ પોતાની સાથે લેતા.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈના શુભગુણો અને સદાચાર તથા વિ-
દ્વતા એએએ એમના પૂર્વે પુને પ્રવરીને એમના સંબંધમાં મહં-
ગૃહસ્થોના મનમાં સારી માનવુદ્ધિ ઉત્પન્ના કરી હતી. અમે જ્યાં
મલવા જતા ત્યાં બહુ આદરસત્કાર થતો. સરકારના મન્ત્રી (સેક્રે-
ટરી) મિ. સી. ગાન નામે એક સારા ગૃહસ્થ હતા. તેણે ગૃહસ્થે
ધરિતા એવી આગતાસ્વાગતા કરી. રાજપ્રસંગ વિષયે પણ
ધૈર્યથી સાંભળી લીધું. પુનઃ મહી વાગ્વિનોદ કરવાની તથા પોતે
'વિટર્ન વિઝિટ' આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. સમજાવથી પરસ્પર
સન્તોષ પામી છૂટા પડ્યા. બીજા પણ બહુ ગૃહસ્થોને મલતા ત્યાં
પણ સત્કાર જ જોવામાં આવતો.

ગવર્નરના કૌન્સેલર મિ. માન્સફીલ્ડ સાથેનો પ્રસંગ.

એક વેલા ગવર્નરની કાઉન્સીલના મેમ્બર થી આનંદેશ
મિ. માન્સફીલ્ડને ત્યાં અમે મળવા ગયા. તેઓ સારા આદરસ-
ત્કારથી મળ્યા. તેઓનો સ્વભાવ જરા હાસ્યવિનોદી હતો. તેઓની
સાથે કેટલીક વાત થયા પછી તેઓએ પૂછ્યું કે: 'મોરબીના
કામમાં તમે 'ખટપટ' કરવા અત્ર આવી છો?' 'ખટપટ'
શબ્દ દક્ષિણદેશમાં ખોટા અર્થમાં નથી ગણાતો. ત્યાં એ શબ્દ
પ્રયત્નવાચક છે. પરંતુ કાઠિયાવાડમાં તે શબ્દ ખોટા અર્થમાં
વપરાય છે. મિ. માન્સફીલ્ડે એ શબ્દ દક્ષિણભાષાના અર્થમાં
વાપર્યો હતો. પરંતુ રા. રા. ગોકુલજીભાઈના કાનમાં 'ખટપટ'
એ શબ્દ પડતાં જ તેઓને રોષ ચઢી ગયો; અને લોહી ઉઠી
આવ્યું. પછી તેના આવેશમાં સાહજને સ્પષ્ટ કંઈ કે 'સાહજ,
મેરેકું ખટપટી કયા સખબસે ગીનતેહો. આપકે પાસએસા ગીનતેહ
કુછ કારણ હોવૈ તો મેરેકું કહ દેના, ઝોર નબ્બાખસાહબકું બી
લીખના રૈયે. મેને કબી બી એસા કામ ક્રિયા નહિ હૈ. આપ
જેસે બડે આદમી એસી બાત કરતેહો સો તાહુબ હૈ.'

પ્રથમ રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું પ્રસન્ન મુખ હતું અને વાતો
અચ્છી રીતિએ કરતા હતા, અને સાહજ તેઓની કુલીનતા

અને કુશલતા ભેઈ પ્રસન્ન થતા હતા. તેમાં વિકાર થઈ એક પલ-
માં કોપાયમાન મુખ ભેઈ સાહબને આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને આ
લેખકને કારણ પૂછ્યું. તેણે ‘ખટખટ’ શબ્દનો અર્થ ગુજરાત-
માં ‘નિન્દિતકર્મ’ વાચક છે, એમ કહેતાં સાહબને પણ સ્મરણ
આવ્યું; અને રા. રા. ગોકુલજીનું અન્તઃકરણ ઉકલવાનું કારણ
તેઓના સદ્ગુણને અપમાન થયું એ છે, એમ સાહબના સમ-
જવામાં આવતાં, તેઓના મનમાં સમભાવ ઉત્પન્ન થઈ, સદ્ગુણ
ઉપર રા. રા. ગોકુલજીભાઈનો ભાવ ઉચ્ચ પ્રકારનો છે એ
જાણી, તેઓની મમતા વધી અને તુરત ક્ષમા માગી કહ્યું કે, ‘એ
તો મરાઠી અર્થમાં જ એ શબ્દ વાપર્યો હતો, તોપણ આપને
ક્રોધાયમાન થવાનું કારણ મેં અજાણે આપ્યું તે સારું હું બહુ ખે-
દિત છું અને અન્તઃકરણથી ક્ષમા માગું છું.’ રા. રા. ગોકુલજી-
ભાઈને ઉપરની વાત યથાર્થ સમજાવતાં તેઓનો રોષ શાન્ત થઈ
ગયો. સાહબે પછી બહી મમતાથી વાતો કરી અને ફરીથી
મળવા વિનંતિ કરી. આજ્ઞા લેતાં સાહબ બોલ્યા કે: ‘આપના જેવા
સદ્ગુણના પૂજક અને સ્વતન્ત્ર ગૃહસ્થો મેં થોડા જ જોયા છે. હું
તમને ધન્યવાદ આપું છું. મારી મમતા તમારા ઉપર આ મિલન
થી અધિક થઈ છે.’ છત્યાદિ.

પુનામાંના અન્ય પ્રસંગો.

નગરવાળા પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી કેશવજી તેવામાં મુંબઈ આવ્યા
હતા. તેઓને સુર ગોકુલજીભાઈએ પુને તેડાવ્યા અને તેઓની સાથે
‘મુક્તાવલિ’ નામે વેદાન્તનો કઠિન ગ્રન્થ છે તે વાચવા માડ્યો.
ભાષાની કઠિનતા માત્ર શાસ્ત્રીજી છોડતા; પણ અર્થમાં તેઓનો
યથાર્થ પ્રવેશ ન થતો. તેથી પછી સુર ગોકુલજીભાઈ અર્થ યથા-
વત્ સમજાવતા તે ભેઈ શાસ્ત્રીજી આશ્ચર્ય પામતા, અને સુર
ગોકુલજીભાઈની તલસ્પર્શિની બુદ્ધિની વારંવાર પ્રશંસા કરતા.

પુનામાં સુર ગોકુલજીભાઈ પોતાનું નિત્યકર્મ કરી, પછી અનેક
સંસ્કૃત ગ્રન્થો વાચતા. ભોજનોત્તર પણ ગ્રન્થાવલોકન જ કરતા. પછી
જે વાગ્યાને સમયે ગાડીમાં બહિરુ ફરવા જતા. પુનામાંનાં બહુ સ્થલો-
દેવસ્થાન, ધર્મસ્થાન, રાજસ્થાન, અને ગૃહસ્થસ્થાન-પોતે ભેઈ વહ્યા
હતા. સારા સારા દેશીય ગૃહસ્થોનો સમાગમ પણ કરતા. તેમાં મુખ્ય-
ત્વે કરી વિદ્વાનોને ત્યાં જવા ઉપર બહુ રુચિ રહેતી. શ્રીકૃષ્ણશાસ્ત્રી

નામે એક નિવૃત્તિસેવી ગૃહસ્થને ત્યાં એક દિવસ અમે સર્વ ગયા. ત્યાં નિવર્તમાન વૃદ્ધ પુરુષો એકાન્ત સ્થલમાં એ આત્માનાત્મ-સંકલ્પદાર્થતત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાન્ શાસ્ત્રી પાસે શંકરવિરચિત 'હરિ-મીડે' સ્તોત્રનું શ્રવણ કરતા હતા. તેમાંના કેટલાકે પૂર્વ મહાન્ શાસ્ત્રાધિકાર ભોગવ્યા હતા. ઋષિના આશ્રમ જેવું તે સ્થાન હતું. તેમાં પ્રવેશતાં સવત્સી ગાયો હતી. પછી તુલસીકેદાર અને એક લઘુવાટિકા હતી. આગળ ચાલતાં નીચા તોરણનું દ્વાર આવ્યું. તેમાં થઇ અન્તર્ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં સુવાસિત ચન્દનપુષ્પધૂપાદિ-નો મનોહર મુગન્ધ આવવા માડ્યો. ત્યાં પ્રકાશ હતો પણ સૂર્યના કિરણ દેખાતા ન હતા. તે સ્થલની સ્વચ્છતા કંઈક અસાધારિણી હતી. દેવાચન કરી શાસ્ત્રીમહારાજ ઓટુજનોનાં કર્ણુદ્વારા તેઓ-નાં અન્તઃકરણ પાવન કરતા હતા. ત્યાં સમતા વર્તી રહી હતી. સુર ગોકુલજીભાઈનું સ્વરૂપ પ્રભાવિ હતું, તેવાં જ વસ્ત્ર પણ મૂલ્યવાન અને ભગ્ન તેઓ પહેરતા હતા. અજાણ્યા લોક તો તેઓને રાજા જ ગણતા. તેથી જ્યાં જતા ત્યાં માર્ગ મળી સત્કાર પુરત થતો. પરંતુ આ શાન્તિગૃહમાં બાહ્યોપાધિ કંઈ ચલનવલન ન કરી શક્યો. હરિમીડેનું બ્યાખ્યાન અખણ્ડ ચાલતું રહ્યું. તેની સ-માપ્તિ થતાં, સુર ગોકુલજીભાઈની વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા વિષયે આ લેખકે શાસ્ત્રીમહારાજને વિદિત કર્યું. તેઓ પ્રસન્ન થયા. તેઓએ કેટલાક પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા ચલાવી. સુર ગોકુલજીભાઈ-ની કુશલતા જોઈ તેઓને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને પછી ધન્યવાદ આપી પ્રશંસા કરવા માડી. ઉભય વિદ્વાનો અન્યોન્ય સન્તોષ પામ્યા.

પુનામાં કેટલાક બ્રાહ્મણોના ગૃહોમાં પુસ્તકના ભાણગાર છે, એમ સાંભળતાં તે ભેવાની ઇચ્છા સુર ગોકુલજીભાઈને થઈ. તે સાડે જ્યાં જ્યાં પુસ્તકના સંગ્રહનો ભાલ મલતો ત્યાં ત્યાં ફરવા માંડ્યું. જેના ગૃહમાં એવા સરસ્વતીના ભાણગાર હતા તેના પૂર્વજ તો પઢિતો હશે, પણ તેઓ તો બહુ કરી, જેમ દીપની પ્રજા કાજલ દોષ છે એવા, નિસ્સાર અને અસાની હતા. શ. રા. ગોકુલજી-ભાઈની પદવી જાણે ત્યારે, કંઈક આરાને લીધે, તે પુસ્તકોની ચૂંચી બતાવે, પણ પુસ્તકનું દર્યાન ન કરાવે. એક બેના ઘરમાં પુસ્તક હતાં તેઓ બહુ નિર્ધન થઈ ગયા હતા તેથી તેઓએ

પુસ્તક વેચવાની લાલચે ગ્રન્થોનાં દર્શન કરાવ્યાં. તેમાં એક યોગ-
વાસિષ્ઠનું પુસ્તક વિશાલ અને સુંદર અક્ષરથી લખેલું જોઈ મુગ્ધ
ગોકુલજીભાઈ બહુ પ્રસન્ન થયા; પણ પછી તે ત્રુટિત જણાયું.

જે વારિકામાં વસતા હતા તે નગરીથી બહુ દૂર હતી, તેથી
પછી પુનામાં એક સારૂ સ્થાન ભાડે રાખી ત્યાં આવ્યા. નાદોદના
રાજાના સંબંધી અને આત્મ બાપુસાહબમેઢ પોતાના કંઈ કાર્ય
પ્રસંગે પુને આવ્યા હતા. ગુરુ સમિચદાનન્દ પરમહંસના તે શિષ્ય
હતા. તેઓની સાથે પુનામાં મેળાપ થયો. તેઓ મૂલ્યવાન વસ્ત્રો
પહેરી સુવેશ રાખતા. તેઓએ એક ચંદેરી પાઘડી લઈ કુસુંબલ
રંગાવી હતી. તેઉપર લાલી બહુ સુશોભિતા આવી હતી. રા.
બાપુસાહબ ગયા પછી રા. રા. ગોકુલજીભાઈ કહેતા હતા કે,
'અમે મંદીલ (સોનેરી પાઘડી) એ ખુ. નવાબસાહબનું રાજચિહ્ન
ગણિયે છિયે. અને તે છાકમછોલ લાલ રંગથી ભરેલું અમને ગમે
છે. માટે તે એ બાપુસાહબની પાઘડી જેવું કરાવવું.' લાલ રંગ
તેઓને એટલો બધો સારો લાગતો કે મંદીલ અને પાઘડી ઉપર
રંગ કરાવવા તેને મુંબઈ અને પુને મોકલતા.

વિજયાદશમીને દિને પુનામાં ગવર્નરસાહબને છેલું મળવાનું
ઠરતું હતું. સર સીમોર ફિટ્ઝજીરલ્ડ ગવર્નર હતા. તેઓને મળતાં
તેઓએ રાજયોગ્ય આદરસત્કાર આપ્યો. ગણેશખણ્ડના મહાલય-
માંના એક સુંદર ભાગમાં મળ્યા. પોતાના જમણા હાથ ભણી
કૌચ ઉપર રા. રા. ગોકુલજીભાઈને બેસાર્યા અને પછી રાજકીય
સંભાષણ ચાલ્યું. તેમાં આ લેખક દ્વિભાષી હતો. ગવર્નરસાહબે
મોરબીની અપીલનો મુખ્ય ભાગ વાંચી તેમાં જે જે રોકાઓ
લાગી તે પૂછી લીધી, અને એ વિષય ઉપર પૂરૂં લક્ષ આપવા
વચન આપ્યું. પછી કેટલાક બીજા મુખ્ય પ્રસંગની વાતો થઈ.
એટલે અમે આજ્ઞા માગી. ત્યાં અત્તર, સુલાખ, પુષ્પમાલા અને
પાનસોપારી આવ્યાં. તે ગવર્નરસાહબે આપ્યાં. પછી રા. રા. ગોકુલજી-
ભાઈએ આજ્ઞા લીધી અને અમે વિદાય થયા. પછીથી તુરત
અમે મુંબઈ આવ્યા.

મુંબઈ પ્રતિ આગમન. ડા. માઝ દાજી, રા. વિશ્વનાથ, શેઠ મંગલદાસ.

મુંબઈમાં એ સમયે મુગ્ધ ગોકુલજીભાઈએ કૃપા કરી પોતા-
નો ઉતારો આ લેખકના વાસગૃહમાં જ રાખ્યો હતો. દીપોત્સવ

મોહમયીમાં (મુંબઈમાં) જ કરવાનો વિચાર હતો. પુનામાં અને મુંબઈમાં વિદ્વાન્ ડાક્ટર ભાઉ દાજી સાથે અમારો પરિચય વધારે રહેતો. તેઓ રા. રા. ગોકુલજીભાઈની ખુદ્દિ અને સુજતા જોઈ તેઓના ઉપર બહુ સદ્ભાવ રાખતા.

સુર ગોકુલજીભાઈનામાં ગુણુરાગ નૈસર્ગિક વિરાજતો. તેથી ડાક્ટર ભાઉસાહેબની અનેક પ્રકારની યોગ્યતા દેખી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થતા. ડા. ભાઉમાં વિદ્યાર્થી વ્યસન કઈંક વિલક્ષણ હતું. સંસ્કૃત ગ્રંથોનો, પ્રાકૃત ગ્રંથોનો, શિલાલેખોનો, તામ્રપત્રોનો, રાજમુદ્રાઓનો, નાણુક (શિક્કા) આદિનો સંગ્રહ સહસ્રાવધિ નાણુ આપી ડા. ભાઉ કરતા હતા. તેઓ બહુ વિદ્વાન્ અને વિનયવાન્ હતા; પ્રાચીન સમયના વિધાવાનોના ગુણુસ અને પ્રસસક હતા; ઇત્યાદિ કારણોને લીધે સુર ગોકુલજીના ડા. ભાઉ પ્રતિ, સમરાગ, ઉચ્ચભાવ તથા સમભાવ હતા. 'શૈરસદ્દા'ના સપાટામાં ડા. ભાઉ-સાહેબ પણ દુર્ભાગ્યે આવી પડ્યા હતા. તેથી તે ઉદાર ડા. ભાઉસાહેબનો હસ્ત સંકોચમાં આવ્યો હતો. ગુણુરાગી ગોકુલજી ભાઈએ તેઓને તે સન્ધિમાં કઈં નાણુનો આશ્રય પણ આપ્યો હતો; અને પ્રખ્યાત બહુમાન્ય ડા. ભાઉસાહેબ, રા. રા. ગોકુલજી-ભાઈને રાજપ્રસંગમાં ઉપયોગી પણ બહુ થતા. એમ ઉભય મહાશયો પરસ્પરને ઉપકારક થયા હતા.

ડા. ભાઉ દાજી, જૂનાગઢવાસી રા. પહિડત ભગવાન્લાલ ઇન્દ્રજીને દેશ દેશાન્તર મોકલી ત્યાંનાં પ્રાચીન ગ્રંથાદિ તથા વૃત્તાન્તો મગાવતા તે કાર્યમાં મુરાદના જૂનાગઢ સરથાનનો આશ્રય ડા. ભાઉએ પ્રાપ્ત્યો હતો, તે પણ પછી સુર ગોકુલજીભાઈ-એ અપાવ્યો હતો. એ જૂનાગઢ જન્મભૂમિના પહિડત ભગવાન્-લાલના સંગ્રહથી ઇતિહાસમાં ઉપકારક વૃત્તાન્તો હસ્તગત થયાં હતાં. એ પ્રસિદ્ધ છે. આશાજનક યુવકોને ઉત્તેજન આપી અગ્રેમર-કર્તા ઉદાર ડા. ભાઉ તે સમયે રાવસાહેબ વિશ્વનાથ મણ્ડલિકને સર્વધિત તથા ઉન્નત કરવા પ્રયત્નવાન્ હતા. તેથી પ્રસંગોપાત રાવસાહેબ વિશ્વનાથને રાજકાર્ય આપવાની અને તેઓની સાથે પરિચય રાખવાની ભલામણ કરતા. તેથી અમે રા. વિશ્વનાથ પાસે પણ ગયેલા. તેઓની સાથે સંભાષણ થતાં રા. વિશ્વનાથે કેટલાક શ્લોક અને વેદની ઋચાઓ લખિયો. તે સાંભળી સુર ગોકુલજી-

ભાઈ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. શ્રીમાનોમાં શેઠ મંગલદાસ સાથે વધારે પરિચય રહેતો. શેઠ મંગલદાસની કેટલાક વિષયોમાં જાણ અને જોલવાની શક્તિ ભેધને રા. રા. ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે વણિક્વર્ગમાં શેઠ મંગલદાસ જેવા ગૃહસ્થો વિરલ ભવામાં આવે છે. શેઠ મંગલદાસે એક પ્રસંગે પોતાનો ઇતિહાસ કહ્યો તેમાં કહ્યું કે:- 'ઈંગ્રેજીભાષા રીતપ્રમાણે શાલામાં જઈ શિખ્યો નથી. પણ માત્ર ઘરના અભ્યાસથી અને પારચયથી જોલી શકું છું.' સુર ગોકુલજીભાઈએ સંસ્કૃતવિદ્યા એ જ રીતિએ સંપાદિતા કરી હતી, તેથી તેઓને સર મંગલદાસ સાથે સમભાવ થયો. સર મંગલદાસ અને સુર ગોકુલજીભાઈ અન્યોન્ય સારાં સેહમમતા રાખતા.

માનવસ્ત્ર સંબંધમાં એક પ્રસંગ.

જૂનાગઢ સંસ્થાનના સંબંધવાળાં મનુષ્યો મુંબઈમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈને સારૂ ભેટ લાવતાં, પરંતુ તેઓ સ્વલ્પ કુલ-ક્ષાદિક વિના ખીજું કશું લેતા નહિ. અને તેટલું પણ લાવનાર અપમાન ગણી ખોટું લગાડશે એ ભયને લીધે જ લેતા. રવજી દરબાર નામે એક શ્રીમાન મુંબઈમાં હતો. એક દિવસ તેણે હજારેક રૂપ્યાનો થોડો સામાન ભેટ આપવા આવ્યો, અને તે આપવા સારૂ અત્યાગ્રહ લઈ બેઠો. તેને બહુ પ્રકારે સમજાવ્યો પણ તે એકનો બે ન થયો. અંતે રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ તેને પૂછ્યું કે- 'તમે મને આપવા ઇચ્છો છો કે બીજાને.' તે કહે કે, 'તમને જ.' ત્યાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ કહ્યું કે, 'તમે ખોટું લગાડો છો અને આગ્રહ નથી મૂકતા તો હું લઈશ, પણ તે બધું જૂનાગઢ સરકારમાં આપીશ. અને ત્યાં કોણ જાણે કોનાએ ઉપયોગમાં આવશે. તેમ જ તમારે કરવું હોય તો નિરુપાય. નહિ તો પાછું લઈ જાઓ. તમોએ મને એથી પણ બમણું આપ્યું હોય એટલું હું મારા મનમાં આપને વિષે માનીશ.' એ આશયનું કશું ત્યારે તે બીચારો નિરાશ થઈ તે પાછું લઈ ગયો.

પ્રસંગોપાત્ત વાગવિનોદ.

એકવાર અમે સર્વે ઘોડાગાડીમાં બેસી દીપાવલી ભેવા જતા હતા. ત્યાં પ્રસંગોપાત્ત રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ આ લેખકને કહ્યું કે, 'તમારૂં વાસસ્થાન તમારે ભેધે તેથી નહાતું છે.'

તે વેલા એક ઉપાખ્યાનનું સ્મરણ થઈ આવ્યું તે રા. સુર ગોકુલજીભાઈને કહ્યું કે:—

‘એક રાજાએ કોઈને પોતાનો મન્ત્રી કર્યો. તે મન્ત્રી એક નહાના ધરમાં રહેતો. ત્યાં તે માનદ રાજા મળવા ગયા. તે વેલા રાજાને તે ધર નહાતું લાગતાં તે મન્ત્રીને કહ્યું, કે,—‘તમારે અર્થે આ સ્થાનક નહાતું છે.’ મન્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યું કે, ‘મારે અર્થે તો એ મહોદું હતું પણ આપે અને એવો મહોદો કર્યો કે તેથી અને એ નહાતું પડે છે.’

મન્ત્રીનું એ રાજાને હર્ષજનક સમયોચિત ઉત્તર શ્રુણી રા. સુર ગોકુલજીભાઈએ બહુ પ્રસન્ન થયા. પછી રા. રા. બક્ષીજી મથુરાંદાસ સાથે હતા તેઓને કહ્યું કે,—કઈક એ વાતના જેવી પેલી કારશીમાં શેખસાદીની બેઠ છે તે કહો. તેનું પ્રતીક પોતે કહેતાં બક્ષીજીએ સાંધીને તે બેઠ પૂરી કે:—

“નીમ નાંનીગર ખુરદ મરદે ખુદાય બઝલ દરવેશાં કુનદ નીમીદિગર; મુક્કે ચકલીમી બગીરદ પાદશાહ હમથુનાં દરબંદ ચકલીમીદિગર.”

તેનો આશય આ છે:—‘આખા દેશમાં પણ એ પાદશાહ નથી સમાતા, પણ એક કામલામાં અનેક ફકીરો અમનચમનથી રહે છે.’ સુર ગોકુલજીભાઈ કહે કે, ‘આપણાં એહમમતા તો એથી પણ નહાના સ્થાનમાં આપણો સમાસ કરે એમ છે.’ ઇત્યાદિ. પ્રસંગોપાત્ત એવા પ્રકારના બહુ વાગ્વિનોદ થતા; વિદ્વાનોની ઉક્તિઓ પરસ્પરના વિનોદમાં સ્ફુરી આવતી. તેમાં વાસતકવનિઓ અન્ય અનેક વિચારોના અભિવ્યંજક થતા. અને આનંદમાં સમયનું નિર્ગમન થતું.

એજ માસમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈની ગ્રેરણાથી ભૂનાગઢથી રાજલેખ આવ્યો કે આ લેખકનું વર્ષાશન આશ્વિન શુકલા ૧ થી વધારવામાં આવ્યું છે.

કાંદાવાડીમાં સુનિસ્વામી નામે એક યોગી રહેતા હતા. તે સમાધિ કરે છે એમ બાણવામાં હતું. તેથી તેઓના દર્શનની સુર ગોકુલજીભાઈને બહુ ઉત્કંઠા હતી. અમે સર્વે ત્યાં ગયા. તે વેલા તેઓ મગવડીતાનું બાખ્યાન કરતા હતા. ત્યાં ઓતા પણ બહુ હતા. થવણુ થઈ રહ્યા પછી સુર ગોકુલજીભાઈએ સ્વામીને

વિરૂપિ કરી કે;—‘મહારાજ! અમને સમાધિનાં દર્શન કરવાનો બહુ અભિલાષ છે.’ સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યું કે,—‘કોઈ વેલા મધ્યાહ્ને આવશો તો વાર્તા કરીશું.’ અમે બીજે દિને તે સમયે ગયા. સ્વામિશ્રી તે સમયે એકાન્તમાં હતા. અમને ત્યાં જવા આજ્ઞા મળી. સુર ગોકુલજીભાઈએ સમાધિવિષયે ટેટલાક પ્રશ્નો કર્યા. તેના ઉત્તરમાં ટેટલીક સૂચનાઓ સ્વામિશ્રીએ કરી અને ટેટલાંક પ્રમાણે કહ્યાં તેમાં એક શ્લોક આ વધા કે:—

“સ્વાનુભૂતિરસાવેશાત્ દૃશ્યશબ્દાવુપેક્ષ્ય તુ ।

નિર્વિકલ્પસમાધિઃ સ્યાન્નિવાતસ્થિતદીપવત્” ॥^૧

સુર ગોકુલજીભાઈ પણ ગીતામાંના

“શનૈઃશનૈરુપરમેત્તુ દુક્ષ્યા ધૃતિગૃહીતયા” । (૬-૨૫)

“યથા દીપો નિવાતસ્યો નેજ્જતે સોપમા સ્મૃતા” ॥ (૬-૧૯)

એ શ્લોકો બોલ્યા એટલામાં સ્વામી સમાધિસ્થ થઈ રહ્યા. તેઓનું શરીર નિશ્ચલ થયું. પ્રાયશઃ એક ધટિકાપર્યન્ત તેઓ હલનચલન વિના રહ્યા. સમાધિથી તેઓનું ઉત્થાન થયું એટલે અમે આજ્ઞા મળી ઉઠ્યા. સુર ગોકુલજીભાઈનું એમ મત થયું કે સમાધિનાં પૂર્ણ લક્ષણુ તેમાં ન હતાં. નિમિષરહિત અર્હોન્મીલિત^૨ નેત્ર એ લક્ષણુની ન્યૂનતા હતી. સમાધિકાલમાં નેત્ર મીચેલાં હતાં.

રા. રા. ગોકુલજીનું મુંબઈથી શ્રીકાલિકામાતા પ્રતિ ગમન.

સંવત ૧૯૨૬ ના આરંભમાં સ્વદેશ જવા રા. રા. ગોકુલજીભાઈ મુંબઈથી નીકળ્યા. આ લેખક પણ અર્ધેમુઘી સાથે જ હતો. મુંબઈથી વરોદરે ગયા. ત્યાં રા. રા. પ્રાણલાલજી પંચ-મહાલના ‘રેયુટી કલેક્ટર’ હતા તે મળ્યા. તેઓએ પાવાગઢની કાલિકામાતાએ જવા આગ્રહ કર્યો. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ જગદંબાના ઉપર બહુ ભાવ રાખતા હતા. તેથી તેઓએ ત્યાં જવા

૧. ૬૨૫ (૫૬૪) તથા શબ્દ એ બેને તેા હપેક્ષીને સ્વાનુભૂતિના રસના આવેશથી, પવન વિના (ના સ્થાનમાં) સ્થિત દીપસમાન, નિર્વિકલ્પક સમાધિ હોય છે. ૨. અર્ધ પૃ. ૧૬૧ એ જુઓ. ૩. યોગીના સમાહિત ચિત્તને પવન વિનાના દેશમાં સ્થિત દીપ જેમ ચલતો નથી તેની ઉપમા, (ચિત્તપ્રચારદર્શી યોગજ્ઞોએ) સમસાધ છે-કહેવાય છે. ૪. અર્ધી આંખ ઉધારી રહી તે જરા કે ગિચાય નહિ તેવાં.

સ્વીકાર કર્યો. અમે સર્વે તે પાસ ગયા. રા. રા. પ્રાણુલાલજી ત્યાં અધિકારી હતા તેથી સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા હતી. પાવાગઢની તલેટીમાં સર્વ સાહિત્ય સજ્જ કરાવ્યાં હતાં. અમે સર્વે રોલિ-ઓમાં બેસી પાવાગઢ ઉપર ચઢ્યા. માર્ગમાં કોટનાં અને મહાલયો-નાં હુદિત અને ખુલ્લિત સ્થલો ભેઠ અનેક પ્રસંગો નીકળતા. મુસલમાન લોકના આવ્યા પૂર્વે આ દેશમાં દરવાજાને કમાનો કરવાનો આલ ન હતો, એમ ક. કીર્તિજી કોઈ પ્રસંગે રા. રા. ગો-કુલજીભાઈને કહેલું, તદનુસાર અનુમાન કરતાં એ સ્થલે છિન્ન-ભિન્ન રહેલાં મહત્તાનાં ચિહ્નો મુસલમાનના કાલ પહેલાનાં એ એમ તેઓ કહેતા. અને આ જગતમાં ઉદયાસ્ત કેવા થાય છે, અને સર્વ કેવું ચલ છે એ આદિ ભેઠ સર્વ સમજીએ બાધ લેવો ભેઠયે. એવી અનેક વાર્તા નીકળતી. પાવાગઢ ચઢી રહ્યા પછી એક દુધિયુંતળાવ આવે છે. તેનું જલ શ્વેત કેખાય છે, અને કહેવાય છે કે તે સદા શીતલ રહે છે. ત્યાં આનસન્ધ્યા કરી શ્રી-કાલિકામાતાના મન્દિરનાં પગથિયાંએ અમે ચઢ્યા. શ્રીજગદ્ગંભા-નાં દર્શન કર્યાં. રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ માતાજીના સાન્નિધ્યમાં ત્યાં સપ્તશતીનો-ચણ્ડીપાઠનો-પાઠ કર્યો. એટલામાં નૈવેદ્ય તૈયાર થયું. તે માતાજીને ધરાવી સર્વેએ પ્રસાદ લીધો. એટલે સાયંકાલને સમય થવા આવ્યો. તે ઉચ્ચસ્થાન ઉપરથી આસપાસ રમણીયા લીલા દેખાતી હતી. નીચે ઉતરી જતાં રાત્રિ થઈ જશે અને અન્ધ-કારમાં વ્યાધ વર અને સર્પ વિછી આદિની સંકાપી ભય લાગશે એવી સૂચના થઈ, પણ નીચે ઉતરવાનો અન્તે નિશ્ચય થયો.

રા. રા. ગોકુલજીમાઈનો ક્રોધ.

ચણ્ડીપાઠ કરતાં તદર્થાનુસાર વૃત્તિના ઉદ્ભવથી કિંવા કોઈ બીજાં કારણથી, રા. રા. ગોકુલજીભાઈનામાં ક્રોધનો આવેશ આવ્યો હોય એમ તે ચરુક દેખાવા માડ્યા. પાવાગઢથી ઉતરતાં ઉતરતાં ડોલીવાળા અરાની માણુઓએ માંહોમાંહે વાતો કરવા માડી. તેમાં રા. ગોકુલજીભાઈની ડોલીવાળાઓએ કહ્યું કે, ‘અમારી ડોલીમાં બેસનારનો ભાર બહુ છે.’ એ શબ્દ સાંભળતાં રા. ગોકુલજીભાઈ-નો ક્રોધ પ્રદીપ્ત થવા માડ્યો. વચ્ચે કોઈ વિકટ માર્ગ આવતો ત્યાં અમે સર્વે ડોલીમાંથી ઉતરી ચાલતા. બે ત્રણ ચાર વાર એમ

ઉતર્યા ચઢ્યા. એવામાં રા. ગોકુલજીભાઈનો ક્રોધ પૂરો જોષમાં આવ્યો. તેઓએ આવેશમાં આવી ડોલીમાં બેસવાની ના કહી સર્વે-એ બહુ વિનંતિથી કહ્યું. પણ કોઈનું સાંભળ્યું નહિ. ક્રોધમાંને ક્રોધમાં ચાલ્યા જાય. માર્ગમાં ઝાંખરાં ઝયડાં ભરાય, કાંટા વાગે, અંધારે ઠોકરો ખાય, ખાડામાં પગ પડે, અને ટુંકામાં વિકટમાર્ગની અ-નેક પીડાઓ વેઠે, પણ વેગમાં ને વેગમાં વહ્યા જાય. માણસોએ પાછળ દોડી નમ્રતાપૂર્વક બહુ વિનંત્યા, પણ કાંતો બોલે જ નહિ, અને બોલે તો તિરસ્કાર કરી બાળતા હોય એમ બોલે. અન્તે તલેટીમાં આવ્યા. ત્યાં કહે કે, ‘મારે ગાડીમાં પણ બેસવું નથી. નાણાં આપતાં આવો કાચો બંદુબસ્ત કેમ થયો.’ પછી બહુ પ્ર-કારે પ્રાર્થના કરી ગાડીમાં બેસવાનું સ્વીકાર કરાવ્યું. એવામાં બક્ષીજી કંઈ સહજ બોલ્યા. એટલે તેઓના ઉપર રા. રા. ગોકુલજી-ભાઈ ઉતરી પડ્યા. બધો રોષ તેઓના ઉપર બળવા માડ્યો. પણ તેઓની સહનશીલતા કંઈક અસાધારિણી જણાઈ. મૌન રહી તેઓએ સાંભળ્યાં કર્યું. પોતાનો દોષ કંઈ જ ન મળે, તેથી તે રોષ તેઓને ધા કે દાહ કરી શક્યો નહિ. તેઓનો ક્રોધ ધાસના ભડકા જેવો શલગી ભભુકે થઇ શાન્ત થઈ જાય એવો હતો તે પોતાની મેળે જ થોડીવારે શાન્ત પડી ગયો.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈ સ્વસ્થ થયા. આ લેખકે એમનામાં એવો ક્રોધ પ્રથમ જ દીઠો. તેથી તેને બહુ વિસ્મય લાગ્યો. પરં-તુ તે ક્રોધ સમી ગયા પછી પાછી શુદ્ધ ગોકુલજીભાઈની મુખ-મુદ્રા પૂર્વવત્ અતીવ પ્રસન્ના થઇ રહી, અને જાણે તે ક્રોધથી અ-હણ થઈ પાછું મુક્ત થયું હોય એમ મુખ પ્રતીત થવા માડ્યું. મનુષ્યપ્રકૃતિમાં એવી અસાધારણવિકૃતિ ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે.

રા. રા. ગોકુલજીનું શ્રીહકોરજી ચઢ જહિયાદાદિ પ્રતિ ગમન.

પછી હાલોલકલોલ થઈ કર્તિકી પૂર્ણિમા ઉપર શ્રીહકોરજી-માં આવ્યા. ત્યાં નરિયાદના દેશાઈ ભાઉસાહેબનો-અપર નામ વિહારિદાસનો-ઉતારો શ્રીરણુછોડરાયજીના મંદિર સંમુખ જ છે. ત્યાં ઉતારો કરવાના સંકલ્પની સૂચના આ લેખકે નરિયાદ દેશાઈ-જીને લખી મોકલી હતી. તેઓ પાસથી તેઓના ચિરંજીવ માન-સાહેબે, અપર નામ બહેચરદાસે, પ્રથમથી આવી સર્વ વ્યવસ્થા

કરી હતી. એથી ત્યાં બહુ અનુકૂલતા ભોગવી રા. રા. ગોકુલજી-ભાઈ પ્રસન્ન થયા હતા. ઝંકોરજીમાં પરઆમના નાગરબ્રાહ્મણો યાત્રાર્થે આવ્યા હતા, તથા ઠાસરાના રાજવર્ગીય નાગરબ્રાહ્મણ રા. લક્ષ્મીલાલઆદિ રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું આગમન જાણતાં તેઓને મલવા આવ્યા હતા. તેઓને મલ્લી સંભાષણ સાંભળી સંભળાવી રા. રા. ગોકુલજીભાઈ રાજી થયા હતા. તે સર્વને સાતિભોજન અને એકકેકે રૂપો દક્ષિણા આપી ભણુડારો કર્યો. ત્યાંથી સં. ૧૯૨૬ ના કાર્તિક વદ ૨ ને દિને ત્રીનરિયાદ પદધાર્યા.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈને દેશવિદેશ પ્રવાસ કરવાનું અને તેમાંના મનુષ્યો સાથે સંભાષણ કરવાનું અને સ્થાનકો ભેવાનું કુતૂહલ બહુ રહેતું. નવીન પદાર્થ ભેવા, મુંગવા, અને ચાખવાઉપર પણ તેઓનો અભાવ ન હતો. નવા વૃત્તાન્ત સાંભળવા, તેની તુલના કરવી, અને તે ઉપર વિચાર કરવો, એ રીતિ પણ તેઓમાં બહી હતી.

સુરાષ્ટ્રપ્રાન્તમાં નાગરસાતિનો સમુદાય બહુ છે તેથી અને બીજાં કેટલાંક કારણથી ત્યાંનું સાતિભોજન સામાન્ય હોય છે. ગૂર્જ-રાત્રમાં અનેકપ્રકારનાં પકવાન્નો, વ્યંજનો અને બીજાં સાહિત્યો થાય છે તેના સુસ્વાદનો અનુભવ લેવા તેઓની વૃત્તિ હતી. તેમાંથી કેટલાંક તો પ્રથમ મુંબઈમાં હુંગરપુરાનાગર પાસે કરાવી ચાખ્યાં હતાં. પ્રખ્યાત હુંગરપુરા પ્રધુમ્નકાકાની રસોઈએ તેઓ જમ્યા હતા. પણ સૂત્રદેવી આદિ પકવાન્નો ન હતા જમ્યા. તે સાહિત્ય નરિયાદમાં સજ્જ કરાવ્યાં હતાં. નરિયાદમાં ઉતારો આ લેખકને ત્યાં જ રાખી શોભા આપી હતી.

નરિયાદમાં એક શાસ્ત્રીસ્વામી નામે સાધુ રહેતા હતા. ચક-લાશી ભાગોળે દેરાઈ વાધજીભાઈના ક્ષેત્રમાં એક સ્થાનકે તેઓ એકાન્તમાં વાસ રાખી ત્યાં ધવણ કરાવતા. સુર ગોકુલજીભાઈ ત્યાં ગયા. સાધુજીની વિરક્તિ અને આત્મનિષ્ઠા જોઈ પોતે બહુ પ્રસન્ન થયા. પ્રથમ ત્યાં કેટલાંક પ્રશ્નોત્તર થયાં. પછી યોગવિષયનું પ્રકરણ આર્યું. રાજયોગ જાણવાનો સુર ગોકુલજીભાઈને તીવ્ર અભિલાષ હતો. તેથી તે વિષય ઉપરિ આખ્યાન કરી પ્રકાશિત કરવા તેઓએ પ્રાર્થના કરી. સાધુશ્રી કહે કે, 'તે અભ્યાસસાધ્ય

છે. આરંભમાં ગુરુસમીપ વસવાની અપેક્ષા છે; જે જે મલ, વિ-
ક્ષેપ, કપાય, રસાસ્વાદના પ્રતિબિંબ નડતા હોય તે ગુરુના જાણવામાં
આવે ત્યારે તેને દૂર કરવાના ઉપાય તે દર્શાવે. જેમ કટાઈ ગયેલા
શસ્ત્રને શાણુ ઉપર સ્વચ્છ કરતાં શરાણિઓ વારંવાર જૂવે છે કે,
ક્યાં કાટ છે. પછી જે ભાગમાં કાટ હોય છે તે ભાગ ઘસી ક-
હાડી ચક્રચકિત કરે છે. એ રીતિએ શસ્ત્ર સ્વચ્છ થાય છે અને
તેમાં પછી પ્રતિબિંબ પડે છે. રાજયોગની પણ કઈક એવી જ
રીતિ છે.’ ઇત્યાદિ.

તે સન્ધિમાં માધવગિરિસાધુ પણ નડિયાદ આવ્યા હતા.
તેઓને ત્યાં પણ અમે દર્શને ગયા હતા. ત્યાં અનેક પ્રસંગોઉપર
સંવાદ થયો. કોઈ વિષયમાં સાધુશ્રીએ મગચદ્રીતાનું પ્રમાણ આપ્યું.
તેમાં પોતાના મતાનુસાર પાઠાન્તર કર્યું હતું. સુર ગોકુલજીભાઈ-
એ શુદ્ધ પાઠ હતો તે કહ્યો અને તે પ્રમાણે મત બતાવ્યું. ત્યાં
તે સાધુજી હરયા અને બોલ્યા કે:-‘હમ પ્રમાણકું નહિ માનતે
હું. અમેરા અનુભવમે આવેં આ સત્ય. હમ છાપમુદ્રાકા વિશ્વાસ
નહિ કરતે હું. હમ પરખ કર લેતે હું. ટંકરાલમે ખોટાખી નાણા
પડ જતા હું. તોડકે રૂપા નીકાલના ઔર દેખના કે રૂપા હે કે
નહિ. કૃષ્ણવચનમે દોષ હું વાં અમ સુધાર લેતે હું.’ ઇત્યાદિ
બોલ્યા. તેઓએ કેટલાંક વાક્યોમાં શ્રેરફાર કરી નાખ્યો હતો.
તે વિષે સુર ગોકુલજીભાઈનું કહેવું આમ હતું, કે, એમ પ્રત્યેક
મનુષ્ય સ્વેચ્છાનુસાર પાઠાન્તર કર્યાં કરે, તો મૂલનો નાશ થઈ
બહુ અનર્થ અને ભયંકર ભ્રમ થઈ પડે.

નડિયાદમાં શ્રીહારકેશ્વરનું દેવાલય તથા શ્રીનારાયણદેવનું
મંદિર અને સન્તરામનું સમાધિસ્થાન છે ત્યાં પણ ગયા હતા.
સન્તરામના સ્થાનકમાં રહેતી સ્વચ્છતા જોઈ પોતે પ્રશંસા
કરતા હતા.

નડિયાદમાં રા. દેશાઈ વિહારિદાસ આદિ કેટલાક સદ્ગુણસ્થો-
ને મળી બે ચાર દિવસ રહી પછી વડતાલ માર્ગે ખેડે ગયા.
સ્વામિનારાયણનું જૂનાગઢમાં શિખરબદ્ધ મંદિર છે. તેને આ-
શ્રય મળે એમ સમજી સુખ્ય સ્થાન વડતાલમાં જૂનાગઢના
પ્રધાન રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું આગતસ્વાગત કરવા સાર

ત્યાં લઈ જવા ત્યાંના આચાર્યજી ભણીથી બહુ આગ્રહ થયો. વડતાલથી અધિકારી વાહનો સહિત લેવા આવ્યા હતા તેથી ત્યાં ગયા. સુર ગોકુલજીભાઈની કીર્તિ અને શાસ્ત્રનું વ્યસન તેઓના બાળુવામાં હતું. તેથી ત્યાંના આચાર્યજીએ પોતાના મુખ્ય મુખ્ય પછિડતો અને સાધુઓદ્વારા તથા સ્વતઃ ચર્ચા ચલાવી. સંવાદમાં સુર ગોકુલજીભાઈના વિચારને તેઓ અનુસરતા જણાયા. સુર ગોકુલજીભાઈને પ્રિય લાગે એવા જ વિચારો તેઓએ કહેવા માડ્યા. પછી આચાર્યજીએ પોતાના ધર્મ વિષે સ્પષ્ટ પ્રશ્ન પૂછ્યા. સુર ગોકુલજીભાઈ કહે કે, ‘મહારાજ! આપ હાલ જે વિચાર આપો છો તે શાસ્ત્રપ્રમાણે જ છે. તેમાં હું બાધ નેતો નથી. એમ છે તો જૂઠું નામ આપવાનું પ્રયોજન જણાતું નથી.’ સાધુ બોલ્યા કે, ‘અધિકારી પ્રમાણે ઉપદેશ હોય છે. મૂર્ખને મૂર્ખ નેવો અને વિદ્વાનને તદ્દનુસાર ઉપદેશ કરાય છે.’ ઇત્યાદિ. સુર ગોકુલજીભાઈનું એ પન્થ વિષે આમ મત હતું કે:—સામાન્ય સ્થિતિનાં મનુષ્યો—શૂદ્ર, કાઠી, કોલી, લીલ, આદિ સાદુ એ પન્થ બહુ ઉપયોગી છે. એ પન્થપ્રવર્તકોએ દ્વિજવર્ણુ-ગ્રામણુ, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય-એઓને જૂદો પન્થ છે એમ દેખાડી, બોધવા ન જોઈય.

આચાર્યજી મહારાજને પછી એકાન્તમાં લઈ જઈ રા. રા. ગોકુલજીભાઈને વચ્ચાબુલણુ આપવા માડ્યાં. ગોકુલજીભાઈએ સ્પષ્ટ ના કહી, તો પછુ અત્યાચ્છ કરી અનેક યુક્તિએ સમજાવવા માડ્યું. પરંતુ તે નિષ્ફલ થયું. મહારાજને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને પછી બહુ પ્રશંસા કરી. રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ મહારાજનો મેવા આદિ ના નૈવેદ્યનો પ્રસાદ સ્વીકારીને આજ્ઞા લીધી.

બહુ સહવાસનો અને સત્સમાગમનો સન્તોષાનન્દ રહ્યા પછી આ સ્થલેથી સુર ગોકુલજીભાઈની આજ્ઞા માર્ગી આ લેખકને સયોગથી દૂર થવાનું પ્રાપ્ત થયું. વિયોગ સમયે સુર ગોકુલજીભાઈ ઉપદેશરૂપ વધા કે:—‘પ્રારબ્ધકર્મ કૃતરો અને આ શરીરરૂપ ચામડું છે. તે તેને ગમે તેમ ચૂંચે. આપણે અબણુડ જ્ઞાનમાં સાક્ષિવત અસંગ રહેવું, અને વૃત્તિ સમિચ્છદાનન્દમાં મગ્ના થઈ રહે એવો સદા પ્રયત્ન કરવો.’

રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ખેડે રા. રા. સુકુન્દરાય મણિરાય ન્યાયાધીશ હતા તેઓને મળી સ્વદેશ ગયા.

આ સહવાસમાં અનેક પારમાર્થિક તથા રાજકીય વિષયો ઉપર ચર્ચા ચાલેલી. તેમાં રાજકીય વિષયમાં એક ન્યાયાધીશ અને એક વૈધ-ડાક્ટર-ને જૂનાગઢ મોકલવાનો નિર્ણય થયો હતો.

તેવા ઉચ્ચ સ્થાનકે સંચરનારમાં તે તે સંબંધી જ્ઞાન સાથે બીજી પણ કેટલીક યોગ્યતાની અપેક્ષા અને અગત્ય દેશીય રાજ્યો-માં હોય છે, તેથી યથેચ્છ ગૃહસ્થ મળવા દુર્લભ હતા. પરંતુ અન્તે બે ગૃહસ્થો મળ્યા. તેમાં પ્રથમ ડાક્ટર અમીદાસ મનજી, એલ. એમ., અને 'જસ્ટિસ-આવ-ધી-પીસ,' એઓને જૂનાગઢ સંસ્થાનમાં 'ડાક્ટર' રૂપે રાખવા ઠરાવ થયો. આ પ્રસંગે આ લેખકે કહેવાની અગત્ય છે કે ડા. અમીદાસે—પોતાની વિદ્યાથી અને યોગ્યતાથી ત્યાંના લોકોને સન્તોષ આપી તથા ધણીની પ્રીતિમમતા સંપાદિતા કરી, પોતે સારી રીતિએ કીર્તિ મેળવી છે અને પોતાની ભલામણ કરનારને યશ અપાવ્યો છે.

ન્યાયભાગ સાડ જ ગૃહસ્થને માન્ય કરવામાં આવ્યા હતા તે રા. રા. મણિભાઈ વિધમાન જશભાઈ હતા; અમદાવાદમાં ન્યાયાધીશની 'આશીસમાં' તેઓ 'હેડક્લાર્ક' હતા; અને ન્યાયાધીશની પરીક્ષામાં તેઓ પાસ થયા હતા. તેઓને સુરાષ્ટ્ર (જૂનાગઢ) સંસ્થાનના ન્યાયભાગના અધિકારીનું પદ આપ્યું. તેઓએ એક વર્ષના બન્ધન સાથે તેને સ્વીકાર્યું.

જૂનાગઢના સુ. નવાબસાહેબનું મુંબઈ આવવું.

આપણાં મહારાણી વિક્ટોરિયાના ઉપયુવરાજ હયુક આવ એડિનબરોનું એ વર્ષમાં ભરતખણમાં આવવાનું ઠર્યું. બ્રિટિષ રાજકુટુંબને કુમાર તે રાજ્ય અત્ર થયા પછી પ્રથમ જ આ દેશમાં આવનાર હતો, તેથી તેને સર્વોપરિ માન આપવા બહુ જનો ઇચ્છતા. પ્રત્યેક પ્રાન્તમાંના દેશીય રાજાઓને આમન્ત્રણ મોકલી રાજધાનીમાં તેડ્યા હતા. જૂનાગઢના નવાબસાહેબ પણ તે પ્રસંગ સાડ વેરાવલથી જલમાં 'સ્ટીમર'માં (બાબનીકામાં) મુંબઈ આવવા નીકળ્યા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ પણ તે પ્રસંગે મુંબઈ આવ્યા. મહાલક્ષ્મીઉપર 'ફામજી હાલ' નામે બંગલામાં બુ. નવાબસાહેબે ઉતારો રાખ્યો હતો. તે સામેની દામુલશેડની વાડીમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ઉતર્યા હતા. બુ. નવાબસાહેબ પણ

પ્રથમ જ સુંબઈ પદ્ધતિ હતા. તેઓના વઝીરસાહબ બહાવંદીન તથા મુખ્ય મન્ત્રદ (counsellor) જ. સાલેહુદ્દી અને નૃસિંહ-પ્રસાદ આદિ સર્વ મહુલ સાથે હતાં. આ સમયે બહુ ઉદારતાથી તેઓએ સુંબઈમાં ધન વાપર્યું હતું. અને સારાં સારાં કાર્યોમાં બહુ નાણાં આપી ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે, 'રાસ્તગોશ્તાર અને સત્ય-પ્રકાશ' પત્રના સારા લખાણથી અમારો ભાવ તે પત્ર ઉપર બહુ હતો. તેથી તેના તન્ત્રી શેઠ કેપુરાશે નવરોજજી કાબરાજને આમન્ત્રણ મોકલી બોલાવ્યા, અને ખુ. નવાબસાહબની તરફથી માનવન્નના કરી રૂપિયા એક હજાર અંકે રૂ. ૧૦૦૦) આપવા માગ્યા. પરંતુ તેઓએ ઉપકાર માની તે લેવાની સ્પષ્ટ ના કહી. બહુ આમંદ કર્યો તોપણ તેઓ ચળ્યા નહિ. તે તન્ત્રીની એ નિર્લોભતા અને તેથી ઉપજતી સ્વતન્ત્રતા એક આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને જે મૂલ્ય ભાવ હતો તેમાં બહુવૃદ્ધિ થઈ. એ કેવલ ગુપ્ત વાત હતી, પણ ન્યાય અને સત્યને અર્થે અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં બાધ ગણ્યો નથી. સદૃશ્ય કેટલાક સમય મુધી કદિ ઢંકાઈ રહે પણ અન્તે તે વિશેષ તેજ સાથે પ્રકાશવો જોઈએ જ, અને તેમ પ્રકાશે છે.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈનો ગાન સંબંધી વિષાદ.

ખુ. નવાબસાહબને મળ્યા ગૃહસ્થો પોતાને ત્યાં એ વેલા પદ્ધતિ રાવતા. એક દિવસ રા. રા. ધીરજલાલને ત્યાં ખુ. નવાબ સાહબને પદ્ધતિ રાવ્યા. તે વેલા એક નાવિકને તેઓએ બોલાવી હતી. તે નૃત્ય ગાન કરતી હતી. પણ તેથી શ્રોતાઓને પ્રસાદતા થઈ હોય એમ ન દેખાયું. એટલે ઉદાર ધીરજલાલે 'તાની' નામે બીજી નાવિકને બોલાવી. તે વિશેષચતુરા, માનકલામાં કુશલ, લાવણ્યવતી અને સગુણી હતી. હિંદુસ્થાની, ફારસી, અને સંસ્કૃત પણ તે શુદ્ધ ગાતી હતી. સમયોચિત બોલી પણ બોલતી. તેથી સર્વે પ્રસન્ન થયા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈને રાત્રિના નવ વાગે સુવાની ટેવ હતી, કારણ નિરન્તર તેઓ પ્રાતઃકાલમાં ચાર વાગે ઉઠતા હતા. ઉપરને દિવસે અગિયાર-બાર વાગતા મુધી જાગ્યા પણ પછી ઉઠી ગયા. બીજા મહુલને તો ગમત પડી તેથી બહુ

મોડીવાર સુધી જુહું. બીજે દિવસે કંઈ પ્રસંગ નીકળતાં રા. રા. ગોકુલજભાઈએ ગાનના સુખ વિષે કહ્યું કે:—

‘યોગ્ય ગાન હોય તો સર્વને તે પ્રિય લાગે છે. અને તેનું કારણ છે. શબ્દગુણની ઉત્પત્તિ ગુણી આકાશથી છે, અને ઈશ્વરે આકાશને જ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યું છે. એટલે આકાશને ઈશ્વરનો પુત્ર ગણાયે, અને તે આકાશનો પુત્ર શબ્દ છે. તે શબ્દ ઈશ્વરનો પૌત્ર થયો. અર્થાત્ શબ્દ ઈશ્વરનો સમીપનો સંબંધી હોવાથી, તે નિર્દોષ યથાર્થ મનોહર રૂપમાં હોય તો, તે સર્વને અતિપ્રિય થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી.’

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિ અનુસાર એ વિચાર છે. પ્રકારાન્તરે એ નાદાત્મક ગાન છે તે સામવેદનો ઉપવેદ-ગાન્ધર્વવેદ-છે. ગાન દ્વિવિધ છે. (૧) વૈદિકગાન મુક્તિપ્રદ છે; (૨) અન્ય લૌકિકગાન લોકરંજનકર છે. તેનું પ્રયોજન દેવતારાધન આદિની તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિની શિદ્ધિ ગણ્યું છે. ગીત, સંગીત, આદિ તેના પર્યાય છે.

“જપકૌટિગુણં ધ્યાનં ધ્યાનકૌટિગુણો લયઃ ।

લયકૌટિગુણં ગાનં ગાનાત્પરતરં નહિ ॥

સક્ષીતકેત રમ્યેણ સુખં યસ્ય ન ચેતસિ ।

મનુષ્યવૃષભો લોકે વિધિનૈવ સ ચચ્ચિતઃ ॥

સંસારદુઃખદગ્ધાનામુત્તમાનામનુબ્રહ્માત્ ।

મમુળા શંકરેણાન્ન ગીતવાદ્યં પ્રકાશિતમ્ ॥”

‘જપથી કૌટિગુણ ધ્યાન છે, ધ્યાનથી કૌટિગુણ લય છે, લયથી કૌટિગુણ ગાન છે, ગાનથી પરતર (વધારે કંઈ) નથી. જેના ચિત્તમાં રમ્ય સંગીતેકરી સુખ ન થાય તે લોકમાં મનુષ્યાકારનો બલદ છે. વિધિએ કરી જ તે વચિત-છેતરાયલો-છે. સંસારનાં દુઃખોએ દગ્ધ-બળેલા-ઉત્તમ જનોના અનુગ્રહથી-સુખ સાડ-સંકર પ્રભુએ ગીતવાદ્ય પ્રકાશિત છે-સંગીતાદિ શ્રી મહાકૃપાલુ મહાદેવે પ્રકટ કર્યા છે.’

નાદના-રાગના-ઉપયોગેને લક્ષમાં રાખી એક કવિ કવે છે:—

“સુલિનિ સુખનિવાસો દુઃખિતાનાં વિનોદઃ ।

શ્રવણહૃદયહારી મન્મથસ્યામદૂતઃ ॥

અતિચતુરસુગમ્યો ચલ્લભઃ કામિનીનામ્ ।

જયતિ જગતિ નાદઃ પંચમશ્ચોપવેદઃ ॥”

‘મુખી સતે સુખનો નિવાસ, (મુખીજનને મુખનું સ્થાન) દુઃખીઓનો વિનોદ, કર્ણનો અને હૃદયનો હરનાર, મનમથ જે કામદેવ તેનો અગ્રદૂત, અતિ ચતુરને સુગમ્ય, કામિનીઓનો વ-
લ્લભ, અને પાંચમો ઉપવેદ, એનો નાદ છે, તે નાદ જગતમાં જય પામે છે.’ અર્થાત્ એવો સર્વને બહુ પ્રકારે મુખપ્રદ નાદ ઉત્કર્ષે વર્તે છે. મૂઢથી વિદ્વાન પર્યન્ત, રંકથી રાજા પર્યન્ત, બાલથી વૃદ્ધ પર્યન્ત, પશુ પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણી દુઃખમુખમાં રાગથી મોહિત થઈ મનસ્તાપથી વિમુક્ત થાય છે, એવો સૌખ્યકર નાદ-રાગ-છે.^૧

વિચાર્ય શ્રુતિ તિરસ્કાર.

જે ગૃહસ્થોએ ખુ. નંવાબસાહબને પોતાને ત્યાં પદ્ધરાવી આગતસ્વાગતપૂર્વક લેટ આપેલી, તે ગૃહસ્થોને માનવચ્છાદિ આપવા ખુ. નંવાબસાહબના મહુડલે નિર્ણય કર્યો હતો. તેમાંથી કેટલાકને તો ખુ. નંવાબસાહબના સાન્નિધ્ય વચ્ચાદિ આપવામાં આવ્યાં હતાં. બાકીનાને આપવા રા. જાદવજી મૂલજીને નિયમી-ને તે સામાન તેને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો હતો. તેઓ કેટલાકને આપી આવ્યા. તેમાંથી એક મેમલુ ગૃહસ્થે તે માનવચ્છો

૧ શ્રીરોપીયો પણ માન વિષયે હૃદય વિચારો વારંવાર દરાવે છે:—

“Can any mortal mixture of earth's mould
Breathe such divine enchanting ravishment?
Sure something holy lodges in that breast,
And with these raptures moves the vocal air
To testify his hidden residence.”

—Milton.

“Music is the art of the prophets, the only art that can calm the agitations of the soul. It is one of the most magnificent and delightful presents God has given us.”

—Luther.

“Music is the only sensual gratification which mankind may indulge in to excess without injury to their moral or religious feelings.”

—Addison.

“Music is a kind of inarticulate unfathomable speech, which leads us to the edge of the infinite.”

—Carlyle.

પાછાં મોકલ્યાં, અને કહાવ્યું કે, ‘એટલું બધું હોય નાહ.’ તે માણસ તે પાછાં મૂકી ચાલતો થયો. રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ તે વસાદિ મૂલની ટીપ સાથે મેળવાવ્યાં, તો એક ભારે વસ્ત્ર ખૂટ્યું. પેલા ગૃહસ્થે સર્વ વસ્ત્ર પાછાં મોકલ્યાં હતાં એવું તેઓના સમજવામાં હતું. રા. જાદવજી પોતાના પૂર્ણ વિશ્વાસ મનુષ્ય હતા. તેમ છતાં એક વસ્ત્ર ખૂટ્યું એટલે રા. રા. ગોકુલજીભાઈના મનમાં શંકા આવી કે એ વસ્ત્ર રા. જાદવજીએ રાખ્યું અને વિશ્વાસઘાત કર્યો. તુરત એવું અનુમાન ન કરવાને પણ બહુ કારણ હતાં, પણ તે તેઓના મનમાં જ ન આવ્યાં. વિશ્વાસુએ ધાત કર્યો એમ માની લીધું, અને તેથી એક પક્ષમાં તેઓને વિશેષ ક્રોધ વ્યાપી ગયો. અને રા. જાદવજીને ‘જાદવજી’ કહી તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. અને એકાએક વિરુદ્ધ મત કરી દીધું. એ જોઈ આ લેખકને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને સૂચના કરી કે:—‘તેને પૂછ્યા વિના મત બાંધવું ઉચિત નથી. ભૂલથી તેની પાસે તે વસ્ત્ર રહ્યું હશે; કિંવા બીજા કોઈને ત્યાં વધારે ગયું હશે; કિંવા મોકલનાર વા લાવનારની ભૂલ હશે, એવાં અનેક કારણોના સંભવ છે; તેલું યોગ્ય સમાધાન હશે.’ ઇત્યાદિ કહ્યું. પણ તે પ્રદીપ્ત સમયે તેનો કંઈ આસર થયો નાહ. ક્રોધ પછી શમી ગયો, ત્યાં રા. જાદવજી આવ્યા. તેને પૂછતાં આમ નીકળ્યું કે, તે બીજાને ત્યાં આપવા સૂચન્યું હતું તેમ આપ્યું છે. અન્તે રા. જાદવજી નિર્દોષ કસ્યા. વચ્ચે રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ક્રોધાવેશમાં કલેશ પામ્યા તે નિરર્થક ગયું. તેઓની વિદ્યા અને સુદ્ધિ જોતાં, કોઈક પ્રસંગે પૂર્વાપર વિચારને અવકાશ આપ્યા વિના કરેલા એવા શીઘ્ર અવિશ્વાસને અને ક્રોધને જોઈ, સશોકાશ્ચર્ય પમાતું, અને રાજપ્રસંગમાં તેઓ કોઈવાર અદ્યપકારણથી રજસ્તમોગુણી થઈ જતા એ સ્પષ્ટ દેખાતું. તેઓની સદાની સાત્ત્વિકી પ્રકૃતિને લીધે, કોઈ પ્રસંગે રજોગુણ કે તમોગુણ વ્યાપતો ત્યારે, વિલક્ષણવિપરીતતા પ્રતીત થઈ, તે અધિક ભયંકર અને વિરૂપ દેખાતો.

સુંવદ્ધી પાછું જવું.

પુ. નવાજસાહેબને પગે ગુમહું થઈ આવતાં તેઓની અમારી આગળ ગઈ હતી, અને રા. રા. ગોકુલજીભાઈને વ્યવસ્થા

સાર પાછળ રહેવું થયું હતું. ન્યાયવિભાગસાર જે અધિકારીની અગેક્ષા પૂર્વે લખી હતી તે સાર રા. રા. મણિભાઈ વિ. યશભાઈ તું વરણ થયું હતું. તેઓને એ સન્ધિમાં મુંબઈ તેડાવ્યા અને પછી જલમાર્ગે રા. રા. મણિભાઈ સાહેબ રા. રા. ગોકુલજીભાઈ વેરાવલ થઈ જૂનાગઢ ગયા.

ખુ. નવાબસાહેબ અને રાજમણ્ડલ મુંબઈ આવ્યાથી તે સર્વના મન ઉપર સારા સંસ્કાર થયા. પ્રજાના મુખ સારું શું કરવું યોગ્ય છે, રાજ્યવિભૂતિ શામાં છે, દેવા દેવા સમર્થ લોક જગતમાં છે, મહત્ત્વ અને વિકટ કાર્યો રીતિપૂર્વક નિયમસર કરેથી કેવાં સુલભ થાય છે, એ આદિ તેઓએ પ્રત્યક્ષ દીકું, અને તે માંથી બની શકે તેવું અનુકરણ કરવા તેઓની વૃત્તિ થઈ હતી.

જૂનાગઢ જઈ તેઓએ જ્યેષ્ઠમાસમાં ઔપધશાલા સ્થાપી. રાજમહાલય આગળ જે જૂનાં હુપડાં હતાં અને માર્ગ ન હતો તે હુપડાં દૂર કરી વિશાલ દ્વાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને કેટલાંક નવાં સ્થાનકો બંધાવવા ધાર્યું.

સ્વામિશ્રી ફેલસપર્વત. રા. રા. ગોકુલજીના પત્નો.

સુર ગોકુલજીભાઈ મુંબઈ આવવા મહાશિવરાત્રિ ઉપરિ વેરાવલ આવ્યા. તે સમયે ત્યાં પ્રભાસપર્વતમાં શ્રીમદ્ફેલાસપર્વત સ્વામીનાં પ્રથમ દર્શન થયેલાં. તે સમયે ફેલ્લીક શાસ્ત્રચર્ચા થયેલી. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ જેવા ગૃહસ્થ, રાજના પ્રધાનપદ ઉપરિ સતે, વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છે એમ જોઈ, સ્વામીને બહુ સાનન્દ્યાશ્રય થયું. સ્વામિશ્રીની વિદ્વતા જોઈ સુર ગોકુલજીભાઈને પણ ધંધા થઈ કે એ સ્વામીનો અધિક સમાગમ થાય તો સારું. તે ઉપરથી છર્લુદુર્ગ પદ્ધારવા પ્રાર્થના કરી. સજ્જનના હુનિવાર્ય એકના બલથી સ્વામી આકર્ષાયા. અને મનમાં કોઈ પ્રસંગે છર્લુદુર્ગ જવાનો સંકલ્પ યોગ્ય. તે પ્રમાણે તે જ વર્ષના ચાતુર્માસમાં છર્લુદુર્ગ આવ્યા. સ્વામી પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ હતા તેમ શ્રોત્રિય પણ હતા. પ્રારબ્ધયોગે વલી તેઓને સત્કાર સ્વતન્ત્ર નેપાલઆદિ રાજ્યોમાં પણ હતો તેથી તેઓના પ્રવાસમાં ચતા વ્યયસંબંધમાં એક રાજાનો આશ્રય મળતો. પાતે સમર્થ વિદ્વાન તેથી વિદ્યાભ્યાસ કરવા તેઓની સાથે શિષ્યવર્તન પણ રહેતો. તેવા બાહ્યોપાધિ સાથે સ્વામિશ્રી છર્લુદુર્ગ પદ્ધારવા. સુર ગોકુલજીભાઈ પાતે ઉપાધિમાં હતા પણ નિરુપાધિને એક ગણતા

હતા. જૂનાગઢમાં સ્વામિશ્રીને મણુડલી સહ જોઈ તેઓના ઉપર રા. રા. ગોકુલજીનો જરા અનાદર થયો. કેઈ રાજ્યકર્મના પ્રસંગ-થી તે સન્ધિમાં તેઓને તુરત રાજકોટ જવું થયું. ત્યાં વ્યાસ-જી જયકૃષ્ણજીનું પત્ર એ જ સ્વામિશ્રીની પ્રશંસાનું આવ્યું તેના ઉત્તરમાં સુચ ગોકુલજીભાઈ લખેછે કે:-

“સ્વસ્તિ શ્રીસકલવેદાન્તાર્યાવલોકનેન સ્ફુટીકૃતાત્મવોદ-
તયા, ‘તદેવાસુતેરામૃતેઃકાલમ્’ ઇત્યાદિવાક્યસાફલ્યકૃત્ વહિ-
ર્વ્યવહારવર્તમાનશ્રીવ્યાસમૂર્તિવ્યાસશ્રીજયકૃષ્ણજીચરણસમીપે
રાજકુળેન્દ્રધુના સ્થાયિસેવારહિતગોકુલજીસંઘકેન કૃતાન્તનત-
યોક્તીકૃતાઃ સન્તુ.

“આપનું પ્રિયદર્શક કૃપાપત્ર આજ રોજ પહોંચ્યું તે વાચી
આપનાં દર્શનતુલ્ય આહ્વાદ થયો. આ શરીરને આરબ્ધ યોગથી
એક સ્થાને રિથિત નથી. હાલ આહિં છે. બે આર દિવસમાં
જૂનાગઢ જવું થશે.

“જે સમયે શિવરાત્રિ કરી વેલાવલ માર્ગે મુંબઈ અમારું આ-
વવું થયેલ તે સમયે શ્રીત્રિવેણીસંગમ પ્રભાસતીરે સ્વામીજી વિ-
રાજમાન હતા. તેઓનું સહજ દર્શન થયું. પાસે વિચારમાં
‘મુક્તાવલી’ ગ્રન્થ હતો. તેથી વિકાન જાણી,—અવકાશે જૂનાગઢ
પધારશો તો સમાગમ થશે—એમ ભાવણ માત્ર થયેલ. અને જે
સેવા ચીંધી તે કરેલ. એ જ સ્વામી જૂનાગઢ પધાર્યા છે. દ
આસામી છે. પ્રવાસાદિ મહત્કાર્યવ્યવસાયથી જૂનાગઢમાં દર્શન
લેવાણું નથી, સીધાસામગ્રીથી જે સેવા તે બને છે. હવે જૂના-
ગઢ જઈ જરૂર દર્શન લેશું. નામ જાણતો નથી. પણ તમે પત્ર
ખીડ્યો છે તે હશે તો તેને દેશું. અને ઉત્તર લઈ ખીડીશું. ટાળું
જાણી સ્વામીના સમાગમમાં અનાદર રહ્યો. હવે આપ લખોછો
જેથી અવશ્ય સમાગમ લેશું.

“સાંપ્રત વિચારમાં સૂત્રમાપ્ય પુનરાવૃત્તિ આવે છે. આત્મ-
પુરાણ મૂલ પણ અવલોકન કરેછું. ધણું અશુદ્ધ, સ્લોક ત્રુટિત છે.
સત્રીક શુદ્ધ ત્યાં લખાવવા બને તો મનઃસુખરામને બતાવશો.

“ઋગ્વેદનાં આઠ મણુડલનું વેદમાપ્ય (છે). યજુસ્સંહિતા (નું)
‘માપ્ય’ નથી પણ ‘દીપિકા’ છે. શતપથબ્રાહ્મણ, કાત્યાયન-

ઔતસૂત્ર, સામવેદ મૂલ, એટલું આવેલ છે. જૈમિનિસૂત્ર વ્યાખ્યા ઇન્દ્રિય હતી તે આવી નથી.

“રાજશ્રી ગંગાભાઈ તથા સામલભાઈ, આપ સાથે તકરાર કરી, તે જ અમારા સાથે કરે છે. અમે ચોખ્ખું કહું છું ને, ‘અમે તો મુક્તસ્વરૂપ છઈ’ તે વાતથી આશ્ચર્ય માને છે. ને વારે ગણેશશાસ્ત્રી જૂનાગઢ થઈ ભાવનગર ગયા તે વારે પણ પત્રદ્વારા અમારે ગંગાભાઈ સાથે ઘણું પ્રશ્નોત્તર થયાં. તે પછે તેમના અમારા પત્ર ભારતીસ્વામીને શ્રીકાશી ખીરેલ. તે સ્વામીએ મારો મત વધારે પસંદ કરેલ છે. “મુક્તાભિમાની” ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર-વાક્યની સ્પષ્ટ વ્યક્તિ રામમહારાજ (જેવા) પ્રકાશકરનાર આ જ-ગતમાં ફૂલેલ છે. એ ગણેશજી અમને પુણ્ડરીકનાથમાં મળ્યા. ‘પંચદશી’ વાચતાં અમારી બુદ્ધિ વખાણુતા; (પણ) નિષ્ઠા માનતા નહિ. હાલ રામનાથ ગયા છે.

“એ જ વિનતિ. કૃપા છે તેવી રાખી સ્મરણમાં લાવી અવ-કાશે સુબોધપત્રિકા લખાવશો, -જેના દર્શનથી આનન્દ થાય છે તે લખી શકતો નથી. હું પણ જૂનાગઢ જઈ પત્ર લખીશ. આપને પત્ર નથી લખી શકતો એ ખેદકારક છે. દૈવેન્દ્રા. શ્રાવણ સુદિ ૧૦ શનિવાર. સર્વ સજ્જન મહુડલને જય સચ્ચિદાનન્દોઽહમ્ કહેશો.”

“ સકલગુણગુણાત્મકત વ્યાસમૂર્તિ વ્યાસજી શ્રીજયકૃણુજી,
શ્રીમુંબઈ.

સેવામાં શ્રીજૂનાગઢથી લિ. દર્શનાભિલાષી ઝાલા ગોકુલજી વિ. સંપતિરામના સાદ્યંગ નમસ્કાર. વિશેષ વિનતિ ને પત્ર એક રાજકોટથી આપને લખેલ છે તે પહોંતો હશે. કૃપા કરી તેની પહોંચ લખશો. અહિં આવીને સ્વામિશ્રી કૈલાસપર્વતની સેવામાં નિત્ય પ્રાતઃકાલે જવા અમે નિયમ કર્યો છે. સ્વામિશ્રી અપૂર્વ વિદ્વાન, તેમ મારા ઉપર બહુ જ કૃપા રાખે છે. એક માસ પર્યન્ત સ્વામિશ્રી પાસે જવા મારે. કોઈ પ્રકારે અવકાશ ન આવ્યો, તેના હવે પસ્તાવો થાય છે. પ્રારંભમાં સ્વામિશ્રીએ સિદ્ધાન્તમુક્તા-વલિ શ્રવણ કરાવી. તેમના આગ્રહથી લર્કસંગ્રહ તથા ન્યાયકા-

રિકાવલિનો અભ્યાસ કરે છું, અને વેદાન્તપરિમાણ પણ જોઉં છું. સ્વામિશ્રીની વિદ્વતા અપૂર્વ છે. તેમજ મુમુક્ષુને દૃઢનિષ્ઠા થાય તેવો જ યોગ છે. આ શરીરને બહુકરી બહિર્ગમન પ્રારબ્ધ છે, જેથી ધણા આગ્રહથી સ્વામિશ્રીને રોડી શકતો નથી. નહિ તો વર્ષવટોળ સમાગમ લેવા પૂરી ખુશી મને થઈ છે. હવે અહિંથી સ્વામિશ્રી ત્યાં આપના તરફ પધારવા ઇચ્છા કરે છે. આપના બીડેલ પત્ર તેમને આપ્યો. તેનું ઉત્તર પરખાઈ તેણે લખી મોકલ્યું છે. એ જ વિનંતિ. કૃપા રાખવી. સદીકમાત્મપુરાણનો યોગ થાય તો કરશો. સં. ૧૯૨૬ ના બાદ્રપદ સુદિ ૭ બૃશ્વર. વિ. ગોકુલજીના અમિતરૂપે સચ્ચિદાનન્દોઽહમ્ વાચશો. તે સર્વ સગજન મહુડલને કહી અમારું સ્મરણ કરજો. એ જ વિનંતિ.”

“સર્વશુભોપમાવિરાજમાન રાજશ્રી ૫

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ.

મુંબઈ.

“શ્રીજીર્ણગદથી લિ. ઝાલા ગોકુલજી વિ. સંપત્તિરામના નમસ્કાર. ઉપરાન્ત સ્વામિશ્રી કૈલાસપર્વતજી પોતાની મહુડલી સહિત અત્ર હાટકેશ્વરજીની જગ્યામાં આતુભૌસ નિવાસ રાખી હાલ નર્મદાતીર થોડા કાલ રહેવાની ધારણાથી તે તરફ પધાર્યા છે. એ સ્વામી બહુ વિદ્વાન વેદાન્તશાસ્ત્રનિપુણ છે. અમારે તેમના સત્સંગ સમાગમનો લાભ ધણો જ થયો છે. આપ તેમનાં દર્શન લેશો. એટલે તેમની વિદ્વતા અનુભવમાં આવશે. એ સ્વામીજીને જરૂર મળજો. કંઈ કામકાજની આજ્ઞા કરે તો બજાવી દેજો. સ્વામીજી સર્વ પ્રકારે સેવા કરવા યોગ્ય છે. તમને વધુ બલામણુ લખવા પ્રયોજન નથી. એ જ. સં. ૧૯૨૬ ના આશ્વિની સુદિ ૧૦ સોમવાર. વિ. ગોકુલજી”

સ્વામિશ્રી કૈલાસપર્વતવિષે સુર ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે:-
“તેઓનું ટાળું જોઈ પ્રથમ અનાદર થયો તેથી મળવા જ ન ગયો. પછી રાજકોટ ગયો. ત્યાંથી આવીને પણ થોડા દિવસ ન ગયો. એટલે સ્વામિશ્રીએ કહ્યું કે:-તમને અવકાશ ન મળતો હોય તો હું તમારી પાસે આવું. પછી એક દિવસ પ્રાતઃકાલમાં આહ્વિક કરી ત્યાં ગયો. સ્વામિશ્રી તે વેલા એકાન્તમાં હતા.

શિષ્યવર્ગમાંથી એકે કહ્યું કે ‘એકાદ્ધ ઘટિકામાં બહિર પદ્ધારથો.’
 ચોડીવારે સમય પૂર્ણ થયે શિષ્યે જઈ માંડું નામ કહ્યું. મને એકાન્તમાં
 જ બોલાવ્યો. અને એમ જ પ્રશ્ન કર્યો કે—‘આપના મનમાં કંઈ
 સંશય આવ્યો કહ્યાય છે?’ તેના ઉત્તરમાં મે રૂપક કહી દિધું
 કે:—‘મહારાજ! ઉપાધિથી તો અમે પૂરા ઘેરાયલા છિયે. પ્રપંચ-
 માં મગ્ન છિયે તેને નિરુપાધિક હોય તે તારી શકે. આપનો ઉ-
 પાધિ જોઈ મનમાં અનાદર થયો હતો.’ સ્વામિશ્રી પ્રસન્ન થયા
 અને સ્મિતપૂર્વક બોલ્યા કે:—‘આપનું કહેવું યથાર્થ છે. પરંતુ
 બાહ્યોપાધિ ઉપરથી અન્તરની કલ્પના કરવી એ યથાર્થ નથી.
 વ્યવહારમાં અને પરમાર્થમાં ઉભયમાં એ અપયાર્થ છે. હું તો
 એવો સમર્થ નથી પરંતુ ખરા સમર્થ તો તે જ છે કે જેઓ
 ઉપાધિસ્થ છતાં નિર્લિપ્ત રહે છે. અન્તર સ્વચ્છ છે તો બાહ્યો-
 પાધિ બાધકારક નથી. તમારી બુદ્ધિ જોઈ મને હાકપેલું
 થયું અને વેદાન્તશાસ્ત્રની વૃદ્ધિ ઈચ્છી તમ જેવાને પરિપૂર્ણ
 કરવાના અભિલાષથી આહિં આવ્યો છું. ખરૂં રૂપ સમાગમથી
 જણાય છે. ઉપરના દેખાવથી બૂલાઈ મત બાંધવું નહિ.’ આદિ
 કહ્યું. પછી સમાગમ થતાં શાસ્ત્રમાં તેઓનો પ્રચાર, સંદેશબુદ્ધિ,
 અને વિરાગ, એ સર્વ અપૂર્વ લાગ્યાં. અને ઉપરઉપરના દેખાવ
 થી મત ન બાંધવા વિષેનો તેઓનો બોધ યથાર્થ લાગ્યો, ઇત્યાદિ.

સ્વામિશ્રી કૈલાસપર્વતોત્તિ:—પ્રારબ્ધથી પુરુષકાર ચલચત્તર.

સ્વામિશ્રી કૈલાસપર્વત મુંબઈ પદ્ધારથા. તેઓ વાહુકેશ્વર
 ઉપર ઉતર્યા હતા. ત્યાં કુટુંબી અને મિત્રો સહિત આ લેખક દર્શને
 ગયો હતો. બહુ ભક્તો ત્યાં ભેળા થયા હતા. તેમાં કેટલાક તો
 એક જ સામાન્ય હતા પણ ભાવિક બહુ હતા. એક ભક્તો પૂછ્યું
 કે:—‘મહારાજ! પ્રારબ્ધ મહોદંતું કે કર્મ મહોદંતું?’ સ્વામિશ્રીએ
 ઉત્તરમાં કહ્યું કે:—‘એનો અગતો ભારે છે. એ ઉપર વાદવિવાદ
 બહુ છે. તોપણ અત્ર એક સમાધાન કહું છું. પ્રથમ તમે જ કહો
 કે:—‘કારણ મહોદંતું કે કાર્ય, અથવા પિતા મહોદંતું કે પુત્ર?’
 ભક્ત કહે કે—‘પિતા મહોદંતું.’ અવે કહો કે:—‘પ્રારબ્ધ ઉત્પન્ન
 થાય છે સાચી?’ ભક્ત કહે:—‘કર્મથી. જેવાં કર્મ કરિયે તેવું
 પ્રારબ્ધ બધાય, અને જેવાં કર્મ કર્યાં છે તેવું પ્રારબ્ધ બંધાયું

છે.' સ્વામી કહે કે:—તમારા કહેવા પ્રમાણે જ કર્મથી પ્રારબ્ધ બંધાય છે એમ જણાય છે. તો કર્મ પિતાના સ્થાને થયું, અને પ્રારબ્ધ પુત્રના સ્થાને થયું. તેથી કર્મ જેને 'પુરુષપ્રયત્ન' પણ કહે છે, તે પુરુષપ્રયત્ન પ્રારબ્ધથી મહોર્દુ છે એમ તમારા કહેવા પ્રમાણે જ સિદ્ધ થાય છે. માટે તેમ માનવું સાચું છે.' ઇત્યાદિ ચર્ચા ચાલી હતી. સાયંકાલે સ્વામી ફરવા નીકળ્યા. માર્ગમાં એક બાળપંચ પડ્યું હતું. તેમાં કેમ શક્તિ આવે છે એ વાત સ્વામી-એ પૂછી. તે સમજ કહેતાં સ્વામિશ્રી તત્કાલ સમજ્યા. તેઓની છુદ્ધિ એવી સૂક્ષ્મા હતી કે ગમે તે અપરિચિત વિષયમાં પણ તેનો પ્રચાર થઈ શકતો હતો. વ્યવહારસંબંધમાં પણ તેઓના વિચાર એવા વિવેક ભરેલા હતા કે, પૂર્વે કોઈ સારા રાજ્યપ્રસંગ-માં તેઓએ અનુભવ લીધો હોય એમ પ્રતીત થતું હતું.

પ્રકરણ ૧૦.

ગવર્નર સાહય ફાટિયાવાડમાં જતાં મેલો.

સંવત ૧૯૨૭ ના આરંભમાં મુંબઈના ગવર્નર સર સિમેર દિદંબરાલ સૌરાષ્ટ્રપ્રાન્તમાં આયા. તે પ્રાન્તના સર્વ સંસ્થાનના રાજા, ઠાકોરો, જૂમીયા આદિને રાજકોટમાં આમંત્ર્યા. ત્યાં સારો મેલો થયો. આ લેખક પણ તે પ્રસંગે પ્રથમ જ સુરાષ્ટ્રમાં ગયો હતો. ત્યાં મળેલા રાજવર્ગીય લોકે ગવર્નર સાહબને એક માનપત્ર આપી સાચું આગતસ્વાગત દર્શાવ્યું.

રા. રા. મણિભાઈ વિ. યશભાઈએ એ માનપત્રની રચના કરી લખ્યું હતું, અને સભામાં તે વાચ્યું પણ તેઓએ જ. તેઓ-ની લખવાની શક્તિ અને સૈલી, તેમ વાંચવાની છટા, તેમ સર્વે સંભાવિત ગૃહસ્થો પ્રસન્ન થયા. જૂનાગઢસંસ્થાનમાં રા. રા. ગોકુલભાઈ એક રત્ન લાગ્યા છે, એમ, સમજતા ગૃહસ્થો-કહેવા લાગ્યા. એક બીજા કાર્યમાં રા. રા. મણિભાઈએ લખાણ કર્યું હતું. તે લખાણ પોલિટિકલ સાહબને ત્યાં જતાં, તેનાં ત્યાં પણ વખાણ થવા માડ્યાં. રા. રા. મણિભાઈની કુરાલતાની કીર્તિ સુરાષ્ટ્રમાં પ્રસરવા લાગી.

ગવર્નરસાહબ રાજકોટમાં સર્વને મળ્યા પછી, પ્રથમ વર્ગનાં

સંસ્થાનમાં પણ મળવા ગયા. બૂનાગઢ પણ તેઓ આયા. ત્યાં તેઓનું રાજયોગ્ય આગતસ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ગવર્નરસાહબે કહ્યું કે:—‘બૂનાગઢનું મણ્ડલ જોઈ હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું!’ ઇત્યાદિ. ગિરિનાર જઈ આવી ગવર્નરસાહબ વિદાય થયા.

સુર ગોકુલજીનાં આ લેખક પ્રતિ અને રા. મણિભાઈ પ્રતિ જોહનમતા.

આ લેખક યોડા દિવસ બૂનાગઢમાં રહ્યો. સુર ગોકુલજી-ભાઈનાં સ્નેહમમતા કેવાં અપૂર્વ, સાત્ત્વિક, અને શુદ્ધ હતાં તે અનુભવવાના પ્રસંગ અત્ર બહુ આવ્યા. આ લેખકને પોતાના કનિષ્ઠ બન્ધુવત્ ગણી સુર ગોકુલજીભાઈએ પરોક્ષે એવી પ્રશંસા કરી હતી, કે બહુજનની મમતા થયા વિના રહે નહિ. વિશેષકરી તેઓના સંબન્ધમાં લોકને એવાં સ્નેહમમતાદર્શક વચનો અપરિચિત હતાં તેથી તેઓને આશ્ચર્ય લાગતું. કારણ સુર ગોકુલજીભાઈ પ્રસંગોપાત્ત બાગી હતા, પણ વાચાલ-અકાલે પણ બોલ બોલ કરે છે એવા—ન હતા, તેથી સામાન્ય લોકો પ્રતિ સામાન્ય લોકો પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુત વાર્તાવાપ ચલાવે છે તેમ તેઓ ન કરતા. અવકાશના અભાવથી, અને માત્ર પ્રમાણિકી વાણી જ વદવાના અવ્યાસથી, અસમજીને તેઓ મૂકવત્ પ્રતીત થતા. સન્તોનાં લક્ષણ લખતાં મહારાજ ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

“મનસિ ઘચસિ કાચે પુણ્યપીયૂષપૂર્ણાં ।

ત્રિભુવનમુપકારઐણિમિઃ પૂરયન્તઃ ॥

પરગુણપરમાણૂપર્વતીકૃત્ય નિત્યમ્ ।

નિજ હૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ” ॥ ૭૯ ॥

નીતિશતકમ્ ।

‘મનમાં, વચનમાં, અને કાયામાં પુણ્યરૂપ પીયૂષ-અમૃતપૂર્ણ, ઉપકાર ઐણિઓએ—હારોએ—ત્રિભુવનને—સર્વે લોકને—પૂરતા, અને પરના શુણનાં પરમાણુઓને પર્વતતુલ્ય મહત્ કરીને નિત્ય પોતાના હૃદયમાં વિકાસતા સન્તો(સન્નનો)કેટલા હોયછે.’ (વિરલ જ હોયછે.)

એ સૂક્તિ થયાર્થ છે. એમ અમને અનુભવસિદ્ધ થયું. રા. મણિભાઈના અને આ લેખકના શુણપરમાણુઓને સુર ગોકુલજીભાઈના સુખારવિન્દથી પ્રકાશ થતાં સારા લોકને તે બહુ-શુણિત પ્રતીત થયેલાં જણાતાં.

રા. મણિભાઈ વિષયે અને ડા. અમીદાસ વિષે પણ જૂનાગઢી ગૃહસ્થોનું મત ઉચ્ચ થયું હતું. એ વાતનું માન મુસ્ ગોકુલજીભાઈને જ ધટતું હતું, અને તે પ્રમાણે તેઓની ગુણસત્તાની પ્રશંસા થાય એ સ્વાભાવિક હતું. પોતે પણ તેનું સદ્ભિમાન પ્રસંગોપાત્ત દર્શાવતા. ઉપરના બંને પરદેશીય ગૃહસ્થો વિષે તેઓને આશાનુરૂપ સન્તોષ થયો હતો, અને તેઓ બહુપ્રસન્નતા બતાવતા હતા. રા. મણિભાઈ એક વર્ષના બન્ધનથી જૂનાગઢ ગયા હતા. તેઓને સદાને સાડ રાખી લેવા ગોકુલજીભાઈનો પૂર્ણ ભાવ થયો હતો. વઝીર બહાવદીનભાઈ આદિ મણુડલનો ભાવ પણ તેવો જ હતો. રા. મણિભાઈ કહે તેવો ઠરાવ કરી આપી તેઓને રાજ્યમાં રાખવાની જૂનાગઢના મણુડલની વૃત્તિ હતી. વર્ષમાં થોડા માસ શેષ હતા તેથી તેમાં વિચાર કરી પછી નિર્ણય કરવા ઉપર એ વાર્તા રાખી.

રા. મણિભાઈનો તથા આ લેખકનો સુરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં પ્રવાસ.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈની અનુસાથી રા. મણિભાઈ તથા આ લેખક સુરાષ્ટ્રમાં પ્રવાસ કરવા નિસર્યા. જૂનાગઢના રા. દુલેરાય વિ. મંગલજી બુચ અમારા સંગાતમાં આવ્યા. તેઓ તે દેશના જાણીતા હતા અને અમારા ઉપર સ્નેહભાવ રાખતા તેથી બહુ ઉપયોગી થયા. ગોકુલ, રાજકોટ થઈ પ્રથમ જામનગર ગયા. ત્યાં મહારાજ જામસાહેબે સારો આદરસત્કાર કરી, જે વિવેક અને ઉદારતા સાડ તેઓ પ્રખ્યાત છે તે બતાવ્યાં. ત્યાંથી ખંભાલીએ થઈ પછી શ્રીદ્વારિકા ગયા. દ્વારિકામાં શંકરસ્વામીનો શારદામઠ છે. ત્યાંના સંપ્રદાયનું નામ કીટવાર છે, દેવતા સિદ્ધેશ્વર, આચાર્ય વિશ્વસ્વરૂપ અને તીર્થ ગોમતી છે. એ પવિત્ર સ્થળને ઉદ્યારત જોઈ અમને સશોકાશ્ચર્ય લાગ્યું. ત્યાં વિપરીત દશા જ દીકી. ત્યાં એક નામનો સન્યાસી રહેતો હતો. તે દ્વારિકાનાથના દેવાલયના સિધાસામનના ભાણુડારીનું કામ કરતો હતો. તે કેવલ નિરક્ષર હતો. શારદામઠની પૂર્વેની અનેક સંપત્તિમાંથી માત્ર ભગવાં વસ્ત્રરૂપ એક જ ચિહ્ન, ત્યાં હતું. એ જોઈ બહુ ખેદ થયો અને વિચારતરંગ ઉછળવા લાગ્યા. કાલ સર્વને કેવો વિરૂપ કરી દે છે તેનું એ પ્રત્યક્ષ દર્શાન્ત હતું.

દ્વારિકાથી અમે બેટ ગયા. ત્યાં યાત્રા કરી પછી કચ્છબુજ

ગયા. ભુજમાં તત્રલવાન મહારાવ શ્રી ૭ પ્રયાગમહાજીને તથા રાણા શ્રીજીદમશિંહજી અને રા. રા. ઇશ્વરલાલાદિને મલતું થયું. અને તે દેશ જોઈ મહાશિવરાત્રિ ઉપરિ જલમાર્ગે અમે વેરાવલ આગ્યા. માર્ગમાં તોફાન લાગ્યું હતું અને યુડતે યુડતે વંચી ગયા હતા. ત્યાંથી સોમનાથપત્તન ગયા. જગત્પ્રસિદ્ધ સોમનાથ વિષયે ઇતિ-હાસોમાં અમે થોડું વાચ્યું હતું. તેની પણ પ્રાચીના સમૃદ્ધિ તથા સંપત્તિ અને આધુનિકી છિન્નભિન્નતા, ક્ષય, તથા વિપત્તિ, એ, કંઈ વિલક્ષણ લાગ્યાં. 'જાણમાં હાણ' એ વાક્ય અત્ર અનુભવ્યું. એવા કાલમાં જેમ જાણ વધારે તેમ શોકદુઃખ અધિક થાય છે. ત્યાંથી અમે જૂનાગઢ ગયા. રા. મણિભાઈ ત્યાં જ રહ્યા. આ લેખક પાલીતાણા, વલા, -પૂર્વેનું પ્રખ્યાત વલ્લભીપુર-ભાવનગર આદિ સ્થલે થઈ મુંબઈ આગ્યા. ત્યાં જૂનાગઢના રાજ્યમણ্ডલે અપ્રા-ચિત્ હતાં વર્ષોશન વધારી પ્રસન્નતા બતાવી તેના રાજ્યલેખ કાદશુન માસમાં મોકલ્યો. રા. મણિભાઈની રજા પૂરી થતી હતી તેથી તેઓ પણ તે જ માસના ઉત્તરભાગમાં જૂનાગઢથી પાછા આગ્યા. તેઓને જૂનાગઢ રાખવા ગોકુલજીભાઈને અતિ આગ્રહ ચાલતો જ રહ્યો હતો. પરંતુ એક વાર દેશમાં જઈ ત્યાંથી મિત્રોનું મત લઈ નિર્ણય લખી મોકલવાનું કહી રા. મણિભાઈ મુંબઈ માર્ગે અમદાવાદ ગયા.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈની પુત્રીનો વિવાહ તથા તેઓનાં પત્ર. એ જ વર્ષના વૈશાખ મુહિ ૧૨ મંગલવારના ચિરંજીવા ઇન્દ્રા-કુમારીનો શુભ વિવાહ નિર્ધાર્યો અને તે સંબંધમાં જગદમ્બાની સહનયણી કરવાનો નિર્ણય ગોકુલજીભાઈએ કર્યો. જૂનાગઢની નાગરજાતિમાં સર્વોપરિ અને રાજ્યના મુખ્યપ્રધાન હોવાને લીધે એ વર્ષના વિવાહમાં તેઓ અગ્રણી હોય એ તો કહેવું પડે એમ નથી. બ્રહ્મજોજનાદિમાં ધનવ્યય કરવામાં તેઓ ઉદાર હતા, તેથી ધનબલ અને રાજબલ ઉભયનો ઉપયોગ થયો. જેથી તે સમારમ્ભ ભવ્ય અને પ્રતાપી થયો. વ્યવહારવિચારદ પહોંતો કથી ગયા છે કે:-

“કર્તૌ વિવાહે વ્યસને રિપુક્ષયે યદસ્કરે કર્મણિ મિત્રસંગ્રહે ।
મિયાસુ નારીપ્વધનેષુ વન્ધુષુ ધનવ્યયસ્તેષુ ન ગણ્યતે કુધે:” ॥
યરામાં, વિવાહમાં, (વિધાદિના) વ્યસનમાં દિવા વિપત્તિ-માં, રાત્રના ક્ષયમાં, યદસ્કરકર્મમાં, મિત્રોના સંગ્રહમાં, (કુટુંબની

માતા ભગિની સ્ત્રી પુત્રીઆદિ) પ્રિયનારીઓમાં, નિર્ધન બંધુઓ માં,—એઓમાં—ધનનો વ્યય, બુદ્ધિમાનોએ ગણાતો નથી.' યથાકાલે યથાશક્તિ, પૂર્વોક્ત પ્રસંગોમાં—પુષ્કલ ધન વાપરી બુદ્ધિમાન જનો પ્રસન્ન થાય છે. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ એ વિચારને અનુસરણીય ગણુતા જણાતા.

એ વિવાહના સન્ધિમાં લખેલાં પત્રો:—

“પરમજોડી રાજશ્રી મન:સુખરામભાઈ.

“આપનાં કૃપાપત્ર બે ખાનગી પૂગ્યાં. મણિભાઈ ખુશીથી દાખલ થયા લખ્યું તેથી ખુશી થઈ, પણ પૂરી ખુશી તો તેઓ તથા તમે સહકુટુંબ વિવાહ ઉપર આંઈ પધારશો એટલે થવાની છે. સામન કપડ શીકે વહિ ૨ સુધી પહોંચે તો ઠીક. અજી વેરાવલથી કંઈ ખબર નથી. અવેજ એક હફતામાં પહોંચાડીશ. ભાવના દેરફારથી રોકત થઈ તે માફ કરશો. કાચરોટ બે તથા સોનેરીપત્ર પૂગા છે. નાતની તકરારને લીધે ઉતાવળ નથી. પણ કદિ તાંખાની કચરોટ ૧ રૂ. ૧૪૦ ભાર તોલતી કરાવિયે તો શું કિંમત બેસશે તે તલાસ કરી લખજો. એ જ વિ. બાપી બખશીના પત્રથી જાણશો. એ જ વિ. ચૈત્ર સુદિ ૬.

વિ. ગોકુલજીના ન.”

“મુ. જૂનાગઢ, (સં. ૧૯૨૭) ચૈત્ર વદિ ૧૪ ભૌમ.

“રાજમાન્ય રાજશ્રી પ મન:સુખરામ સૂર્યરામ.—મુંબઈ.

“આપનાં પત્ર ૨ ચૈત્ર વદિ ૨-૫ ના લખેલાં પૂગાં. વર્તમાન જાણ્યા. હાલમાં આપણે ત્યાં શ્રીજગદ્ગુણાનું આરાધન સહસ્રચણ્ડીના આરમ્ભ થયેલો છે. ઘણુંકરી દેવાર્ચનતત્પર રહેવામાં આવે છે.

આપનાં દર્શનની વધુ લાલસા રહે છે. સહકુટુંબ વહેલા પધારવું.
વિ. ગોકુલજી.”

વિવાહની કુંકુમપત્રિકા રા. રા. સંપત્તિરામના નામની આની તે સાથે પોતાનું પત્ર હતું તેમાં લખે છે કે:—

“વૈશાખ સુદિ ૧૨ ભોમવારે વિવાહ ઠસ્યા છે. તે ઉપર રા. મણિભાઈ તથા આપે સકુટુંબ અવશ્ય પધારવું. તે વાતમાં બીજું ઉત્તર ચાલશે નહિ.”

રા. મણિભાઈને ન્યાયવિભાગ સારૂ રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ બોલાવ્યા તે સાથે રા. હરિદાસ વિ. વિહારિદાસને મુરાદના આય-વિભાગ (વસુદાતી અથવા રેવિન્દ્રુખાતા) સારૂ બોલાવવા વિચાર ચાલતો હતો. કેટલાંક કારણને લીધે તેઓ તુરતમાં જઈ શક્યા ન હતા. પણ રા. રા. ગોકુલજીભાઈને આગ્રહ ચાલતો જ હતો. તેમાં રા. મણિભાઈ બહુ સન્તોષ આપી પાછા આવ્યા તેથી આદર મમતા વધી બહુ અપેક્ષા થઈ. રા. મણિભાઈએ સુસ્વ-ભાવ, સ્વગુણગણુ આદિ યોગ્યતા વતે ત્યાં સર્વવું મન એવું હરણુ કરવું હતું કે એ વર્ગના ગૃહસ્થો ઉપરિ ત્યાંના રાજમણુડને બહુ વિશ્વાસ વધ્યો હતો. પરંતુ ખી છતાં તેવા ગૃહસ્થોથી રાજ્યવું અનેક પ્રકારે કલ્યાણુ અને વૃદ્ધિ થઈ સુખસોભા વધશે એમ તે મણુડને માનવા માડ્યું. તેમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અગ્રેસર હતા. હરિદાસવું પ્રખ્યાત અપર નામ રાવસાહબ છે. તેઓના વિષે વિવાહ જેવા કાર્યના દિવસોમાં પણ આદરને લીધે લખે છે કે:—

“પરમસ્નેહી રાજશ્રી મન:સુખરામજી. સુ. સુંબઈ.

“આપવું કૃપાપત્ર નડિયાદથી આવેલ તે બાદ નથી તે લખા-વશો. આઈથી પત્ર ૨ રેજીસ્ટર્ડ લખ્યા છે. તેની પહોંચ નથી તે લખશો. આપના તરફથી સામાન છેવટ આજ સુધી આવ્યો છે. પ્રથમારંભમાં ૬૨ ઢાગીના પછે, બદલજી તથા દયાશંકર ક્ષત્રી સાથે લખ્યા પ્રમાણે સામન પહોંતો છે.....એ સામાનપેટ ૩ ૧૨૫૦ ની હુંડી અમે બીડી છે. બાકી કુલ આંકડો હવે તુરત લખજો એટલે અવેજ બીડી દેશું. તેમાં દીલ ન કરવી.

.....
“આપે રાવસાહબ ખાતે શી રીતે છેવટ ઠરાવું તે કૃપા કરી લખજો. અમારે મણિભાઈની જગો ખાલી પડતાં ધણી જ હર-કત. આપ જાણો. તે બાબત પૂરી શીકર રાખી તુરત ઠરાવજો.

“આપે શાદી ઉપર આવવા વિચાર મોજો પાડ્યો, એમ લાગે છે, કારણ ત્રણ રોજ બાકી છે તે ઉપર હજી તમારા કશા ખબર નથી. આ વાત આપે પૂરી ગેરવાજબી કરી છે. આ પત્રનો સર્વ ઉત્તર પત્ર પહોંચતાં તુરત લખાવશો. એ જ વિ. ગોકુલજીના ન. વૈશાખ સુદિ ૯ શનિ.”

નિવૃત્તિ અર્થે પ્રવૃત્તિ. સ્વતન્ત્રતા.

સુરા ગોકુલજીભાઈનો સંકલ્પ હતો કે બવહાર સ્વતન્ત્ર ચાલે એટલું ધનસાધન મળેથી તુરત નિવૃત્તિપરાયણ થવું. તથા વિધાનન્દ-બ્રહ્માનન્દ-નું સ્વતન્ત્ર સુખ ભોગવવું. આધુનિક દેશકાલમાં કેવલ વિદ્યોપાસક ગૃહસ્થને યથેચ્છ સ્વતન્ત્રતાનું સુખ હુંપ્રાપ્ય પ્રતીત થાય છે. સર્વોપરિ વિધાના ઉપાસકોને સ્વતન્ત્રતા પ્રિયા હોય એ સ્વાભાવિક છે. સત્યશોધનમાં તથા સત્યપ્રકાશનમાં સ્વતન્ત્રતાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. વિધાના પરમ પ્રતાપની શ્રદ્ધતા દર્શાવવા અપિ વિધાનું સિંહાસન સ્વતન્ત્રતા ઉપરિ હોવું જોઈએ. અશ્વાઘકે ‘શાન્તિશતક પ્રકરણ’માં વહે છે કે:—

“સ્વાતન્ત્ર્યાત્સુખમાપ્નોતિ સ્વાતન્ત્ર્યાહ્લભતે પરમ્ ।

સ્વાતન્ત્ર્યાન્નિર્વૃત્તિં ગચ્છેત્ સ્વાતન્ત્ર્યાત્પરમં પદમ્” ॥૫૦॥

‘(મનુષ્ય) ‘સ્વતન્ત્રતાથી’ નામ રાગદ્વેષના અનધીન-ત્વથી ‘સુખને’ નામ મનઃપ્રસાદને પામે છે, સ્વતન્ત્રતાથી ‘પરમ્’-જ્ઞાન-લાભે છે, સ્વતન્ત્રતાથી ‘નિર્વૃત્તિ’ નામ નિત્યસુખ પ્રતિ અને સ્વતન્ત્રતાથી ‘પરમપદ’ નામ સ્વસ્વરૂપ વિશ્રાન્તિ-મોક્ષ-પ્રતિ જાય છે—પામે છે.’ એમ સ્વાતન્ત્ર્ય છે એ પુરુષાર્થનું એક સુખ્ય સાધન છે. આ કાલમાં સ્વાતન્ત્ર્યનું સાધન ધન ગણાય છે. લોકોમાં કથન પણ પ્રચલિત છે કે વંશુ વિના નર પશુ. અન્ય વાક્ય આ છે—જે સ્વદીન તે પરાધીન. (To be needy is to be dependent.)

અધિકસંખ્ય સામાન્ય મનુષ્યો ગુણની પરીક્ષા ગુણી ઉપર થી કરે છે. ઇત્યાદિ અનેક કારણોથી વિદ્યાદેવીનો અખણ્ડ મહિમા છે. તે સર્વને દૃષ્ટિગોચર થાય એ હેતુથી વિધાના ઉપાસકોને ધનાદિ સંપાદન કરવા ઉપર લક્ષ રાખવું પડે છે. તેઓનો શ્રમ સફલ થયેથી વિધાનું માહાત્મ્ય વધે છે, અને તે દ્વારા સદ્ગુણોને

અને સત્કૃત્યોને પુષ્ટિ મળે છે. શુદ્ધવિદ્વાનોના પ્રયત્ન ધન-અધિકાર-માનાદિ અર્થે લેવામાં આવે છે તે તે પદાર્થ સાડ નહિ કિન્તુ વિદ્યાદેવીના મહિમાના પ્રદર્શન સાડ હોય છે. પરંતુ એ લક્ષ્ય સવના સમજ્યામાં આવે એવું નથી. કારણ સ્વહૃદયાનુસાર પરહૃદયને મનુષ્ય વિતર્કે છે. જોમ હોવાથી શુદ્ધ વિદ્વાનોના અન્તરૂના હેતુ સમજવા તેવા સજ્જતો જ સમર્થ થાય. તે વિરલ છે.

પૂર્વોક્તવિચારપૂર્વિકા સુર ગોકુલજીભાઈની પ્રવૃત્તિ હતી. નિવૃત્તિપરાયણ થઈ વિદ્યાનન્દ તથા બ્રહ્માનન્દમાં અવશેષ આયુર્દાય નિર્ગમન કરવામાં અધિક પ્રેમાદર રહેવા સાડ અન્ય કંઈ સામાન્ય પરંતુ શાસ્ત્રીય કર્મ પણ કરતું, કે જેથી ઉભયના તારતમ્યનું ભાન વૃત્તિને નિરન્તર થયાં કરે, એ આશયથી સુર ગોકુલજીભાઈએ અગ્નિહોત્ર લેવા ધાર્યું:

રા. રા. સુર ગોકુલજીમાહ મને અગ્નિહોત્ર.

જનસ્વભાવ બહુ કરી આ છે કે, -અતિપ્રિય કાર્ય પણ નિરન્તર કરી શકાતું નથી. મધ્યે વિશ્રામ લેવાની અગતિ છે. તે સમયે કોઈ વિજાતીય કાર્ય અધિક ઉપયોગિ થાય છે. સુર ગોકુલજીભાઈનો વિચાર હતો કે: -‘રાજ્યકારભાર મૂક્યા પછી તેમાં કિંચિત્ પણ મન ધાલતું નહિ. આ (દરયાદર્ય) સર્વ આત્મા જ છે. આ પ્રતીયમાન રૂપરસાદિક જગત્ માયામય છે, વસ્તુતઃ તો એ નથી જ, એવો નિશ્ચય તે તત્ત્વજ્ઞાન. તે નિજ પ્રિયતમ વિષયના સ્વરૂપાનુસંધાનના અભ્યાસમાંથી ઉત્થાનને જે કાલ અવશેષ રહે તેમાં કોઈ શાસ્ત્રોક્ત કર્મ જ કરવું સુતર છે.’

અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ યદપિ પ્રવૃત્તિલક્ષણુધર્માન્તર્ગત છે, તથાપિ અદ્ભુતાકાંક્ષી ધીરશુદ્ધિમાન વિદ્વાનોને તેવાં સર્વોપકારકમ શુદ્ધ-સ્થાત્મમતાં શાસ્ત્રોક્ત સાત્ત્વિક કર્તવ્યો બાધકારક નથી થતાં.

“નિવૃત્તિરપિ મૂઢસ્ય પ્રવૃત્તિરુપજાયતે ।

પ્રવૃત્તિરપિ ધીરસ્ય નિવૃત્તિફલમાગિની” ॥ ૬ ॥

અટ્યવક-શાન્તિસતતપ્રવરણ.

‘મૂઢની (લોકની દૃષ્ટિએ દેખાતી, બાહ્ય-ઇન્દ્રિયના વ્યાપારોની) ‘નિવૃત્તિ’ (અહંકારાદિ અન્તરૂના વ્યાપારોની અનિવૃત્તિને લીધે) પ્રવૃત્તિ સ્વરૂપ જ થાય છે. ધીરની નામ જ્ઞાનીની (લોક-

દૃષ્ટિએ પ્રતીયમાના) પ્રવૃત્તિ અપિ (હું કરું છું એવા અભિમાનના અભાવથી) નિવૃત્તિક્લભાગિની નામ સુક્તિ છે પર્યવસાન જેતું એવી થાય છે.’

એ અપ્રાવકનું વદ્ધું યથાયોગ્ય છે.

એ વિચારથી અને ખીજાં પણ કેટલાંક કારણોને લીધે, અગ્નિ-હોત્ર લેવાનો તેઓને સંકલ્પ હતો. તે આ સન્ધિમાં સિદ્ધ કર્યો. રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ ગતવર્ષમાં આવસથપાધાન વા સ્માર્તાધાન કર્યું હતું. એમાં સમયસર છે: તેઓ પાકસંસ્થા કથાય છે. આ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૨૭ના વૈશાખ કૃષ્ણપક્ષની અમાવાસ્યાને દિને તેઓએ શ્રોતાધાન પણ કર્યું, અર્થાત્ અગ્નિહોત્ર લીધું. એ વિષયમાં પ્રવીણતા મેળવ્યા પછી પોતે કહેતા કે, ‘એ વિષય પણ બહુ રસિક છે. તેમાં અનેક સંકેતો છે. તે યથાર્થ સમજાય તો તેમાંથી જ્ઞાનફલ થાય એમ છે. તેના શાસ્ત્રીય પ્રયોગો, સૂક્ષ્મ અભિપ્રાય, અને લાક્ષણિક તથા સાંકેતિક બોધ બુદ્ધિમાનોને આનન્દ આપે એવા છે.’

ચતુર્દશ (૧૪) પ્રકારના ‘શ્રીતયજ્ઞ’ છે. તેમાં-અગ્ન્યાધેય, અગ્નિહોત્ર, દર્શપૌર્ણમાસી, આત્રયણી, ચાતુર્માસ્ય, નિરૂદ્ધપશુબન્ધ, અને સૌત્રામણિ-એ સમ્પન્ન હવિર્યજ્ઞમાં છે: તે હવિ:સંસ્થા કથાય છે. અને અગ્નિષ્ઠોમ, અત્યગ્નિષ્ઠોમ, ઉકથ, પોડશી, વાજપેય, અતિરાત્ર, અને આમોર્થામ એ સમ્પન્ન સોમયજ્ઞમાં છે. તેઓ સોમસંસ્થા પણ કથાય છે.

ગોકુલજીભાઈને ત્યાં ચક્ષુશાલામાં પંચ કુણ્ડ હતા. ઋગ્વેદ-રૂપ ગાર્હપત્ય, યજુર્વેદરૂપ દક્ષિણાગ્નિ, સામવેદરૂપ ઉત્તરાહવનીય. એ ત્રણને ‘ત્રેતા’ કહે છે, અને તેને ત્રયીવિચારૂપ પણ ગણે છે. ખીજા બે કુણ્ડ સમ્ય અને આવસથ્યના હતા. ગોકુલજીભાઈએ ચાતુર્માસ્ય સુધી યજ્ઞો કર્યા હતા. અવભૂથજ્ઞાન કરવા મંગલવારે સહિત તીર્થ ઉપર સફુંબ તેઓ જતા. એક વાર શ્રી-દામોદરજીના કુણ્ડમાં અવભૂથરનાનાર્ય કુંડળનાં ૨૫-૩૦ મનુષ્યો સહિત જતા હતા ત્યાં માર્ગમાં ભારતમાર્તેકુડ ગટલાલજી પણ સામીલ થઈ ગયા હતા. અને એવા સ્નાનની ગટલાલજી બહી પ્રશંસા કરતા. પિછેદિ કરી અન્ય ઉત્તર યજ્ઞો કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો,

એટલામાં મુક્ત ગોકુલજીભાઈનું શરીર પડી ગયું. યતકર્મ સારૂ ક્રક્ષસંહિતાના બહુ ભાગ પાઠે કર્યો હતો. અને ગૃહ્યસૂત્રાદિ બોધ સર્વ કર્મમાં કુશલતા મેળવી હતી. તેઓ પ્રકૃતિનું યજમાનરૂપ પિણ્ડે સરવર પાઠે ભણતા.

પોતે એ વિષય જાણ્યા પછી એમ કહેતા કે, ‘અમુક વિષય જાણ્યા વિના તે વિષે જાણુ લોકો મત બાંધી બેસે છે, એ ખેદકારક છે. સમજણાં મનુષ્યોને સર્વ સ્વલેખી બોધ મળે છે. અહુણા વિદ્યા ભણે છે તે લોકો પણ અજ્ઞાત વિષય ઉપર તુરત મત આપે છે, એ વધારે આશ્ચર્યકારક છે. વિદ્યાના સંસ્કાર થયાનું ચિહ્ન આ છે કે:—અમુક વિષય જાણ્યા પછી જ તે વિષે મત બાંધવું.’ ઇત્યાદિ.

જૂનાગઢ સંસ્થાનની વ્યવસ્થામાં વિગ્ના પ્રયત્ન.

એ સમયે કર્નલ ઍન્ડરસનસાહેબ પોલિટિકલ હતા. તેઓ દેશીય લોકો પ્રતિ ઉદાર પ્રકૃતિના હતા, પણ દંડતા અને બુદ્ધિમાં સામાન્ય હતા. તેઓ મહારાષ્ટ્રીના પ્રતિનિધિરૂપે આધુનિક દેશીય રાજના ઉપરિ હતા, તે, તે ઉપરિના યથાવિધિ અર્થમાં હતા એમ કહિયે તો ચાલે. સમીપસ્થ મનુષ્યો જેમ દોરે તેમ તેઓ દોરાતા. તેઓની મમતાની મર્યાદામાંના એક જે મનુષ્યો સ્વકાર્યમાં કુશલ, બહુ બુદ્ધિવાળા, પ્રયત્નમાં પ્રવીણ, અને વળી અદેખા પણ હતા. કોઈ રાજ્યમાં પણ, કુસંપ કે અસ્વસ્થતા થાય તો, તેમાં તેઓને લાણુ હતું, તેથી તેઓ સમાધાનના શત્રુ જેવા હતા. જૂનાગઢ પ્રથમવર્ગનું રાજ્ય, તેમાં જ એકતાનો—શાન્તિનો—ભંગ થઈ ત્રિઅહ થાય તો સારૂ એમ તેઓ ધમ્મતા. તેઓએ ધારણ કે રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ જેવા પ્રવીણ, રાજનીતિજ્ઞ, બહુ જનના સ્નેહી, અને કુશલ ગૃહસ્થ જૂનાગઢ રાજ્યમાં છે ત્યાં સુધી તેઓની ધારણા પાર નહિ પડે. તેથી પ્રથમ તેઓને તોડવા સંકલ્પ કર્યો. તે અર્થ સાધવા સારૂ રા. રા. ગોકુલજીભાઈ સાથે પ્રથમ બહુમમતા દેખાડવા માડી હતી. ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે:—

૧ ક્રક્ષસંહિતાના અધ્યાયક જૂનાગઢવાસી વેદવર્ગીય નાગરજ્ઞાણીજી અમરજી શ્રેષ્ઠ હતા. તેઓ પઠિત હતા. ઉત્તરાવસ્થામાં તેઓએ સંન્યાસાશ્રમની લઘુ તે આશ્રમ ધારણ કર્યો હતો. તે ચતુર્થાશ્રમમાં તેઓ ‘ગોવિન્દાનન્દ-સરસ્વતી’ નામથી જ્ઞાત હતા. અને પછી ભાવનગરના પ્રખ્યાત પ્રધાન ગૌરીરાંભજીએ ચતુર્થાશ્રમ ધારણ કર્યો તેના ગુરુ ગોવિન્દાનન્દસરસ્વતી હતા.

પછી એ વર્ષ (સં. ૧૯૨૭)માં તેઓએ પોતાપણું બતાવી સૂચના કરી કે, ‘તમારા સંસ્થાનમાં તમને બાધકર્તા એક માત્ર નૃ-સિંહપ્રસાદ જ છે. તેમને દૂર કરેથી તમે પૂરો અધિકાર ભોગવી શકશો. હાલ તમે માત્ર નામના પ્રધાન છો; કામ તો તેના સ્વાધીનમાં જ છે. તમે બહુ સારા ગૃહસ્થ છો તેથી તમારું શુભ ઇચ્છી તમને પોલિટિકલ સાહબના સંપૂર્ણ આશ્રય અપાવવા ઇચ્છ્યે છિયે અને તમારા માર્ગમાં કંટક છે તે કહાડી નખાવિયે.’ ઇત્યાદિ આશયનું તેઓને મીઠું લાગે એવું કહ્યું. કોઈ સામાન્ય, લોભી, સ્વાર્થી, કે ઓછા પ્રામાણિક મનુષ્યને એ લાલચ, પાશમાં નાખવા પૂર્ણ હતી.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈની સદાચારમાં દૃઢતા.

પરંતુ ગોકુલજીભાઈ જેવા ન્યાયાચારી દીર્ઘદષ્ટિમાન પ્રામાણિક ગૃહસ્થને, એથી પણ બહુ અધિક લાભની વાર્તા ન ચલાવી શકતી તો, એ કપટી વાત તો ગમે પણ શાની જ! વિશેષમાં શાસ્ત્રના દૃઢ નિશ્ચયો તેઓના જાણવામાં હતા. તેઓ સન્માર્ગે જ વિચરનારા હતા. મહાભારતમાંના અનેક પ્રસંગો તેઓના જાણવામાં હતા. તેમાં પાણ્ડવકૌરવના યુદ્ધ પૂર્વે, સન્ધિની આશા શ્રીકૃષ્ણને ન રહી ત્યારે, તેઓએ કહ્યું આગળ મોહજાલ નાખી જે પ્રલોભ બતાવ્યો હતો, તે પ્રસંગ સ્મરણમાં આવવાનાં તેઓને બહુ કારણ હતાં. ગોકુલજીભાઈએ તે છલકુરાલ અને મુખે મિષ્ટ પણ અન્તરમાં વિષભર્યા લોકને એટલું જ ઉત્તર આપ્યું કે:—‘એવાં કર્મને હું નીચ, દુષ્ટ, અને ધાતકી ગણું છું. યશોલોભી અને પ્રામાણિક પુરુષો તો ગમે તેવી હાનિ થતી હોય તોપણ તેવાં કર્મને છાંયડે પણ ન જાય. જેનું હિત મનમાં હોય, તે, એવા અધમ માર્ગે ચરે એમ કદાપિ ન ઇચ્છું. સર્વ લાભ કરતાં સન્માર્ગસ્થ રહેવું એ એક લાભ છે. સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિ છતાં ચારિત્ર્ય-સુલક્ષણ-વિનાના મનુષ્યનું જીવતર વૃથા છે.’ એવા આશયનાં વચન સાંભળી પેલા પ્રપંચી લોક નિરાશ થયા; એટલું જ નહિ કિન્તુ કોઈ બીજે માર્ગે ત્યાં કુસંપ કરાવવાની યુક્તિમાં પડ્યા. તેઓની નીચતા સુરા ગોકુલજીએ જાણી અને ધારયું થયું નહિ, તેથી તેઓના મનમાં ભય અને દ્વેષ રહેવા માણ્યા; અને તેઓ પોતાની દષ્ટિમાં પોતાને પ્રતિહત ગણવા લાગ્યા.

એ જ મળુકલે એક એવી અધિક વિસ્તરવતી પ્રપંચરચના રચી કે જેથી બ્રિટિષ રાજ્ય અને સુરાષ્ટ્રનાં સર્વ દેશીયરાજ્યો વચ્ચે તાણખેંચ થાય. દેશીય રાજ્યોમાંના ભાષાતો અને આસીયાએ સ્વરાજ્ય સામા ઉધ્દેરાય અને તેઓના દ્વારા દેશીયરાજ્યમાં અ-સમાધાન રહે એમ શુક્રિ થઈ. તેનો ન્યાય પોલિટિકલસાઈન્સ કરે અને સંભાળ પણ તે જ રાષ્ટ્રે એમ બ્રિટિષ અધિકારીઓનો વિચાર કરાવ્યો. રાજ્યોને એ વાર્તા બહુ વિપમા અને ભારે લાગી. તેઓનામાં કુસંપ કરાવવા બહુ પ્રયત્ન થયા. પરંતુ ઈશિરે-અછાથી રાજ્યો અને તેઓના કારભારીઓ એકસંપ રજા. બહુકરી પોતાના પ્રતિનિધિ ઉપર સર્વને વિશ્વાસ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એથી મુંબઈસરકારને પોલિટિકલ લખે તે જ માર્ગે અને વિચારે તેઓ ચડે એ પણ સ્વાભાવિક છે. મુંબઈસરકારનું મત પણ પોલિટિકલના મત જેવું થયું. અને પોલિટિકલમાનવને એક 'આસિરદ-ટ' આપી, તેઓને ત્યાં ભાષાત, આસીયા આદિ સર્વનાં હામ ચાલે એમ ધારણા થઈ. તેમાં વધી જેની પામે ન્યાય માગવા જતું તે જ પદકારરૂપે થયા એમ કહિના પ્રતિ-કલતા આવી પડી. પરંતુ એકસંપ શું કરી શકે છે, એ વાર્તા તે રામચે જાણાઈ આવી. દેશીય રાજ્યોમાંથી પ્રથમવર્તનાં રાજ્યોના કારભારીઓએ મુંબઈ જઈ, એ રીતિથી કેટલો અનર્થ થશે એ, -ઉપરિ સરકારને નિવેદન કરતું એનો નિર્ણય થયો. તેમાં અમલ્લી રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને રા. રા. ગૌરીશંકરજી સાથે રા. રા. ભગવાનજી અને રા. રા. મકનજીભાઈ પાડુલતા. અને બીજા વર્તોનાં સરથાનો પણ તે એકસંપમાં સામીજ નનાં. તે એકજ બહુ બલવત્ થઈ રહ્યું. પ્રથમવર્તના સંરથાનોના મુખ્ય પ્રધાનોને મુંબઈ આવવાનું કર્યું.

સ્થાનિક બ્રિટિષ અધિકારીઓના મનચિન્ત્ર એ કાંઈમાં રા. રા. ગોકુલજી તથા રા. રા. ગૌરીશંકર નાયક છે એમ માન્યું. તેથી તે ઉભય મુદરથા પ્રતિ તે અધિકારીઓના દેવની જ્ઞાત્ય પ્રાપ્તી.

રા. રા. ગોકુલજીજી જાતેનો જાતનો અધ્યવ અને તેનીવી દોરા.

એ જ રાજ્યમાં ગોકુલજીભાઈને એક બીજી પીઠ આપી પડી હતી.

૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈ નાણાના વ્યવહારમાં બહુ જ સાવધાન હતી. કોઈનો પણ વિશ્વાસ કરે એવા ન હતા. ધનસંબંધમાં યુવા-વસ્થામાં દુઃખ દીઠેલું તેથી તેનું મૂલ્ય, તેઓના મનમાં, જોઈએ તેથી પણ અધિક અંકાર્ય ગયું હતું. તેઓને ધનનો લોભ કિન્નિત્ પણ ન હતો, પરંતુ સન્માર્ગે મળેલા ધનનું રક્ષણ કરવા ઉપર ખૂબ લક્ષ હતું. અને તેનું સંરક્ષણ કરી તેને પાછું સન્માર્ગે વાપરવાની પણ ઇચ્છા રાખતા.

તેઓની મમતાવાળા એક બે યુવાનોએ^૧ સૂચના કરી કે, ‘એક સારા વિદ્યાવૃદ્ધિના કાર્યમાં^૨ થોડાં નાણાં ધીરો તો તેને આશ્રય મળશે અને આપને વાજ મળશે.’ એ વાર્તા ગોકુલજીભાઈને ગલે ઉતરી, તેથી એક સારી રકમ ધીરી. ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે, ‘તે ઋણુ લેનાર અયોગ્ય નીકળ્યો; અને તેઓની નિન્દા થાય એવા ઉપાય તેણે સાધવા માડ્યા.’ એ પ્રસંગથી ગોકુલજીભાઈ ખેદિત થયા; અને પોતે વિનાકારણુ વિડમ્બનામાં આવી પરચા એમ તેઓને લાગવા માડ્યું. ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈના સામા પક્ષવાળાઓએ તે સન્ધિનો લાભ લઈ, તે ઋણુકરનારને ઉબ્કેર્યો. તેણે નિન્દા કરવા માડી. ગોકુલજીભાઈનાં તો નાણાં જવા બેઠાં અને નિન્દાનું ભય, તેથી તેઓ બહુ જ ક્લેશ પામી સન્તાપમાં પડી ગયા. મહાજનોની અતિપ્રિયા કીર્તિ તે તેઓની પણ પ્રિયા હતી. નાણાં જતાં પણ એવા લોકના સબંધમાં પોતાનું નામ ન આવે એમ તેઓ ઇચ્છતા. એ સબંધમાં પોતે આ લેખક ઉપરના એક પત્રમાં લખે છે કે:—“સર્વ દૈવવશ છે. મનુષ્યની આતુરી કોઈ પ્રકારે ભાવિ આગળ ચાલતી નથી. તેનો દાખલો એ છે જે, અમે દ્રવ્યના સંકોચમાં પ્રથમથી, તેને લીધે લેણુદેણુ ધધા વધારે કરવા તાકત નથી. તે છતાં મહેતાજી સુંદરજીની પ્રેરણાથી તથા સ્વતન્ત્ર વર્તમાન અને નવીન પુસ્તકોના શોખથી... રૂપીઆ—ધીઆ. તેમાં મહેતાજી તથા જાદવજી સાથે અમારો પરિચય વધુ, અને તે સાચાં માણસ એવી ખાતરી. પરંતુ તેમણે ભગવાનજીલનો ભરસો કર્યો...અમારાં નાણાં તેને સોંપ્યાં... તેમને પરસ્પર તકરાર પડી છે. તેથી આપ પૂરા વાકફ છો...તમે

૧. ૨૧ જાદવજી મૂલજી વેધ તથા ૨ સુંદરજી મહેતાજી ૨ પુસ્તકો પ્રતિષ્ઠ કરવા મુદ્રાયન્ત્ર લેવા.

લખશે તો અમે પૈસા લાહનંમ કરશું....અમારી પ્રતિષ્ઠાને કોઈ વાતે કહેણુ ન આવે. સર્વથી પહેલી એ વાત નજરમાં રાખતે. તેમાં તમને વધુ લખવા કારણુ નથી.....અમને લાજ શિવાય પૈસાની ગરજ નથી. એ વાત ઉપર પૂરો વિચાર કરજો.”

“પરમસ્નેહી રાજશ્રી મનઃમુખરામભાઈ.

“સેવામાં વિ. ગોકુલજીના ન. આપનાં કૃપાપત્ર પૂર્યાં. ખાનગી પત્રમાં આપે કેટલાક પ્રકારે દિલાસો લખ્યો તે તરફ ખરી ફિકર રાખનાર આપના તરફ શિવાય અમારે બીજી દિશા નથી.

.....
“તેણે ખામુખા મારી રીતભાત જલ્પ્યા છતાં મારી પાસેથી નાણું કઢાવ્યાં છે. હું લાલચુ નથી. હરામતું નાણું રાખતો નથી. તે છતાં એ રીતનો બખેરો—એ અમારે વાસ્તે ઉભો કરેલો છે...
.....આપને એટલી જ વિનંતિ કે હવેકા લોકથી મારો સંબંધ દૂર કરજો..... બીજા ભાદ્રપદ વદિ ૭.”

રાજસ્થાનિક સભા પ્રસંગે રા. રા. ગોકુલજીનું મુંબઈ પરવારવું.

વિ. સ. ૧૯૨૭ વર્ષના આશ્વિન માસમાં રા. રા. ગોકુલજી-ભાઈ આદિ પ્રથમ વર્ગના સંસ્થાનેના સર્વ કારભારીઓ મુંબઈ આવ્યા. માનદેશ ઉપર સમસાલની વાડીમાં ઉતારે રાખ્યા હતા.

મુંબઈ સરકારે જે મત ઉપર ચટ્ટી જે ધારણા કરી હતી, તેથી વિરુદ્ધ વિચાર તે જ સરકારના મનમાં ઉતારવા, એ કઠિન કાર્ય હતું. તે વિષે મુંબઈમાં બેળા મળી રહે એ સમજાવ્યું સકારણુ વિચાર ગોકુલજી માગ્યા. તે વેલા મુંબઈના ગવર્નર સર સીમોર ક્રિડ્ઝ-જિરાહ હતા. અને રાજપ્રકરણી ભાગના મન્ત્રી મિ. વેડબર્ન જેવા ન્યાયી અને સમજાવી ગૃહસ્થ હતા. તેઓ પુને હતા ત્યાં રહેને જવાતું હતું. મુંબઈમાં બેળા થઈ લખાણાદિની સામગ્રી રાખજ કરીને પુને જતું એમ સંકલ્પ હતો. સમસાલની વાડીમાં અનેક વિષયો ગચ્છતા પ્રાતઃકાલમાં ગુજ ગોકુલજીભાઈ પોતાનું—રનાનરતન્યા કેવાર્નેનાદિ—નિત્યકર્મ કરી પછી વેદાન્તના નેરૂત મન્ત્ર વાગના. ત્યાં રા. રા. ગૌરીસંકરજી પણ આવતા. તેઓને પણ સામના મંત્રાર પાતું અને વધી શુદ્ધિ સફળ તેથી મદન

વિષય યથાર્થ સમજતા. કોઈ કોઈ પ્રસંગે તે વ્યાખ્યાન કરતાં સુંદર ગંવાદ પણ થતો. ભોજનોત્તર રાન્યપ્રસંગતું જે કાર્ય હતું તે ઉપર ચર્ચા ચાલતી. તે સંબન્ધમાં અનેક વિષયો નીકળતા. તેઓના જેવા અનુભવી અને ધુરંધર પ્રધાનોના વિચારો અને ચર્ચા સાંભળવાનો અને તેમાં સામીલ રહેવાનો અલભ્ય લાભ ખીજાઓને પણ મળતો. તેમાં મુખ્ય રા. રા. સામલભાઈ, નૃસિંહપ્રસાદ, નગરધરાંગંધરાના બે પોપટભાઈઓ અને આ લેખક હતાં.

રા. રા. સામલભાઈલિખિત ૫ પ્રસંગનો હુત્તાન્ત.

એ સમયના એક પ્રસંગ વિષે લખતાં રા. રા. સામલભાઈ લખે છે કે:—

“સંવત ૧૯૨૭ ની સાલમાં પોલિટિકલ એજન્ટસાહેબે, રાજ્યોના તાબાના ભાષાતો તથા મૂલગ્રાસીયાઓના તકરારોના કામોમાં, વચ્ચે પડવાની ધારણા કરેલી. તે વેલા કેટલાંક સરથાનો તરફથી, પોતાના હકો સાચવવાના હેતુથી—પોલિટિકલ સાહેબની સામે સરકારમાં લખાણ કરવાની તથા ફર્ટ-કલાસના રેટેટોના મુખ્ય કારભારીઓને નામદાર ગવર્નરસાહેબના સમક્ષ મોકલવાની જરૂર પડી હતી. એ કામની ચર્ચા મુંબઈમાં તેમ જ પુનામાં ઘણા દિવસ લગી ચાલેલી હતી. જે સમયે હું પણ ત્યાં ભેળો સામીલ હતો. એ પ્રસંગમાં રાજશ્રી ગોકુલજીભાઈએ બે શ્લોકો બહુ ઉત્તમ કહ્યા હતા. તેમાં એક તો આપણા મધ્યેના કોઈ ગૃહસ્થના બોલવામાં એમ આવેલું કે,—‘આ તકરારનું નિરાકરણ મુંબઈ સરકારથી સન્તોષકારક થાય નહિ તો આપણે શું કરવું?’ તેના ઉત્તરમાં રાજશ્રી ભ્રમુદે કહ્યું કે:—‘આ તકરાર આપણે ખુદી રીતે કરી ચુકા છિયે. તો તેનું પરિણામ—વિલાયત સરકાર સુધી કામ લઈ જઈને ન્યાય માગવો જોઈયે. આપણા પ્રાચીન કાલના વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે:—

“અનારમ્મો મનુષ્યાણાં પ્રથમં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ।

આરમ્મસ્યાન્તકં ગચ્છેત્ દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્” ॥

૧. (પૂરા વિચાર કર્યા વિના કોઈ કાર્યનો) આરમ્બ ન કરવો, એ મનુષ્યોની બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે; પણ આરમ્બ (કર્યા પછી તે)ના અન્ત-પ્રતિ નય એ બુદ્ધિનું દ્વિતીય લક્ષણ છે. પાઠાન્તર ‘આરમ્મસ્યાન્તગમનમ્’

લખશે તો અમે પૈસા જાહેર કરશું....અમારી પ્રતિષ્ઠાને કોઈ વાતે કહેણુ ન આવે. સર્વથી પહેલી એ વાત નજરમાં રાખજો. તેમાં તમને વધુ લખવા કારણુ નથી.....અમને લાજ શિવાય પૈસાની ગરજ નથી. એ વાત ઉપર પૂરો વિચાર કરજો.”

“પરમરનેહી રાજશ્રી મનઃસુખરામભાઈ.

“સેવામાં વિ. ગોકુલજીના ન. આપનાં કૃપાપત્ર પૂઝ્યાં. ખા-
નગી પત્રમાં આપે કેટલાક પ્રકારે દિલાસો લખ્યો તે તરફ ખરી
ફિકર રાખનાર આપના તરફ શિવાય અમારે બીજી દિશા નથી.

.....
“તેણે ખામુખા મારી રીતભાત જણ્યા છતાં મારી પાસેથી
નાણાં કઢાવ્યાં છે. હું લાલચુ નથી. હરામતું નાણું રાખતો નથી.
તે છતાં એ રીતનો ખખેડો—એ અમારે વાસ્તે ઉભો કરેલો છે...
.....આપને એટલી જ વિનંતિ કે હંફકા લોકથી મારો

સંબંધ દૂર કરજો .....
ન્યાયી, અમે નન સમાધાનકર સ્વભાવ તેજ સર્વે ગુણ
રાજ થઈ રહ્યું. તેઓ મન્ત્રી હતા તેથી સર્વને આશા થઈ કે, તે
દ્વાર શુભકર છે તેથી ન્યાય મળશે. તેઓનો વિશ્વાસ સર્વને એ-
ટલો બધો આવ્યો કે, તેઓ જે સૂચના કરશે તે ન્યાયી જ
કરશે, એમ એકમતે સર્વનો ભાવ થયો. એમ થયેથી સમાધાનતું
કાર્ય સરલ થઈ તેણે દ્વાર ખુલ્લું થયા જેવું થયું. મિ. જાત જાત-
દિનસાહજ પણ તે સન્ધિમાં ત્યાં હતા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ
આદિએ એવી સરસરીતિએ સખલા ચર્ચા કરી કે સરકારને
પોતાના પ્રતિનિધિએ કરાવેલો વિચાર ભૂલભરેલો લાગ્યા વિના
રહે જ નહિ. અને તેમ પ્રયું. એ વાદવિપય ફરીથી વિચારવો
એમ ગવર્નરસાહબઆદિતું મત થયું. તેઓએ કહ્યું કે, “અમે
ગોલ્ડિટિકલ એજન્ડને લખિશું કે, એ વાદવિપયનો તમારી સંમતિ
લઈ ફરી વિચાર કરે.” કારભારીઓ કહે કે, ‘ગોલ્ડિટિકલ સાહબ-
ને રાગદ્વેષ કરાવનાર સ્વાર્થી લોકો ત્યાં (રાજકોટમાં) છે, તે
ઉશે ત્યાં ગુધી તેઓના મનમાં વાર્તા થયાં નહિ ઉતરે માટે

૧. હું એક છું, મારે કોઈ સહાય નથી, પાતવો છું. પરિવારજીન છું.
જેવા પ્રકારની વિનંતિ સ્વપ્નમાં પણ સિદ્ધને મળી નથી.

વિષય યથાર્થ સમજતા. કોઈ કોઈ પ્રસંગે તે વ્યાખ્યાન કરતાં સુંદર સંવાદ પણ થતો. ભોજનોત્તર રાજ્યપ્રસંગનું જે કાર્ય હતું તે ઉપર ચર્ચા ચાલતી. તે સંબન્ધમાં અનેક વિષયો નીકળતા. તેઓના જેવા અગ્રણી અને ધુરંધર પ્રધાનોના વિચારો અને ચર્ચા સાંભળવાનો અને તેમાં સામીલ રહેવાનો અલભ્ય લાભ ખીળ-ઓને પણ મળતો. તેમાં મુખ્ય રા. રા. સામલભાઈ, નૃસિંહ-પ્રસાદ, નગર ધરાંગંધરાના જે પોપટભાઈઓ અને આ લેખક હતાં.

રા. રા. સામલભાઈલિખિત પૂ પ્રસંગનો વૃત્તાન્ત.

એ સમયના એક પ્રસંગ વિષે લખતાં રા. રા. સામલભાઈ લખે છે કે:—

“સંવત્ ૧૯૨૭ ની સાલમાં પોલિટિકલ એજન્ટસાહેબે, રાજ-ઓના તાખાના ભાષાતો તથા મૂલગ્રાસીયાઓના તકરારોના કામોમાં, વચ્ચે પડવાની ધારણા કરેલી. તે વેલા કેટલાંક સંસ્થાનો તરફથી,—પોતાના હકો સાચવવાના હેતુથી—પોલિટિકલ સાહેબની સૂક્ષ્મ વિચારો સમજી સજ્જનોની મત્રાં, કુર્સ-કલામ્બોનો મેટ્રી, ઇન્ડિયાના પૂર્વોક્ત ભાગની છાયા જેવી આરંભમાં મહોટી અને પછી ક્રમે કરી ક્ષય પામતી—ઓછી થતી—છે; અને સજ્જનોની મેટ્રી દિવસના પરાઈ—મધ્યાહ્નોત્તર અર્ધા—ભાગની છાયા જેવી પ્રથમ લંબી—નાની—અને પછી ક્રમે કરી વૃદ્ધિમતી—મહતી થતી—છે.”

એવી ઉત્તમા મેટ્રીનો અમારે સુર ગોકુલજીભાઈ દ્વારાએ આરંભ થયો.

પુનામાં થોડા દિવસ રહી સર્વ મણ્ડલ પાંચું મુખઈ આવ્યું. કર્નલ અન્ડરસનને આવવામાં વિલમ્બ હતો. અમે કાર્ય કરી રહ્યા હતા. તેથી નૈધિક ગોકુલજીભાઈએ સૂચના કરી કે,—‘આપણે એક અલ્પવારિઆમાં યાત્રાનો લાભ લઈ આવિયે.’

મુંબઈથી વાડીની મહાયાત્રાર્થ ગમન. પ્રયાગમાં રામલીલા.

સંવત્ ૧૯૨૮ ના કાર્તિકમાસમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈ, નૃસિંહ-ભાઈ, જામનગરના કામદાર ભગવાનજી, ઉપકામદાર પોપટ વેલજી અને આ લેખક એ સન્ધિના અલ્પકાલમાં દારીયાત્રા કરવા નીકળ્યા.

૧ સાત પગલાં સાથે ચાલતાં યનાર. ૨ સાત વાક્ય બોલતાં. ૩ ત્રણ પગલાંમાં વા ત્રણ વાક્યોમાં. ૪ એક પગલાંમાં વા એક વાક્યમાં.

ખંડથી નીકળ્યા તે જબલપુરમાં સોજન કરી પ્રયાગ ગયા. ત્યાં
 મુડન, આન, આદ્યાદિ તીર્થક્રિયા કરી. પ્રયાગથી તુરત કાશી-
 ન્વા નીકળ્યા. તે દિવસોમાં પ્રયાગમાં રામલીલાના પ્રયોગો થતા
 હતા. અમે સર્વ 'રેશન' ઉપર જતા હતા ત્યાં માર્ગમાં રામભ-
 રતના મેલાપના પ્રસંગનો પ્રયોગ ચાલતો હતો. સહસ્રાવધિ લોકો
 ભરાયા હતા. એક ગૃહસ્થના દ્વાર આગળ રામભરતનો મેલાપ
 થયો. તે સમયે રામની પાદુકાસહિત ભરત હરતી ઉપર આરૂઢ
 હતા. રામચન્દ્રજી અને રીતાજી આદિ વનવેશમાં સંમુખ આવતાં
 હતાં. તેઓનાં દર્શન થતાં જ આનન્દાવેશમાં આવીને ઉત્કણ્ડ ભરતે
 હરતી ઉપરથી પ્રિયતમ-રામ-મિલનના અતિઉત્સાહમાં પડ્યા-
 નાખ્યાં. તે એવા આવેશમાં આવી ગયેલ કે, લેનો વેશ ભજ-
 તેના સદૃશ-તન્મય-હોય એમ દેખાયું. એટલે ઉચ્ચથી જા.
 દેલ પડે તુ પ્રેમના ભેષમાં અને આવેશમાં તેને કશું નાઈ, નૃસિંહ-
 જણાયું નહિ, અને રામનાં ચરણમાં જઈ ઢળવાર પાપટ વેલજી
 સમયે ત્યાં કોઈ પણ મનુષ્યપ્રાણી નહિ હોય. આનાં કરવા નીકળ્યા.
 હર્યનો મિષ્ટ અશ્રુપાત નહિ થયો હોય. આ સાત વાક્ય બોલતાં ૩ વળ
 કોઈ સ્મૃતિવિશેષથી એ દર્શને અમારાં આંખોમાં વા એક વાક્યમાં.
 કે, તે અત્ર વર્ણતાં સંકોચ થાય ને
 તું જ ભ્રમણુ રહ્યું અને અજી ૫

“રમ્યાણિ વીક્ષ્ય મધુર્ત્”

પર્યુત્સુર્કામયતિ યત્સુખિતોઽપિ જન્તુઃ ॥

તથેતસા રમતિ નૂનમબોધપૂર્વમ્ ।

માવસ્થિતણિ જનનાન્તરસૌહદાનિ ॥ શકુન્તલા-અંક ૫. શ્લોક. ૨.

વિ. ૧. ‘રમ્ય (પદાર્થો)ને દેખીને, મધુર રાખ્દોને સાંભળીને, મુખિત
 જન્તુ-પ્રાણિમાત્ર-પણ (વિરહી થઈ) જે પર્યુત્સુક (ઉ-
 પોક્તિ, વલ્કડી) થાય છે તે, નિશ્ચિત, ભાવોએકરી સ્થિર-વાસના-
 લઈ કરી’ નિશ્ચલ-અર્થોત્ જન્મસહસોએકરીને પણ દૂર કરવાને
 ને રાગદ્વેષ અન્ય જન્મનાં સૌહાર્દોને અબોધપૂર્વ (નામ વિષય-
 હશે ત્યાં સુધી આવ પૂર્વ) અન્તઃકરણેકરી (મનુષ્ય) સમજે છે.’

૧. હું એક છું, આવીતીત થાય છે.

એવા પ્રકારની ચિન્તા સ્વર્ગ-મહાન્માઓ આદિમાં વર્તેલ.

૨. ત્યાં પણ મુડન, મણિકુલિકામાં

સ્નાન, ગંગાતીરે શ્રાદ્ધાદિ કરી કાશીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કર્યાં. ત્રિ-
રાત્રિ ત્યાં રહ્યા. સ્થાયિ તીર્થની-કાશીમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય દેવસ્થા-
નાદિની-યાત્રા કરી એટલું જ નહિ, કિન્તુ તે તીર્થો મૂર્તિમાન થઈ
રહેલાં જેઓમાં એવા મહાત્મા જ્ઞાનીઓનાં શરીરોનાં દર્શનનો લાભ
પણ લેતા. કાશીપશ્ચકમાં વહે છે કે:—

“કાશીક્ષેત્રં શરીરં ત્રિભુવનજનની વ્યાપિની જ્ઞાનગંગા ।

ભક્તિશ્રદ્ધા ગયેયં નિજગુરુચરણધ્યાનયોગઃ પ્રયાગઃ ॥

વિશ્વેશોયં તુરીયઃ સકલજનમનઃસાક્ષિભૂતોન્તરાત્મા ।

દેહે સર્વે મદોયે यदि वसति पुनस्तैर्यમन्यत्किमस्ति” ॥૫॥

‘શરીરરૂપી કાશીક્ષેત્ર છે. ત્યાં જ્ઞાનરૂપિણી ત્રિભુવનજનની
વ્યાપિની ગંગા છે; શ્રદ્ધા-ભક્તિ એ ગયા છે; નિજ ગુરુનાં
ચરણના ધ્યાનનો યોગ એ રૂપી પ્રયાગ છે; સકલ જનના મનના
સાક્ષિભૂત તુરીય અન્તરાત્મા એ રૂપી વિશ્વેશ્વર છે; એ રીતિએ
મારા દેહમાં સર્વ જે વસે છે, તો પછી અન્યતીર્થ શું છે ?’

૧ કાશીપચકના ચતુઃલોકમાંના સાધન સહિત આત્મજ્ઞાનને અવળું
કરીને શિષ્ય સ્વાત્મભવસમર્થન કરે છે કે:—

જેમાં ‘ત્રિભુવન’ નામ ત્રેલોક્ય, અવસ્થાત્રય, ત્રિગુણ એઓને બ્રહ્મત્વ
દઇને, પોતા સહ એકરસ કરીને, પાલનકર્ત્રી તેથી ‘જનની,’ અને ન્યારે
ત્રેલોક્યને બ્રહ્મત્વ દે છે સારે તે વ્યાપિકા થઈ તેથી ‘વ્યાપિની’ એવી
‘સોડડું’ શુદ્ધિરૂપિણી ‘જ્ઞાનગંગા’ વહે છે, એવું આ ‘શરીર જ ‘કાશી-
ક્ષેત્ર’-મુક્તિક્ષેત્ર-છે. (અને આ જ શરીરમાં) ભક્તિ તથા શ્રદ્ધારૂપિણી
‘ગયા’ છે. કારણ ભક્તિ તથા શ્રદ્ધા એ જીવને વિશ્રાન્તિતું સ્થાન છે. જેમ
‘ગયા’માં શ્રાદ્ધ કર્યા પછી પિતૃના જીવને ભ્રમણ મટી વિશ્રાન્તિ થાય છે,
એમ મનાય છે, તેમ ભક્તિ-શ્રદ્ધાથી ભ્રમણ મટી વિશ્રાન્તિ થાય છે. ‘નિજ-
ગુરુ’ અર્થાત્ સવિરોધતત્ત્વના ઉપદેશક તેના ‘ચરણ’ તું ‘ધ્યાન’ એ જ
‘પ્રયાગ’ છે. પ્રયાગમાં જેવો, ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, એઓનો સંગમ છે,
તેવો, વજ્રા ગુરુ, શ્રોતા શિષ્ય, અને વચન સરસ્વતી, એઓનો સંગમ થાય
છે, અર્થાત્ ‘જ્ઞાન’, ‘ચેષ’, ‘ધ્યાનરૂપ ત્રિગુણીયો સંગમ’ થાય છે. ‘તુરીય વિ-
શ્વેશ’ નામ ભક્તમાં સકલ ઇન્દ્રિયોસહિત રચૂલ પ્રપચ્ચને, સ્વપ્નમાં મનવતે
સૂક્ષ્મ પ્રપચ્ચને, અને સુષુપ્તિમાં રચૂલ-સૂક્ષ્મના અભાવને જે દેખે છે તે
સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ છે. તે જ અવસ્થાત્રયની અપેક્ષાથી ચતુર્થ વિશ્વેશ્વર છે.
એથી ‘સકલજનમન-સાક્ષિભૂત’ નામ સર્વ પ્રાણિમાત્રના અન્તઃકરણના
સાક્ષી છે. અર્થાત્ મનમાં ભેદ છે પરંતુ સાક્ષી એક જ છે; તેમાં ભેદ છે
નહિ. ‘અન્તરાત્મા’ નામ ધીર રહેનાર છે તેનો અભાવ થતો નથી, દેહ

મણિરૂપિણના તીરઉપર વૃદ્ધનગરનાગરરાત્રીય આહ્વાન રા. રા. યુનીલાલ વેલીલાલ મુનશીએ સ્થાપેલા મહાદેવના સ્થાનમાં જ્ઞાનધનાનન્દ નામે એક મહાત્મા વસતા હતા. નડિયાદવાળા સાધુ શાસ્ત્રિ-સ્વામી પણ તે સમયે કાશીમાં હતા તેઓએ જ્ઞાનધનાનન્દ સન્યાસીની પ્રશંસા કરી દર્શન લેવા સૂચવ્યું. તે સન્યાસી બહુ ઉચ્ચ સ્થાનમાં ઉપરિ ભૂમિમાં રહેતા હતા. ત્યાં ઝમે પ્રાત કાલમાં સનાન ચન્દ્યાવન્દનાદિ કરીને ગયા. તે સમયે વ્રહ્મસૂત્રનું વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું. શાસ્ત્રિસ્વામીઆદિ ચાર પાંચ શ્રોતા હતા. ઝમે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા પરંતુ વિદેશીયને જોતાં સ્વાભાવિકી રીતિએ મન જગવાર પણ અચ્ચવ થાય છે, તેવું અત્ર કંઈ ન દેખાયું. બ્યાખ્યાનનો પ્રવાહ અખણેડ ચાલતો રહ્યો. ઝમે થોડીવાર બેસી પ્રશ્ન કરી ઉઠ્યા. નીચે આવી મહાત્માના અવકાશનો સમય પૂછી લીધો. તે પ્રમાણે બીજે દિવસે મધ્યાહ્ને ઝમે પુનઃ ગયા. ત્યાં જ્ઞાનધનાનન્દસ્વામી એક નાની કુટડીમાં ધ્યાનસ્થ વિરાજતા હતા. 'જય સન્નિધાનન્દ' એમ શબ્દ કરી ઝમે પ્રવેગ કર્યો. ત્યારે તેઓ સંમુખ થયા. પછી ગુરુ ગોકુલભાઈની યોગ્યતા વિષે આ લેખકે ચોટ શબ્દ કહ્યા. એટલે જ્ઞાનગોષ્ઠી ચાલવા માડી પછી ગોકુલભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે.—'કેટલાક મહાત્માઓ અવિકારીને યથાર્થ સાધનસપત્ત દીકા વિના જ્ઞાનોપદેગ સાર થોડ્ય ગણુતા નથી, કેટલાક ગણે છે. એ વિષયે સમાધાન જાણુવા હચ્છા છે.' એ આગયનો પ્રશ્ન માંભળી સ્વામીજી વધા કે—'એ

દન્દિય પ્રાણ મન ભુદ્ધિનો અભાવ થાય છે એ પ્રકારે 'મતીય' નામ માત્ર સરીખા જ સર્વ લીધો વાસ કરે છે તે અન્યત્ર કુંડવાનું લીધું કુંડે છે? એ પ્રકારે શિષ્ય કૃતકૃત્ય થઈ શ્રીગુરુચરણમાં નમ્ર થશે. "ક્ષેત્રજ્ઞેષ્ઠ સ્વયંજ્ઞાન યત્તડ્ગ્ગમ મત્ત મમ ॥" હસાદિ ચીતાવચનના વર્ચના વિચારથી સરીક્ષેષ્ઠેષ્ઠ જ્ઞાનના લાભનું ફલ, 'ક્ષેત્રજ્ઞ' ને છત્રપે સર્વ ઘેરોમાં નસના પરમાત્મા, તે પરમાત્માના જ્ઞાનથી થાય છે તેથી આત્માના-પરમાત્માના-જ્ઞાને કૃતકૃત્ય થઈ છત્રમુખિનો અનુભવ કરે.

પ્રવૃત્તિ વિચરણ શ્રીકાશીરથ દેવચપામનિવાસી શ્રીમન્ કૃષ્ણાનન્દ-સાર સ્વતીકૃત કાશીપચ્યકબ્યાખ્યા અનુસાર નત્ર ક્વારું છે નડિયાદના મુપ્રસિદ્ધ રા. ના દરિદાસ વિદારિદાસ દેસાઈ અને જ્ઞાનમંડના પ્રધાન (દીવાન) ની પ્રાર્થનાથી એ બ્યાખ્યા લખાઈ હતી એ સંબાધ્યાન કાશીપચ્યાનો પાદ દરિદાસજી નિરન્તર કરવા દવા

બે પક્ષ છે. જ્ઞાનને સંપાદન કરવું એ રાજ્ય સંપાદન કરવા કરતાં પણ અધિક કઠિન છે, અને તે જ પ્રમાણમાં તે સુખદ અને મહિમાવાળું છે. રાજ્યસંપાદનના બે માર્ગ છે. કેટલાક નેતા (જીતનારા) પ્રથમ દેશના પ્રાન્તભાગો જીતતા જીતતા આવી રાજધાની લે છે, અને પછી નિષ્કંટક થઈ સુખશાન્તિ ભોગવે છે. કેટલાક નેતા પ્રથમ રાજધાની સ્વાધીન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમ થયા પછી પરિગત-આસપાસનો-દેશ જીતી સુખશાન્તિ ભોગવે છે. જ્ઞાનસંપાદન પણ કઈક એવા બે પ્રકારે થાય છે. તેઉપર દૃષ્ટિ રાખી શિષ્યના અધિકાર પ્રમાણે મહાત્માએ ઉપદેશ કરે છે. ઇત્યાદિ સવિસ્તર કહ્યું. ગોકુલજીભાઈની રાકારું સમાધાન થયું. પછી કેટલીક જ્ઞાનચર્ચા થઈ. આજ્ઞા માગતાં સ્વામિશ્રીએ કહ્યું કે:- 'આપને મળી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું. જ્ઞાન સંપાદન કરવું એ અમારા જેવા ચતુર્યાશ્રમીનો તો અવશ્ય ધર્મ અને વૃત્તિ જ છે. અમે તો તેમ ન કરીએ એમાં પ્રત્યવાય છે. પરંતુ આપ જેવા ગૃહસ્થ, વળી રાજકારભારી, તેમ છતાં આપે ને જ્ઞાન સંપાદન કરવું છે એ આશ્ચર્યજનક, અને બહુ પ્રશંસનીય છે. આપે જન્મ સાર્થક કર્યું છે. સંસારની સંપત્તિ સાથે જ્ઞાનનો ઉત્તમોત્તમ પરમ પુરુષાર્થ સંપાદન કરવો એ સંયોગ મહાભાગ્ય વિના થતો નથી. તમે ધન્ય છો.' ઇત્યાદિ પ્રોત્સાહક વાક્યો સ્વામિશ્રીએ કહ્યાં.

ભાવનગરવાળા રામકૃષ્ણભારતીસ્વામીએ પણ કાશીવાસ કર્યો હતો. રા. રા. ગંગાભાઈએ જ બંધાવેલા આશ્રમમાં તેઓ રહેતા હતા. તેથી ત્યાં તેઓનાં દર્શન લેવાને પણ તેઓશ્રીના આશ્રમસ્થાનમાં અમે ગયા. ત્યાં પણ કેટલીક જ્ઞાનવાર્તા થઈ. રા. ગંગાભાઈ તથા ગોકુલજીભાઈ વચ્ચે જ્ઞાનવિષયનો જે સંવાદ ચાલતો હતો તે વિષયમાં 'સુત્ર ગોકુલજીનું મત પ્રમાણુ કરી કાશીવાસી મહાત્માઓએ સંમતિ આપી છે.' એમ રામકૃષ્ણભારતી કહેતા હતા.

કાશીમાં મહાત્માઓ બહુ હોય એ સ્વાભાવિક છે. બહુ મહાત્માઓનાં દર્શન લેવાની અમારી ઇચ્છા હતી. પણ અવકાશના અભાવથી તેમ બન્યું નહિ. ત્રીજે દિવસે સુબંધ આવવા નીકળ્યા. ગંગાપાટનો પુલ ઉતર્યા ત્યાં અગ્નિરથની શીશોટ્ટી વાગી. સંગતિના બીજા મનુષ્યો વેલાસર પહોંચી શકે એમ નજણાયું. ગા-

પ્રશ્ન આવતા નથી તે લખશો. અહિં ઘણી નિવૃત્તિથી રહ્યા. તે પ્રસંગે આપકૃત અસ્તોદય તથા રાજ્યનીતિ (દેશીય રાજ્ય) ગ્રંથ વાચતાં આપની કુશાગ્રબુદ્ધિ ખાતે ઘણેખરે પ્રકારે ખાતરી થઈ. આપજેવાની બુદ્ધિથી એમ જ ખાતરી થાય જે પૂર્વજન્મશુભ સંસ્કારિતબુદ્ધિ છે. નીકર એ રીતના શુભ વિચાર કેમ સ્ફુરે. અને તમારા જેવા જ જ્ઞાનાધિકારી કહી શકાય. કારણ ખરે અધ્યાસ કરી શકો, જેથી સમાધિપર્યન્ત બોધ યજ્ઞ અશક્ય નહિ.

એ જ વિ. ગોકુલજીના સા. ન."

જ્ઞાતંત્રી સમા.

એ પત્રમાં 'એકસંપી સભા' સંબંધમાં લખ્યું છે, તેનો જૂતાન્ત આવે છે.

'રાજસ્થાનિક સભા'ના કાર્યોએ કાર્યભારીઓ પુને ગયા હતા ત્યારે તેઓ ગવર્નરસાહબના કાઉન્સિલરો (વિચાર-કાર્યસહાયકો) તથા સેક્રેટરીઓ (મન્ત્રીઓ) એઓને મલયા જતા. તેવામાં પૂર્વ હાઇકોર્ટના જજ (વરિષ્ઠ ન્યાયસભાના ન્યાયાધીશ) ધી એનરેબલ મિ. ટકર હતા તે કાઉન્સિલર હતા. તેઓને મલયા રા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને આ લેખક ગયા હતા. કેટલાક વાર્તાલાપ પછી મિ. ટકરે કહ્યું કે- 'કાઠિયાવાડનાં દેશીય સંસ્થાનોની સ્થિતિ, જર્મનીનાં પ્રકીર્ણ સંસ્થાનો સમાના છે. તમારાં સર્વ સંસ્થાનોના સમાન આકારના લાભનું રક્ષણ કરવા કોઈ એકસંપી સભા (All United Association) હોય તે તેથી સર્વને લાભ થાય.' એ આશયની મૂચના તેઓએ કરી. એ મૂચન ઉપર બેહાગોહ કરતાં અમને એમ લાગ્યું કે એ વિચાર યથાર્થ અને બહુ ઉપયોગી છે. તેવી 'એકસંપી સભા' સ્થાપવા સર્વ કારભારીઓની અનુમતિ થઈ. તેવી સભાથી પ્રત્યેક સંસ્થાનને તથા સર્વ સંસ્થાનને જ લાભ થાય એટલું જ નહિ, કિન્તુ ઉપરિ બ્રિટિશ રાજ્યની પાત્ર યથાર્થ ન્યાય આપવાની અને ન્યાય કરવાની વૃત્તિ હોવાથી, તેઓને પાત્ર સર્વ જૂતાન્ત યથાવત્ જાણવામાં એવી સખલા સભા ઉપયોગિની થાય. ઇત્યાદિ સર્વાનુમતે પ્રતીત થતાં તેમ કરવા નિર્ણય થયો.

તે સમાસ્થાનમાં દેશીય રાજ્યો સંબંધી પુસ્તકો, જૂતાન્તો, પત્રકો, રાજલેખો, આદિ સામગ્રીનો સંગ્રહ સખલો; દેશપરદેશમાં

પ્રસિદ્ધ થતા રાજ્યહિતના વિચારો-આચારોને જાણી પરસ્પર જણાવવા; મુરાદપ્રાન્તને હિતકારી લાગે એવાં વિવાદલાસંગતી સર્વ સાધનો મેલવી એકત્ર કરવાં; પરસ્પરમાં અથવા ઉપરિ શ્રિષ્ટિ રાજ્ય સાથે જે પ્રસંગમાં મતભેદ વા સમજદેર થાય તે વિષયે યથાવિધ વિચાર કરી તે દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવા; ઇત્યાદિ તે 'એકસંપત્ સભા'ના હેતુ રાખ્યા. તે કાર્ય કરવા એક શિક્ષિત મનુષ્યને મુખ્યમન્ત્રીપદે યોજવો અને તે સાથે અન્ય મનુષ્યો પણ રાખવા એમ યોજના થઇ.

પુનામાં શ્રિષ્ટિ રાજ્યના ઉપરિ અધિકારીઓ હતા તેમાંથી કેટલાકોને એ વિચાર જણાવ્યો, તેઓએ પણ તે વિચારને સંમત ગણ્યો. એ મુખ્ય મન્ત્રીનું કાર્ય કરવા મુરતમાં 'શુજરાતગિત્ર'ના તે વેલાના તન્ત્રી શેઠ દીનશાહ અરદેશર તાલીયારખાનુસી યોજના કરવાનું ઠર્યું. અને વિ. સંવત ૧૯૨૮ના ચૈત્રમાસમાં તા. ૨૦ જુન ઇ. સન ૧૮૭૨ને દિને સભા સ્થાપવાનો નિર્ણય થયો. તે પ્રમાણે સભા સ્થપાઈ; પણ સંકુચિત વિચારના સ્થાનિક અધિકારીઓને એ સંસ્થા ગમી નહિ. તેઓના યથેચ્છાચરણમાં એ સભા પ્રતિબન્ધક થશે એમ તેઓને લય લાગ્યું. તેઓ એ સભાના વિરુદ્ધ થયા અને તેને ઉન્મૂલા કરવાને પ્રયત્ન તેઓએ આરંભ્યો. અને સંસ્થાનોમાં તાત્કાલિક સ્વાર્થસાધકો હતા તેઓની અલ્પ દૃષ્ટિથી સંપન્ન થયો. અને અન્તે તે સભા બંધ પડી ગઇ. તેથી અનેક હાનિઓ સર્વે સંસ્થાનોએ સહી. એક વિચારક વદે છે કે:—

“સંહતિઃ શ્રેયસી રાજન્ વિગુણેષ્વપિ ધન્યુષુ ।

તુષેનાપિ પરિત્યક્તા ન પ્રતોદન્તિ તણ્ડુલાઃ” ॥

એ વિચાર અનુભવસિદ્ધ થયા. દેશીય અલ્પમહત્ સર્વ સંસ્થાને એકસંપત્ થઇ ન્યાય મેલવવા ગયાં ત્યાં શ્રિષ્ટિ રાજ્યના અધિકારી વિરુદ્ધ હતા તો પણ ન્યાય સંપાદન કરી જય મેલવ્યો અને પાછલ 'એકસંપી સભા'માં સંપત્-એકતા-તુટતાં સર્વને લાભકારિણી સંસ્થા નાશ પામી. શ્લોકમાં સૂચ્યું છે તેમ 'હે રાજન્, વિગુણ બંધુઓમાં પણ સંહતિ-સંપત્-એકતા 'શ્રેયસી' નામ શુભા-અભિવૃદ્ધિકરી-કાર્યસાધિકા-છે, છોતરાએ-દ્રોતરાંએ પણ ત્યજેલા ઓખા ઉગી રાકતા નથી.' વિગુણ બંધુઓમાં એકસંપ

એવો પ્રબલ અભીષ્ટસાધક છે, તો ચુલુચાન્ બન્ધુઓની સંહિત-સંબન્ધમાં તો સદ્વૃત્તાનું કહેવું જ શું !

રાજનીતિના મનુષ્યો બે પ્રકારના હોય છે. એક સરલ રાજ-નીતિમાન્ પુરુષો અને બીજા કુટિલ રાજનીતિમાન્ મનુષ્યો. પ્રથમ-વર્ગના પુરુષો ઉદારમનના, ઉત્તમ વિચારના અને બહુના હિતના ઇચ્છાવાન્ હોય છે. લોકનું હિત કરી તે દ્વારા લોકનાં મન આકર્ષી તેઓની પ્રીતિ મેલવે છે. તેઓના મન્ત્ર

‘ધર્મે જયઃ પાપે ક્ષયઃ’ ॥ ‘યત્તો ધર્મેસ્તતો જયઃ’ ॥

‘નય તર્હિ જય’. ‘સંહતિ તર્હિ ચલ અતિ’. ઇત્યાદિ.

‘Righteousness is the best policy’.

‘Right is might’. ‘Union is strength’.

એવી દુરદૃષ્ટિના સદ્વિચારવાન્ પુરુષો વિરલ સતે પણ રાજ્ય-ના આધારસ્તંભતુલ્ય ઉપકારક અને બહુજનોના સુખકારક થાય છે.

બીજા વર્ગના કુટિલ રાજનીતિમાન્ મનુષ્યો સંકુચિત મનના, અધમ વિચારના અને સ્વાર્થી હોય છે. તેઓ લોકોને બધામાં રાખી તે દ્વારા બસાતકારે લોકોની અપ્રીતિને પ્રીતિ માની તે મક્કી ગણે છે. તેઓના મન્ત્ર વિપરીત હોય છે. તેઓ પાપમાં જય અને ધર્મમાં ક્ષય, શીતિને જ રાજનીતિ માને છે. લોકમાં ભેદ કરી તેઓનો છેદ કરવા પ્રવર્તે છે.

અન્તે તો પ્રથમ વર્ગની ઉત્તમરાજનીતિ જ ઈષ્ટફલની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સમર્થા સિદ્ધ થાય છે. તથાપિ કોઈવાર અન્તે અનિષ્ટ થવા કાલ હોય છે, ત્યાં અધમ રાજનીતિ પણ ‘ધર્મને ત્યાં ધાડ અને કુકર્મને ત્યાં કુશલ’ કહે છે તેમ જય પામતી પ્રતીત થાય છે. પરંતુ અન્તે તેમાંથી દુઃખ અને ક્ષય જ થાય એ નિઃસંશય છે.

રા. રા. ગોકુલજીમાદનું રા. રા. સામલમાદ્ વપર પત્ર.

“રાજશ્રી પરમજેહી ભાઈ શ્રી ૫

સામલદાર પરમાનન્દદાર. નિ. ભાવનગર.

“એવામાં જૂનાગઢથી દરેનામિલાથી ઝાલા ગોકુલજી વિ. સંપતિરામના સા. દંડવન્ નમસ્કાર પહોંચે. અત્ર કુશલ છે. તમારી કુશલતાનાં કૃપાપત્ર વરિલ ગગાભાઈના સમાધાનપત્ર સહિત પ-

હોતાં. વાંચી પરમ આનન્દ થયો. સદા સ્મરણમાં લાવી શુભ બોધપૂર્વક એ રીતનો પરિચય જારી રહેવા આશા બંધાણી છે. આપના તરફથી પ્રશ્નોત્તર આવવું બાકી છે તે કૃપા કરી અવકાશે લખાવશો. આપે શાસ્ત્રીજીને મળી લખવા ધારેલું તે અયોગ્ય નથી. પરંતુ સહજ પ્રસંગમાં આપને મનમાં જે અયોગ્ય આવતું હોય તે લખવું જોઈએ.

“મારું લખવું એમ નથી જે શાસ્ત્રીજી ફરમાવે છે તે વગર પાયાનું છે; તેમ જ વરિલ ગંગાભાઈના સ્મરણમાં એક વાક્ય પણ અશાસ્ત્રીય છે. જે શાસ્ત્રપ્રમાણ છે તે જ તે સાહ્યોનો સિદ્ધાન્ત છે. તેમાં હું અક્ષરે અક્ષર મળતો છું. વાંચી લેવા ચહાતો નથી. પરંતુ એક વાતે અભિનિવેશ કરી બેસવામાં શાસ્ત્ર આશ્રય આપે નહિ એમ તો લાગે છે.

“સાધન વિના સિદ્ધ થવાતું નથી, એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે, એટલે સાધન હોવાં જ જોઈએ. પૂર્વજન્મસંબંધી હોય તેનું ચિહ્ન હાલમાં પ્રત્યક્ષ દેખાવું જોઈએ, એ ખરી વાત છે. પણ પરમહંસાશ્રમ સ્વીકાર વિના અધિકાર નથી.—સંન્યાસ્ય શ્રવણં કુર્યાત્^૧ । ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્ય છે. અને તે જ વાક્ય મહાણુ કરિયે તે વારે વિદ્વત્સંન્યાસ^૨ પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યમાં બાધ આવે કેનહિ ? એ વિચારવું (એમ વચનવિરોધ આવે) તે વારે ઉપરના વાક્યનો અર્થ બ્યવસ્થાએ સમજવો પ્રાપ્ત થાય છે.

“તેમ જ શ્રીમત્સંકરાચાર્યે સ્વામીનું વાક્ય ઉપદેશસ્તદ્વસ્ત્રીમાં ગદ્ય પ્રકરણને વિષે:—પરમહંસપરિવ્રાજ્યાય શ્રૂયાત્^૩ ઇત્યાદિ છે. તેથી અધિકારી સંન્યાસી હોવો જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત થાય છે. માળક્ર-ક્રયોપનિષદ્ (કારિકા) ભાષ્યના અતુર્થ પ્રકરણમાં અજે સામ્યે તુ યે કે-ચિદ્^૪ ઇત્યાદિ વાક્યનું વ્યાખ્યાન કરતાં (તે જ મહાત્મા) ભાષ્યકારે યે કેચિદ્ નો અર્થ હ્યાદયોપિ લખ્યો છે.

૧ સંન્યાસ (સર્વનો ત્યાગ) કરીને શ્રવણ કરવું જોઈએ.

૨. ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિદ્વાન્ યદ્ધિ પછી જીવન-મુક્તિનું સુખ ભોગવવા સં-ન્યાસ કરવો તે. ૩. સંન્યાસીને ઉપદેશ કરવો. ૪. ‘જો કોઈ સ્ત્રીઆદિઓ પણ’ અજ્ઞાનમાં સમભાવ (પરમાર્થતત્ત્વ) વિષે ‘આ તત્ત્વ આમ જ છે’ એમ યથાર્થ જાણે તો તે પણ ભોગ વિષે મહાજ્ઞાની છે. (શ્લોક ૨૨૨).

“(એમ પ્રસંગવશાત્ ઉભયપક્ષનાં વાક્યો છે.) હવે આમવાક્યમાં તો યથાર્થજ રહેલ છે, પણ આપણી સમજણમાં ફેરફાર છે. શ્રીમગવદ્ગીતાના ત્રયોદશાધ્યાયમાં બસકિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારવૃહાદિષુ ઇત્યાદિ શ્લોકના ભાષ્યમાં સરલ રીતિએ આખ્યાન છે. (પરંતુ) શ્રીસંકરાનન્દસરસ્વતીએ એ જ સ્થલમાં ખેંચીને સંન્યાસીપર અર્થ કર્યો છે. તો એ બેએ પ્રમાણ છે. પરંતુ એમ વ્યવસ્થા લાગે છે કે,—જેમ, જે ઔપધિથી જેને રોગનિવૃત્તિ થઈ, તેની અધિક પ્રશંસા તે કરે. તેમ જ સંન્યાસાશ્રમસમાધિનિષ્ઠ પુરુષો પોતાની વ્યવસ્થામાં જે લખાણુ કરે તે વધુ આગ્રહથી જ હોવું જોઈએ. તેમાં આશ્ચર્ય નથી. (પરંતુ) તેથી ગૃહસ્થાશ્રમે જ્ઞાન થવા અસંભવ લાગતો નથી. તે(જ્ઞાન)ની અપ્રતિબદ્ધતા સિદ્ધિસાઢ નિરન્તરાભ્યાસાદિ સાપેક્ષ છે. અને શાસ્ત્રશૈલી પણ ધણી જગોએ અવિરુદ્ધ છે તેમ લાગે છે.

“અર્જુનને ગીતા બોધ પછી સમગ્ર વ્યવહાર છે. શ્રીરામને વસિષ્ઠજીના બોધાનન્તર પણ પ્રારબ્ધયોગે વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે. કદિ તે ઇશ્વરકોટિ ગણિયે, તો ચૂડાલાદિ આખ્યાન પણ ધણું નીકળી આવે છે. પ્રત્યક્ષ(અન્તરાત્માકાર)વૃત્તિપ્રવાહ અવશ્ય જોઈએ. તે અભ્યાસસાધ્ય છે. અસ્મદ્વાદિને ‘રાગાભાસ ન જ માનવો’ (અદ્વદશાગ પણ ન જ જોઈએ) એમજ અભિનિવેશ તે શાકારણથી ધરે. અજ્ઞાન કરતાં (જ્ઞાનીઓને) ફેરલેક પ્રકારે વ્યવહારમાં પણ સમજણુ પ્રત્યક્ષ સાહાય્ય કરે છે. અમને તો અનુભવસિદ્ધ છે. પંચવદ્શીકારે પણ વૈરાગ્યાદિ (=વિરાગ, બોધ અને ઉપશમ) વિભાગ નિઃસંશયાર્થજ લખેલ છે. ‘સંવાદિભ્રમ’ ઇત્યાદિથી પણ સ્વાત્મવિચાર સર્વોત્તમજ લાગે છે. તે જ જે રીતે અને તેમ પાથી

૧. નવમે શ્લોક છે. તેમાં સેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન થવાના સાધનમાં શ્રીમત્સંકરાચાર્ય લખે છે કે:—પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ આદિમાં ‘અસક્રિ,’ નામ સંગનિમિત્ત વિષયમાં પ્રીતિનો અભાવ, અને ‘અનભિષ્વેજ’ નામ અનન્યમાનનો ત્યાગ, અર્થાન્ પુત્રાદિના મુખદુઃખથી પોતે સુખી દુઃખી માનવું એનો ત્યાગ; ઇત્તની કે અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થતાં નિલ સમચિત્તતા એ આદિ સાધન હતાં છે તેમાં ‘સંન્યાસ’ કરવો એમ હજી નથી. ૨. યોગવસિષ્ઠના ૫૪ પ્રકરણમાં ચૂડાજ્ઞાન આખ્યાન છે. તેમાં તે સ્ત્રીને જ્ઞાન થયું હતું. તેણે તેના સ્વામીને ઉપદેશ કર્યો અને ગૃહસ્થાશ્રમ પણ ચલાવ્યો હતો એવા આશયની નાતાં છે. ૩. સૂક્ષ્મપ્રવૃત્તિનિકા જ્ઞાન્તિ.

વાંચી સમાગમથી કર્તવ્ય જ છે. અને બાકી આ વિધાને નિવૃત્તિ તો પ્રધાન બુધણ છે. એ અમારે સ્વીકાર જ છે. એ જ વિનંતિ. કૃપા કરી ઉત્તર લખશો. જ્યેષ્ઠ મુદિ ૧૨ રવિ. રાજકોટથી.”

આ હેતુક સહ એહનું મૂલ મહાવિદ્યા.

એ જ સંવત્ ૧૯૨૮ ના વર્ષમાં કોઈ નીચ વર્તમાનપત્રમાં કોઈ દ્વેષી તેઓની નિન્દા છપાવતો અને તે વેળા તેઓની શરીરપ્રકૃતિ અગિ મન્દા હતી. અને આ લેખકને પણ એકવાર તે નિન્દામાં ભાગ આપેલો હશે તેથી વિવાદિ મન થયે જ્યેષ્ઠ માસમાં લખે છે કે:— “સાંભળ્યું છે જે નાટકથી તમારી અમારી જૂઠી વાતો .....માં છાપી હશે. અમે તો મહાવિદ્યા વિના સ્વાર્થિક સ્નેહ તમથી રાખ્યો નથી (અને) રાખવો નથી. ધરના દુરિદ્રી છકું જેથી આ દરબારી કામ ગળે છે. નીકર તેથી પણ ઉદાસ છું.”

મુજ ગોકુલજીભાઈનાં પૂર્વોક્ત સૂત્રપ્રાય એ વાક્યો બ્યાખ્યાન યોગ્ય છે. પરંતુ તે યથાવત્ સમજવા તત્સમાનધર્મી હોય તે જ સમર્થ હોવા સંભવ છે. કારણ સ્વકંઠ્યાનુસાર પરહૃદયને મનુષ્ય વિતર્કી શકે છે. સાધુવૃત્તોને વિપત્તિઓ અસ્થાયિની છે. કોઈ કોઈ પ્રસક્તે, તે વિપત્તિઓ જ સંપત્તિઓની જનની થાય છે; અને અપરિમિત સુખની સાધિકા થાય છે. મુજ ગોકુલજીભાઈનાં રા. રા. સામલભાઈપ્રતિનાં તથા આ લેખક પ્રતિનાં પત્રો ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે, તેઓના ઉત્તમ સ્નેહભાવને અભિવ્યંજકકર્ત્રી શ્રદ્ધાવિદ્યા જ હતી. તેઓ રાજ્યકાર્યનો બ્યવહાર વહન કરતા તે પણ પ્રારબ્ધયોગથી યથાપ્રાપ્ત પ્રવાહપતિત કાર્યોનો જ હતો. આવશ્યક નિર્વાહના સ્વતન્ત્ર સાધનની પ્રાપ્તિ થયે તેમાંથી પણ નિવૃત્ત થવા ઉત્સુક હતા. ‘મુંકે ચિષ્ટિગૃહીતવત્’ સંગ્રામને વિષ્ટિગૃહીતવત્ (વેઠીઆની પેઠે) ભોગવતા. તેમાં તેઓને આસક્તિ ન હતી.

રા. ગોકુલજીભાઈ વિરુદ્ધ પોલિટિકલ ઇન્જન્ટ ક. ઝંઝરસનનું લખાણ.

એ વર્ષમાં ગોકુલજીભાઈની શરીરપ્રકૃતિ જ્વરથી બગડી હતી, અને તેમાં વળી, ક. ઝંઝરસનસાહબના કોપના પ્રયોગ, માત્ર તેઓના ઉપર જ આવી શકે એમ હતું તેથી તેઓના ભણી કોપ તાપ પડવા માડ્યો. રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ રાજ્યના કલ્યાણ

સાડે અનેક પ્રસંગે દેખાડેલી સ્વતંત્રતા, રા. મંગલજી ખુબ સંબંધનો પ્રસંગ, અને છેલ્લો પણ સર્વથી પહેલો લાગે એવો મુંબઈમાં મેળવેલો જય, એ આદિને સાડે પોલિટિકલના અગ્રકર જેઓ પોતાને ગણતા હતા તેઓએ ધારયું કે-એવું કરવું કે, પોલિટિકલ સાહબની ઇચ્છાવિરુદ્ધ થયેથી કેવું કટુદ્ધ થાય છે, એ સર્વ લોક જાણે. થોડા જ સમય ઉપર પોતે સાડે લખેલું તે કોપમાં પડેથી વિસરી જઈ ક. અન્ડરસનસાહેબે વાર્ષિક વૃત્તાન્તમાં જૂનાગઢ સંસ્થાનનું અને મુખ્યત્વે રા. ગોકુલજીભાઈનું સરકારમાં ખોટું લખ્યું. એ ખીજ નાંખી અન્તે ગોકુલજીભાઈને દૂર કરાવવા એમ મંડાવ્યું હતું. એવો ગોકુલજીભાઈના મનને ભાસ લાગતો હતો. તેમાં પ્રથમ, પોતાની પાસે રહેનાર વકીલ રા. ભાણુજીભાઈને ગોકુલજીભાઈનો મનુષ્ય ગણી, તેના ઉપર પોલિટિકલ એજન્ટસાહેબે ધા કર્યો. કોઈ કામમાં અપમાન કર્યું ગણી તેને દૂર કરવા. એથી અસમજી અને બીકણ લોકમાં ત્રાસ બેસી ગયો, અને તેઓ કહેવા લાગ્યા કે 'ગોકુલજી-ભાઈઉપર આવે ચક્ર ફરે છે.'

પ્રકરણ. ૧૧.

સુર ગોકુલજીભાઈનું મુંબઈ પદાર્થ. નાસિકની યાત્રા.

વિ. શંવત્ ૧૯૨૬ ના કાર્તિકમાસમાં વાઈસરાય લાર્ડ નાર્થથ્રુક (ઉપરાજ) મુંબઈ પદધારવાના હતા. તે ઉપર મુંબઈ પ્રાન્તના દેશીય રાજાઓને મુંબઈ સરકારનાં આમન્ત્રણ થયાં હતાં. ખુ. નન્દાબેસાહેબે પણ પદધારવા હતા, અને ખંભાળા ઉપર 'આલ્ટામાન્ડ' નામે જે મહાલય છે ત્યાં તેઓ ઉતરવા હતા. તેઓનું આખું મણુદ્ધ આત્મું હતું તેમાં રા. ગોકુલજીભાઈ પણ હતા. મહારાણીના પ્રતિનિધિ સંબંધમાં જે જે ઉત્સવો થયા તેમાં સંમિલિત રહી, ખુ. નન્દાબેસાહેબને પગે વાળો નીકળ્યો હતો તેથી તેઓ ઘુરત સ્વદેશ ગયા. પરંતુ રા. ગોકુલજીભાઈ પાછળ રહ્યા હતા. અચારીસંબંધિ કામકાર્ય પૂરાં થતાં તેઓ તથા રા. સામલદાસ, વિદ્યારામ, અને આ લેખક, નાસિકગંગબંકની યાત્રાએ ગયા. મેહિક ગોકુલજીભાઈએ થયાવિધિ યાત્રા કરી. તે

સમયે પ્રખ્યાત હરિદાસ ટ્ર્યંબકજીવા નાસિકમાં આત્રા હતા. તેઓની કથા અમારા ઉતારામાં કરાવી. ટ્ર્યંબકજીવાનું વકૃત્વ, બાહુશુભત્વ, અનેક વિષયને અને રસને આકારી કરવાની અને ઉચિત કરવાની શક્તિ, તેઓનાં સાધનો, એ આદિ મનને બહુ આકર્ષક ગણાતાં. શ્રીરામાયણના, શ્રીમહાભારતના તથા પુરાણના વિષયોની કથામાં તેઓની પ્રવીણતા પ્રખ્યાતા હતી. શ્રોતાઓનો બહુ ભાગ સામાન્ય હોવાથી શાસ્ત્રીય વિષય કથામાં ચર્ચવાનો અભ્યાસ હોતો નથી. પ્રાયશઃ શ્રોતાની શક્તિ અનુસાર વક્તાએ વિષય ચર્ચવા પડે છે. તેથી શાસ્ત્રીય વિષયોમાં બહુ અભ્યાસ રહેતો નથી. રા. ગોકુલજીભાઈ વેદાન્તી છે જાણી તેણે શાસ્ત્રીય વેદાન્ત પ્રસંગ જ ચર્ચ્યો. પરંતુ તે એવી છટાથી છેડ્યો કે મુજ ગોકુલજીભાઈ પ્રસન્ન થયા. ટ્ર્યંબક જીવાએ મંગલાચરણ કરી પછી ભર્તૃહરિનો શ્લોક ગાયો કે:—

યાં ચિન્તયામિ સતતં મયિ સા ચિરક્તા ।

સાઽપ્યન્યમિચ્છતિ જનં સ જનોઽન્યસકઃ ॥

અસ્મત્કૃતે ચ પરિતુષ્યતિ કાચિદન્યા ।

ધિક્તાં ચ તં ચ મદનં ચ શ્માં ચ માં ચ ॥ ૨ ॥”

મર્તુહરિ. નીતિ શતકમ્.

‘જે (સ્ત્રી) ને હું સદા ચિન્તું છું તે સ્ત્રી મારા વિષે વિરક્તા-રનેહ વેનાની-છે, તે સ્ત્રી પણ અન્ય પુરુષને ઈચ્છે છે, અને તે પુરુષ ાછો કોઈ બીજી સ્ત્રીમાં આસક્ત છે. અને તે કોઈ બીજી સ્ત્રી મારે સાથે પરિતોષે છે. (એમ જેના મૂઢતાપ્રદ પ્રતાપે કરી સર્વ વિપરીત થાયછે તે) મદનને (કામદેવને), તે સ્ત્રીને, તે પુરુષને, આ સ્ત્રીને, અને મને, વિશ્કાર છે. ’ એ સંબન્ધમાં એક લોકવાર્તા પ્રચલિતા છે.

૧. કોઈ મહાજને એક સુદર મધુર ગુણવાન ફલ ભર્તૃહરિસાગને આપ્યું. રાજા પોતાની પટરાણીમાં પ્રીતિમાન હોવાથી તે ફલ તેને ખાવા આપ્યું. તે સ્ત્રી એક અન્ય રાજસેવક હપર આસક્તા હતી તેને તે સ્ત્રીએ તે ફલ ખાવા આપ્યું, તે સેવક-પાછો કોઈ અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત હતો, તેથી તે સેવકે તે ફલ તે બીજી સ્ત્રીને આપ્યું. તે સ્ત્રી વિચારવાલી હતી તેણે વિચાર્યું કે, એકું હતામ ફલ તે રાજાને જ યોગ્ય છે. તેથી તે ફલ ભર્તૃહરિસાગશ્રી ભર્તૃહરિ સમીપ

એ રલોકનું બહુ સુંદર વ્યાખ્યાન નીતિ શૃંગાર તથા વૈરાગ્ય-શતકો સહ સંબંધ કરીને કર્યું હતું. અને પશ્ચાત્ વેદાન્તવિષય વિસ્તાર્યો હતો. એમાં ચતુર્થ ચરણમાં ‘મદનં ચ હ્રમાં ચ માં ચ’ એ રથાને ચ અને હ નો સન્ધિ નથી કર્યો તેનું કારણ ત્ર્યંબક બ્રુ-વાએ બહુ યુક્તિપૂર્વક કહ્યું કે:—ભર્તૃહરિને વિરાગ થયો તે પછી સંસારમાં રાગ-સન્ધિ-થવાનો જ નથી એ સૂચવવા તર્હિ સન્ધિ પ્રાપ્ત સતે કર્યો નથી.

સુર ગોકુલજીમાહના સાર્વિક ગુણનું સૌન્દર્ય.

પછી ત્ર્યંબકેશ્વરની યાત્રા સાર ગયા. યાત્રા પરિપૂર્ણ થયે નાસિક બહી પાછા વળ્યા. સુર ગોકુલજીભાઈ, સામલભાઈ અને આ લેખક એક ‘તાંગા’ નામે વાહનમાં હતા. માર્ગ-માં અનેક પ્રસંગ ઉપર ચર્ચા ચાલતી. સુર ગોકુલજીભાઈને અધ્યાત્મરામાયણના ઉત્તરકાણ્ડના પંચમ સર્ગથી આરંભાતી રામગીતા કણ્ડસ્થા હતી; અને ભોજન સમયે તેનો તેઓ પાઠ કરતા. તે રામગીતા સાર્થક વિવરણ સહિત અમને શ્રવણ કરાવી. જગન્નભંગલ રઘૂત્તમ બ્રુપાલભૂષણ મહાત્મા રામે પોતાના કનિષ્ઠ બાન્ધવ લક્ષ્મણને જેમ અતિ પ્રેમથી રહસ્યવિજ્ઞાનનો ઉપદેશ તેમાં કર્યો છે, તે જ પ્રકારે જાણે તેઓ અમને ઉપદેશ કરતા હોય એવું અમને પ્રતીત થતું હતું. જ્ઞાનચર્ચા સમયે તેઓની સાર્વિકબુદ્ધિવૃત્તિ અનુપમા અને અનુકરણીયા થતી હતી. એક પહિંકત અન્યોક્તિએ કહે છે કે:—

“કેચિત્પ્રવાલમિવ રાગમૃતઃ સ્વયં સ્યુઃ

કેચિદ્ ચૂર્ણકણઘટપરરાગયુક્તાઃ ।

કદમીરજાતમિવ સૌરમરાગયુક્તા

ધન્યાઃ પુનઃ સ્વપરરંજનતાં મજન્તિ ” ॥

‘કેટલાક જનો પ્રવાહની જેમ પોતે લાલચેળ રંગવાળા હોય છે, પણ તે રંગે બીજને રંગવું હોય તો તે બની શકતું નથી; કેટલાક છે તે પોતે તો ચુના જેવા ઘોળા (રંગ વિનાના) હોય છે,

ગઈ. તેને એ કૃષ્ણ તે સ્ત્રી પાસે જઈ અતિ આશ્ચર્ય લાગ્યું. પૃચ્છા કરતાં ઉપર પ્રમાણે જણાવું. તેથી આ નિઃસાર સંસાર ઉપર રાજને તિરસ્કાર થયો. અને ઉપરનો મ્હોક કપી વિરજા થયો.

૨૧.

૧ સાધારણ અર્થ અને શુદ્ધ અર્થ અન્તર્ભૂત અર્થને રીઠાસદિત યાત્રાવસ્થા કરવો તે.

પણ હલદર કે કોઈ એવા જ બીજા પદાર્થના રંગથી રંગાય છે; એમ કેટલાક માત્ર સ્વરંગી અને કેટલાક માત્ર પરરંગી હોય છે. પરંતુ કેશર સમ મુગન્ધ અને રંગ એ ઉભય ગુણથી પોતે યુક્ત અને વળી બીજાને પણ રંગ અને મુગન્ધ આપે એવા સ્વપરરંજનતાને ભજતા-ભોગવતા-કર્તા-તે ધન્ય છે.’

વિદ્યેકરસ સુસ ગોકુલજીભાઈ જ્ઞાનસંબન્ધમાં કેશરસમ સ્વ-પરરંજક અને સ્વગુણાર્પક હતા. પોતે જ્ઞાનના રંગ અને મુગન્ધયુક્ત હતા, અને બીજાં પાત્રોને પણ તેવાં કરવા સમર્થ હતા. જ્ઞાનવિષયમાં ગોકુલજીભાઈનાં સારતા અને સૌંદર્ય મનોહર હતાં. સાત્ત્વિક અન્તાકરણમાંથી નિકળી સામાનાં તેવાં અન્તાકરણને રનેહદ્વારા તે વિજ્ઞાન એવું સિચતું કે તેથી પુષ્ટિ, તુષ્ટિ મળ્યા વિના રહે જ નહિ.

મિ. પીલ પોલિટિકલ પૂજન્દ સ્થાને.

કર્નેલ ઈન્ડરસન પછી તુરત ૧૪ માસની રજા ઉપર ગયા. અને તેઓના સ્થાનકે મિ. જી. પી. પીલસાહબ નિયોજવા. તેઓ, સમર્થ, સ્વતન્ત્ર, સત્યવાદી, પ્રામાણિક અને સમજુ ગૃહસ્થો ઉપર મમતાવાન હતા. ક. કીટિંગની પેઠે તેઓએ પણ સારા ગૃહસ્થો સાથે જ પરિચય રાખ્યો. પ્રપંચી, અદેખાં માણસો પોતાની મેળે મેળાં પડી ગયાં. અખિલ સૌરાષ્ટ્રપ્રાન્તમાં સમાધાનનો આરંભ થઈ વિશ્રાન્તિ મળવા માડી. કેટલાક રાજપ્રસંગી વિષયોનો નિકાલ કરવા અને કેટલીક જાણ મેળવવા મુખ્ય કારભારીઓને તેઓએ રાજકોટ બોલાવ્યા. તેમાં રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને ગૌરીશંકરજી પુનઃ અગ્રેસર ગણાવા માડ્યા. એ સંબન્ધમાં રા. રા. ગૌરીશંકરજી લખે છે કે:—

“સંવત્ ૧૯૨૯ માં મે. પીલસાહબ પોલિટિકલ એજન્ટ થઈને આવ્યા. તે વેળા પોલિસના બંદુખસ્ત વગેરે બાળતનું નફો કરવા સાડ સડુને બોલાવતાં એકઠા થએલા હતા. તે સમયે પણ ઘણી મુદત સાથે રહેવું થયું હતું. અને એ કામો પણ અમારી બંનેની સલાહથી પાર પડ્યાં હતાં.”

સુજ્ઞ ગોકુલજીમાફ અને રા. રા. ગૌરીશંકરજી.

એ વેલા રા. રા. ગૌરીશંકરજી વેદાન્તાનું કોઈએક મુન્દર સંસ્કૃત પુસ્તક સાથે લાવ્યા હતા. સુસ ગોકુલજીભાઈના મુખથી તેનું થવણું

કરવા તેઓની ઇચ્છા હતી. તે પ્રમાણે થતું. વયોવૃદ્ધ ગૌરીશંકરજી ઉપર મુગ ગોકુલજીભાઈ પોતાના વડિલ જેવો ભાવ રાખી આદર-સત્કાર દેતા. તેમ કૃપાજી ગંગાભાઈ પણ તેઓના ઉપર બહુસેહ-મમતા રાખતા; એટલું જ નહિ કિન્તુ ગોકુલજીભાઈની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ-ને લીધે પૂજ્યપુદ્ગિ પણ રાખતા. રાજકોટમાંથી ધૂણ પડતાં પૂર્વ ગૌરીશંકરજી પાસે ગોકુલજીભાઈ આજ્ઞા આગવા ગયા. તે વેલા કૃપાજી ગંગાભાઈએ ગોકુલજીભાઈના જ્ઞાનની બહુપ્રશંસા કરી અને વિયોગપ્રસંગને લીધે ગદ્ગદકંઠ થયા. પછી નીચે નમી પ્રણામ કર્યા. ગોકુલજીભાઈને એ કૃપાજી ગંગાભાઈની ક્રિયા વિપ-રીતા લાગી અને પોતે લજ્જાવાન થઈ વિનંતિ કરી કે:—‘આપની તો મહત્તા છે જ, પરંતુ એમ થયે પ્રત્યવાય^૧ માની માફ મન સંકોચાઈ પોતાને દૂષિત ગણે. આપની કૃપાદૃષ્ટિ અને આશીર્વાદમાં જ અમારું દહ્યાણુ છે.’ ઇત્યાદિ. ગંગાભાઈએ ઉત્તર દીધું કે:—‘આપ જ્ઞાનવૃદ્ધ છો, તેથી ગુરુપદ પાત્ર છો.’ ઇત્યાદિ.

એ જ સંવત ૧૯૨૯ ના ફાલ્ગુનમાસમાં અનાપાસે આ લેખકના વર્ષાશનમાં મુરાદૂરાજ્યમણ્ડલે અન્યા વૃદ્ધિ કરી આપી અને તે સાથે સાફ પારિતોષિક પણ આપ્યું.

પ્રથમથી જ સ્વતઃ તો નિવૃત્તિ ઇચ્છતા હતા. તેમાં કનંજ કીર્તિજના ગયા પછી તો તા. ગોકુલજીભાઈ જંપીને બેસી શક્યા જ નહિ. રાજ-સંબંધિની અનેક પીડાઓ અચિન્તિતા ઉભી થવા લાગી; તેમાં પોલિ-ટિકલ એજન્ટનો વિરુદ્ધ ભાવ. એઆદિ કારણોથી પોતે રાજપ્ર-સંગથી દૂર થવા અધિક ઇચ્છતા હતા. મિ. ખીલ સાહબ આવતાં જ તેઓની મમતા ગોકુલજીઉપર બહી દેખાઈ; તેથી સર્વેએ મળીને તેઓનો રાજ્યકારભારથી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર દેરવો. તો પણ કેટલાંક કારણથી તેઓનું મન વ્યવહારદશા વિષે ઉદ્દેગમાં રહેતું; તેથી તેઓનો આશય પ્રતિષ્ઠા સહિત રાજકાર્યથી મુક્ત થવા ઉપર વિશેષ રહેતો. ફાલ્ગુન વદિ ૬ ના પત્રમાં લખે છે કે:—

રા. રા. ગોકુલજીમાદનાં પત્ર.

“આપ પધાર્યા પછે એકે પત્ર નથી એ તાનુબ છે. આજ ભાણુજીઉપરના પત્રથી એમ જાણ્યું જે આપ નડિયાદ છો, અને

ભાવનગર વધુ રોકાણા. અસ્તુ. આપના ૨૬૩૮ આશ્રયથી અમે એટલું જ આપ્યે છિયે જે અમે આખરૂંશીકે નિવૃત્તિ પામિયે...

“હું ભાવનગર, તમે ગોંડલ ઠરોછો. એવી વાત (ના) સાલે-ભાઈએ અંદેશો લીધેલ તેનું નિરાકરણ કર્યું છે. ....

“પણ તમારી મરજી અમને કામમાં રાખવાની છે તો ... જે શક્તિમાન ગૃહસ્થોનું નકી કરી (તેઓને) મોકલજો, નીકર લાજશીકે રાજનામાની સલાહ લખજો. એજ વિનતિ ....”

તેઓ સારા ગૃહસ્થોના ઉપયોગ અને મૂલ્ય કેવું સમજતા હતા તે, તેવા ગૃહસ્થો જૂનાગઢ રાજ્યમાં મોકલવા તેઓ વારં-વાર લખે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. સજ્જનોના ઉપર તેઓનો અન્તઃકરણથી કેવો ઉચ્ચ ભાવ રહેતો તે સંબન્ધમાં આ લેખકના સમક્ષ પ્રસંગોપાત્ત વાર્તાઓ થતી તે તો બાધ લેવા યોગ્ય બહુ વધારે થતી.

“(રાજકોટ, સં. ૧૯૨૯) ફાલ્ગુન વદિ ૮.

રા. મનમુખરામભાઈ.

“આપનો કૃપાપત્ર ભાવનગરથી લખેલ જૂનાગઢ ગઈ કાલ રોજ પહોંતો. આપને (ભાવનગરમાં) વધુ રોકત થઈ, (અને) તે અમારી પાસે રોકત થવા ખુશી નોતી અને ત્યાં ગયા. તે એમ જ થવું ધરિત હતું. ભાઈ સામલભાઈની જાત ફુલ્લ જ છે. આપણે તેના સંતોષ પત્રે લખવાથી બને તેમ નથી. પણ તેના વધુ સહ-વાસથી ઇર્ષ્યાવાળા લોકોએ અમને ભાવનગર ખાતે રહેવાનો નિશ્ચય માનેલ. આપણે તો સ્વપ્ને પણ એવી વાત કહી નહિ. ... ..

“માણસ ૧ ન્યાયસાર, ૧ રેવિન્યુસાર, અને ૧ પોલીસસાર જોઈશે. તે જેમ અને તેમ ગોતરોધ જલદી કરશે. ....

“ફરી એકવાર (ખીલ) સાહબને મળ્યો. તે સારા ગૃહસ્થ છે એટલે કોઈનો દોષ જોતા નથી.

“વોડહાઉસસાહબને જે ત્રણ વાર મળ્યો. તે પણ સારા લાગે છે. હાલ પૂરી સમાધાની છે. ....વિ. ગોકુલજીના ન.”

શ્રી

“રા. રા. પરમસ્નેહી બાઈ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ.

શ્રીમુંબઈ.

“શ્રીછલ્લુગદથી વિ. ઝાલા ગોકુલજી વિ. સંપત્તિરામના નમ-
સ્કાર. અત્ર કુશલ છે. આપનું કુશલ નિરન્તર લખું. વિશેષ ખુદા-
વંદ પાઠવી કુમારસાહેબની શાદી મુખ્યારક્ષના શુભ સમારંભ
ઉપર આપને અહિં આવવા કુંકોતરી લખાતાં તે આવશે. સિવાય
અમારે લખવાનું કે એ મુખ્યારક્ષ શાદીમાં આપે સકુટુંબ આવવા
અમારા સાથે વચનથી આપ બંધાયલા છે; તે પ્રમાણુ રાખી જ-
રૂર પધારવું જોઈયે. રા. માધવરામભાઈ પોતે આવી શકે તો તે-
ઓનાં દર્શનની વધુ ઉત્કંઠા છે. કદાપિ તમે આવો અને તેઓથી
નજનીકળી શકાય તો તેઓના ચિરંજીવને સાથે લઈ આપે તો
સકુટુંબ અવશ્ય આવવું. શાદીનો મેળાવડો બહુ જોવાયોગ્ય બન-
વાનો, તેમાં આપ પ્રિયમિત્રનો મેળાપ થાશે એ વધુ લાભ છે.
અહિં સદુ સરકારી મણુલ આપના આવવાથી અતિ ખુશી થાશે.
અને તે સર્વનો પણ તેમજ આમ્રહ છે. શાદીનું શુભમુહૂર્ત વૈશાખ
વદિ ૧૧ શુરુનું છે. તે મુદત હવે રાખી છે તો આવવાની તક
જાણી આ પત્ર વાચી જોમ અને તેમજ આ તરફ તૈયારી રાખવી. એ
જ વિનંતિ. સં. ૧૯૨૬ ના ચૈત્ર વદિ ૫, શુરવાર. વિ. ગોકુલજીના ન.”

જ્ઞાનગદના પુવરાજ વાપુમિયાંસાહેબના વિવાહ.

ઉપરના પત્રમાંની ઇચ્છાનુસાર આ લેખક એ વિવાહના શુભ
પ્રસંગઉપર જુનેગઢ ગયો હતો. પત્રમાંની સૂચનાપ્રમાણે વિ. ગો-
વર્ધનરામ વિદ્યમાન માધવરામને પણ સાથે લીધેલ.

રા. ગોકુલજીભાઈએ પોતાના શયનગૃહમાં અમને ઉતારો આપ્યો
હતો. અને બહુ ભાવથી અમારી સંભાગ રાખતા સુર ગોકુલજી-
ભાઈ આત્મપુરાણ વાચતા તે સાંભળવા જે ઓતાઓ આવતા
તેઓએ આ લેખકને મજાત કરેલા અડકું કે, -ગોકુલજીભાઈ
જેવા તમારું નામ મુખમાંથી મૂકતા નથી એ તે શું છે, ? ઇત્યાદિ.
આત્મપ્રદીપા સર્વેને પ્રિય દેખ છે. એ એક મનનો વિકાર અને
દુર્બલતા છે એ ખરું, પરંતુ બીજા વિકારો કરતાં એ ઉપરોગી
અને સારા છે. અનેક લોકોના મુખથી કૃપા”

ભાવનાં અને મમતાનાં દર્શક એવાં કથન સાંભળી મનમાં ગોકુલજીભાઈના ઉપકારનો ભાર વધે એમાં શો સંદેહ! સુર ગોકુલજીભાઈએ પોતાના કનિષ્ઠ આન્ધવવત્ ગણી આ લેખકનું નેહું અપ્રેરિત હિત કર્યું છે, તેવું અનુભવીને, સન્તોષાનન્દ પામવાનો અવસર વિરલને જ આવતો હશે.

રા. રા. ગોકુલજીમાદના પિતા અને કુટુંબ.

તત્પરદષ્ટિ ગોકુલજીભાઈ નેવા પુત્રની શુભસન્તતિ નેને એવા સંપત્તિરામજીની સાથે એ પ્રસંગે આ લેખકને સારો સમાગમ થતો. વૃદ્ધોની મર્યાદામાં પિતાપુત્રને સંભાષણ કરવાનો પરિચય પૂર્વે ન થયેલો, તેમનું તેમ જ પછી ચાલતું રહેલું. તેથી રા. સંપત્તિરામને અને ગોકુલજીભાઈને પરસ્પર બહુ થોડું જ બોલવું થતું. સંપત્તિરામજીના વિચારમાં અને ગોકુલજીભાઈના વિચારમાં બહુ અન્તર પડ્યું હતું. શુ. સંપત્તિરામ ધારતા કે આગળના કારભારીઓ પોતાના સંબંધિઓને મહોટા મહોટા અધિકાર આપી બહુ બલવાન કરતા. ગોકુલજી તો તેથી વિરુદ્ધ માર્ગે જ ચાલે છે. કારભારનો ભાર માથે છે અને તેના લાભ કે સુખ તો કંઈ ભોગવતા જ નથી, એમ ધારી પોતે અસન્તોષ રાખતા. આ લેખક ઉપર ગોકુલજીભાઈનો ભાવ અને વિશ્વાસ છે એમ માની તેદ્વારા તેઓને બોધ કરવા ઇચ્છતા હતા. પરંતુ પોતે અતિ નૈઘિક હતા તેથી દેવાર્ચનમાં બહુ જ સમય જતો એટલે તે વાર્તા કરવાનો પ્રસંગ આવતાં બહુ દિવસ વીતી ગયા. અન્તે જવાના થોડા દિવસ પહેલાં વાર્તા કરી સન્તોષિત થયા.

એ અવસરે આ લેખકને સુર ગોકુલજીભાઈના કુટુંબમાં બહુ દિવસ રહેવું થયું. તે કુટુંબજનોએ પણ સ્નેહમમતાથી એવું સારૂ આગતસ્વાગત કર્યું કે તે વિસરાય નહિ. ગૃહસ્થની સાંસારિકી શોભાનો આધાર કુટુંબ ઉપર અધિક રહે છે. જે ગૃહસ્થને સ્ત્રીઆદિ કુટુંબ પણ ચોગ્ય હોય છે તેના પ્રાપન્નિક સુખનો પાર રહેતો નથી. 'ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે' એ પથાર્ય છે. તેઓની પ્રજામાંથી સૌભાગ્યવતી સૂર્યબહેન ઉપર ગોકુલજીભાઈની વિશેષ મમતા દેખાતી. કારણ તેઓ સારૂ ભણેલાં અને સમજી

સુર ગોકુલજીમાઈનું પત્ર.

“(રાજકોટ); અષાઠ વદિ ૧ ભૂગુ.

“૨૧. મનઃસુખરામજી.

“આપનાં પત્ર ૨ પુગ્યાં.....આપે અમૃતવચન લખવા લખ્યું, તે મૂળ પિશ્ચાણુ આપણું એ ઉપરથી છે. દૈવયોગે ખીન્ન ઉપાધિ વૃત્તિમાં અન્તરાય લાવી, ખીન્ને વ્યવહાર વધે છે, એ એક જાતનું દુરિત છે—એ ખરી વાત. પરંતુ તેથી નિશ્ચયને હાનિ નથી. માત્ર જોઇએ તેવા નિવૃત્તિજન્ય સુખ ભોગ નથી બનતો એ જ પાપનો અન્તરાય. તથાપિ એ અન્તરાય, નિશ્ચય દઢ હોય તો, અદ્વિવિચલિત રહે છે. તે ઉપર પંચવક્ત્રી વાક્ય:—

“ય યત્તમતિશૂરેણ યોધેન ન વિયુજ્યતે ।

પ્રવૃત્ત્યા વા નિવૃત્ત્યા વા દેહાદિગતયાઽસ્ય કિમ્ ॥”

“સાર એ છે જે અભ્યાસ વિચાર ચાલતો રાખવો અવશ્ય છે. ૬૦ ધડીમાં ૨ ધડી એ વિચાર જરૂર રહેવો જોઇએ. અભ્યાસ વિના મનની તાજગી ન રહે, એ જ અમારો નિશ્ચય છે, અને આપને વિનંતિ છે. હરેક વાત અભ્યાસથી વધે છે. તેમ જ સ્વરૂપ વિચારનો, દઢ અપરોક્ષપર્યન્ત અવધિ છે, તે સાડ નિત્યાભ્યાસ અપેક્ષિત છે. આ પ્રસંગમાં સન્દેહ રહે તે લખ્યો.

વિ. ગોકુલજીના.ન.”

ક. અન્ડરસનસાહબે ચોતાના ગયા વર્ષના મુંબઈ સરકારમાં મોકલવાના વૃત્તાન્તમાં જૂનાગઢના રાજ્ય વિરુદ્ધ લખ્યું હતું. મિ. પીલસાહબે તે વિષે પ્રમાણુ જોતાં તેઓને તેમ ન લાગ્યું તેથી એ વર્ષમાં સુરાષ્ટ્રરાજ્ય વિષે સાડ લખવામાં આવ્યું. તે

૧. વૃત્તિવીર નામે સમ્રાટ પ્રકરણનો ૨૮૩ મો શ્લોક છે:—પ્રસંગ આમ છે કે,—અજ્ઞાનને અને તેનાં કાર્યને જોધે ચારી નાખ્યાં, પણ તે રાજ્યપે દેખાય તેથી જોધરૂપ રાજ્યને લય નથી, એટલું જ નહિ કિન્તુ તે અજ્ઞાનનું નિર્ભર ચરીર દેખતાં તે જોધની પ્રતિ યાય છે. “જે પુરુષ એમ અતિ યરજોધથી વિષેજ નથી પામતો એવા પુરુષને દેહાદિગતા પ્રવૃત્તિએ કરી અથવા નિવૃત્તિએ કરી શુ થનાર છે ?” અર્થાત્ જેને દઢ જોધ છે તેને પણ દેહના ઉપાધિ બાધ કરી શકતા નથી.

મુંબઈસરકારમાં આવતાં એકેટરી મિં સી. ગોન આદિ એક બે મુખ્ય અધિકારી સાથે, નરતા સારા લખાણ વેલા બે વાર, આ લેખકને વાર્તા થઈ હતી. તેઓ કહે કે, ‘અમારા પ્રતિનિધિઓ લખે તે માનવાની અમને અગત્ય પડે છે, અને તેથી દોઈવાર અન્યાય થાય છે, એ અમે પાછલથી જોઈએ છિયે પણ નિરુપાયછિયે.’

શ્રુમસન્તતિ સંપત્તિરામની સદ્ગતિ.

એ જ સં. ૧૯૨૯ ના વર્ષના અન્તમાં શ્રુમસન્તતિ સંપત્તિરામ કૈલાસવાસી થયા તે વેલાના એક પત્રમાં કુલપાવન સુપુત્ર ગોકુલજીભાઈ લખે છે કે.—

“હાલમાં અમારા તીર્થરૂપ વડીલ કૈલાસવાસી થતાં તેમની ઉત્તરક્રિયા વગેરે કામમાં અમે પ્રવૃત્તિમાં છું જેથી આપના તરફ પત્ર સમાચાર લખવામાં પુગી શકાતું નથી.

“સં. ૧૯૨૯ ના આશ્વિન સુદિ ૧૩.”

પોતાના તીર્થરૂપની ઔર્ધ્વદેહિકક્રિયા યથાવિધિ સાંગોપાંગ કરી બ્રાહ્મણુભોજનાદિ વૃત્તિપર્યન્ત કરાવ્યું, અને પિતા ભાગ્યશાલી થઈ ગયા એમ સર્વના મુખથી નિકળ્યું.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈના કાર્યમારને આઘાત.

રા. ગોકુલજીભાઈને જ્યોતિઃશાસ્ત્રના ફલાદેશઉપર પણ કંઈક વિશ્વાસ હતો એ આપણે પ્રથમ જાણ્યું છે. તેઓને અને આ લેખકને પરિચય વધવા માડ્યો તેવામાં, સં. ૧૯૩૦ ના વર્ષપૂર્વે બહુ વર્ષે આગળથી, તેઓએ કહ્યું હતું કે:—‘અમારે ચઉદ વર્ષે મુધી કારભાર કરવાનો છે. આપણા વ્યાવહારિક સ્નેહનું ફલ અમે એટલું જ ઇચ્છિયે છિયે કે તે કાલે અમારી સહાયતામાં રહી અમને કોઈ રીતિથી બાધ ન આવે એમ કરવું. ચઉદ વર્ષને ઠેકાણે તેર વર્ષે મન્દ્રશકુન થવા માડ્યા. ક. ઝન્ડરસનસાહેબ રજા ઉપરથી પાછા આવ્યા તેઓના કાનમાં અનેક પ્રકારનું વિષ નીચલોકોએ રેડ્યું. ગોકુલજીભાઈ ઉપર તેઓનો ક્રોધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માડ્યો. રા. ગોકુલજીભાઈનામાં તમોગુણ કવચિત્ જ આવતો, અને તે પણ ક્ષણિક જ રહેતો, તો પણ તે આવતો તે વેલા પૂરા વેગથી આવતો. તે કાલેગમે તેવાં શબ્દબાણો છૂટી જતાં. એમ થયેથી આપણી પોતા-

ની જ અસાવધાનતાથી પોતાને હાનિ-વેઠવી પડે છે, અને પોતે જ પોતાના કલેશનું કારણ થઈ પડિયે છિયે. રા. ગોકુલજીભાઈ અને તેઓના રાજસહાયકો વચ્ચે અન્તર પડે એવી વાર્તાઓ કેટલાંક અહપદ્ધિ મનુષ્યોએ તેઓને કહેવા માડી હતી. ગોકુલજીભાઈનામાં કેટલાક કારણથી નિર્બલતા વધી હતી અને પ્રસંગ પણ એવા આવતા દેખાયા કે તેનું કહેનારનું ખરું માનવું પડે. એઆદિ યોગાયોગને લીધે રાજમણુદત્તમાં પણ ત્રુટ પડવા માડી. પ્રથમ સમજી રાજવર્ગી અને સંબન્ધીઓમાં અવિશ્વાસ અને શંકા બહુકરી થતાં નથી. પણ તે થવા માડેછે, અને તેમાં તત્કાલ ઉભયના વિશ્વાસપાત્ર અને સમજી સમાધાન કરાવનાર વચ્ચે નથી મળી શકતા, તો તેમાંથી એવી ત્રુટ પડે છે કે તે ફરી સંધાતી જ નથી. અને અન્તે ઉભય પક્ષને હાનિ થાય છે.

‘મન મોતી ને કાચને રંચ ન લાગે રેળ.’

એ ખરેખર છે. એક વેલા ત્રુટનું તો પછી તે સંધાવું દુર્ધટ છે. ઉપરનાં અને ખીળે અનેક કારણથી રા. ગોકુલજીભાઈનો કારભાર હગમગવા માડ્યો. તેઓ મહયોગ માનતા હતા. તેમાં સ્પષ્ટ હતું કે કારભારને ધક્કો લાગે. એ વાર્તા પોતે બહુ વર્ષથી જાણતા હતા તે છતાં, તે કાલ આબો ત્યારે, જ્યારે તેઓનામાં તમોશુણેના આવેશ આવતો ત્યારે આછો મનસ્તાપ ન દેખાતો. કોઈકોઈવાર પ્રકૃતિની વિકૃતિ વિરમય લાગે એવી જણાતી. એમ થયેથી તે ભાવિને પુષ્ટિ મળી ઉલટી હાનિ થાય છે.

રાજનીતિનું ધ્યાનક્રમ વડે છે કે:—

“તાદશી જાયતે બુદ્ધિર્વ્યવસાયોઽપિ તાદશઃ ।

સદાયાસ્તાદશા ઇવ યાદશી મચિત્તબ્યતા ॥”

‘જેનું ભવિષ્યમાં થવાનું હોય છે તેવી બુદ્ધિ થાય છે, અવસાય પણ તેવો જ થાય છે, અને સદાયો તેવાજ થાય છે. એ ચથાર્થ છે.’

સત્યના ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર, સ્વચ્છ અન્તઃકરણના અને તે દેશકાલને અયોગ્ય પણ સામાન્ય રીતિએ સ્પષ્ટ અને સ્વતન્ત્ર ગણાય

એવાં વાક્ય કહેનાર સરલ શા. ગોકુલજીભાઈનો કારભાર દોલાય-
માન થઈ તેનું પતન થાય એવી વેલા સમીપ આવવા માડી.
આધિપાલોકોએ કર્નલ ઈન્ડરસનને એવા બ્રમાવ્યા કે ગોકુલજી-
ભાઈને કારભારથી દૂર કરાવવા તેઓએ સંકલ્પ કય્યો. એ સં-
બન્ધમાં અનેકવાર્તાઓ ઉડવા માડી. સુર ગોકુલજીભાઈ તો
કહેતા કે:—‘હું અન્નતરાતુ’ છું’. તોપણ સદ્ગુણી દુર્ગુણીને સહજ
વેર હોય છે. ગોકુલજીભાઈને શત્રુરૂપે દેખનાર લોકોએ તેઓના
દોષો બોળવા માડ્યા. પરંતુ તેઓના સદ્ગુણો એવી અણિની
વેલાએ પણ તેઓની એવી રક્ષા કરી કે કોઈનું કંઈ ચાલ્યું નહિ.
કર્નલ ઈન્ડરસનના દક્ષિણકર રા. રા. કૃષ્ણાજી લક્ષમણ મુલકર
ગણાતા તે બહુ શક્તિમાન અને બુદ્ધિમાન હતા. તે સાથે રાગ-
દ્વેષી પણ તેવા જ ગણાતા. તેઓ વિપક્ષમાં, પ્રયમથી જ હતા
તેથી તેઓનું વૈમનસ્ય હતું. તેમાં, એ સંધિમાં વૃદ્ધિ થવા
કારણ મહ્યું. રા. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને અમુક ગૃહસ્થને
જૂનાગઢ રાજ્ય ભણીથી એક સારા કૃત્યમાં નાણાંનો આશ્રય
અપાતો હતો. તે જોટલાં વર્ષની બન્ધીથી આપ્યો હતો
તે સમય પૂરો થવાથી રા. કૃષ્ણાજીએ તે ચાલતો રા-
ખવા સૂચન કર્યું. જૂનાગઢમાં તે માન્ય ન રહ્યું. તેનો
દોષારોપ રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ઉપર સ્વાર્થીઓએ મૂકાવી રા.
કૃષ્ણાજીને અધિક ઉશ્કેરી મૂક્યા. પોલિટિકલ તેઓના તન્ત્રમાં
અને પોતે અધિકારી અને કુટિલરાજનીતિમાં કુશલ ગણાતા.
તેઓનો કોપ રા. રા. ગોકુલજીભાઈ પ્રતિ છે, એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ
થતાં સર્વ લોક ભય પામી રા. રા. ગોકુલજીભાઈથી દૂર રહેવા
માડ્યા. અને તેઓના વિપક્ષીઓનું બલ વધતું ગણાવા લાગ્યું.
રા. રા. ગોકુલજીને પિંડે અપરાધી કરાવવા એ કામના તો અ-
સાધ્યા જ જણાઈ. પરંતુ તેઓના સંબન્ધથી રાજ્યને હાનિ
થવાનો સંભવ દેખાવા માડ્યો. પોતાના નિમિત્તે કરી રાજ્યને
કોઈ પ્રકારે પણ અલાલ થાય એ કરતાં પોતે દૂર થવું એ સાઈ
એમ તેઓ ઈચ્છતા અને તેના માર્ગે શોધતા. સામા પક્ષવાળાનો
પ્રયત્ન એમ હતો કે કોઈ પ્રકારે દૂષિત થઈ રા. ગોકુલજીભાઈ
નીકળે તો સાઈ કે પછી ભવિષ્યતમાં પણ નિષ્કંટક થવાય. તે
તાણખેંચ અને યુક્તિઓ ચાલતી હતી. વચ્ચે સમાધાન કરાવવાની
વાતો પણ ચાલવા માડી. રા. ગોકુલજીભાઈને જૂનાગઢમાં માત્ર

મુસલમાનીન વર્ગ ઉપર જ વિશ્વાસ રહ્યો હતો. તેમાં પણ જ. સા-
લેહિંદ્રીની સત્યતા, વચનપાલકતા અને દૃઢતા ઉપર તેઓને બહુ
વિશ્વાસ હતો.

એ વર્ષના પૌષમાસમાં પાટવીકુમાર બાપુમીયાંસાહેબ આ
દેશમાં પ્રવાસ કરવા નીકળ્યા. તેઓની સાથે શાન્ત પ્રકૃતિના કર્નેલ
લેસ્ટસાહેબ અને વિશ્વાસપાત્ર સાલેહભાઈ તથા શેઠ ઈસમાલ પણ
ગયા હતા. એટલે રા. રા. ગોકુલજીભાઈના આશ્રયકારી અને
સમાધાન કરાવનાર કોઈ સમીપ ન હતા, તેમ તુરતમાં તેઓનાથી
કાર્યભાર જેવા સ્થાનથી દૂર થવાય એમ પણ ન હતું. જેમ
જેમ દિવસ ગત થતા, તેમ તેમ જે વિરોધ થવા માડ્યો હતો
તે વધવા માડ્યો. સંદેહ અને આકુલતા વ્યાકુલતા બહુ થવા
માડ્યા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ઘડીકમાં શૂર ચઢાવી સર્વે વાત
માથે લઈ 'સાચને આંચ કદિ નથી આવતી' માની સામા થવાનું
ઇચ્છે. ઘડીકમાં ઉપાધિ અન્તે દુઃખકારક છે જાણી દૂર થવા
ધારે. એવી બચતતા તે સમયે ચાલતી હતી. આ લેખકને તેવામાં
કાળી આંખે બહુ પીડા થઈ આવી હતી તેથી તે ખાટલાવશ હતો
એટલે પત્રથી પણ ઉપયોગમાં આવી શકાય એમ ન હતું. પીડા
આવે છે ત્યારે પરિવાર સાથે આવે છે એ ખરું છે, આંખની
પીડા સાથે જવરાદિથી રોગગ્રસ્ત થઈ જવાયું હતું. થોડા માસ
પછી ચુવરાજ બાપુમીયાંસાહેબ પ્રવાસથી પાછા વળ્યા. તેઓ મુંબઈ
પધારવાના હતા તે સન્ધિમાંના રા. ગોકુલજીભાઈના પત્રોમાંનું
એક પત્ર અત્ર ઉતાર્યું છે:—

“ચૈત્ર સુદિ ૧૨ રવિ (સ. ૧૯૩૦).

“રાજશ્રી મનઃસુખરામજી

“હાલમાં અમે પ્રગણમાં હતા ત્યાં આપનું પત્ર પુરું. આપે

આંખના આરામ ખબર લખ્યા તે વાચી ખુશી થઈ છે.....
અમારે ચૈત્ર વદિ ૨ સુધીમાં જૂનેગઢ જવા વિચાર છે. આપનાં
પત્રો હવે નિરન્તર વાંચ્યું એમ આશા છે. પરમેશ્વરે અમારા
તરફ ધણી કૃપાદષ્ટિથી આપને આરામ કર્યાનું માનિયે છિયે. હવે
આપ સાલેહભાઈથી મળે તો, રાજ્યહિત સાચું અમને બોધ કરો
છો, તે જ રીતે તેમને કરશો. તેને વર્તમાન કાલની સારી અસર
થાય તેમ કરવાનું છે. રાજકોટની રીતિમાત્રિ તરેહવાર સંમળાય
છે. મે રસલ પ્રાન્ત ખાતે ઠર્યા. રાજસ્થાનિક 'ફલ' વિરુદ્ધ બહુ
યાય છે. તે ખાતે ત્યાં લખાણ કરવા રા. ગંગાભાઈ તથા અમારું

ગત છે. હરદે. નંગ ૧૦૦ પ્રથમ પ્રમાણે પોણા બે તોલાની બેંગીમાં મોકલશે. બાકી કુશલ. લાણુજી વિગત લખશે. એજ વિનતિ.
ગોકુલજીના નમસ્કાર.”

પાટવીકુમાર જાપુમિયાંસાહય મુંબઈ પાછા પધાર્યા. તે-
ઓની સાથે જ. સાલેહભાઈ પણ હતા. જૂનાગઢની રાજ્યસ્થિતિના
સર્વ સમાચાર તેઓને પત્રથી મળી ચૂક્યા હતા. પોલિટિકલસાહય
શું ધારે છે તે પણ તેઓના જાણવામાં હતું. તેઓએ સર્વ વાત આ-
લેખક સાથે કરી. અને ‘હેલે કલુ કે,’-આલતામુંધી તો સમાધાન
કરાવી દઈશ, પણ કદિ દેવયોગે તેમ ન થયું તો થોડી વેળા કંઈ
દૂરદ્વાર કરવાની અગત્ય પડશે. કદિ તેમ યાય તો પણ માફ વ-
ચન છે કે ગોકુલજીભાઈની પ્રતિષ્ઠામાં કોઈ રીતે ન્યૂનતા નહિ
આવે. માટે તમારે કિન્નિયત માત્ર પણ મનભંગ ન થયું, અને
કોઈ પ્રકારની શંકા રાખવી નહિ.’ ઇત્યાદિ આરાયનું કહી તેઓએ
વચન આપ્યું. અને બીજી પણ બહુ વાતો થઈ. તે ઉપર જ.
સાલેહભાઈની એકતા, દીર્ઘદષ્ટિ, દૃઢતા, સારી સમજણ, વીરતા,
રાજભક્તિઆદિ સારા આર્યોના જે અનુકરણીય ગુણ છે, તે-
ઓની ગુણગત ગોકુલજીભાઈ વારંવાર પ્રશંસા કરતા, તેના પ્રત્યક્ષ
અનુભવ થયો. તેઓ જૂનાગઢ ગયા. ત્યાંની વ્યવસ્થા અને દશા
પોતે જોઈ લીધી.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું શેઠ મુરારજીને ત્યાં વિવાહ ઉપર મુંબઈ આવ્યું.

એ સંવત ૧૯૩૦ ના વૈશાખમાસમાં મુંબઈમાં શેઠ મુરારજી
ગોકુલદાસને ત્યાં તેઓની જ્યેષ્ઠા પુત્રીના વિવાહ હતા. શેઠ મુરાર-
જીને પ્રવાસ ઉપર પ્રીતિ વિશેષ હતી. પ્રવાસમાં સદગૃહસ્થોએ
તેઓની આગતાસ્વાગતા કરેલી તેનું મુખ્ય અનુભવેલું, અને મૂલ્ય
જાણેલું, તેથી તેઓ પણ અતિથિની સેવા કરવાઉપર ભાવ રાખતા,-
કે જે મુંબઈમાં દુર્લભ જણાય છે. પરદેશીય ઉપર પ્રીતિ રાખતા
તેથી તેઓને લાભ અને દૂરદેશના ગૃહસ્થો સાથે સ્નેહસંબન્ધ
પણ સારો હતો. ખુ. નવાબસાહય મુંબઈ આવતાં પોતાને ત્યાં
પદ્ધતિથી બહુ સત્કાર કર્યો હતો અને રાજમણુડલ સાથે મમતા
વધારી હતી. તેઓને ત્યાં વિવાહ જેવો શુભ અવસર આવતાં
રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને નૃસિંહભાઈને મોકલી પૂર્ણ માન આ-
પવું એવો જૂનાગઢ રાજમણુડલનો વિચાર થયો. તેઓ ઉભય

આપોં મુંબાઈ આબ્યા. શેઠ મુરારજીએ ખુ. નવાબસાહેબના એ પ્રતિનિધિઓનો બહુ આદરસત્કાર કર્યો. ખુ. નવાબસાહેબની તરફથી દશપંદર હજાર રૂપીયાનું વધાનું મોકલ્યું હતું. મુંબઈના મુખ્ય મુખ્ય ગૃહસ્થોની સભામાં ખુ. નવાબસાહેબ તરફથી માન-સહિત વસ્ત્રાભૂષણ શેઠ મુરારજીને એ મંગલ પ્રસંગે આપ્યાં. શેઠ મુરારજી વેરાવલ ગયા હતા ત્યારે તેઓએ બંદરમાં ઉતારીએ પાસેથી કર લેવાતો દીઠો હતો. તે મસ્તકવેરો દૂર કરાવવા તેઓએ પ્રાર્થના કરી હતી. તે ખુ. નવાબસાહેબે માન્ય કરી તે વેરો કહાડી નાખ્યો. તેનો લેખ પણ શેઠ મુરારજીની ઈચ્છાનુસારે એ જ માંગલિક પ્રસંગે આપવામાં આવ્યો હતો. શેઠ મુરારજી કેટલાક વિષયમાં વિચક્ષણ અને પાકા હતા. તેઓ હાસ્યમાં કહેતા કે, -ગો-કુલજીબાઈમિદ્દ દુધથી ભરેલા કોટારા જેવા છે, પણ પીવાને કોઈ ટેકાણે જરા કડવારા લગાડી હોય ને જેમ ત્યાંથી પીનારને કુસ્વાદ લાગે તેમ તેમની રીત છે. અન્તઃકરણ નિર્મલ અને મિષ્ટ ખરું, પણ બાહ્યમાં કોઈ પ્રસંગે કટુતા હોય છે.' રા. નૃસિંહબાઈને તો તેઓ 'સાકરના ટપ'ની ઉપમા આપતા.'

૧. સર્વેએ પૂન્ય.

૨. આ પ્રસંગ મુદ્રાખત્રમાં જતી વેલા ધી આનરેબલ શેઠ મુરારજી ગો-કુલજીસે પૂરી પ્રતિષ્ઠા અને માન સંપાદન કરી દેહ મૂક્યો છે. કેટલાક કારણ-થી એમનું સ્મરણ પણ અત્ર લખવાની અત્ય લાગી છે. એક બે વિષયમાં તેઓ અદિત્યનિરૂપણના વર્ણના દત્તા. હજુર મુરારજી સંવત્ ૧૮૬૦ ના આશ્વિન વદિ ૧૩ ને દિને જન્મ્યા હતા. તેઓ બાલ્યાવસ્થામાં સામાન્ય સ્થિતિમાં હતા. પણ તેઓને અભિલાષ પ્રથમથી ઉચ્ચ હતો. સ્વાર્થ સાધવામાં તેઓની શુદ્ધી લીધા હતી. બાલ્યાવસ્થામાં પિતા સાથે લીરંયાત્રા કરવા ગયા હતા તે સમયથી તેઓને પ્રવાસ ઉપર પ્રીતિ થઈ હતી. તેઓને બારણું કે ઈમેલ વાળી બલુવાની અગત્ય છે તેથી શાદ દરિવલ્લમદાસને શિક્ષકરૂપે રાખી તે બાવામાં પ્રવેશ કર્યો. અને અભ્યાસથી તેનું જ્ઞાન એટલું વધ્યું હતું કે પોતે ઈમેલ સમજ સમજવી શકવા સમર્થ થયા હતા. તેઓના પિતા તેઓને માત્ર નવ વર્ષના મૂડી મરણ પામ્યા હતા, તેથી સ્વાધ્યય ઉપર આધાર રાખી જાપાનના દેશમાં પડ્યા. યુદ્ધોત્ત અને વિચક્ષણગાથી તેમાં સિદ્ધિ પામતા ગયા. અદ્વૈત યોગથી સંવત્ ૧૮૨૧-૨૨ ના ચેરસદાના વિષમ, વિપરીત, અને ચિદ્દ કાલમાં ઉગરી ગયા હતા. તેઓ મનમાં ન્યોતિઃસાસને ઘોડું માનતા હતા. 'અપિ-ન-બના અનુસાર શુદ્ધિ થાય છે' એ યથાર્થ છે તેઓને ઉચ્ચ મઠાલમાં સદવાસ રાખવાની ઉર્ફકા થઈ. સારી સંજવિમાં રહેવા માડ્યું. તેમ તેમ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા માડ્યે. સદાજ પણ સારા મજવા માડ્યા. સંયોનો પણ રહિષદ મળતા આવ્યા; તેમ આશાને વિરતર પણ વધતો ગયો. બાલ્યાખાતનું હોય

એ પ્રસંગે આ લેખક જ્યાં વસે છે, તે જ સ્થલે 'ગિરગામ બાક રોડ, ચીનાબાગ'માં ઉભય આર્યો ઉતરયા હતા. તેથી નિર-
ન્તર સહવાસ અનાયાસે જ રહેતો. ગોકુલજીભાઈએ જૂનાગઢ
છોડ્યું તે સાથે તત્સંબન્ધી ઉપાધિ અને કવેશ પણ છોડયા હતા.
ત્યાંની સ્થિતિનો રાગદ્વેષ ત્યાંના પદ્મમાં મૂકી આન્યા હોય એમ ભા-
સતું હતું. મુંબઈમાં પદ્માસ્યા પછી પોતે બહુ પ્રસન્ન રહેતા.
રા. નૃસિંહભાઈ હાસ્યવિનોદમાં આ લેખકને કહેતા કે:- 'ગોકુલજી-
ભાઈ તમારા સહવાસમાં બહુ પ્રસન્ન રહે છે. માટે ગમે તે પ્રકારે
તમને અમારે ત્યાં ખેંચવા પડશે.' ધણા દિવસ એમ સુપ્રસન્નતા
અને સમાધાન રહ્યું. પણ જૂનેગઢથી અને રાજકોટથી બહુ પત્રો

તેમ એઓનું પણ લક્ષ પ્રથમ ધન સંપાદન કરવા ઉપર બહુ હર્ષ. શ્રીમાન
કહેવાયું, ગાડી ઘોડા રાખવા, વાડિએ રહેવું, એ આદિ તેઓનો પ્રથમ મુખ્ય
આશય હતો, પરંતુ સત્સંગથી રંગ કેવો ફરે છે તેવું મુરારજી પ્રત્યક્ષ
દેશાન્ત હર્ષ.

તેઓના પ્રયત્નો પ્રથમ સ્વાર્થમૂલક હતા, પણ અન્તે તે પરોપકારી થવા
માડયા હતા.

આ કલિમાં-પ્રવૃત્તિકાલમાં-સર્વ વસ્ત્રોમાં આહાર નાખવાનો સ્વભાવ થઈ
રહ્યો છે. આહાર વિનાનાં નિર્મલ અને ધીર વસ્ત્ર કવચિત્ જ જોવામાં આવે છે.
તેમ આ કાલનાં મનુષ્યોનાં મન પણ સ્વાર્થરૂપ આહારવાર્ણા જોવામાં આવે
છે. એવો આહાર છતાં પણ તે વસ્ત્રને કાંઈ રંગમાં ઝળકેાળ્યાં કરે છે તો તે-
માંના આહાર જતો રહી તે રંગ ચઢી જાય છે. એ આપણે પ્રત્યક્ષ દેખીએ છીએ.
શેઠ મુરારજીના સંબન્ધમાં એ રીતિ પ્રત્યક્ષ અનુભવી હતી. પ્રથમ તેઓ ગમે
એવા સ્વાર્થી હશે, પરંતુ તે સાધતાં પરોપકાર કરવામાં તેઓ વારંવાર સા-
મીલ રહેવા માડયા. તેથી વારંવાર તેના સંસ્કાર મન ઉપર રહ્યાથી અન્તના
સમયમાં તેઓ ખરા પરોપકારી થવા માડયા હતા. સ્વાર્થનો આહાર નહ
થયો હેખાતો. અને મર્યાદાનો રંગ સારી પેઠે ચઢ્યો હતો. તેઓના ૪૬ વર્ષના
વયમાં જે ધન, પ્રતિષ્ઠા, માન અને હૃદયસ્થાન મેળવ્યાં હતાં તે અસામાન્ય
હતાં. તેઓની આયુષ્યમર્યાદા અધિકા હવ તો તેઓદ્વારા બહુ સારાં કાર્ય થાત
એમ આ લેખક અનુભવથી કહી શકે છે.

તેઓની અચાન્તા અને આકુલા શુદ્ધિ અને તત્ત્વન્યા અસ્થિરતાને લીધે
સુદ્ધ ગોકુલજીભાઈનો સમાગમ તેઓની સાથે બહુ ન રહેતો. કારણ રાજાન્તા
અને સ્વસ્થતાઆદિ સુખદ ગુણો ગોકુલજીભાઈને પ્રિય હતા. ઘોડા સમાગમમાં
પણ વિચક્ષણ મુરારજીએ ગોકુલજીભાઈનો સ્વભાવ અને સાત્ત્વકૃતિ પરખી
લીધાં હતાં, અને તેઓના ઉપર બહુ પૂજ્યભાવ રાખતા. ગોકુલજીભાઈ રાજ્ય-
કાર્યથી મુક્ત થયાના ચોક્કસ સમાચાર સાંભળી મુરારજી શેઠ દુઃખિત થયા હતા.
અને જૂનાગઢ સંસ્થાનને ભારે હાનિ થઈ એમ ગણતા. સુદ્ધ ગોકુલજીભાઈનું

આવતાં. તેમાં રાગદ્વંપ કરાવે એવી અનેકા વાતો અને ગપ્પો આવતી. ઘણા દિવસ તો તેનો કંઈ ફોલ ન થયો.

રા. રા. ગોકુલજીનો રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ પ્રતિ ક્રોધ.

પણુ છેલ્લે એક દિવસ એક કપટરચનાની વાત બે ચાર પત્રોમાં આવી અને તેમાં પોતાના જ સ્નેહિસંબન્ધી સંમિલિત છે એમ જણાયું. તેથી મન ઉપર તેનો ખૂબો આવેશ આવી રહ્યો હતો. સાથે રા. નૃસિંહપ્રસાદ બેઠા હતા. અને આ લેખક પછી ત્યાં ગયો. નિર્મલ ગોકુલજીભાઈના બાહ્યાન્તરમાં ભેદ ન હતો. રહેતો. મનના વિકાર મુખ ઉપર તુરત પ્રકટ થતો. ઈર્ષ્યિત ઉપરથી આ લેખકે વિતર્ક્ય કે તેઓનું મન ઉકાલે ચડ્યું છે. નેત્ર લાલચોળ થયેલાં દેખાયાં. થોડીવાર તો મૌન રાખ્યું. પછી તત્ક્ષણુ ભેષ ચઢી ઉભરો આવ્યો. અને આરોપ, અપવાદ અને શાપનું વમન થવા માડ્યું. તેમાં રા. નૃસિંહપ્રસાદના ઉપર દોષ મૂકી તેઓને ગમે એમ કહેવા માડ્યું. તેમાં કેટલાંક અસહ્ય વાક્યો પણ આવી ગયાં. તે વેલા વિવેકી નૃસિંહભાઈની સહનશીલતા કંઈ અસાધારણી પ્રતીત થઈ. તેઓનું મુખ તો મ્લાન થયું પણુ એક શબ્દે ન બોલ્યા. આ

શ્વનચરિત્ર લખાય છે એમ તેઓ જાણતા હતા અને પોતે તેમાં કેટલાક પ્રસંગ લખાવવા ઇચ્છતા હતા અને વાચવા કુતુહલી હતા. પરંતુ

‘અણુધારણું આવી મને, ધાણું કદા ન ભેષ;
આર્કશ્યું અળણું રહે, ને હરિ કરે સો હોય.’

એ દ્વિદારોજ્ય વિચાર, તથા મનુષ્યદેહ ફાલ્ગુણગુર છે એ, ધી આનરેબલ રોક સુરાચના મૃત્યુએ બહુ જનોને પ્રલક્ષ કરીઆખ્યાં છે. સારાં કાર્ય કરી, બહુ માન પામી, લોકોને પોતા પ્રતિભાવ ઉત્પન્ન કરી, અધિકાર પામી, ઉપયોગી બુલાઈ, બહુ જનોમાં સારા કહેવાઈ, ૪૬ વર્ષના વયે સંવત્ ૧૯૩૬ ના આશ્વિન વદિ ૧૩ ને દિને અકરમાત્ અચિન્તિત એક ફાલ્ગુમાં તેઓએ દેહ છોડી દીધો. તેઓના મનમાં હંદી એવી શંકા હતી કે તેઓના પિતા તેઓને જ વયે મૂકી મરણ પામ્યા હતા, તે વયે કદાપિ પોતાને પણ કંઈ થાય. દાકતાલીય ન્યાયથી એમ જ થયું. તેઓના પિતાના ૪૬ વર્ષના વયે તેઓ સુરાચને નવ વર્ષના મૂકી મરણ પામ્યા હતા. તેમ જ પોતે તેટલે જ વયે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ધર્મસિંહને નવ વર્ષના મૂકી સ્થિતિ મેળવી સદ્ગતિ પામ્યા છે અને સામાન્ય લોકોને સારૂ સ્વાધ્યયનું દર્શાવ મૂકી નામ રાખી ગયા છે. તેઓ સ્વદસ્તે એક સ્વશ્વનચરિત્ર લખી ગયા છે. તે તેઓની સંપત્તિના વ્યવસ્થાપકો પ્રસિદ્ધ કરશે એમ આશા છે. આ દ્વિતીયાવસ્થિ સંવત્ ૧૯૫૭ માં સોધાય છે ત્યાં સુધી એ આશા સફલા થઈ નથી. અને તેઓના પુત્ર રોક ધર્મસિંહ તથા નરોત્તમદાસે એ કવિવ્ય કરી સોમ પામી એ ચોખ્ખું છે.

લેખકને તો ત્રાસ પડ્યો કે એમાંથી કોઈ અનર્થ નિપજશે. રા. નૃસિંહભાઈએ રાખી એવી ક્ષમા, એવી સ્થિતિમાં રાખવી એ અતિ કઠિન કૃત્ય હતું. આ લેખકે તો એવા ગૃહસ્થોનો એવો રોષ, તેમ એવી સહનશીલતા, પૂર્વે દીડી ન હતી. તેથી તેને તો બહુ જ ભય લાગ્યું, -કે એ પ્રસંગથી અસાધ્યા હાનિ થશે. ગોકુલજીભાઈને શાન્ત કરવા તેણે નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરવા માડી. નૃસિંહભાઈએ તેના સામું જોઈ કહ્યું કે, -‘ચિન્તા ન રાખો. તમારું ભય સમજ્યો છું પણ હું ગોલવાનો નથી.’ થોડીવારમાં ગોકુલજીભાઈનો ઉભરો રામી ગયો. પોતે સ્વસ્થ થયા. નૃસિંહભાઈ પણ કંઈ કાર્યનું મિષ કહાડી ત્યાંથી દૂર ગયા.

થઈ ગયેલા હાનિકારક આવેશ વિષે ગોકુલજીભાઈને કહેતાં, તેઓએ કહ્યું કે:-‘નૃસિંહભાઈ અમારા આત્મ અને વિશ્વાસપાત્ર છે. તેમના વિશ્વાસથી અમે કારભાર રાખ્યો છે. વિશ્વાસભંગ થવાનો સંભવ આવ્યો જાણી અમારા મનમાં જે આવ્યું તે કહાડી નાંખ્યું છે. અમે મનમાં મેલ રાખતા નથી. એ અવિવેક છે એ જાણું છું. પણ સ્વભાવનું ઔપધ નથી. એમ સ્પષ્ટ વચનો કહેથી મને જ હાનિ થવાની છે. એ પણ જાણું છું. પણ હક માની કહ્યું છે.’ ઇત્યાદિ આશયનું તેઓએ કહ્યું. થોડા દિવસ પીત્યા પછી એ અનુચિતા શંકા અને અન્યથા વિચાર ઉત્પન્ન થયાં હતાં તે વિષે સમાધાન કરી એ ઉભય આર્થોનું અન્તઃકરણ સ્નેહમમતાયુક્ત રહે એમ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો.

સુદ ગોકુલજીમાદના અન્તઃકરણનો આશય.

એ સમયે સુદ ગોકુલજીભાઈ પ્રસંગોપાત્ત કહેતા કે, -‘હું અત્રથી પરભારતો નર્મદાતીરે જઈ અને ત્યાં ઉપાધિથી મુક્ત થઈ, એકાન્તવૃત્તિની શાન્તિમાં જીવનમુક્તનું સુખ ભોગવું એમ મન થાય છે. મારે કારભારની લાલસા નથી. પ્રયંચમાં રહેથી તેના રાગદ્વેષના વિકારો મનને મલિન કરે છે. તેમ થાય તે ઉચિત નથી. કુટુંબનો આધાર મારા ઉપર છે તેને અપરાધ વિના અકસ્માત્ નિરાધાર મૂકવું એ શાસ્ત્ર નિષેધ કરે છે. એ જ માત્ર પ્રતિબન્ધ નરે છે. એ વિશ્લેષનો ઉપાય સૂઝતો નથી; નહિતર આપણે તો જે અમૂલ્યા અનુપમજ્ઞાનસમૃદ્ધિ મેળવી છે, તે ભોગવી ભાગ્યશાલી થવું એમ જ મન દોડ્યાં કરે છે. મહિમાવત્ જ્ઞાનથી કૃતકૃત્ય થયો છું. દેહના પ્રારબ્ધની કઠિનતાથી તેનું આત્મન્તિક સુખ યથેચ્છ ભોગવાતું નથી એ મન્દ ભાગ્ય છે,’ ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

શેઠ મુરારજીને ત્યાં નિર્વિદ્ધે વિવાહની સમાપ્તિ થતાં બંને આર્યો જૂનાગઢ જવા નિસર્યા. અમદાવાદ મુઘી આ લેખકને સાથે લીધો હતો. એ સમયે અમદાવાદમાં રા. રા. ભોલાનાથભાઈનો સમાગમ થયો હતો. તેઓની ઈશ્વરભક્તિ ભેઈ જાણી મુર ગોકુલજીભાઈ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. એક ગાયકને લાવી તેની પાસે સ્વકૃત પ્રાર્થનામાંથી કેટલોક ભાગ વાદિત-સહિત ગવરાવ્યો હતો અને અન્યવાગ્વિનોદ પણ થયા હતા. પરસ્પરનાં સ્નેહમમતા વૃદ્ધિગત થયાં હતાં.

મુર ગોકુલજીભાઈ તથા નૃસિંહભાઈ ઉભય ગૃહસ્થો આ લેખકઉપર સ્નેહમમતા રાખતા તેથી, તે સમયને ઉચિત પ્રાર્થના ઉભયને કરવામાં આવી, અને પરસ્પરના સન્તોષમાં આ લેખકે આજ્ઞા માગી. ઉભય ગૃહસ્થો જૂનાગઢ ગયા.

પ્રકરણ ૧૨.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈનું પ્રધાનપદથી દૂર થવું.

પછી થોડા દિવસે જૂનાગઢમાં પોલિટિકલ એજન્ટ ક. અન્ડર્સન આવ્યા. ખુ. નંવાબસાહેબના રાજમણુજીને અધિકારનું બલ ખતાવી રાજ્યના દોષ કહાડ્યા અને અનિષ્ટ કરવાનું ભય દીધું.

પછી ખુ. નંવાબસાહેબને એકાન્ત મલી પ્રથમ સૂચના કરી કે તમારા રાજ્યમણુજીને દૂર કરો. એ ભયંકરવાર્તા ગણે ઉતરતી નથી એમ લાગ્યું ત્યારે અન્તે રા. ગોકુલજીભાઈને દૂર કરવાને તો આગ્રહપૂર્વક કહી, તેમ ન કરેથી કેવી હાનિ થશે તે પણ કહ્યું. પછી તેઓનું મેલાણુ જૂનાગઢથી ગયું. તેઓ મુંબઈ સરકારને જૂનાગઢ વિરુદ્ધ લખશે એમ પ્રસિદ્ધ થયું. તે સંબન્ધમાં ખુ. નંવાબસાહેબે તે સમયના ગવર્નર સર ફિલિપ વોરહાઉસને નીચે પ્રમાણે એક પત્રિકા લખી. પોતાના નિમિત્તથી રાજ્યને કંઈ પણ

1 To

His Excellency

SIR PHILIP EDMOND WODEHOUSE, K. C. B.,

Governor and President in Council,
Bombay.

YOUR EXCELLENCY,

When I had the pleasure of seeing Colonel Anderson, last at Junagadh, he pressed me to dismiss my present ministry, but especially the chief Divan, (Prime Minister)

હાનિ થાય તેાં એ પોતાનું જ અનિષ્ટ સમજી સુર ગોકુલજીભાઈ પણ ઇચ્છતા કે એ પ્રતિકૂલ કાલમાં પોતે દૂર થવું. કેટલાક દિવસ વીત્યા પછી જૂનાગઢના રાજમણુડલે વિચાર કરી માર્ગ કહાડ્યો કે ગોકુલજીભાઈની જગાએ જમાદાર સાલેહુલ્લીદી દીવાન થાય. પછી એ વાત ક. અન્ડર્સનને ગલે ઉતારી. અને તે પ્રમાણે કર્યું. રા. ગોકુલજીભાઈની પ્રતિષ્ઠામાં કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા ન આવે એમ વજીરસાહેબ બહાવદીનભાઈએ અને દીવાન-સાહેબ સાલેહુભાઈએ સાવધાની રાખી. સુરાદ્રરાજ્યમણુડલની બુદ્ધિ અને એકતાનાં સમજીઓમાં વખાણુ થવા માડ્યાં.

દેશીય રાજ્યસંબંધમાં શાશ્વત.

કેટલાંક રાજ્યોમાં અલ્પ કારણુ સાડ પણુ કારભારીનો અને મનુષ્યોનો ફેરફાર વારંવાર કરવામાં આવે છે. તેથી દેશીય રાજ્યનું

Mr. Gokulaji S. Zāli from my service. This Divan, I may observe, has been in my service for the last 25 years.

When Col. Anderson addressed me a letter on 25th May 1871, expressing himself perfectly satisfied with my ministry, I was indeed not a little delighted upon perusing it. And now what made the Col. to change his ideas, I have no means of knowing, but indeed I may say I was taken by surprise. At present I have heard from my representative that Col. Anderson has expressed his intention in a conversation of making an unfavourable report to Your Excellency's Government upon my State. In case, therefore he may have done so, I request that Your Excellency, before forming any judgment on the subject, will do me the favour of allowing my Bombay Agent Mr. Manasukharām Suryarām to explain any matter which Your Excellency may deem necessary, and if the report of Col. Anderson be one which may require my explaining it Your Excellency will be pleased to cause a copy of it to be furnished to me.

I remain,

Your Excellency's Sincere friend,

(Sd. in Persian character,)

i. e. MOHOBAT KHANJI,

Navab of Junagadh.

Junagadh,
2nd August 1872.

અશાશ્વત નામાંકિત થઇ પડ્યું છે. અપરસૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જોતાં શાશ્વત સંબન્ધમાં દેશીયરાજ્યની પ્રસંસા ઘટે છે. દેશીય રાજ્યનું શાશ્વત છે તહિ ઝોટલે સુધી છે કે, તે રાજ્ય સાથે પ્રથમસંબન્ધકર્તા મનુષ્યને જ નહિ, કિન્તુ તેની પ્રજાને પણ વંશપરંપરા તે રાજ્યથી આશ્રય મળેછે. એવાં અનેક પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત છે. એમ છતાં અદુલ્લાના અન્યવસ્થિત ચિત્તના અસ્થિર રાજાઓની વિચારશૂન્યતાને લીધે તેઓનો શુભ છે તે ઠેકાઈ જઈ અવશુભ દીકામાં આવે છે, એ ખેદકારક છે. સમજી રાજાઓએ એ કંઠક ધોઈ નાખવું જોઈયે, કારણ એ અન્યક્ષતાને લીધે રાજ્યને બહી હાનિ થાય છે.

બુદ્ધિમાન અનુભવી રાજ્યનીતિજ્ઞોનો સિદ્ધ અભિપ્રાય છે કે, રાજ્યની રાક્ષિ, રાજપુરુષોની રાજ્યઅવસ્થાની કુશલતામાં અને પ્રજાની ભક્તિમાં જ, વસેછે. પ્રજાની પ્રીતિ વધે એવી રાજ્યનીતિ જહિ પ્રજારક્ષનાદિમાં સમર્થ રાજપુરુષો ચલાવે છે, તહિ સર્વપ્રકારની શુભ સંપત્તિ પ્રાપ્તા થઈ સર્વ મુખી થાય છે. રાજ્યની મહત્તાનો અથવા લઘુતાનો આધાર રાજ્યકાર્યકર્તા ઉપર રહે છે. એથી અભ્યુદયાર્થી રાજાએ કુલીન, વ્યુત્પન્ન, નિપુણ અને ફલોદયકર્મકારી પ્રજારક્ષક રાજપુરુષોનો સંગ્રહ કર્તવ્ય છે. તેઓ રાજકુલના હો કિંવા રાજવર્ણના હો; અધિકારિવર્ગના હો કિંવા પ્રજાવર્ગના હો; દેશીય હો કિંવા પરદેશીય હો; ગમે તે હો, પરંતુ શુભકર્મે એક હોય તેવા પુરુષરત્નો વતે સ્વરાજ્યને અને સ્વશુદ્ધને શોભાવી સમર્થ કરવું એ સર્વપ્રકારે લાભકારિ છે. આ દેશમાં આપણા બ્રિટિષ રાજ્યકર્તાનું સર્વોચ્ચ રાજ્ય થયું છે તેનું મૂલ્ય મુખ્યકારણ તે રાજ્યના પ્રવીણ રાજપુરુષો જ છે, એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. રાજ્યની સમૃદ્ધિ તથા શોભાના જનક સર્વત્ર રાજપુરુષો જ હોય છે. અદુલ્લા કેટલાક રાજાઓ, દેશવિદેશથી મંગાવી કેટલાંક પશુઓ, વૃક્ષવનસ્પતિઓ, હીરાદિના સુંગારો, વસ્ત્રો, વાસસ્થાનો અને તેનાં ઉપકરણો, શુદ્ધસુંગારો, ઇત્યાદિનો સંગ્રહ કરે છે, પરંતુ પુરુષરત્નોનો સંગ્રહ કરવાનો લક્ષ તેઓમાં કવચિત્ જ પ્રતીત થાય છે. તેનું હાનિકારક અને શોભનીય પરિણામ આ થયું છે કે, અધિક વૃદ્ધિ કરી રાજ્યનો અપ્રાપ્તના પ્રાપ્તરૂપ યોગ થયો તો રત્નો, પાત્ર પૂર્વજ્ઞેપાઞિત રાજ્યપ્રાપ્તિ હોય છે તેનો યથાવિધિ રક્ષણરૂપ શ્રેમ કરવામાં પણ આધુનિક રાજા પ્રમાદી અને અસમર્થ પ્રતીત થાય છે. એ દુર્દશા

સર્વપ્રકારે અનિષ્ટા છે. ઉદયકારી ઉપયોગી પુરુષરત્નોના પરીક્ષક આહક તો મોઝાં વહેલાં મળેથી, તે પુરુષરત્નો તો ભાગ્યશાલીઓને ઉપયોગી અને શોભાપ્રદ થાય છે, કિંવા સ્વકાર્યમાં સ્વાશ્રયવતે પ્રકાશે છે, પરંતુ રાજગોષ્ઠી દુર્ભાગી રહે છે. અને કેટલાક નીચ સંગ-થી મતિહીન થયેલા રાજગોષ્ઠી તો ગ્રાસ થયેલાં પુરુષરત્નોના ત્યાગ કરી દુઃખી દુર્ભાગી થાય છે. ‘મયૂર પીછે રલીઆમણો’ એમ લોકોક્તિ છે. એક રાજભક્ત રાજપુરુષ અન્યોક્તિ રચી સૂચવે છે કે:—

“અસ્માન્વિચિત્રવપુષશ્ચિરપૃષ્ઠલગ્નાન્ ।

કિં વા વિમુચ્ચસિ સયે यदि वा विमुञ्च ॥

રે નીલકળ્થ ગુરુહાનિરિયં તવૈવ ।

ગોપાલમૌલિષુ પુનર્મચિતા સ્થિતિર્નઃ” ॥

એ શ્લોકનો આશય લઈ તત્ત્વજ્ઞાન શ્રીકૃષ્ણમહારાવશ્રીના કુલના એક ઉત્તરજી નામે આખરના જાડેજાં કવિ બહુવર્ષ ઉપર કવે છે કે, .

“સુનહુ મયૂર, હમ પિંછ હે તુમારે, તુમ
પંછી નામ પાય, હમ ગગન પહોચાયતે;
જેલો તુમ રાખતહો, તોલો હમ દેત શોભા,
જળ પિંછ ગયે રહો નરતહુંકે કાયતે;
એતેપે તજત તુમ મનમે વિચાર દેખો,
હમ છુરે લાગહું કે રાજ શોભા પાયગે?;
સિદ્ધકર, ભૂપશિર, હરિકે સુકુટપર
રહુંગે ભિચિત્ર ઠોર, રાવરે કહાયગે.”

એ છાંયોપજીવિ કવિતમાં એક મયૂરે પોતાનાં પિચ્છાનો ત્યાગ કરવા માડ્યો ત્યારે તે પિચ્છો તે મયૂરને વિનવે છે કે:—

‘હે મયૂર! સાંભલો, અમે તમારાં પિચ્છ છિયે, અને અમે તમને ઉચ્ચસ્થાન આકાશમાં પહોચાડીએ છિયે, તેથી તમે પંછી કિંવા પક્ષી એ નામ પામો છો, ન્યાંસુધી તમે અમને રાખો છો ત્યાંસુધી અમે તમને શોભા આપીએ છિયે. ન્યારે તમારાં પિચ્છ જશે ત્યારે તમારે કલારહિત થઈ પુલિંગ ખોઈને ‘નાચનાર’ ‘દેલ’ ના દાવાથી-સ્ત્રીનામથી-રહેવું પડશે. મનમાં વિચારી જુવો કે એમ છતે પણ તમે અમને ત્યજશો તો, વિનયપૂર્વક પૂછે છે કે, તેથી અમે ખોટા લાગીશું કે હે મયૂરરાજ (આપ) શોભા પામશો? સદ-

ભિમાનથી વધી વટે છે કે ‘હે રાજેશ્વર! અમે તો નિશ્ચય વિચિત્ર ઉચ્ચસ્થાને શ્રીહરિના મુકુટ ઉપર રહીશું અને તેમ છતે પણ અમારી આપ પ્રતિની રાજભક્તિથી અમે રાવના-આપના- (મયૂરના પિચ્છ) કહેવાઈશું. તમે ભલે ત્યજે પણ અમે તો અમારી રાજભક્તિ સતત રાખી જ્યાં જઈશું ત્યાં આપના કહેવાવામાં અભિમાન માનીશું.’

એ મુંદર બોધક વિચાર સર્વ સમજી મનુષ્યોએ હૃદયઉપર જીવી રાખવા યોગ્ય છે. ગૃહના, કુલના, તથા રાજ્યના, હિતકારીઓને સંગ્રહી રાખી આપણા પૂર્વજો સમૃદ્ધિ, શોભા, અને સુખ ભોગવતા તેમ ભોગવવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે.

ગુણુરા મહારાજોનાં સ્નેહમમતાને પાત્ર થવા સ્વાભિધર્મી રાજપુરુષોએ પણ તેવા જ પ્રસર્ય ઉચ્ચ ગુણી થવું અપેક્ષિત આવશ્યક અને યોગ્ય છે. રાજકર્તાના અસ્થાને સ્નેહમમતા છે એમ કહેવાય તેમાં તેવા રાજપુરુષે પૂર્ણ લગ્ન પામવાનું છે. તેવા વિદ્વાદ-પાત્ર રાજપુરુષો પોતાના રાજને, પોતાને અને પોતાના વર્ગના સર્વને ભારે હાનિ કરે છે; અને તેવાનાં પાપ અનેકને નડે છે. સ્વાભિધર્મી પ્રખર રાજપુરુષો તો પોતાનો ધર્મ આવો માને છે કે:- રાજ છવન આપે તેને સ્થાને પ્રતિક્ષમાં આપણે છવ આપવો એ જ સાર્યક છે. ગુણુરા રાજ અને સ્વાભિમત રાજપુરુષો એઓનો જહિ સંગમ થાય છે તહિ સુખ સમૃદ્ધિની સીમા રહેતી નથી.

પ્રથમ પરીક્ષા કરી સારા મનુષ્યો રાખવા એ અગત્યનું છે, પણ રાખ્યાપછી ભારે કારણ વિના તેઓને દૂર કરવા એ અલ્પ દષ્ટિદર્શક છે. એ આગન્તુકી અસ્થિરતાને લીધે સારા મનુષ્યો દેશીય રાજ્યમાં જતાં હાન્ના-કંથની (આનાકાની) કરે છે. કોઈને આણુવાની દેશીય રાજ્યને ઈચ્છા થાય છે ત્યારે બમણું ત્રમણું મૂલ્ય આપવું પડે છે. દેશીય રાજ્યની ગરજ લોઈ કેટલાક અયોગ્ય લાભ લે છે. રાજની બુદ્ધિમાં અસ્થિરતા હોય છે ત્યાં તેના કારભારીઓ પોતાનો આધાર ‘પોલિટિકલ એજન્ટો’ ઉપર છે, એમ માની, રાજ્યના લાભ ઉપર કેટલાક યથાર્થ લક્ષ રાખતા નથી. તેથી અન્તે રાજ્યને હાનિ થાય છે, અને કારભારીની યોગ્યતા વિષે મતભેદ પડે છે. ‘પોલિટિકલ એજન્ટ’ જ્યાં કારભારીના પ્રતિપાલ થઈ પડે છે, ત્યાં તો ‘સેવક’ તે ‘સ્વામી’ જેવા થઈ બેસે છે. તેમાં રાજ્યનાં સર્વ અંગો-કલેરા અને દુઃખ સહન કરવાં પ્રાપ્ત થાય છે. સમજી રાજ્યોએ

પોતાના પૂર્વજોની રાજ્યનીતિરીતિ રાખી પોતાના રાજ્યના સમગ્રની મનુષ્યો, જ્યાં મુખી રાજ્યભક્ષા હોય ત્યાં મુખી, સાચત વિશે નિર્ભય રહે એમ સદ્વર્તન રાખવું, એ સર્વ પ્રકારે લાભકારક છે. સ્વાર્થ સરી મુખનો સ્વાદ એવા નિશ્ચય રાજ્યોને જ આવે છે.

રાજ્યના સારા કારભારી પૂ જ રાજ્યના વલ્લભનું કારણ છે.

જે રાજ્યકાર્યકર્તા છે તે રાજ્યના અંગ છે. તેમાં પ્રધાન વા મુખ્ય કારભારી એ તો એક ઉત્તમાં છે. તે મુખ્ય રાખવો અને તે સંતુષ્ટ અને અભય રહે એમ કરવું ધરિત છે. પ્રધાન છે એ રાજ્યનો પ્રતિનિધિ છે.

એ ભૂતાર્ય મુજ મહારાજાઓ યથાર્થ સમજતા. તેવા યોગ્ય રાજ-પુરુષોને અમૂલ્ય ગણતા. શ્રીવાલ્મીકીય રામાયણના કિષ્કિન્ધા-કાણ્ડના તૃતીય સર્ગમાં મુખીવના સચિવ-કાર્યભારી-હનુમાનના-પ્રસંગમાં સચિવોના શુભ શુભો વર્ણુને શ્રીરામચંદ્ર લક્ષ્મણને પ્રત્યે છે કે:-

“પવંધિયો યસ્ય દૂતો ન મવેત્પાર્થિવસ્ય તુ ।

સિધ્ધ્યન્તિ હિ કથં તસ્ય કાર્યાણાં ગતયોડનંધ ॥ ૩૪ ॥

પવં મુણગર્ણયુક્તા યસ્ય સ્યુઃ કાર્યસાધકાઃ ।

તસ્ય સિધ્ધ્યન્તિ સર્વેડર્થા દૂતવાન્નપ્રચોદિતાઃ” ॥ ૩૫ ॥

રામચરિત્રા.

‘જે પાર્થિવનો એ વિદ્ય દૂત ન હોયે તેનાં તો (શુભ રે)

કાર્યોની ગતિઓ સિદ્ધાયે ક્યે પ્રકારે અનથ જ રે. ૩૪

એમ મુણગણોએ યુક્ત જ છે કાર્યસાધકો જેના રે;

દૂતવાક્યપ્રચોદિત સિદ્ધાયે સર્વે અર્થો તેના રે.’ ૩૫

વર્ણુલા શુભોવાલા કાર્યસાધકો જે રાજ્યને હોય નહિ તે રાજ્ય સિદ્ધિને પામતો નથી. જે રાજ્યને મુણગણોવાલા કાર્ય-સાધક હોય છે તે જ રાજ્યના સર્વ અર્થો, તેવા યોગ્ય રાજપુરુષના સારાં વાક્યે જ, સિદ્ધ થાય છે. એવા યોગ્ય રાજપુરુષનો મહિમા, સુરા રાજ્યકર્તા રાજવર્ગીના મનમાં હોય છે, એ પૂર્વોક્ત રામના વચનામૃતથી સપ્રમાણ થાય છે.

રાજ્યના સ્થાપનકર્તા કેવા સપાદનકર્તા પ્રથમ જે રાજ્ય હોય તે તો મુખ્ય જ છે, પરંતુ તેના વશજ થાય છે, તે અનુયાયી રાજ્યના ઉદયાસ્તનો આધાર બહુ ભાગે કારભારી ઉપર જ રહે છે.

૨૬૬ મુઠ ગોકુલજી સંપત્તિરામે ઝાઝા તથા વેદાન્ત.

એ આદિ વિચારી કારભારી સાડ તો અવશ બહુ પ્રકારે કહ્યું છે, પણ મનુષ્યો સાડ પણ આપણા રાજનીતિજો આટલે મુધી કહી ગયા છે કે:—

“મર્ત્યં શર્ત્તં કુલીનં ચ ન મૃત્યમપમાનયેત્ ।

પુત્રવહ્નિહાલયેન્નિત્યં ય દૃષ્ટેદ્દેવ આત્મનઃ ॥”

‘જે (રાજા) પોતાનું એવ ઇચ્છતો હોય તેણે (રાજ) ભક્ત, શક્તિમાન અને કુલીન ભૂત્યને-મનુષ્યને-અપમાનવા નહિ, (એટલું જ નહિ કિન્તુ) પુત્રવત્ નિત્ય તેને લાડ લડાવવાં.’ કારણ કે:—

“રાજા તુષ્ટોઽપિ મૃત્યાન્નામર્થમાત્રં પ્રયચ્છતિ ।

તે તુ સમ્માનમાત્રેણ પ્રાણૈરપ્યુપકુર્વતે ॥”

‘રાજા પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે પોતાના સેવકને માત્ર અર્થ જ-ધન જ આપે છે, પણ તે ભૂત્યો તો સંમાન માત્ર સાટે પોતાના પ્રાણોએ કરી પણ હપકાર કરે છે.’ (રાજા સાડ પ્રાણ પણ નોછાવર કરે છે). આપણાં મહારાજીના સ્વામી ‘ધી પ્રિન્સ ડાન્સોર્ટ’ ઈ. સન ૧૮૫૭ માં ક્રાન્સના મહારાજાધિરાજ નેપોલિયન સહ વાર્તાલાપમાં વહે છે કે:—“No monarch had been great without having a great minister.” ‘મહાન્ પ્રધાન વિના કોઈ રાજા મહાન્ થયો નથી.’ એ ભૂતાર્થવાદનું અને અનુભવનું વાક્ય છે.

આ દેશના રાજનીતિજો પણ એ અભિપ્રાયની શિક્ષા બધી સ્પષ્ટ આપી ગયા છે:—

“સ કિસલા સાધુ ન શાસ્તિ ચોઽધિપમ્ ।

હિતાન્ન યઃ સંશ્ણુતે સ કિમ્મુઃ ॥

સદાનુકૂલેષુ હિકુર્વતે રતિમ્ ।

મૃદેખ્યમાત્યેષુ ચ સર્વસંપદઃ ” ॥ કિરાતાર્જુનીયમ્ સ. ૧૫૧

‘તે કુત્સિત-નિન્દિત-સખા કિંવા મન્ત્રી છે, જે રાજને સારી રીતિએ શીખામણુ દેતો નથી; તે કુત્સિત રાજા છે જે હિત-વચનો) ને સારી રીતિએ સાંભળતો નથી; અનુકૂલ રાજાઓ અને અનુકૂલ અમાત્યો-મન્ત્રીઓ-એઓમાં જ સર્વ સંપત્તિઓ સદા રતિ-પ્રીતિ-કરે છે.’ એ સર્વ હિતાવહ વચનામૃતને અવ્યુદયાકારક્ષી સર્વ રાજા-પ્રજા-પ્રકૃતિએ અન્તઃકરણમાં ઉલ્લેખી રાખવા યોગ્ય છે. ઉદયમાન યુરોપમાં અધુના પ્રવિશ્યા જેવો નહાનો પ્રાન્ત સર્વ

થી શ્રેષ્ઠ બની જર્મનદેશ બની રહ્યો છે તે માત્ર બિસ્માર્ક તથા મોલેટકી જેવા પ્રધાનોથી જ બન્યો છે. એ એક વિધમાન દશાન્ત છે.

પૂર્વલેખાનુસાર આધુનિક રાજાઓ પશુપક્ષીઓનો સુવર્ણ-દિ ધાતુનો તથા હીરા માણિક્યાદિ રત્નોનો સંગ્રહ કરવાનો અભિલાષ રાખી પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ એ સંગ્રહના કરતાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ સંગ્રહ જે 'પ્રજાનો સન્તોષ એ રાજ્યનો મહાકોષ' તથા 'પ્રજાથી સખલા તો રાજ્યથી સદ્લા' ઇત્યાદિ શ્રુવાક્યજનિતા રાજ્યમહત્તાદિના સંપાદક એવા ઉત્તમ પુરુષરત્નનો સંગ્રહ કરવો, એ સર્વ પ્રકારે હિતકારક છે, એ ભૂતાર્થ યથાવિધ સમજી તેમ કરવા પ્રયત્નવાન થવું એ રાજાઓને મહોદયકારિ છે. કીર્તિકૌમુદીમાં સોમેશ્વર કહે છે કે:—

“येन केन चसुधर्मकर्मणा भूतलेऽत्र सुलभा विभूतयः ।

दुर्लभानि सुकृतानि तानि यैर्लभ्यते पुरुषरत्नमुत्तमम् ॥”

કીર્તિકૌમુદી સ. ૩૬૪।

‘જે તે સુધર્મના કર્મ કરી અત્ર ભૂતલમાં વિભૂતિઓ સુલભા હોય છે; પરંતુ તે સુકૃતો દુર્લભ છે કે જેઓએ કરી ઉત્તમ પુરુષરત્ન મેલે છે.’

એ સન્તુષ્ટ પુરોહિત સોમેશ્વરે જ જેઓને યોગ્ય ગણી રાજ્યકાર્યભારમાં રાજા વીરધવલ પાસે નિયોજાવ્યા હતા તે પ્રખ્યાત ઉદાર વરતુપાલ તેજપાલે સ્વસ્વામી પ્રતિ વહે છે કે:—

“धनं न बहु मन्तव्यं राज्ञ्पुरुषसंग्रहात् ।

पदे पदे भवेद्यत् श्री राज्ञां सङ्गत्यसंग्रहात् ॥”

‘હે રાજા! પુરુષોના સંગ્રહથી ધનને બહુ ન માનવું. કારણ કે સદ્ભૂત્યોના સંગ્રહથી રાજાઓને પ્રતિપદે શ્રી (રાજલક્ષ્મી) થાય છે—મળે છે. ’ (એ પુરુષસંગ્રહ જ સર્વોપરિ છે).

રાજ્યાશ્રયી વર્ગે પણ પુનઃ અવસ્ય લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, રાજ્યભક્તિમાંથી કોઈ પ્રકારે ચલવું નહિ. રાજ્યહિત સાદ્-સર્વસ્વ અર્પણ કરીને પણ પોતાના કુલને—‘રાજમક્ત’ છે એવું—સુલક્ષણ પદ જડાય એમ કરવું. વિદ્યા, કૃષિ, વાણિજ્ય, શિક્ષ (કલા), સેવાભૂતિ (વેતન, દિનધર્મ, પગાર), પશુપાલન, પાસેહોય તેટલામાં સન્તોષ, વાજ ઉપજાવવું, અને ભિક્ષા, એ દશને જીવનના હેતુ ગણ્યા છે. તેમાં રાજસેવાકરનાર વર્ગ, જે વિદ્યા અને

એવા ઉપર ઉપજીવિકાનો આધાર રાખે છે, તેણે પ્રથમ સર્વોપરિ વિધાની સેવા કરીને તે એકા વિધા સંપાદન કરવામાં, અને પછી વિધાનું વ્યસન રાખી રાજસેવાને ઉપકારક ગણી તે ચાર્ય કરવામાં, પૂર્ણ લક્ષ રાખવું યોગ્ય છે. પછી તે સંબન્ધદ્વારા રાજપ્રજાનું જોડણું કહ્યાણુ થાય એટલું કરી સ્વકુલની પ્રતિષ્ઠા વધારવી એ બહુ ફલપ્રદ છે. એમ કરેથી બહુ પ્રકારે સ્વપરવું શ્રેય થાય છે. એક રાજ્યકાર્યભારી વદે છે કે:—

“સર્તાં પૂજાડસર્તાં દુષ્ટો વૃદ્ધિશ્ચ ધનધર્મયોઃ ।

સર્વલોકોપકારશ્ચ રાજવ્યાપારજં ફલમ્” ॥

‘અજ્ઞનોની પૂજા, દુર્જનોનો દુષ્ટ, ધનની તથા ધર્મની વૃદ્ધિ, સર્વલોકોનો ઉપકાર, એ રાજવ્યાપારે કરી જન્ય ફલ છે.’ એ ચાર્ય છે. એ જ ઉત્તમ ફલ અર્થે નિદ્ધાનો રાજસંબન્ધ રાખે છે.

રા. જા. ગોકુલજીભાઈ દૂર રહ્યા તે સમય તે વહન

દેશીય તથા યુરોપીયો.

રા. ગોકુલજીભાઈ જેવા દૃઢ રાજ્યભક્તને કારભારથી દૂર તો કરવા પડ્યા, પરંતુ તેઓના વર્ણાશનમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં કોઈ પ્રકારે પણ મુરાદ્ધરાજ્ય ભણીથી ખામી ન આવી. તેથી દેશીય પર-દેશીય સમજી લોકોના મનમાં જૂનામઢના રાજ્યભોક્તાની અને રાજ્યભારીની સમજણ વિષે ઉચ્ચ મત થયું જૂનામઢ સંસ્થાનના લોકોનો એવા રાજ્ય ઉપર ભક્તિભાવ થાય એવો સ્વાભાવિક જ છે. એ સર્વ સારા પરિણામની શોભા વજીર બહાવદીનભાઈને અને દીવાનજી સાવેહભાઈને ધટે છે, એમ ગોકુલજીભાઈ કહેતા. મિતમતિના લોકોની પરીક્ષા કરવાને પણ તે વેલા ઉપયોગિની યથ હતી. કેટલાક અલ્પદષ્ટિ લોકોએ ગોકુલજીભાઈની અવજા કરવા માડી અને નીચસેવકવૃત્તિને અનુસરી પોતાની તુલના કરાવી દીધી હતી.

રા. ગોકુલજીભાઈ ઉપર મિ. પીલસાહબની બહુમમતા હતી એ પ્રસિદ્ધ હેતું. મિ. જાદન જાડનસાહબ જે થોડો સમય આગળ ‘બ્રિટિશિયન આસિસ્ટન્ટ’ રૂપે રહ્યા હતા, તેઓના અને અનુકૂળ પાણુ ગોકુલજીભાઈ ઉપર બહુ હતાં. ગોકુલજી-રતિ-પ્રીતિ-કરે છે. ને એ પરીક્ષા રીતિએ બહુ ઉપયોગી થયા સર્વ રાજ-પ્રજા પ્રકૃતિએ પ્રમુખ કર્નલ લાસાહબે તો પ્રસિદ્ધરીતિએ ઉદયમાન યુરોપમાં અહતો. તેઓ તો ગોકુલજીભાઈના

મિત્રોને પોતાના મિત્ર અને શત્રુને શત્રુ જેવા ગણુતા અને પૂર્ણ પક્ષપાતી ગણુતા. ક. લાસાહજની સ્વજન ઉપરની મમતા તો કંઈ આશ્ચર્યકારિકા હતી. શ્રીભાવનગરરાજ્યમણ્ડલ રા. રા. ગૌરી-શંકર, સામલભાઈ આદિ એ પક્ષમાં હોય એ કહેવાની તો અ-પેક્ષા જ નથી.

ક. ઈન્ડરૂસનની, અયોગ્યતાથી મુશ્કેલીપ્રાન્તમાં બહુ અવ્યવ-સ્થિતિ થઈ હતી. તેઓ રજા ઉપર જતાં મિ. જી. ખી. ખીલ આવ્યા. તેઓ આવતાં સ્થિતિ સારી થવા માડી હતી. એવામાં ક. ઈન્ડરૂસન રજા ઉપરથી આવ્યા અને મિ. ખીલ પાછા ગયા. ત્યાં પૂર્વથી અધિક અવ્યવસ્થા ચાલવા માડી. કેટલાક સારા ગૃહ-સ્થો ઉપર વૈર લેવાય છે એમ લોકો માનવા લાગ્યા. અને તેમાં કેનો કેનો ભોગ થશે એ વિષે અનેક લોકપ્રવાદ ચાલવા માડ્યા. સારા મનુષ્યો શંકાશીલ રહેવા માડ્યા. કુટિલ પ્રાણીઓનું બલ વધતું ગણુવા લાગ્યું. અને તે સાથે એવી વાર્તા ચાલી કે ક. ઈન્ડરૂસન પોતાના અધિકારનાં વર્ષ વધરાવવા પ્રયત્ન કરી વગ લ-ગાડે છે, ઇત્યાદિ. તે સન્ધિમાં મુંબઈનાં ઇંગ્લિષ વર્તમાનપત્રોમાં ક. ઈન્ડરૂસન વિરુદ્ધ લેખો આવવા માડ્યા. ક. ઈન્ડરૂસન તેથી અધિક કલેશ પામવા લાગ્યા. અને તપી જઈ આવ્યા આશયનું પ્રસિદ્ધ બોલવા લાગ્યા કે ‘મનમુખરામ, ગંગાઓઝા, નાડીન અને કંપની’ ની પ્રેરણાથી વર્તમાનપત્રોમાં એ વિરુદ્ધ લખાય છે. પણ વિલાયતમાં મારો ભાઈ અધિકારી છે અને મારી વગ એવી છે કે હું ધાર્યું કરી શકીશ’ ઇત્યાદિ

પરંતુ તેઓનાં વર્ષ વધ્યાં નહિ. સ. ૧૯૩૧ ના આરંભમાં તેઓના સમયનો અન્ત આવતાં અધિકાર છોડવો પડ્યો.

કર્નલ ઈન્ડરૂસનસાહજ વિષે આરંભમાં સૂચ્યું છે તેમ અન્તે પણ કહેવું જોઈએ કે, તેઓ સ્વભાવે માયાલુ અને ઉદાર હતા. સોળા સ્વભાવને લીધે તેઓ જમાતા હતા તેથી તેઓના વારામાં સારા ગૃહસ્થોને વિડળના આવી પડતી. પોતે વિલાયત ગયા પછી આ લેખક ઉપર એક પત્ર લખ્યું હતું તેમાં રા. ગોકુલભાઈ વિષે પોતે કરેલી ભૂલ સમજ્યા હતા, એમ સ્પષ્ટ જ-ણાતું હતું. અને તેઓને વિષે બહુ સારા સ્નેહાંકિત વિચાર દર્શાવ્યા હતા. એ પત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

"4th July 1877,
LAKEFIELD,
INVERNESS, SCOTLAND.

MY DEAR MR. MANASOOKRAM,

* * * * *
Will you please write to Gokulji ZALA for me and say I only knew from Bapoomia's letter that he had been made a Rao Bahadur at the Dehlie Assemblage. Had I known this earlier * * * I would have congratulated him sooner. * * * Please tell Gokulji that I still consider him as my friend and will be very happy to do anything I can to assist the Nawab to the utmost of my powers. * * *

Anything I can do I will very willingly help the State and old friends and of that they may rest assured. I bear no ill will against any one and have received too many kindnesses and marks of friendship from all to do so.

Remember me therefore to all at Junagar and with best wishes to yourself,

I remain,

Yours very truly,

(Sd.) ANDERSON. COL."

કર્નલ આન્ડર્સનનું પછીથી આ દેશમાં કંઈ બાપાર શે-
બન્ધમાં આવવું થયું હતું, ત્યારે આ લેખકનું તેઓને મળવું થયું
હતું, તે વેળા સમક્ષ પણ જૂનાગઢના રા. રા. ગોકુલજીભાઈ આદિ
અધિકારીઓ વિષે ઉચ્ચ ભાવ દર્શાવી પોતે પ્રથમ કરેલી ભૂલ વિષે
પશ્ચાત્તાપ કરતા પ્રતીત થતા.

“उत्पन्नपश्चात्तापस्य बुद्धिर्भवति यादृशी ।

तादृशी यदि पूरं स्यात् कस्य न स्वान्महोदयः ” ॥

એ રાજનીતિશાસ્ત્રાલોક્યનું કથન થયાવત છે. (કંઈ અનુ-
ચિત કાર્ય કર્યા પછી) પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન થઈ તેની જોવી બુદ્ધિ,

યાય છે, તેવી બુદ્ધિ પૂર્વે-પ્રથમથી-યાય તો કોનો મહાઉદય ન થાય ?'

મિ. જે. વી. પીલ પોલિટિકલ પૂજન્ટ. ગવર્નરનું મુરારપ્રાંતમાં આવવું.

સં. ૧૯૩૧ ના આરંભમાં મિ. જે. વી. પીલ સ્થાયી પોલિટિકલ એજન્ટ નિયોજાયા અને મુરારપ્રાંતમાં પુનઃ આવ્યા. એ જ વર્ષના માર્ગશીર્ષમાસમાં મુંબઈના ગવર્નર સર ફિલિપ વોડહાઉસ મુરારમાં પ્રવાસ કરવા મુંબઈથી નીકળ્યા. રાજકોટમાં રાજસભા (દરબાર) ભરવાની હતી તેથી સર્વ રાજ્યોને આમન્ત્રણ હતાં. ખુ. નવાબસાહબ પણ રાજકોટ આવ્યા હતા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈને પણ સાથે લાવ્યા હતા. તેઓએ એક બૃદ્ધ તંત્રીમાં ઉતારે રાખ્યો હતો. રાજપ્રસંગમાં બહુ ભળતા નહિ. તેઓને ખોલાવતા ત્યારે અગત્યનું કૃત્ય હોય તો જતા. શેષ સમયમાં પોતાના તંત્રીમાં બેસી સારા સારા ગ્રંથોનું અવલોકન કરતા. પૂર્વની રીતિપ્રમાણે આ લેખકે તેઓની સાથે જ નિવાસ રાખ્યો હતો. રાજ્યનીતિ ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં આ લેખકનું હિત શામાં છે તેની ચિન્તા પોતે કરી કહેતા કે,—તેઓના પોતાના સહવાસ કરતાં ખીજ અમુક ગૃહસ્થોનો વિશેષ સમાગમ રાખવો ઉચિત છે. ઇત્યાદિ.

દીવાનજીસાહબ સાલેહભાઈની સૂક્ષ્મબુદ્ધિ અને સારા વિચારની એકા ઉપકથા રાજવર્ગીયોના બોધ સારૂ અત્ર લખાય છે.

એક પ્રસંગે તેઓ સાહબ અને આ લેખક એકાન્તમાં અનેક વિષયો ઉપર વાર્તા કરતા હતા. તેમાં પ્રસંગવશાત્ તેઓએ કહ્યું કે:—“આપણા રાજ્યકારભારમાં શ્રેયસ્કાર થયો તેમાં મનુષ્યોની પરીક્ષા કરવાનો બહુ સારો સમય આવ્યો. જે ગોકુલજીભાઈના મનુષ્યો ગણાતા હતા, તેઓમાંના કેટલાક મને વહાલા થવાની નીચ આશાએ મારી ખાસે આવી ખુશામત કરે છે, અને કેટલાક મારાં વખાણુ અને ગોકુલજીભાઈનું વાંકું પણ બોલે છે. પરંતુ એવાઓની જે વાજ્ઞા છે તેથી વિપરીત જ વિચાર મારા મનમાં આવ્યા છે. મને એમ લાગે છે કે તેવા સમયપૂજક મનુષ્યો કંઈ જ કામના નહિ. મારા અધિકારમાં શ્રેયસ્કાર થતાં મારી પણ એ જ વલે કરે. આ અવસરે હું કોઈના ઉપર પણ પ્રસન્ન થયો છું તો તે તમારા જેવા ઉપર થયો છું, કે જેમણે એકનિષ્ઠા જ રાખી છે. સમજી મનુષ્યો તો એવાની સાથે જ રહેહમમતા બાંધવા ઇચ્છે અને તેમને જ ધન્ય કહે. જે કદાપિ કોઈ સહાય લેવાનો

કાલ આવે તો તેવાથી જ લાભ થાય. અમે અરબલોકો તો એવા છીએ અને એવા ઉપર જ ફિદા થઈએ.” ઇત્યાદિ આશયનું આ લેખકને બહુ સન્તોષ થાય અને કોઈને પણ સારા માર્ગમાં ઉત્તેજન મળે એવું તેઓ બોલ્યા હતા. એ પ્રસંગે રા. ગૌરીશંકરજી આદિ પણ રાજકોટ પહોંચ્યા હતા. તેઓની સાથે મિલન થયું હતું. પરંતુ કંઈ શકા આણવાનું કોઈને કારણ થાય, એમ કહી, એ વેલા ગોકુલજીભાઈ બહુકરી મળવા હલવાનું આહું રાખતા.

ક. ઈન્ડરૂસનને અધિકાર ભોગવવાનાં વર્ષ વધ્યાં નહિ અને મિ. પીલ આવ્યા તે સમયથી સુરાષ્ટ્રપ્રાન્તમાં સર્વેત્ર પચવાક્ય પ્રચલિત થયાં કે અવે સુર ગોકુલજી આદિની પીડાકારિ મહદશા દૂર થઈ અને અવે તેઓનો પુનરુદયસમય સમીપ છે. પ્રાતાઃ કાલ યતાં અન્ધકાર અને નિરાશરો નાશી જાય તેમ મિ. પીલ આવ્યા પછી અન્ધેરમાં કુટિલ માણસોએ એજન્સીને ઘેરી લીધી હતી તેઓ નાશવા લાગ્યા અને ત્યાંના વાયુચક્રમાં સ્વચ્છતા આવી.

રા. રા. ગોકુલજીમાઈ તથા જમાદાર સાલેદૂદિન્દીનો સહકારમાર.

રાજકોટથી ગવર્નરસાહબ જૂનાગઢ આવ્યા. ત્યાં મિ. પીલ પણ સાથે હતા. તેઓ મજેવડી દરવજાના માઠે ઉપર ઉતર્યા હતા. આ લેખક તેઓને પૂર્વોક્ત મલવા ગયો ત્યાં પ્રકીર્ણ વાર્તાઓમાં જૂનાગઢ રાજ્યના કારભાર સંબંધિની વાર્તા પણ આવી. તે વિષયે ચર્ચા થઈ. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ જેવા દક્ષ તથા વિચક્ષણ પુરુષને વિનાકારણ દેખી અને સ્વાર્થી લોકોએ પ્રપચ રચી કેવે પ્રકારે દૂર કરાવ્યા હતા એ વૃતાન્ત મિ. જાલ જર્જન આદિ સંભાવિત ગૃહસ્થોના સુખથી તેઓના જાણવામાં-તેઓ સુખર્થમાં આવ્યા ત્યારથી જ-હતો. તેઓ સાધુવૃત્ત મહાશયો ઉપર સ્નેહમમતા રાખીને બહુ સમભાવ દર્શાવતા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈની પ્રધાનપદે પુનઃ રથાપના સંબંધિની સૂચના યતાં તે વેલા તો તેઓ કંઈ આશાજનક વચન વધા નહિ. પરંતુ મેઘદૂત માં કાલિદાસ કવે છે તેમ કંઈક એ શુભ પ્રસંગમાં અનુભવ્યું.

“નિઃશબ્દોપિ પ્રદિશસિ જલં યાચિતઘાતકેચ્ચઃ ।

પ્રત્યુક્તં હિ પ્રણયિષુ સતામીપ્સિતાર્થક્રિયેષ ॥ ૧૩ ॥

૧ પ્રત્યુત્પન્ન કાવ્યોમાં સદૃશ વર્ણન પ્રતિપદવાદે-જાણવાને-નિર્ણય કરવાને-સમર્થ તે. ૨ યોગ્યિત લૌકિક અલૌકિક સર્વ દિવાઓમાં કસબ.

'To thee the thirsty Chātakas complain,
Thy only answer is the falling rain;
And still such answer from the good proceeds
Who grant our wishes not in words but deeds.'

II. II. WILSON.

‘હે સૌમ્ય મેઘ ! આ મારું બન્ધુકૃત્ય છે તે તે વ્યવસિત છે શું ? હું કરીશ એમ નિશ્ચિત કર્યું છે શું ?—તારા પ્રીતિવચનથી તારી ધીરનાને હું કહ્યો નથી—તારા તૃણભાવથી—ન બોલવાથી—અહીંકાર નથી કર્યું એમ હું કહી શકતો નથી.) હું યાચિત થયે સતે નિઃશબ્દ—ગર્જનારહિત—થઈને પણ ચાતકોને જલ દઉં છું. (તે યુક્ત જ છે) કારણ કે ‘પ્રભુથી વિયે’ નામ યાચકો વિયે ‘ઈષિસતાશ્રિ-ક્રિયા જ’ નામ અપેક્ષિતઅર્થનું સંપાદન જ સત્પુરુષોનું પ્રતિવચન છે.’ અર્થાત્ નીચ જન કહે છે પણ કરતા નથી, મુજબ વદતા નથી પણ કરે છે.

તીચેના પૃતાન્તથી જણાશે કે પ્રસંગ આવતાં તત્કાલ જ રા. રા. ગોકુલજીભાઈની પુનઃ સ્થાપનામાં સદ્ગુણકારક—સંપત્તિમાનું મિ. પીલ સમર્થ સાધન થયા. પછી મધ્યાહ્નોત્તર વઝીર બહાવ-દીનભાઈ, દીવાન સાલેહભાઈ, રા. રા. નૃસિંહભાઈ અને આ લે-ખક મિ. પીલને મળવા તે જ સ્થાને ગયા. ત્યાં પ્રથમ કેટલોક વિનયવિવેકનો વાર્તાલાપ થયો. અને પછી—દીવાનજી સાલેહભાઈ-એ મિ. પીલ સાહબને કહ્યું કે,—‘અમારે કે. ઍન્ડરસનના આગ્રહને લીધે કારભારમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો હતો. બાકી અમારે ગોકુલજીભાઈથી કોઈ વિશેષ નથી. તેઓના ઉપર ખુ. નવાબસાહબનો પૂરો વિશ્વાસ છે. મારામાં કંઈ પણ યોગ્યતા આવી હોય તો તે રા. રા. ગોકુલજીભાઈ જેવા નાગરોના સહવાસનું ફલ છે. મારે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા અમે તત્પર છીએ. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ભલે દીવાન થાય.’

ઇત્યાદિ આશયનું કહેતાં, મિ. પીલે તેઓને અભિનન્દન આપ્યું અને ઉત્તરમાં આ આશયનું કહ્યું કે, ‘આપના સહભાવ અને વિચાર સારા છે. ગવર્નરસાહબ પણ અત્ર છે. તેઓને આ-પનો વિચાર જણાવીશ. તેઓ પ્રસન્ન થશે. આપ રીતિસર લેખ

મોકલજો. આપના સર્વના જૂનાગઢરાજ્યને લાભકારક વિચાર જોઈ જાણી આપના વિષે માફ ઉચ્ચ મત થયું છે. રાજ્યમાં યોગ્ય અને સમર્થ ગૃહસ્થો હોય છે તો જ રાજ પ્રબલને લાભ થાય છે.' પછી અન્ય પ્રકીર્ણ વાર્તાલાપ થયા અને અમે આજ્ઞા માગી.

પછીથી જો સંબન્ધમાં પ્રત્યેકના મનમાં પોતપોતાની દૃષ્ટિ અનુસાર અનેક મનોવિકાર થાય જો સ્વાભાવિક હતું તેમ થયું. લોકોમાં અનેકા વાર્તાઓ ચાલવા માગી. બહુ ભાગમાં 'અન્તે ધર્મે જય' એમ બોલાવા માડ્યું.

જૂનાગઢમાં જે દરોનીય હતું તે જોઈ સર્વ સાહબલોકો તો પછી ગયા. રાજમણુલે આ લેખકને ત્યાં રાખ્યો. જ. સાહેબભાઈ તો રા. ગોકુલજીભાઈને સ્વતન્ત્ર પ્રધાનપદ પાડ્યું કેવા રાજ હતા. પરંતુ જ. સાહેબભાઈના નામથી જોઓના કામ (અભિલાષ) પૂરા થતા હતા તેઓએ અનેકરંકા અને વિદ્વો દેખાડવા માડ્યાં તેથી પછી કેટલાક નિબંધ બાંધી સાહેબભાઈ અને ગોકુલજીભાઈ સહપ્રધાન થઈ તે બેએ એકત્ર કારભાર કરવાનું પ્રથમ કર્યું. વચલા સમયમાં ગોકુલજીભાઈ અને રાજ્યના બીજા સહાયકારી અધિકારીઓ વચ્ચે અન્તર પડી ગયું હતું, તેનું સમાધાન થાય એવા ઉપાયો યોજવા સાફ પૂર્ણ પ્રયત્ન કરી આ લેખકે જૂનાગઢ છોડ્યું.

મુનિ ગોકુલજીભાઈનો વિચાર તો કારભારના વિરોધના સંધિમાંથી જ નિવૃત્તિ લોમવવાનો હતો. પરંતુ કેટલાંક કારણથી તેમ કરવું તેઓના મિત્રોને ઉચિત ન લાગ્યાથી એમ સંકલ્પ થયો હતો કે, કારભાર મૂકાવ્યો ત્યારે નિવૃત્તિ લીધી એમ કહેવાય તે કરતાં, કારભાર સ્વચ્છાથી મૂકીને નિવૃત્તિ લેવી, એ બહુ પ્રકારે મુતર છે. અન્ય જોને અનુસરવા સાફ જો એક ઉદાહરણ રહેશે તેથી લાભ થશે. એ સંકલ્પને અનુસરી, તેઓની પુનઃ સ્થાપના થયે તેઓએ નિવૃત્ત થવાનો વિચાર પણ તે સમકાલે જ તેઓના મનમાં હતો. પરંતુ એક વેત્તા ઉપાધિમાં પડ્યા પછી તેમાંથી મુક્ત થવું જો બહુ જ વિપમ કર્મ થઈ પડે છે. અનેક સંબન્ધના બન્ધથી મનુષ્ય પછી વિવશ થઈ જાય છે. ગોકુલજીભાઈને તેમ થઈ પડ્યું હતું.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈનાં પત્રો.

“મુ. ગોરખમઢી, ચૈત્ર વદિ ૧૨ રવિ.

“રાજશ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામજી.

“તમારાં પત્રો ઉત્તરોત્તર પ્રસંગે આવ્યાં કરે છે. કમ કુરસદે પત્ર લખી શકતા નથી તે માફ કરશો. ભાગ્યજીને તાકીદ રાખી છે, તે આપના તરફ હકિકત લખ્યાં કરતા હશે. વડોદરા પ્રસંગ વિષેમાંથી શીખામણનાં તમારાં પત્રનો સાર મેં. સાલેદુભાઈ સાંભળે છે.....હવે કાંઈ રચતું નથી. કુટ-કારના પરિણામના અન્દેશથી ઓદારીન્ય (રહે છે) એટલે પત્ર સમાચાર લખવા ઉભંગ રહેતો નથી. સાલેદુભાઈને માન બાળત (મારી પ્રાર્થનાથી સાદબ) ત્યાં લખનાર છે. પ્રસંગ ચાલતાં પોતે (સાલેદુભાઈ) વિરક્તતા બતાવે છે. નિશ્ચલ સ્થિતિ વિના અમારે ગલે લેવા મન નથી. કોઈ પ્રકારે મુક્તતા થાય એ વધુ અભિલ-પિત છે.....હવે તો પંચદશી વાક્યવત્ મન છે:—

“મુંકે વિષ્ટીગૃહીતયત્ (વેઠે પકડેલા મનુષ્યની જેઠે જ્ઞાની પ્રારબ્ધ ભોગવે છે.) મનની એ દસા બની ગઈ છે. મારે સા-હાય થાય તો કરજો.....કૃપા છે તે રાખવી. સં. ૧૯૩૧ ના ચૈત્ર વદિ ૧૨ રવિ. વિ. ગોકુલજીના સા. ન.”

“રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ. શ્રીમુખજી.

“શ્રીછર્ણુગઢથી વિ. ઝાલા ગોકુલજી સપત્તિરામના નમસ્કાર. અત્ર કુશલ છે તત્રાસ્તુ. વિશેષ લખવાનું કે,—હાલમાં અત્ર સ-ત્સંગ સમાગમમાં આત્મપુરાણ વચાય છે. અગ્યારમો અધ્યાય ચાલે છે. એ અધ્યાયમાં ઉપનિષત્ ૧૧ ની વ્યાખ્યા છે તેની વિગત.

૧ જાવાલ. ૨ ગર્મ. ૩ વ્રહ્મ. ૪ પરમહંસ. ૫ હંસ. ૬ આરુ-ણેય. ૭ હુરિકા. ૮ અમૃત. ૯ નાદમહત્. ૧૦ આત્મમર્વોધ. ૧૧ કૈવલ્ય. એ રીતે અગ્યાર ઉપનિષત્ છે. તે સર્વે અમારે વાચવામાં બહુ જ ઉપયોગી છે મારે એ ઉપનિષદોનો આપે ખચિતપણે શોધ કરવો. તેમ જ આ પત્ર વ્યાસજી જયકૃષ્ણજીને વચાવી અમારા સાધ્ધાંગ નમસ્કાર કહી એ ઉપનિષત્ જેમ બને તેમ બેળી કરી અમને મોકલવા વિનંતિ કરશો. એ થયો છાપેલ

મળે તે લેતાં બાકીના લખાવી મોકલવાની પણ ભલામણ કરશે. એ વિષયમાં આપ તથા વ્યાસજીને પૂરી ચીવટ રાખવા વિનંતિ છે. કથાના આરંભમાં ગર્મોપનિષદની વ્યાખ્યા ચાલે છે, માટે તે તુરત આવી પૂગે તેમ કરશે. જલ્લતું નહિ.

“હાલમાં શ્રી ભગવદ્ગીતા શકરાનન્દી ટીકાસહિત ત્યાં છ-પાય છે.....તે ગ્રંથ લેવા. એ જ વિનંતિ. સં. ૧૯૩૧ ના જાન્યેજી સુદિ ૬.” વિ. ગોકુલજીના ન.”

આત્મપુરાણની પ્રસિદ્ધિ.

આં લેખકને સાધુ રાસિસ્વામીએ-આનન્દગિરિએ-આગ્રહથી સૂચના કરી હતી કે એ આત્મપુરાણનો ગ્રંથ બહુ સારો છે તે પ્રસિદ્ધ થાય તો સુબોધમાં બહુ ઉપયોગી થઈ રહેશે. રાજસ્થાનિકસભાના કાર્યે સાડે દારભારીમણુલ મુંબઈ આવ્યું હતું તે પ્રસંગે આ લેખકે તેઓના આગળ પ્રાર્થના કરી હતી કે એ ગ્રંથ સુદ્રિત થાય તો પુણ્યનું કર્મ છે. રા. રા. સામલદાસ તથા ગોકુલજીભાઈને પણ કોઈ બીજા મહાત્માઓએ પૂર્વે એમ જ કહ્યું હતું, તેથી તેઓના મનમાં તુરત તે વાર્તા ઉતરી. અને તેમાં નાણાં આપવા અંગીકાર કર્યું. ત્રણ ભાગ સામલભાઈના અને એક ભાગ ગોકુલજીભાઈનો એમ ચાર ભાગે નાણાં આપતાં એ ઉપયોગી બોધક સુંદર ગ્રંથ ગણપત કૃષ્ણાજીના સુદ્રાવન્ત્રમાં સુદ્રિત થયો. રા. રા. સન્તોષરામ દેસાઈ તથા ગૌરી-શંકરજીએ મળી સંસ્કૃત યોગવાસિષ્ઠ સુદ્રાહકિત કરાવવો એમ પણ ઠરચુ હતું. પરંતુ તે કૃત્ય સિદ્ધ ન થયું. અને તે ગ્રંથ ગણપતકૃષ્ણાજીવાળાએ પોતે જ અહુષ્ટા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સુર ગોકુલજીભાઈએ આત્મપુરાણનું વ્યાખ્યાન કરવા માણ્યું, ત્યારે તેઓને લાગ્યું કે, તેના સમર્થ કર્તા શંકરાનન્દ મહાત્માએ જે ઉપનિષદની શ્રુતિના સ્લોક બાંધ્યા છે, તે તે શ્રુતિઓ પણ તે જ પત્રમાં કોઈક સ્થલે લખવામાં આવી હત તો તે વિશેષ ઉપયોગિની થઈ પડત. પોતે જે ગ્રંથ વાચતા તે ગ્રંથમાં સ્વ-લક્ષ્યે તે શ્રુતિઓ લખી છે. દ્વિતીયાવૃત્તિમાં તેને ઉપયોગ કરવા સંકલ્પ હતો.

એ વર્ષના શ્રાવણમાસમાં ગોકુલજીભાઈ રાજકોટ પદધારવાના હતા. રા. રા. સામલદાસનું પણ ત્યાં ગમન થવાનું હતું.

તેઓ ઉભયની કૃપામયતા આ લેખક ઉપર બહી હોવાથી સમા-
ગમમાં તેને પણ ઇચ્છતા. રા. સામલભાઈએ પોતાને રાજ-
કોટ જવાનું અને ‘દર્શનનો લાભ લેવા’નું જે પત્ર લખ્યું હતું
તે પત્ર નીચે પોતે ગોકુલજીભાઈ લખે છે કે:—

રા. રા. ગોકુલજીમાદલિપિતપત્રોમાંથી ઉદ્ધાર.

“રા. મનઃશુભરામજી.

“આપ આ પત્રથી જાણશો. હું મુદિ ૧૫ રવિ રાજકોટ
પહોંચીશ. સામલભાઈ પણ વદિ ૨ જે આવશે. આપને મેં છેવટ
પત્ર લખ્યો છે તે સાફ વિચાર કરવા તમને મળવા ચાહે છે...
જી. નવાબસાહબને પધારવા તથા બંગલા વિગરે વિચાર સાફ
પણ તમથી બને તો વદિ ૨ જે રાજકોટ પધારવા મહેરબાની
કરવી, તો બહુ ઉત્તમ પ્રસંગ છે. તે છતાં કાંઈ કારણસર ન
અવાપ તો સલાહ સહિત આપ પત્ર લખશો. એ જ. વિ. સં. ૧૯૩૧
ના આવળુ મુદિ ૭ રવિ. હું ભોમવારે અહિંથી ચાલી ધીરે ધીરે
રાજકોટ જઈશ. વિ. ગોકુલજી.”

“વડીલશ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકર. સેવામાં.

“શ્રીરાજકોટથી વિ. ઝાલા ગોકુલજી સંપત્તિરામના સા. દંડ-
વત્ પ્રણામ પહોંચે. વિશેષ વિનંતિ આપના તરફથી સામલભાઈ-
ના પત્રે ત્યાં સૂત્રમાળ્યાદિ શ્રવણ (તા) વૃત્તાન્ત જાણી સન્તોષ
થયો છે.

“ગઈ કાલના આપના લખાણમાં મગવદ્ગીતાના પચમ
અધ્યાયમાં શંકરાનન્દસ્વામીનું બોલવું દીક્ષિતજીને મળતું આપે
લખ્યું, તે પૂર્વાપર સમજી લખાણનું હોય એમ હુંને લાગ્યું નહિ.
આપનું પત્ર આવતાં એ અધ્યાય લઈ વાચ્યું ત્યાં આરભમાં જ
સ્વામીએ સ્પષ્ટ વિભાગ લખેલ છે:—અર્જુનનું પ્રશ્ન આમ છે
કે: અવિદ્યતકર્તૃક સંન્યાસ, (અને) કર્મયોગ—(એ બે)માં શ્રેયસ્કર
કિયું? જેથી (સિદ્ધ છે કે) ઉપક્રમમાં જ અવિદ્યાનું ઉપરની
આ તકરાર છે.

“હવે, આપ જાણો છો (જ) જે અમે પણ જે પ્રસંગમાં
દીક્ષિતજીને ઉત્તર અપાયે છે તે શાસ્ત્રવાક્યથી જ છે. અને

શાસ્ત્રમાં જે લખ્યું છે તે યથાર્થ છે. માત્ર તેની વ્યવસ્થા બતાવી એ સુરુગમ્ય છે. બાકી વૈયાકરણ દીક્ષિતજી જેવા રાષ્ટ્રને શાસ્ત્રાર્થ કરી શકે છે.

“અમે પણ કર્મોનુદ્ધાન અને તન્મય ચિત્તશુદ્ધિ, સાધનમ-પત્તિ, વિવિધિયા (સંન્યાસ),^૧ વિદ્વત્સંન્યાસ,^૨ ઇત્યાદિ સર્વ અમારે પણ માન્ય છે. અમારી તકરાર એટલી જ છે જે, અસ્મદાદિ અવસ્થાવાન્ને અપરોક્ષ જ્ઞાન આપ જ નહિ, એ અભિનિવેશ દીક્ષિતજીનો માની શકતો નથી. વળી આગળ એ અધ્યાય ભેદ લખ્યું. કૃપા છે તે રાખવી. સ્વામિશ્રીની સેવામાં સા. પ્ર. આવણુ વદિ ૬. વિ. ગોકુલજી.”

કઈ કામપ્રસંગથી આજ્ઞા અનુસાર રાજકોટ જઈ સન્મન સમાગમનો લાભ લેવા આ લેખકને બની ગયું નહિ. સામત-ભાઈના મમાગમમાં ગોકુલજીભાઈ પ્રસન્ન રહેતા. આ લેખક ઉપરના તે સમયના એક પત્રમાં લખે છે કે—“રાત્ર વર્ષનો દુકાલ-કવિયુગ-જતાં આહ (રાજકોટમાં) સત્યમ વર્તે છે... ત્યાં (મુંબઈમાં) હજી...સત્યમની ગતુરી જ નથી એવી સ્થિતિ મમળાય છે. એમ હશે તો કેટલું વિપતિત કાર્યાવારની કમ-નગીબી... અમે પોતાને વારતે નિમિત્ત છડે પણ...જેવાની મોખત અમને શુ પમદ આવે. અદ્યુત જમાનાથી ભાગી જવું એવરકર લાગે છે. (પરતુ) પ્રારબ્ધની સદાપતા નથી.

“સામવદારાભાઈના નિરન્તરગદવાગ, આપનું પ્રસંગોપાત્ત સમરણ, તથા કેટલાક મનોરાજ્યથી આજકાલ નિરન્તર ખુરીથી વ્યવહાર આવે છે.

“સગત્માં સત્યંગ જ સુમનું સાધન તથા શ્રદ્ધા સુખ વે-નાર છે

“હરે એક હકતે બુદ્ધ પદનું મયો. મુંબઈ તે (સામવદારા) આવી શકે એમ નથી, તેના સ્થાન આગતા નથી. મનામ.ઈ પધારમે. અમે વન કચ્છે પણ સામવદારાના સ્થાન માનના નથી. દર્શકેષ્ટા આપનાં રંગેન. ....ન મયાં તે તો શરો. માર મન વિજવાદગમ કરી, પ્રથમ આગતા છે.....”

ધિ પ્રિન્સ આવ વેલ્સ આ દેશમાં આવતાં સર્વનું મુંબઈ આવવું.

એ વર્ષ સેવત ૧૯૩૧ ના અન્તમાં આપણી મહારાણીના યુવરાજ 'ધી પ્રિન્સ આવ વેલ્સ' ભરતખણમાં પદધારવાના હતા. તેથી આ પ્રાન્તના રાજાઓને મુંબઈ રાજધાનીમાં આમંત્ર્ય આપવા હતા. તદ્વત્સાર ખુ. નવ્યાખસાહબ પણુ સ્થલમાર્ગે અમદાવાદ થઈ મુંબઈ પદધાર્યા. તેઓનો ઉતારો ગોવાલિયાતલાવ ઉપરના એક મુશોભિત બંગલામાં હતો. ગોકુલજીભાઈ સાથે જ હતા. તેઓનો ઉતારો તે બંગલા સંમુખના એક ખીજ બંગલામાં હતો. રા. નૃસિંહભાઈ તથા આ લેખક પણુ તે સહવાસમાં હતા. દીપોત્સવીના દિવસે પણુ તે સન્ધિમાં આવ્યા હતા. એ સર્વ મહોત્સવ મુંબઈમાં કર્યા.

કચ્છ રાજ્યકારમાર અને રા. મણિભાઈ કચ્છપ્રધાન.

એ સમયે કચ્છના તત્કાલવાન્ મહારાવશ્રી પ્રયાગમહાજી પોતાના પ્રધાન રા. કૃષ્ણજી ઉપર અસન્તુષ્ટ થઈ રૂઠ્યા હતા; અને રાજ્ય સાફ પ્રમાણિક, ન્યાયી, બુદ્ધિમાન, શક્તિમાન, રાજભક્ત, નીતિધર્મજ્ઞ, મુશીલ એ આદિ ગુણગુણલંકૃત પ્રધાન શોધતા હતા. તેઓનું મન રાવબહાદુર મણિભાઈ વિ. યશભાઈ ઉપર ઠરવા માડ્યું હતું. ભુજના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નેલ પારસાહબને અને રા. મણિભાઈને જૂનાગઢમાંથી પરિચય થઈ મમતા બંધાઈ હતી. રા. મણિભાઈની બહુ પ્રકારની યોગ્યતા જોઈ ક. પાર તેઓ ઉપર બહુપ્રીતિ રાખતા. તેઓની પુષ્ટિ મળે એ સ્વાભાવિક જ હતું. ખીજ પણુ એવાર સારા શૃદ્ધેઓ એ પઢને સાફ અર્થી અને આશાવાન્ હતા. રા. મણિભાઈને ભુજરાજ્યનું પ્રધાનપદ સ્વીકારવા સૂચના થઈ ત્યારે તેઓએ સ્વાભાવિકી રીતિએ પોતાના ગુણગ્રાહી, સંવર્ધક અને ઉપકારક ગોકુલજીભાઈનું મત લેવા ઇચ્છ્યું. મણિભાઈના અભ્યુદયના એ માંગલિક સમાચાર સાંભળી ગોકુલજીભાઈ પ્રસન્ન થયા. કેટલાક અનુભવના પ્રસંગો કહી એ અધિકાર સ્વીકારવા અનુમત આપ્યું. રા. રા. મણિભાઈના ગુણની પ્રથમપરીક્ષા કર્યાનું અભિમાન પોતે રાખતા. અને જ્યારે મણિભાઈ ભુજના પ્રધાન સ્થપાયા ત્યારે ગોકુલજીભાઈનાથી અધિક સન્તોષાનન્દ કોઈને પણુ નહિ થયો હોય.

ગોકુલજીભાઈ કદિન પરીક્ષક—જેને ફારસીમાં ‘મુબ્તલ પસંદ’ કહે છે—તેવા હતા. સામાન્ય ગુણવાન મનુષ્ય ઉપર તેઓનો સામાન્ય ભાવ જ રહેતો. તેઓનાં સેહમમતા બહુ પ્રકારે ગુણવાન અને યોગ્ય પુરુષો ઉપર જ વધતાં. અને તેવા જગતમાં વિરલ હોય છે, તેથી તેઓની મમતાની મર્યાદા થોડી હોય એ સ્વાભાવિક હતું, પણ તે જોડલામાં હતી ત્યાં ગાઢા હતી.

એ જ વર્ષમાં રા. રા. ધીરજલાલ મથુરાદાસ મરણ પામ્યા હતા. રા. રા. પ્રાણલાલજીને મળી સમભાવ દેખાડી અને શોકશમન કરી કરાવીને નિરુપાય પ્રસંગમાં ઈશ્વરેન્દ્રાને સરણ થવાનો ઓધ કરવા અને દુઃખિત મનનું સંત્વન કરવા ગોકુલજીભાઈ સં. ૧૬૩૨ ના આરંભમાં મુરત ગયા હતા. ત્યાંથી પોતાની જન્મભૂમિ ભણી પદ્ધાર્યા.

રા. ગોકુલજીમાદનું રાજપ્રસંગે ગોપનાથ જવું.

રાજસ્થાનિકસભા રથપાઈ હતી તેના પ્રમુખ ક. લાસાહબે ભૂનાગઢ રાજ્યવિરુદ્ધ કેટલાંક નિર્ણયપત્ર આપવા ધારેલું છે, એમ ગોકુલજીભાઈનાં જાણવામાં આવેથી, તેઓ આતુર થયા અને સમક્ષ મળી ન્યાયમાર્ગ દેખાડવાને રાજ્યલાભ કરાવવા તેઓને બહુ હિતકંઠા થઈ હતી. તે કારણે સાહ ક. લાસાહબની અધારીમાં જવા તેઓ ધારતા હતા. એ વર્ષમાં તેઓ તથા ચોક્કિટિકલ એજન્ટ મિ. પીલ પણ બાવનગર રાજ્યના ગોપનાથ નામે રથપાઈમાં હતા; રા. સામન્તદાસનું નિમન્ત્રણપત્ર પણ હતું, તેથી તેને તથા મિ. પીલ અને ક. લા એ ઉભય ગૃહસ્થોને અને બીજા મિત્રમણ્ડલને મળવાં સાહ ચેત્ર-વૈશાખમાં શ્રીગોપનાથ પ્રતિ તેઓ ગયા. જે રાજ્યકાર્યાદિ સિદ્ધ કરવાની આકાંક્ષાથી શ્રીગોકુલજીભાઈ શ્રી ગોપનાથ પદ્ધાર્યો હતા તે સર્વે અભીષ્ટ સફળ થયાં.

“સद्य एव सुरतां हि पच्यते कल्पवृक्षफलधर्मि कांक्षितम्.”

સ્વયંચ ૧૧૧૫.

‘સુકૃતિઓનો (મુદ્ગપકારીનો) કાંક્ષિત (મનોરથ) (સદૃશપ્રદૃષ્ટ સ્વભાવ છે જેનો એવો) કલ્પવૃક્ષધર્મી હોય છે, તે તત્કાલ પાડે છે (ગુરત ફલપ્રદ થાય છે.)’ સુકૃતિ ગોકુલજીભાઈને એ પ્રસંગે તેમ થયું હતું.

રા. ગોકુલજીને ગોપનાથસ્થાને રા. સામલભાઈનો સહવાસ. ૨૮૧

સુરાષ્ટ્રપ્રાન્તમાં કહેવાયું કે ગોકુલજીભાઈ જેવા કુશલ પ્રધાનની પુનઃ સ્થાપના થઈ તો રાજ્યઆસની બારે હાનિમાંથી સુરાષ્ટ્ર વંચી ગયું. ત્યાં રા. રા. ગૌરીશંકરજીના સહવાસનો લાભ થયો, જેઓ લખે છે કે:—“મે. પીલસાહેબની અધ્યક્ષતામાં સં. ૧૯૩૨ માં ગોપનાથ મુકામે એકઠા રહ્યા હતા. ત્યાર પછી મહુવામાં પણ મળેલા હતા. ત્યાં વેદાન્તનો પ્રસંગ ચાલતો હતો.” આ સ્મરણે પરમમિત્ર સામલદાસનો પણ સમાગમ વિશેષ રહેવા માડ્યો. મિ. પીલસાહેબના અને ક. લાસાહેબના તો સુત્ર ગોકુલજીભાઈ માનિતા ગણાતા તેવી જ તેઓ સ્નેહમમતા રાખતા. શરીરપ્રકૃતિ પણ સારી રહેતી અને સ્નેહિજનોના સહવાસથી મન પણ પ્રસન્ન તથા પ્રકૃષ્ટિત રહેતું.

રા. ગોકુલજીભાઈ તથા સામલભાઈના સમાગમમાં વિનોદ.

એ અવસર વિષે રા. સામલદાસજી તેઓની પ્રસિદ્ધ છટા પ્રમાણે મનોરંજક, સ્મરણીય અને બોધકારક પ્રસંગ લખે છે કે:—

“સંવત્ ૧૯૩૨ ના વૈશાખમાં રા. ગોકુલજીભાઈ પોલિટિકલ એજન્ટ મે. પીલસાહેબની સ્વારીમાં ગોપનાથ (મહાદેવજીના નામથી ઓળખાતા ગામમાં) આવ્યા હતા. ત્યાંથી મારા આમન્ત્રણથી મારી ભેળા જ દરબારી બંદરખોટમાં બેસીને જલમાર્ગે ઘાઘે જતાં, માર્ગમાં સ્વધર્મસંબંધી કેટલીક ચર્ચા થઈ હતી. તેમાં તેમણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વાક્યોને આધારે, વેદાન્તમતના પોતાના સંપૂર્ણ નિશ્ચયની સાથે વર્ણુશ્રમના ધર્મપ્રમાણે જ વર્તવ-સંબંધી ધણા વિસ્તારથી વ્યાખ્યા કરી હતી. અને તે જ પ્રમાણે પોતે અગ્નિહોત્ર ધર આગળ રાખીને વેદવિહિત ધર્મતું આચરણ કરતા હતા.

“વળી એ જ માર્ગમાં તુલસીદાસકૃત રામાયણના ઉત્તરા કાણ્ડનો ભાગ આરંભથી મેં વાંચેલો. જેમાં શ્રીરામચન્દ્રજી ઉપર તેમના નાનેરા ભાઈ ભરતજીના અપૂર્વ સ્નેહ અને ભક્તિભાવનું વર્ણન કરેલું છે. તે કથાભાગ સાંભળતી વેળા રા. ગોકુલજીભાઈનાં નેત્રમાંથી જલની ધારા ધસેલી હતી, અને જગતમાં સર્વ કુર્કુબાદિકના સંબંધ કરતાં નિર્ભલ મનવાળા મિત્રના સ્નેહના

સંબન્ધની મહત્તા વિષેનો ચોતાનો અભિપ્રાય સદૃશાન્ત કહી બતાવ્યો હતો.

“મારા નવા ધરતું વાસ્તુ કરવાને પ્રસંગે તેઓ પધાર્યા હતા તે કાર્ય સમાપ્ત થયા પછી રા. ગોકુલજીભાઈ તથા હું અને અ. મારા દરબારી એજન્ટ રા. સન્તોષરામ માધવજી ત્રણે જણ એક ઘોડાગાડીમાં બેસી પાછા ગોપનાથ જતા હતા. માર્ગમાં રા. ગોકુલજીભાઈએ મને કહ્યું કે, ‘પ્રાચીન ઇતિહાસોમાંથી કોઈ વાર્તા કહી બતાવો તો આ માર્ગે નિર્ગમન થવામાં આપણે વિનોદ થશે.’ તે ઉપરથી ભેધપુરના મહારાજ યશવત્સિંહજીને દીક્ષિના બાદશાહ ઔરંગઝેબ સાથે થયેલી લડાઈઓ, તથા એ જ બાદશાહ સાથે મહારાજ યશવત્સિંહજીના કુમાર અજિત-સિંહજીએ ધણી લાંબી યુદ્ધત મુઠી બહારવટ કરીને તથા સંભામે કરીને ઉવટ ચોતાનું ભેધપુર સંસ્થાનનું રાજ્ય સ્વાધીનમાં લીધું તે; અને તે અજિતસિંહજીની ભેળા દુર્ગાદાસ નામના પ્રખ્યાત રાજપુત્રે ધણી જ હીમત રાખીને સ્તુતિપાત્ર શૂરવીરપણાથી લડાઈઓ કરેલી, તે સંબન્ધી વૃત્તાન્ત, અમારા દરબારના કવિ પતાભાઈ નામના ચારણ પાસેથી મેં સાંભળેલો અને તે વૃત્તાન્તને મળતી જ વિગત કર્નેલ ટાડસાહબે ચોતાના ટાડ રાજપૂત-સ્થાન નામના પુસ્તકમાં છાપેલી છે તે, વિગતવાર કહી બતાવી. તે સાંભળી આપણા હિંદુસ્થાનના ક્ષત્રિય રાજવંશીઓની હીમત તથા શૌર્ય અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ આદિ સદ્-ગુણો વિષે રા. ગોકુલજીભાઈએ ધણો જ સન્તોષ બતાવી કહ્યું કે:— ‘આપણા ગ્રન્થકરો લખી ગયા છે કે:—‘વીરમોગ્યા વસુન્ધરા’ ॥ (વીર પુરુષોને જ ભોગવવા યોગ્ય પૃથ્વી છે) એ વાક્ય યથાર્થ છે. ઇશ્વર પાસે માગિયે’ છિયે કે, ‘આપણા ભરતખંડના પ્રાચીન રાજ-વંશીઓમાં જે સદ્ગુણ હતા તેવા જ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ આપણા (અર્વાચીન) દેશીય રાજ્યકર્તાઓમાં કરે’. ઇત્યાદિ.

૧ એ રજોઠ નામે પ્રમાણે છે:—

“નાદં કસ્ય કુલે જાતા નાદં કસ્ય પતિવતા ।

દયસુરેઃ સદ્ધર્મીરવીરમોગ્યા વસુન્ધરા ॥”

“એ વાર્તાના પ્રસંગમાં મેં એક શ્લોક કહ્યો કે:—

“સુવર્ણપુષ્પિતાં પૃથ્વીં ચિન્વન્તિ પુરુષાસ્રયઃ ।

શૂરશ્ચ કૃતવિદ્યશ્ચ યશ્ચજ્ઞાનાતિ સેવિતુમ્ ” ॥

“એ શ્લોકનો અર્થ અમારા એજન્ટ સન્તોષરામના પૂછવાથી મેં ગુજરાતી ભાષામાં એવી રીતે કહી બતાવ્યો કે— ‘સુવર્ણથી કુલેલી પૃથ્વીનો લાભ ત્રણ જણ લઈ શકે છે—એક શૂરવીર, બીજો વિદ્યાભ્યાસને જેણે કરેલો હોય તે, અને ત્રીજો જે જેવા કરી બાણે તે.’ એ સાંભળીને સન્તોષરામે રમોજ તરીકે કહ્યું કે:— આગળ કવિલોક ચાહે તેમ બોલી ગયા હોય, પણ હાલના વખતમાં શૂરવીરપણું કોઈ રાખતો હોય તેને સુવર્ણમય પૃથ્વી મળવાના લાભનો સંભવ થઈ શકતો નથી. અને આગળના સમયના ક્ષત્રિય રાજાઓની માફક હાલ શૂરવીરપણું કંઈ કામ આવે તેમ જણાતું નથી.” વગેરે ટીકા કરી. તેના ઉત્તરમાં રા. ગોકુલજીભાઈએ એ શ્લોકના અર્થનું નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યું હતું કે:—

“હાલના સમયાનુસાર યુ શ્લોકનો સાત્વર્થ મારામનમાં પૂવા પ્રકારનો આવે છે કે:—રાજ્યકર્તા ક્ષત્રિયોમાં ત્રણ પ્રકારના ગુણો હોવા જોઈએ. તેમાં પ્રથમ શૂરવીરતાનો, બીજો વિદ્યાભ્યાસને, અને ત્રીજો ‘પ્રજાની’ સેવા વટલે સંરક્ષણ કરવાનો. પૂવા ત્રણ પ્રકારના ગુણથી ભરેલા આપણા ભરતલખન્દના દેશીયરાજાઓ ધણે ત્યારે, મેં પોતે, મહોદી પદવીના અધિકારીઓના મુલેથી સાંભળ્યું છે કે,—નામદાર બ્રિટિશ સરકારના કેટલાક ડચ પંક્તિના કારભારીઓના પૂવા વિચાર છે કે:—“તમારા દેશીય રાજાઓ રાજ્ય કરવાને સંપૂર્ણ યોગ્યતાવાળા થયા છે, યમ યુરોપિયન અધિકારીઓને નિશ્ચય થતો, ત્યારે સકલ ભરતલખન્દનું રાજ્ય આ દેશના જ રાજ્યકર્તાઓના સ્વાધીનમાં રહેવા દેહને બ્રિટિશ રાજ્યમળીથી સર્વોપરિ સત્તારૂપે પણ તેઓના ઉપર દટિ રાખવાની અગત્ય રહેશે નહિ.” યુ પ્રમાણેના વિચારોની સાફલ્યતા પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં જળાવેલા અવિષ્યના રાજ્યકર્તાના સદ્ગુણોપર આધાર રાખે છે.”

“ધૃત્યાદિ નિરૂપણ કરીને સન્તોષરામના મનને સન્તોષ પમાડ્યો હતો. આ પ્રસંગ ઉપરથી રાજશ્રી મોસુફના મનમાં દેશીય રાજ્યોનું હિત થવા ઉપર (તથા બ્રિટિશ રાજ્યના ઉદાર ભાવ ઉપર) કેટલી બધી ચાહેના તથા વિચારો હતા તે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે એમ છે.”

રા. સામલદાસભાઈના નવા ધરના વારતુ પ્રસંગે ભાવનગરના મહારાજ તખ્તસિંહજીએ પણ ત્યાં પદ્ધતિ લીધી હતી. તેઓની સાથે જ ભાઈને એ પ્રસંગે સહવાસ રહ્યો. તેઓના સારા ગુણો જોઈ પોતે બહુ પ્રસન્ન થયા હતા. અને તે વર્તમાન નીચેના પત્રમાં તેઓની નિત્યની રીતિપ્રમાણે સંક્ષેપમાં લખ્યાં હતાં.

રા. રા. ગોકુલજીમાફડ ઘોષેથી લિખિતપત્ર.

“રાજશ્રી મનઃમુખરામ સૂર્યરામ. મુંબઈ.

“શ્રીધોધાળંદરથી વિ. ગોકુલજી સંપત્તિરામના નમસ્કાર. વિ. શેષ વિ. આપનાં પત્ર ગઈ કાલે ગોપનાથ મુકામે અમને પહોંતાં છે. સર્વે પત્રની પહોંચ આ પત્રથી જાણ્યો.

“રાજશ્રી સામલદાસભાઈએ નવું મકાન અહિં બંધાવતાં તેની સાથે વારતુ કરવા ગઈ કાલે અહિં આવેલ છું. પાંચ રોજ રહી આવતે મંગલવારે અહિંથી ભેળા મહુવા તરફ જવા વિચાર છે. ત્યાંથી અમે ધર તરફ જઈશું. હવા સારી હશે તો ઉનાવેરાવલ માર્ગે જઈ નીકર સીધે માર્ગે જઈશું.

.....

“તમે જાણો છો જ. અમે પત્ર ઉત્તર લખવામાં આગમ્ય છું. પણ અને તો સલાહ માન્ય કરવા આતુર છિયે. બાકી હાલનો અમારો પ્રવૃત્તિનો અવહાર વેઠ આવી ફસાઈ ગયેલા મનુષ્યવત્ છે. મનથી જિતસાહ બે પ્રકારથી નથી. ....

“સામલદાસભાઈના નવા મકાનમાં મહારાજ તખ્તસિંહજી સાથે સામલદાસ તથા અમે ભેળા રહ્યા છિયે. આપ આ પ્રસંગમાં નથી એ ખામી દેખાય છે..... મહારાજ સાહબ બહુ સાદે મીઠાજ તથા શાન્તપ્રકૃતિ, તેમ જ સારી સમજણવાળા, માયામમતા પૂરી પોતાનાં સર્વ માણસ તરફ. રા. સામલદાસ તથા વિકલદાસને પોતાના ગણે તેમાં તાબુજ નથી, પણ અમને પણ તે જ રીતે સન્તોષ આપે છે. તે સાહબની યુબીની મહોટી વાત તો એ કે હલકી કરી સોખત નથી. રયાસતની વાત ઉપર સમજ, પ્યાર, તથા હરેક ઉત્તમ વાકફકારી મેળવવાનું વલણ બગેરે (જોઈ) ધણી રીતે મહારાજ સાહબના સમાગમથી સન્તોષ પૂરે જાય છે. કુશલ. સં. ૧૯૩૨ ના વેશાખ સુદિ ૪ શુક્ર. વિ. ગોકુલજીના ન.”

મિ. પીલસાહબ જેવા પ્રતાપી અધિકારીની પ્રસન્નતા અને મમતાના લાભમાં એટલું જ ગોકુલજીભાઈ ઇચ્છતા હતા કે, પોતે પોતાની પ્રાપ્ત સમૃદ્ધિસહિત નિવૃત્ત થઈ શકે, તથા સારા ગૃહસ્થો ઉપર મિ. પીલની મમતા વધે અને તે દ્વારા દેશનું અને બહુ લોકનું કલ્યાણ થાય.

જ. સાલેહુદિન્દીના કેટલાક સારા ગુણને લીધે તેઓના ઉપર ગોકુલજીભાઈની બહુ મમતા રહેતી એ વાર્તા આપણે પૂર્વે જાણી છે. પોતે જાણેલા ગુણો મિ. પીલસાહબને જાણાવી, તથા જૂનાગઢ રાજ્યની કેવી સેવા કરી તેઓ ઉપયોગી થયેલા છે, તે સર્વ સ્પષ્ટ બતાવી, તેઓને યોગ્ય માન મળવા સરકારમાં લખવા વિનંતિ કરી. તે પ્રમાણે મિ. પીલસાહબે સરકારમાં લખી યોગ્ય માન આપવા સૂચના કરી. એથી ગોકુલજીભાઈ સન્તોષ માનતા હતા.

દિલીદરબાર સંબંધમાં પ્રવાસાદિ.

આવતે વર્ષ ‘દિલી દરબાર’ ચલાનો હતો તેની સામગ્રી આ વર્ષમાં સંચાલિત થવા માડી. તે કૃત્યમાં કારભારીઓને રોકાવું પડ્યું. આશ્વિનમાસમાં રા. ગૌરીશંકરજી ઉપર તેઓનું એક પત્ર છે તેમાં લખે છે કે:—

“ પરમ કૃપાવાન વરિદ્ધ શ્રી ૫ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર.

“ સેવામાં વિનંતિ જે દિલ્લીખાતે જવા પ્રસંગમાં સલાહ લેવા તું બાળાયરડી આવેલ તે ખબર જાણેગઢથી સામલભાઈ ઉપર લખેલ છે, પણ તે મુંબઈ પધારેલા એ ખબર પાછળથી જાણ્યા છે. અહિં આવતાં-આપના તરફ સાહબ પધારશે—એમ પણ કહેતા હતા. માણસ ઠરપ નોધ થયાનું પણ કહેવું છે. આવે એ ખબર અમારે ત્યાં થતાં તે પણ ગડગચા કરશે.

.....

“ હાલમાં અમે યોગવાસિષ્ઠ તૃતીય ઉત્પત્તિપ્રકરણ વાચું છું. પણ એ પ્રકરણ આપ આગળ દીક્ષિતજીએ વાચ્યું હશે તે શી રીતે’ એ જાણી શકતો નથી. મહાન અગાધ યુક્તિ છે. શંકરાનન્દી ટીકા સંબંધી એક ઉત્તર આપનો લેણો છે તે અવકાશે લખીશ. આપ શરીર ઠીક હશે તો, પધારશો. અમે તો સહગમન લાભની પ્રાર્થના મનથી રાખી છે. એ જ વિનંતિ. કૃપા રાખવી. મિ. વજલ-ભાઈ મિ. ને નમસ્કાર. વિ. સેવક ગોકુલજીના સા.”

હસ્તિનાપુરમાં પૂર્વે રાજસૂય યજ્ઞ થયો હતો. કંઈક અંશે તેવા પ્રકારનો સંવત્ ૧૯૩૩ ના પૌષમાસમાં તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૭૭ ને દિને દિલ્લીમાં એક સાર્વભૌમરાજ્યદર્શક રાજમેલો કરીને મહારાણીને “એમ્પ્રેસ” “રાજરાજેશ્વરી,” “અધીશ્વરી” કે “ચક્રવર્તિની”નું પદ ધારણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. તદનુસાર સર્વે રાજાઓને ત્યાં તેડાવ્યા હતા.

ખુ. નવાબસાહેબ મુખ્ય પ્રધાન ગોકુલજીભાઈ આદિ પોતાના સર્વ મહુરતને લઈ માર્ગશીર્ષમાસમાં જલમાર્ગે મુંબઈ પહોંચ્યા અને ‘સ્પેશિયલ ટ્રેન’ મૂકાવી માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણપક્ષ ૧૪ દિને મુંબઈથી દિલ્લી બહી પ્રવર્ત્યા.

દિલ્લીમાં બહુ વિસ્તારવાળા પરચદો-તંબુઓ-નાખી તેમાં સર્વને વસવાતું થયું હતું. ભરતખણના બહુકરી સર્વે દર્શીય રાજાઓ અને શ્રિદિપ્ રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ ત્યાં એકરથ થયા હતા, તેથી ત્યાંની સર્વ મેદિની ભરાઈ હતી. એ શ્રિદિપ્ મહોત્સવના પરિણામ વિષે લોકોમાં મતભેદ રહ્યો છે. પરંતુ ભરતખણના ઉપરિવર્ગના લોકોને એકરથલે જોવાનો અને તેઓનામાંના ભેદ જોઈ તુલના કરવાનો એ સારો પ્રસંગ હતો.

કામનન્દકીય નીતિસાર ગ્રન્થમાં રાજાના મુખ્યશુભ કલા છે કે:-

“ત્યાગઃ સત્યઃ શૌર્યઃ ત્રય ણ્તે મહાગુણાઃ ।
પ્રાપ્નોતિ હિ ગુણાન્સર્વાનૈતૈર્યુગો નરાધિપઃ ॥”

‘(રાજાના) ત્યાગ (ઉદારતા,) સત્ય, અને શૌર્ય, એ ત્રણ મહાગુણો છે. એ ગુણોએ કરી મુક્ત જે રાજા છે તે સર્વ ગુણોને પામે છે’

એમાંનો એકે યથાર્થ શુભ કોઈ રાજાનામાં પ્રસિદ્ધ ન હતો. રાજતેજ તો જણાતું જ ન હતું. વૈશ્યની વિશ્વતિ, -જે રત્ન, સુવર્ણ, પશુ આદિ પૂર્વે ગણાતી, તે-માત્ર રાજાઓ પાસે જોવામાં આવતી. સર્વ પ્રકારે રાજાઓની વિપરીતદશા જ દૃષ્ટિએ પડતી. સ્વીયર્જના સામાન્ય શરીરને શોભાવનાર શૃંગાર ધારણ કરી રાજાઓએ પોતાનાં શરીર શોભાવ્યાં હતાં ખરાં, પણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિમાન યાગિમાનીઓના મનને તેવા શૃંગાર અંગાર જોવા થઈ પડતા તા. તેમાં કેટલાક આવરાજા પડતા તેઓમાં વિદ્યાભ્યાસથી રાજ-

ગુણનાં બીજ પોપણ પામી તે ખુલશે એમ કંઈક જાણી આશા થતી હતી. રાજ્યનો ઉદય થવામાં મુખ્ય સાધન જે યોગ્ય રાજ-પુરુષો તે તો દુર્લભ જ હતા. એવી દેશીય રાજ્યની નિયતિ નેઇ ગોકુલજીભાઈ ખેદ પામતા.

દિલ્હીમાં અને તેની આસપાસ જે જીર્ણસ્થાનદો હતાં તે સર્વે જોયાં. પૂર્વે ઇન્દ્રપ્રસ્થ હતું તેનાં ખંડેર-જીર્ણ સ્વરૂપ ચિહ્ન-હાલના દિલ્હી પાસે જ છે એમ ગણાય છે ત્યાં પણ અમે જોવા ગયા હતા. તે જોતાં વિચારસંગતિથી મનમાં અનેક તરંગો ઉ-દતા હતા.

૨. ગોકુલજીભાઈના ગુણુર અને સંવર્ધક કર્નેલ કીટિંગ આ-સામદેશના 'કમીશનર' હતા, તેઓ પણ એ પ્રસંગે દિલ્હીમાં આવ્યા હતા. પરાકાષ્ટાએ તેઓનું સ્થાનક શોધી કહાડીને રા. ગોકુલજીભાઈ, નૃસિંહભાઈ, સાવેદ્ભાઈ અને આ લેખક ત્યાં ગયા. સાહબ ફરવા ગયા હતા ત્યાંથી થોડીવારે આવી પહોંચ્યા. બહુ વર્ષે વીતિ ગયેલાં અને શરીરમાં બહુ અન્તર પડી ગયેલું તેથી અન્યોન્ય ત્વરિત વર્તિ-વિતર્કિત શક્યા. પરંતુ અમારા મણુક-માંથી ગોકુલજીભાઈએ અનુમાન કર્યું કે, જે સાહબો આવે છે તેમાંથી અમુક કીટિંગસાહબ હશે, તેઓએ જ પાસે આવતાં સ્નેહથી ઉ-ભરાતા અન્તઃકરણથી પોકારાઈ જવાયું કે 'ગોકુલજી.' એમ કહે-તામાં ઉભય ગૃહસ્થો પાસે આવી પહોંચ્યા અને બહુ પ્રેમથી દંઢ કરાલિંગન કર્યું. ક. કીટિંગસાહબ પછી સર્વને પોતાના પદસ્થાન-કમાં લઈ ગયા.

મુખમાંથી વચનામૃત નિઃસરતાં હતાં તેને નેત્રનો સ્નેહ અને મુખની પ્રસન્નતા પ્રુષ્ટિ આપી બહુ મનોરંજક અને આકર્ષક કરતાં હતાં. કીટિંગસાહબે ગોકુલજીભાઈને સર્વ સમાચાર પૂછ્યા અને સન્તોષ ખતાવ્યો, પછી અમને ઝોળખી લીધા. ત્યાર પછી પો-તાના નીચેના યુરોપીય અધિકારીઓને ઝોળખાવ્યા તથા આસામ-નાં જંગલી મનુષ્યોને સુધારી સાથે લાવ્યા હતા તેઓને બોલાવી ખતાવ્યા. ખુ. નવાબસાહબને મળવા આવવાનો સમય ઠરાવ્યો. અનેક પ્રકારના વાગ્વિનોદમાં સમય જતો રહ્યો તે જણાયો પણ નહિ. વેલા વીતિ ગયાતું સ્મરણુ સાહબને મનુષ્યો બેચાર વાર કરાવી ગયા ત્યારે બલાતકારે વિછૂટે એમ છૂટા પડ્યા.

દિલ્હીમાં ભાવનગરના મહારાજાનો ઉતારો પણ પાસે હતો; તેથી રા. ગૌરીસંકરનું તથા સામલભાઈનું નિરન્તર મળવું થતું અને અનેક પ્રસંગો છેલ્લે ચર્ચાઓ ચાલતી.

દિલ્હી દરવાર પછી પ્રવાસમાં યાત્રાઓ.

દિલ્હીથી ઉત્થાન થયાની પૂર્વે એવાર દિવસમાં ગોકુલજીભાઈને સંકલ્પ થયો કે, હરિદ્વાર-જેને માયાપુરી ક્રિંવા ગંગાદ્વાર પણ કહે છે-ત્યાં જવું. ખુ. નન્વાળસાહબની આજ્ઞા લઈ વિ. સં. ૧૯૩૩ ના પૌષ વદિ ૬ ને દિને ત્યાં જવા નિકળ્યા. રાહરાનપુર સુધી લોહ-માર્ગે (રેલવેમાં) જવાનું હતું. ત્યાંથી 'ટમટમ' નામે એક ઘોડાની વહેલમાં જવાનું હતું. માર્ગમાં શ્રીગંગાનદીની પ્રણાલ-નેહેર-આવે છે. રૂરકી આગળ તે જોઈ કૈલાસ, વૈકુણ્ઠ આદિ નામક શ્રામો વટાવી ગંગાદ્વારના મુખ આગળ આવ્યા. ત્યાંનું સુશોભિત દર્શન કંઈ અસૌકિક હતું. ઉચ્ચ પર્વત ઉપર વૃક્ષવનસ્પતિનાં મહા-નુંક આકાશે અડકીને એવાં આકારી થયાં છે કે, સ્વર્ગભૂમિનું દ્વાર હોય એમ જણાય.

રાત્રિનું નગરણુ, આખા દિવસના પ્રયાણનો પ્રયાસ, સૂર્યનો તાપ, એથી ચકિત થઈ જઈ શરીર ખડુ સિથિલ અને શિરમાં વેદના થઈ હતી. પરંતુ માયાપુરીમાં જઈ મિષ્ટ અને શીતલ ગંગાજલનું પાન કરતાવાંત જ સિરોવેદના તો દૂર થઈ ગઈ. ગોકુલજીભાઈએ તો શરીરને દંડવત્ શ્રીગંગાજીમાં નાખી ગંગાસ્નાન પણ કર્યાં. તે સમયે ગંગાજલમાં હિમ-અરક્-મંધાઈ ગયું હતું તેથી એથી શીતલતા હતી કે અમારી તો સ્નાન કરવાની શ્રદ્ધા ન રહી. મછી સર્વે પ્રસાદ લઈ સૂતા. પ્રાતઃકાલમાં ઉઠી ગંગાજી ઉપર ગયા. ત્યાં સુન્દર યાટ બાંધ્યા હતા. અનેક રાજાઓની ધર્મશાસ્ત્રાઓ આસ-પાસ આવી રહી હતી. ગંગાતીરે યાત્રાકુ અને સ્થાનિક લોકો આ-વવા માડ્યા હતા. અમે પુરોહિત સાથે તીર ઉપર ગયા. મુણ્ડન કરાવ્યું એટલામાં તો તહાડથી ઠરી જ ગયા. સ્નાન તો શેષ જ હતું. તો ઉપરથી સપાટ બૂમિ ઉપર પદ્ધારતી ગંગાના નિર્મલજલના પ્ર-હમાં હિમ પણ વહેતું હતું, અને શીતતા અતિસયા હતી. શરીરના ભાગે જલસ્પર્શ થતો તે સ્થળનું સ્પર્શદંદ્રિય અચેતનવત્ થઈ પડ્યું. તાપવા સારૂ અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત કર્યો હતો તે પણ ચારંવાર શાન્ત

થઈ કબલી જતો, તો અન્યવિધનું તો કહેવું જ શું. એવી સ્થિતિમાં પણ નૈષ્ઠિક ગોકુલજીભાઈએ તો મુગ્ધન કરાવી જ્ઞાન કર્યું અને તેવા જલમાં રહી દેહશુદ્ધિનો વિધિ કરવા માગ્યો. રા. નૃસિંહપ્રસાદે જ્ઞાન તો કર્યું પણ જલમાં ટકાયું નહિ. આ લેખકે બલાત્કારે પ્રવેશ કરી એકવાર જ્ઞાન કર્યું પણ ત્વરિત સંકલ્પ કરી ખીજવાર જ્ઞાન કરી બહિર નીકળતા વાન્ત જ તેને મૂછો થઈ. અગ્નિથી અને વસ્ત્રાદિથી તેના શરીરને ગર્ભ કરે શુદ્ધિ આવી. પરંતુ ગોકુલજીભાઈએ તો વિધિ એવા અસહ્ય શીતલ જલમાં રહીને જ કર્યો. બહિર આવી તીર્થત્રાહાદિ કર્યાં. ત્યાંથી કુશાવર્ત્તમાં ગયા. ત્યાં પણ પાણું ગોકુલજીભાઈએ તો આનાદિ કર્યું. બોજનોત્તર તુરત ત્યાંથી નીકળી આવ્યા. દિલ્લીમાંથી ખુ. નવાબસાહબને નીકળવાનું હતું તે જ દિને ત્યાં આવી સંમિલિત થયા. ત્યાંથી આગ્રે આવ્યા. ત્યાં યમુના નદી ઉપર એક ઉતારામાં ઉતરીને કેતેહપુરશકરી, તાજમહાલ, આદિ અકબર બાદશાહ અને તેના વંશજોનાં બંધાવેલાં ભવ્ય સ્થલો જોયાં. પાપાણું રૂપુ સોણુ કેમ થાય છે, એ દિલ્લીનાં 'દીવાને આમ' અને 'દીવાને ખાસ' આદિ રાજમન્દિરો નિરખી, પ્રત્યક્ષ જોયું. તેની સુન્દરતા વર્ણવી નય એમ નથી. પાપાણુમાં સુવર્ણ રૂપુ આણી કોઈ ચારી ન જાય માટે પાણુ અભય પાપાણુ રૂપ જ રાખવું એ યુક્તિ અહિં દીઠી. આગ્રેથી મથુપુરી-મથુરા-જવાનર વિચાર હતો, પણ તે માધમાસના દિવસમાં પણ ત્યાં વર્ષો થઈ તેથી ત્યાં ન જવાયું. માધ સુદિ ૯ ને દિને કાનપુર થઈ શ્રીઅયોધ્યાજી ગયા. ત્યાં સરયૂનદી પણ પોતાનો પૂર્વોકાર અને પૂર્વસ્થાન મૂકી વિરૂપા થઈ ગઈ છે તો ખીજ પદાર્થો વિષે તો કહેવું જ શું. અમર સુકુલની નગરી પોતાના સ્વામીની સાથે પોતે પણ સતી થઈ હોય એમ જણાય છે. તેઓનું અમર નામ છે તેવું અયોધ્યાનું પણ માત્ર નામ જોવામાં આવ્યું.

ત્યાંથી કાશીમાં આવ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ પડાવ કરી કલકત્તે ગયા. ત્યાંનાં મુખ્યસ્થાન જોયાં. ત્યાં પાછા વાઈસરાય - ઉપરાજ - લાર્ડ લિટનને મળ્યા. કલકત્તામાં એક વૈષ્ણવ શેઠ દામોદરદાસ નામે વસે છે. તેના પૂર્વજે પૂર્વે આ દેશમાંથી ત્યાં ગયા હશે, તેથી તેને આ દેશના લોક ઉપર અમતા બહુ રહે છે. તે શેઠ પોતાને ત્યાં કલકત્તાના પ્રતિષ્ઠિત દેશીય ગૃહસ્થોને એકસથ કરી ત્યાં ખુ.

નનાજસાહબને આમન્યા અને મતકાર કર્યો 'હિંદુ ગેટિઅટ' નામે જે પ્રખ્યાત સમાપરિધરેજી પર કવકતામા નીડે છે, તેના પ્રતાપી મર્મથ તન્ની કૃષ્ણદાસપાવને ગોકુલજીભાઈ આદિ યામે મળના ગયા હતા તેઓના કેટલાક સત્યમૂલક મહાપ્રમલ લેખથી તેઓ નિરે અમારો ખાતું ઉચ્ચ ભાવ હતો તેથી અવશ્ય તેઓને મળવાની ધારણા હતી, તે પ્રમાણે મળતા અન્યોન્યને પ્રસન્નતા થઈ

નૈધિક ગોકુલજીભાઈનો સરુપ હતો કે, ચિતાનુ ગયાઆજ્ઞ વગી આનનુ તેથી કવકતામાથી ખુ ન નામસાહબની આજ્ઞા લઈ તેઓ તથા રા નૃસિંહપ્રસાદ અને આ લેખક માથ વહિ ૮ ને દિને નીકળ્યા ન્યોતિર્દિનમાના ઝાડખણ્ડી વૈદનાથ-જેઓને-રાવણે મહાધ્વજ સાથે પ્રાર્થ્યો હતા અને ચોતાના નનગીર્વ ચઢાવ્યા હતા, અને દગમુ શીર્ષ ચઢાવતા જે મહાદેવે પ્રસન્ન થઈ મહાબલ આપ્તુ અને વૈદ્યરૂ જેઓએ નિજને સમર્પણાં નવે મસ્તક પાછા સ્વસ્થ બુઝ્યા, તેથી જેઓનુ નામ વૈદ્યનાથ પડ્યું છે-એમ કયા છે-તે વૈદનાથનુ સ્થાનક ગયાજીના માર્ગમા જ આવે છે, તેથી ત્યા ગયા ત્યાથી માધકૃષ્ણપક્ષની ૧૨ ને દિને સીંગયાજી ગયા ત્યા મહા શિવરાત્રી સુધી રહી શ્રાદ્ધાદિ મુખ્ય સર્વ ધર્મકર્મ કન્યા દૂધનુ નદી ઉપરથી આરભીને રુદ્રપદ, બ્રહ્મપદ, વિષ્ણુપદ સુધી ક્ષીરના નન શ્રાદ્ધ કન્યા પછી કાર્તિકપદથી તે કશ્યપપદ સુધી ૧૮ શ્રાદ્ધ ચનચૂર્નના કન્યા, અને તેને અન્તે ગજગર્જસ્તભે તર્પણ કર્યું પછી ગમગયા અને સીતામુડમા જાન કરી ગયાલોનમા ગયાશિરથી આગલી ખીન્ત નન શ્રાદ્ધ કર્યા અન્તે લક્ષ્મીકુણ્ડમા સ્નાન કરી અક્ષયનૃ^૧ ક્ષીરનું શ્રાદ્ધ કર્યું ત્યાથી પછી ગાયત્રીકુણ્ડ ઉપર દ્વિ તણ્ડુલનુ શ્રાદ્ધ કરી સમાપ્તિ કરી જેમ ચિદ્ધપુરમા માતૃપોડશી ભગાય છે, તેમ ગયાજીમા પિતૃપોડશી લણાય છે ઉભયને સમજી સામળે તો ગમે એનુ કઠિન અન્ત કરવુ પણ લેદાયા અને ઝોગ દયા વિના રહે જ નહિ એની માતાપિતાના અતુ થ અને અનુપમ ઉપમારની સત્તા મનોવેદક ગીતિએ તેમા સુધી છે ગયાજીમા

૧ એ સ્થાનકે બે ધિરહ નીચે સ્થિતિએ તપ કર્યું હવ ત્યા તેને જ નની પ્રાપ્તિ થકે તેઓ સમાધિમાથી પ્રણુદ (ઉત્થાન થતા જશ્યત) થયા તેથી તેઓ પુદ્ધ નામે પ્રસિદ્ધ થયા એમ જ્ઞાન્ય છે

નાગરીજ્ઞાતિની ગોરાલી અહુણા (વિ.સં. ૧૯૩૩-૩૭ માં) નારાયણ-દાઇ નામે છે.

યાત્રાને અન્તે યજ્ઞમાનના હસ્ત પુષ્પમાલાથી બાંધે છે તે, દણ્ડ દઈ, ગુરુદક્ષિણા લઈ, આશીર્વાચનને અન્તે મંત્ર (ભયો) કહી છોડે છે. તે દક્ષિણા માગતાં તે બાઈએ આવા આશયનું કહ્યું:—

“અવે તમે મારા સ્વધીનમાં છો. રીતિપ્રમાણે હું માગું તે તમે આપો ત્યારે જ આ પુષ્પમાલનું-સાધારણ રીતિએ કોમલ, પણ આ વેલા વજ્ર જેવું કઠિન-અન્ધન છે તેમાંથી છૂટી શકશો. તો પણ બલાત્કારે તમને દંડ દઈ ધન હરી નિર્દય અને નિધુર થવા ઇચ્છતી નથી. હું પણ ઉદાર છું. તમે યાત્રાએ આવવા નીસરયા ત્યારે સ્વેચ્છાથી જે સંકલ્પ કર્યો હોય તે ધન મને આપો. એટલી જ મારી આજ્ઞાએ પ્રાર્થના છે. હું મારે મુખે માગું, તે, તમારા સંકલ્પથી અધિક હોય તો હું લોભી ગણાઉં, ન્યૂન હોય તો અભાગિની ગણાઉં, એમ ઉભયપક્ષે સન્દેહાસ્પદ આ પ્રસંગ છે. મારે હું ઉદારતાથી, તમારી ઉદારતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી, ઉપર પ્રમાણે આજ્ઞા કરું છું.” તેની બોલવાની યુક્તિ અને છટા જોઈ અમે પ્રસન્ન થયા હતા.

જે દિવસે ખુ. નંવાબસાહેબ કલકત્તેથી નીકળી ગયાછ પા. સેના પટનાના ‘સ્ટેશન’ ઉપર આવનાર હતા, તે દિવસે અમે તે સ્ટેશને પહોંચ્યા અને તે સંઘાતમાં સંગીલિત થઈ ગયા. પછી સર્વે મહુડલ પ્રયાગ, જામ્નાલપુર-જબલપુર-થઈ મુંબઈ આવ્યું. ત્યાંથી ફાલ્ગુન શુકલપક્ષના આરંભમાં ખુ. નંવાબસાહેબ મહુડલ-સહિત જલમાંગે વેરાવલ ભણી સિધાવ્યા. આ લેખકને ત્યાં તેના પુત્ર ચિ. લનમુખરામને અ. સૌ. સીતાલક્ષ્મી સહ શુભ વિવાહો-ત્સવ કર્યો હતો તેથી તે નડીયાદ ગયો.

રા. રા. ગોકુલજીમાદનું જૂનાગઢ જહ રાજપ્રસંગે પાછું મુંબઈ આવ્યું.

જૂનાગઢ સંસ્થાનના આશ્રિત માંગરોળના શેખે, તે રાજ્યના પોતાના ઉપરના અધિકાર વિષે વિવાદ ઉઠાવ્યો હતો. તે કાર્યના સં-બન્ધમાં જ્યેષ્ઠમાસમાં ગોકુલજીભાઈએ પાછા મુંબઈ પદધારયા. એ વિષયનો વિવાદ બહુ વર્ષથી ચાલતો. એ વિષે રાજ્યના સર્વ અધિકારીઓને ચિન્તા અને ઉદ્વેગ રહેતાં. ગોકુલજીભાઈ મુખ્ય

તેથી તેઓને તે પ્રભાણે ચિન્તા રહેતી. આ વેલા શૌમ્ય મિત્ર બક્ષીજી મથુરાદાસજીને સાથે આણ્યા હતા. એ પ્રસંગમાં મુંબઈમાં બહુ દિવસ ૨૧. ૨૧. ગોકુલજીભાઈનું રહેવું થયું હતું.

વચ્ચે મૂલશુરુ સમિચદાનન્દનાં દર્શન લેવા મુગ ગોકુલજી-ભાઈ આદિ અમે સર્વ યોગ દિવસ નાદોદ જઈ આવ્યા. ત્યાં સંકરકૃત આર્યાનું ગાન એક સાંઘી સ્ત્રીએ એવા સરસ મધુર કંઠથી કર્યું હતું કે તેનું શ્રવણ થતાં મન એકાગ્ર થઈ મુખી થયા વિના રહે જ નહિ. અષ્ટાવક્ર નામે પુસ્તકનું વ્યાખ્યાન ગોકુલજી-ભાઈએ એ વેલા સ્વામી સમીપે ત્યાં કર્યું હતું.

આ અવસર પ્રવાસમાં જો કે એકવાર મુંબઈમાં તેઓને ક્રોધાવેશ આવી ગયો હતો પણ ગોકુલજીભાઈના ખીજ બહુ દિવસો આનન્દમાં નિર્ગમન થતા. અનેક મનોરાજ્ય કરવામાં આવતાં. તેમાં મુખ્ય કરી આપણા પ્રખ્યાત અન્ધકર્તા રણુછોડ-ભાઈ સાથે વાગ્વિનોદ વિશેષ થતો. રંક ઉપર કેવા અન્યાય થાય છે, તે સાડે ૨૧ ૨૧ ઉપાયો યોજવા લેઈએ, અન્યાયી રાજાને અન્તે નાશ થાય છે, તે વેલા વિદ્વાન્, નીતિમાન્ અને સારા રાજાઓના સ્વાધીનમાં રાજ્ય આવે, અને તેઓ સારા કારભારી રાખી રાજ્ય ચલાવે તો પ્રભુ કેવી મુખિની થાય, અને રાજાને આ લોક પરલોકનાં કેવાં ઉત્તમ મુખ મળે એ આદિ વિષયો ચર્ચાતા. અવકાશના સમયમાં મહાભારતમાંથી મુગ ગોકુલજીભાઈ રાજનીતિ વાચતા.

એક દિવસ એમ પણ વિચાર કર્યો હતો કે મુરાદ વિષે અનેક સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અને પરદેશીય અન્ધોમાં જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેનો સંગ્રહ કરી એક પુસ્તક પ્રકટ કરવું.

પિછેદિ કરી સોમયાગ કરવાનો પાતાનો સંકલ્પ હતો. તેના વિધિ જાણના વિસ્મયજનક સ્મરમુશક્તિમાન, સાર્યક પ્રજાયશુ શ્રીજીનુંદુર્ગજન્મે શ્રીમાન્ ગદુલાલજી પાસે અમે ગયા હતા. ત્યાં અનેક શાસ્ત્રોના પ્રસંગ નિકળ્યા હતા. શ્રીગદુલાલજીનું અનેક શાસ્ત્રોમાં મુખ્ય લેઈ તેઓની અનુપમ શક્તિ વિશે બહુ ઉચ્ચ મન થયું હતું. વિદ્યા જ્યાં પૂર્વ દોષ છે ત્યાં વિનય પણ સંભાવે દોષ છે જ, એ શ્રીગદુલાલજીમાં પ્રત્યક્ષ લેઈયું. તેઓના અનુ-પમજ્ઞાન સામેનો વિનય અને પ્રજ્ઞા પણ પ્રશંસનીય છે.

પચ્ચદશી, ર્દશાષ્ટોપનિષદ્ આદિ બહુ ઉપયોગી ગ્રન્થોતું હિન્દી ભાષામાં શબ્દશઃ મુન્દર પ્રત્યયાન્તર કર્તા પ્રખ્યાત પણિત પીતામ્બરછને મલવાની ગોકુલજીભાઈને ઇચ્છા હતી. જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ ૩૦ ને દિને પણિતજી આવ્યા. પીતામ્બરછનું અન્તર જોવું પ્રકાશિત અને નિર્મલ છે, તેવું બાહ્ય શરીર નથી રાખતા, તેથી તેઓ આવ્યા તે સમયે જોળખાયા નહિ. તેઓ તો અમને શાના જ જોળખે! અમે સર્વ ભોજન કરી ઉઠ્યા હતા અને વાગ્ગિનોદ કરતા હતા, ત્યાં આવી એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના પણિતજી વચ્ચેવચ્ચ બેઠા. અમને સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આ મૂર્તિ કોણુ હશે! પછી નામ પૂછતાં જાણવામાં આવ્યું કે, તે તો પણિત પીતામ્બરજી જ છે. પછી ગોકુલજીભાઈ અને પીતામ્બરજીનું સંભાષણ ચાલ્યું. પરસ્પરની વિક્રતા જોઈ ઉભયને આનન્દ થયો, અને અમને બોધ થયો.

ગોકુલજીભાઈ આ વાર નડિયાદ ઉતરી આ લેખકનું ગૃહ પુનઃ પાવન કરી જૂનાગઢ સિધાવ્યા.

પ્રકરણ. ૧૩.

રાજકોટમાં પ્રદર્શનસમયે ભાષણ.

એ જ વર્ષમાં રાજકોટમાં ‘પ્રદર્શન’ ખુલવાનું હતું. તા. ૧૫ મી આગસ્ટે તેની ક્રિયા થઈ. અખિલ મુરાદનાં રાજ્યો ભણીથી તે પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપક મણુલનો, તેના શ્રમ સાથે, ઉપકાર માની તેના કાર્યની સિદ્ધિ સાથે અભિનન્દન આપવા, ગોકુલજીભાઈને વિનવવામાં આવ્યું હતું. એઓએ પોતાની પ્રસિદ્ધ છટા પ્રમાણે ગુજરાતીમાં ભાષણ કરી સભાને સન્તોષ આપ્યો. ગોકુલજીભાઈએ પ્રમાણે કરીને અંકિત કરેલા પ્રમાણિક અને કુશીલ દેશાઈ હરિદાસ વિ. વિહારિદાસ તે વેલા પણ વઢવાણ રાજ્યના પ્રમુખ આધિકારી હતા. તેઓએ એ અવસરે ઇંગ્લિષ ભાષામાં ભાષણ કર્યું હતું. અને ભાષામાં ઉભય ગૃહસ્થનાં ભાષણ સાંભળી સર્વનાં મન રંજન થયાં હતાં. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને લાર્ડ લિટન, જે કવિ અને આ દેશના ઉપરાજ હતા તેઓ-

એ સિમલામાં પ્રદર્શન ઉધાડતાં એક સમયોચિત્તા રસિકઉપકથા કહી હતી, તે રા. હરિદાસે તે સમય ઉપર કહી દેખાડી તેથી વિશેષ ગમત થઈ હતી.

કવિ લાર્ડે લિટન પ્રદર્શનનો પડદો ઉધાડતાં બોલ્યા હતા કે:—

“પૂર્વે ગ્રીસ દેશમાં એક ન્યાયાધીશ પાસે એક મુરખવતી તરુણસ્ત્રી ન્યાય માગવા આવી. તે પંદાન્તરમાં હતી, અને તેની વતી તેના પક્ષવાદી તેની વાર્તા ન્યાયાધીશને જણાવતો હતો. તેના મુખ્ય ભાગ સંક્ષેપમાં કહિ તે બોલ્યો કે, ‘તે મુન્દરસ્ત્રી વિષે વિશેષ કહેવા કરતાં અવે હું એક ઉત્તમ ઉપાય છે તે કંઈ છું કે, તેના પર જે પડદો છે તે ઉધાડું છું; જેથી તેનું સૌન્દર્ય આપ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકશો અને પછી તમારે એક રાજદ પણ સાંભળવાનો થમ નહિ પડે.’ એમ કહીને તે પક્ષવાદીએ પડદો ખસેડ્યો. તે જ રીતિએ હું પણ આ પ્રદર્શનરૂપા મુન્દરસ્ત્રીનો પડદો ખસેડું છું અને પછી ન્યાય કરવાનું તમને સાંપું છું.” ઇત્યાદિ.

રાવબહાદર મણિભાઈ જૂનાગઢ ન ગયા, તેથી બીજા મુદ્દસ્થને મોકલવા ગોકુલજીભાઈની ઉધરાણી ચાલતી જ હતી. પણ બાહુ પ્રકારે ચોગ્ય મુદ્દસ્થ મળવા કુર્લેખ તેથી કોઇને મોકલી શકાયા ન હતા. અન્તે રા. જવેરીલાલ બહુભાઈને મોકલવાનું કર્યું. તેઓ બાહુ રીતિએ ચોગ્ય લાગ્યા. અમે સર્વે રાજકોટ હતા તે સન્ધિમાં જ તેઓ ત્યાં આવી જૂનાગઢ ગયા. તેઓની ખાત્રતા અને શુભ જોઈ ગોકુલજીભાઈને તેમ જ જૂનાગઢના આખા રાજમણને સન્તોષ થયો હતો. મુરામ્વાસી અને મુર્જરમ્વાસી દેશીયોને ભિન્ન ગણવા એ અલ્પદૃષ્ટિ છે. એ જે દેશ અને તેના દેશીયો બહુ કારણથી એક જ છે એમ સ્પષ્ટ છે. પૂર્વે મુરામ્વા નામથી જ કચ્છ, ઠાકિયાવાડ અને ગૂજરાત દેસો ઓલખાતાં એ ઇતિહાસવેત્તાને સિદ્ધ છે. પરંતુ બહુભા એ ત્રણે દેશના દેલ-લાદ લોકો અસમજથી અને સ્વાર્થથી એક બીજાને કોઇવાર ભૂદા ગણે છે, એ ખેદકારક છે. સમજીએએ દીર્ઘદૃષ્ટિથી એ બ્રાન્તિ દૂર કરી ઉદારતા દર્શાવવી જોઈએ. ગોકુલજીભાઈની એ વિધય-માં ઉદારદૃષ્ટિ હતી. તેઓ સર્વને દેખીય જ ગણતા.

એ વર્ષમાં રા. ગ. જૌરીસાકર ઉપર શાસ્ત્રગ્રંથમાં અને બાવ.

નગરના મહારાજા વિષે જે પત્રમાં લખેલું તે પત્રો અત્ર ઉતાર્યાં છે.

મુચ્છ ગોકુલજીભાઈલિખિત પત્રો.

“પરમકૃપાર્ણવ વડીલ રાજશ્રી ૫

ગૌરીશંકર ઉદયશંકરની સેવામાં,

“વિશ્વમિત્રે જે આપનું કૃપાપત્ર દીક્ષિતજીના ઉતારેલ ખરડા સાથે આજરોજ પહોંચ્યું છે. દીક્ષિતજી શરીરની ઉત્તરાવસ્થાએ પહોંચ્યા છે, તો પણ સંસારને કયે દહાડે મુક્તશે એ સમજાતું નથી.

“અન્યથા શાસ્ત્રગત્તેષુ રત્યાદિ” ॥

ચિદ્વાય શાસ્ત્રજાલાનિ ચત્સત્યં તદુપાસયેત્ ॥

સંશયાત્મા વિનશ્યતિ” ॥ કા બુદ્ધિઃ કોયમામાસઃ” ॥ ધુષ્ટાદીનાં સ્વરૂપં યો વિવિનક્તિ સ તત્યચિત્ સ યચ મુક્તઃ” ॥”

“જ્ઞાનમેકં સદા ભાતિ સર્વાવસ્થાસુ નિર્મલમ્ ।

મન્દભાગ્યા ન જાનન્તિ સ્વરૂપં કેવલં મૃદત્” ॥”

“શ્રદ્ધસ્વ તાત ! શ્રદ્ધસ્વ” જ્ઞાનરૂપો ભગવાનાત્માત્વં પ્રકૃતેઃ પરઃ” ॥

“ઇત્યાદિ શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત દેખાય છે. દીક્ષિતજીએ પૂર્વોક્ત વાક્યો ઉપર શ્રદ્ધા રાખી,

“અહમસ્મિ સદા ભામિ (કદાચિન્નાહમપ્રિયઃ ।

બ્રહ્મવાહમતઃ સિદ્ધઃ સચ્ચિદાનન્દલક્ષણઃ” ॥”

૧. સમજણ વિના શાસ્ત્રના ગતોમાં (કલી જવાય એવાં સ્થલોમાં) પડે છે.

૨. શાસ્ત્રમલને ત્યાગ કરી જે સત્ય છે તેને (મુમુક્ષુએ) ઉપાસવું.

૩. સંસારમુક્ત જેનું ચિત્ત છે તે મનુષ્ય નાશ પામે છે.

૪. કયી બુદ્ધિ અને કયો આ આશાસ (એ ન સમજતું એ અવિવેક છે.)

૫. બુદ્ધિઆદિઓના સ્વરૂપનું જે વિવેચન (પૃથક્કરણ) કરી નહિ છે તે તાવવેત્તા છે, તે જ મુક્ત છે.

૬. સર્વ અવસ્થાઓ વિષે નિર્મલ એક જ્ઞાન જ સદા પ્રકાશે છે. તે કેવલ બ્રહ્મસ્વરૂપને મન્દભાગીઓ નજીક નથી.

૭. હે તાત ! શ્રદ્ધા કર શ્રદ્ધા કર.

૮. પ્રકૃતિથી પર જ્ઞાનરૂપ ભગવાન (સચ્ચિદાનન્દ એશ્વર્યવાન) આત્મા (તે) હું છું.

૯. હું છું, હું સદા પ્રકાશું છું, કદાચિત્ હું અપ્રિય નથી, એથી સચ્ચિદાનન્દ લક્ષણ છે એનું એવું બ્રહ્મ જ હું સિદ્ધ છું.

ઇત્યાદિ રીત્યા કાંઇ પણ વિચારનો આરંભ કરવો નેહએ.

“એકદ્વિત્રિક્ષણેનૈવ વિકલ્પસ્ય નિરોધનમ્ ।

ક્રમેણામ્યસ્યતાં યત્નાત્ બ્રહ્માનુભવકાંક્ષિભિઃ” ॥

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્ત્યાદિ પ્રપञ्ચં યત્પ્રકાશતે ।

તદ્બ્રહ્માહમિતિ જ્ઞાત્યા સર્વવન્ધૈઃ પ્રમુચ્યતે” ॥

બુદ્ધેર્જાગરણં સ્વપ્નઃ સુષુપ્તિરિતિ વૃત્તયઃ ।

તા યેનૈવાનુભૂયન્તે સોઽધ્યક્ષઃ પુરુષઃ પરઃ” ॥

“ઇત્યાદિ વિચારાદ્વૃત્તિ કરશે તો પછી સંશય રહેશે નહિ. એમ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત લાગે છે.

“અનાત્મબુદ્ધિશૈથિલ્યં ફલં ધ્યાનાદિનેદિને ।

પદ્યન્નાપિ ન ચેદ્ધ્યાયેત્ કોઽપરોસ્માત્પશુર્વદ્” ॥

(મિથ્યતે હૃદયપ્રતિયઃ) છિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।

(ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ) તસ્મિન્દષ્ટે પરાયરં” ॥

“ઇત્યાદિ શાસ્ત્રશૈલી લાગે છે. તેને મૂકીને સંશયકોટિમાં ચિત્તને બંધાવવું એ નિષ્ફળ છે.

“અજ્ઞાનં જ્ઞાતુમિચ્છેદ્યો માનેતાત્પન્તમૂઢધીઃ ।

સ તુ નૂનં તમઃ પદ્યેદીપેનોત્તમતેજસા” ॥

૧. સુષુપ્ત્યાદિવૃત્તિમાં કશું છે કે—જેઓને બ્રહ્માનુભવની આકાંક્ષા છે એવાઓએ એક એ તથા કાલોએ કરી પણ વિકલ્પનો નિરોધ યતનથી કરીને અન્યસરવો.

૨. “અમરુ, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિઆદિ પ્રપञ્ચને જે પ્રકારે છે, તે બ્રહ્મ હું હું, એમ ભણી સર્વ બંધાયી (જ્ઞાની) મુક્ત થાય છે.

૩. અમરુ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે, તેઓ જેણે કરી ને અનુભવાય છે તે, અધ્યક્ષ પરમ (સાક્ષીરૂપ પરમાત્મા) પુરુષ, છે.

૪. દિવસોદિવસે અનાત્મબુદ્ધિની શિથિલતા એ જ ધ્યાનથી ક્ષય થાય છે. એ જોતે સતે પણ એ ધ્યાન ન કરે તો એથી બીજે પણ કોણ તે કદો ?

૫. તે પરાયર (બદલે) દીડેથી એના (જ્ઞાનીના) વદ્યનો પ્રતિય બે-દાય બધ છે, સર્વ સંશયો ઉદાર્ય બધ છે, અને (સંચિત વથા ક્રિયમાણ સર્વ) કમોનો નાશ થઈ બધ છે.

૬. જે અત્યન્તમદ્બુદ્ધિમાન પ્રમાણે કરી-જ્ઞાને કરી-અજ્ઞાનને બંધુવા દબા છે, તે તો નિશ્ચય ક્રમમ તેજાવાદીએ કરી અંધારાને ન્યૂવે (એકું વિપરીત છે.)

“ઇત્યાદિ. દીપ્તી અન્ધકાર જેવા બરાબર (જેમની) તકરાર છે.

“સાક્ષાત્કૃતેત્વધિષ્ઠાને સમનન્તરનિશ્ચિતિઃ ।

અધ્યસ્યમાનં નાસ્તીતિ^૧” ॥

“માટે વિચારજન્ય સાક્ષાત્કારથી જ સંશયાદિ(ની) નિવૃત્તિ, અને મેળ્યાદિ^૨ ગુણાદિ લક્ષણની સિદ્ધિ લાગે છે.

“મનોનાશ દ્વિપ્રકાર લખ્યો તે યથાર્થ છે. પણ તે ચિત્તભૂમિકા-પર્યવસાયી^૩ છે. ચતુર્થભૂમિ જે સત્વાપત્તિ તેની ઉત્કર્ષતાથી અસમક્તિ,^૪ એ જ મનોનાશ.

“ચિત્તમાશાનિધાનં હિ યદા નદયતિ રાઘવ^૫” ॥

“એ વાક્ય લખ્યું છે તે અસંસક્તિને લાગુ પડે છે. જેથી દીક્ષિતજીએ અહિં વ્રહ્માસ્મિ એ નિદિધ્યાસનનો પ્રારંભ કરવો, તો દૃઢ નિદિધ્યાસનથી, તેની ઉત્કર્ષ અવસ્થા-મનોનાશ-સાક્ષાત્ થવા સમર્થ છે.

“શ્રદ્ધાલુર્વ્યસની યોત્ર નિશ્ચિનોત્યેવ સર્વથા^૬” ॥

“ઇત્યાદિ રીત્યા (દીક્ષિતજી) કરે તો જળાય તેવું છે. નિકર ખીજ રીતે સમાધાન અશક્ય છે.

“યોગવાસિષ્ઠ પ્રકરણ(માથી) વિશ્વામિત્રના વાક્યારભથી જનક-શુક-સંવાદનાં વાક્ય લખ્યાં તે વાક્ય તો યથાર્થ. પરંતુ (તેની) સગતિ આ સ્થલે લાગુ નથી. (કારણ તેમાં) ‘સશય ન થાય એ જ્ઞાનની રક્ષા’ ઇત્યાદિ બતાવ્યું છે. તે અસ્માદ્વાદિને અંશય કોઈ પ્રકારે સમર્થ નથી. શુકજીને સશય એ જ અદ્વૈતતાનું કારણ બતાવ્યું છે. સશયનિવર્તક થવાનું તે જ દીક્ષિતજીએ કર્તવ્ય છે, એમ લાગે છે. રામચન્દ્રજીને વસિષ્ઠજીનો સંપૂર્ણ બોધ તે (સ

૧ અધિષ્ઠાનનો સાક્ષાત્કાર કરે સતે તો તત્કાલ અંધરતમાન વરત (સકાળ પ્રપચ) નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. ૨ મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા અને હરેક્ષા ૩ ચિત્તભૂમિકાના છેડામાં છે ૪ આસન્નિતો અભાવ ૫ આશાનો ભડાર જે ચિત્ત તેનો જ્યારે નાશ થાય ત્યારે હે રામ! ૬ શ્રદ્ધાનન્દન યોગાનન્દ ૧૧ મા પ્રકરણનો ૧૨૦ મો શ્લોક — શ્રદ્ધાલુ અને વ્યસની (‘જમે તેમ કરી સપાઈન કરીશ’ એવા નિશ્ચયવાળો) જે પુરુષ છે તે એ (શશ્વિક સમાધિ) વિષે અવશ્ય નિશ્ચય કરે છે જ

રાયનિવર્તક થવલું) પછે છે. અને તેમાં પણ લોકચલકાર સામે ન લેઈ વિચારના ધણા પ્રકારે કહ્યું છે:—

“કર્તા ઘહિરકર્તાન્તલોંકે વિહર રાઘવ” ૧ ।

“ઈત્યાદિ. પૂર્વાશ્વાસાપેક્ષિત સર્વ પ્રાપ્તિ છે, એમ લાગે છે. માટે પ્રારબ્ધયોગને શરીરસ્થિતિ સાંપીને, તચ્ચિન્તનાદિપર નેમ અને તેમ રહેવું. એ જ ઉપાય અમને લાગે છે. તે વિના,

“પ્રારબ્ધકર્મનાનાત્વાદ્ (બુધાનામન્યથાઽન્યથા ।

યત્તનં તેન શાસ્ત્રાયે સ્મિતવ્યં ન પચિડતૈઃ)” ૨ ॥

“તે મુંચવાશમાં ચિત્તવૃત્તિને રાખી, જ્ઞાની છે તેને,—લક્ષણ કેમ દેખાતાં નથી,—એ સંશય (દીક્ષિતજી કરે છે તે):—

“શુભાપુલાદિ દહ્યેત નાન્યારોપિતવહ્નિના ।

(નાન્યારોપિતસંસારધર્માનેવમહં મજે)” ૩ ॥

“ઈત્યાદિવત્ છે.

“સ્વસ્વનિશ્ચયતો વદ્ધો મુક્તોહં ચેતિ મન્યતે” ૪ ॥

“યાવજ્જીવ શાસ્ત્રઅસની, નામે પણ દીક્ષિતજી, તેને ઉત્તર લખવો એ સૂર્ય આગળ દીપવત્ છે. પણ સ્વયુદ્ધિગત દોષ, દેખાડ્યા વિના, નિરાસ ન થાય. અર્થાત્ સ્વયુદ્ધિસાફલ્યાય (પોતાની બુદ્ધિની સફલતાને અર્થે) આ જરા વધું લખ્યું છે તે ક્ષમાપનપૂર્વક નિવેદન કરયો. એ જ વિનનિ. ત્યાં સ્વામિશ્રી

૧. હે રામ ! બહિરથી તો કર્તા પરંતુ અન્તરથી અકર્તા, એમ આ જગત્માં ચાલ.

૨. પદ્મદસીના ત્રિવેદીય પ્રકરણ ૬ નો ૨૮૭ મો સ્લોક:—(શરીરના બ્યાધિની પેઠે રામદેવ પણ પ્રારબ્ધકર્મનું દૂલ છે. માટે તેથી મુખિને પ્રતિબંધના નથી, એમ યોધા કલા કહે છે કે:—) પ્રારબ્ધકર્મ નાનાપ્રકારનાં છે, તેથી જ્ઞાનીઓનું બુદ્ધિ વર્તન દોષ છે, તેઓના વિલક્ષણ વર્તનને કદી પહિડતોએ શાસ્ત્રના અર્થમાં શ્રમાવું નહિ

૩. પદ્મદસી તુલસીદાસનો ૨૫૬ સ્લોક:—એમ બીજાએ (વાતરાઓએ) આદોષેલા અશિવતે ચનોડીના દમલા આદિ બજતા નથી, તેમ અન્યે (બીજા અખલા લોકે) આદોષિત કરેલા (સંસારના) ધર્મોને હું અજ્ઞોતો નથી.

૪. હું બંધાવલો છું અને છટો છું એ પોતપોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે મનાય છે.

ચિદ્ધનાનન્દ, બલદેવાનન્દજી, દીક્ષિતજી, (આદિ) સર્વ સન્ન્યસ મણ્ડલીને મારા સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ પહોંચે. કૃપા છે તેવી રાખી નિરન્તર આપ કામ સેવા લખાવતા રહેશો. અહિના અમારા વૃત્તાન્ત રા. સામલભાઈ નિવેદન કરશે. મહારાજભાઈ સાહજ તખ્તસિંહજી-સાહજની યોગ્યતા વિષે મિ. મેકનાટન વગેરે યુરોપીયનને મુખથી પ્રશંસા સાંભળી તેથી, તથા મારા ઉપર પૂરી કૃપા રાખી સમીપ આવાગમન થયાથી, અતીવ સન્તોષ થયો છે. આપ જેવા મહા-ત્માના પ્રસાદલક્ષ્ય એ વાત માનું છું. એ જ વિનતિ. સં. ૧૯૩૩ ના શ્રાવણ સુદિ ૧૧ બુધ. વિ. સેવક ગોકુલજીના સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ સ્વીકારશો.”

“વડીલ કૃપાનિધાન રાજશ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકરની સેવામાં,

“શ્રીરાજકોટથી વિ. ઝાલા ગોકુલજી સંપત્તિરામના સા. પ્ર-ણામ સ્વીકાર થાય. વિશેષ વિનતિ જે આપનું કૃપાપત્ર સુદિ ૨ નું લખાવેલ પહોંચ્યું. વાંચી દર્શનતુલ્ય સન્તોષ થયો.

“દીક્ષિતજી, ‘શંકરાનન્દી’ ના સાધનાધ્યાયના મંગલવાક્યથી સાધનકલાપનો^૧ સંભવ માને છે, તેમાં અમે ના કહેલ નથી. શાસ્ત્રવાક્ય વ્યવસ્થાપૂર્વક બધે થયાર્થ છે. માત્ર શાસ્ત્રવાક્યથી (શાસ્ત્રપ્રમાણે સાધનકલાપ તેઓ ન દેખે તેથી,) કૃતકૃત્યતા માનવામાં વાંધો લેતા હશે, તે જ અમે ભૂલ ગણિયે છિયે. કેવલ શાસ્ત્રથી જ (કૃતકૃત્યતા) થાય તો દીક્ષિતજીને પ્રથમ થવી જો-ઈયે. તે પૂરા શાસ્ત્રવેત્તા છે. પણ ઓત્રિયનેષ્ટી ગુરુ, અને શિષ્ય-પ્રજ્ઞાનું મુખ્યપણું નિશ્ચય છે. તે સારૂ શાસ્ત્ર સ્પષ્ટ લખે છે. “જ્ઞાનમેકં સદા માતિ”^૨ । “વહુવ્યાકુલચિત્તાનામ્”^૩ । “અવ્યા-

૧. સમુદાય. ૨. જ્ઞાન એક સદા ભાસે છે. પૂર્વે પૃષ્ઠ ૨૯૫માં એ મ્લોક સંપૂર્ણ છે. ત્યાં જોઈ લેવો. ૩. જેનાં ચિત્ત બહુ વ્યાકુલ છે. ૪. જેની બુદ્ધિ અવ્યાકુલા (શાન્તા) છે (ત્યાં) મોહ.

કુઠધિયાં મોહ.” ઇત્યાદિ “અનધ્વગા અધ્વપારમીપ્તવ.” ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિ “સુસુસં ર્તુમન્યયં” ॥ ઇત્યાદિ સ્મૃતિથી વિચારવાનને (આત્મજ્ઞાન) મુક્ત છે. જે અનવિદ્યારી છે તેના પ્રતિબંધ —

“મહામાન્દ્ય કુતર્કશ્ચ ત્રિપર્યયદુરાગ્રહ.” ॥ ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ ૫ ક્ષણ છે જેશે સાહચર્ય ગાત્ર તો, “બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી” એ પ્રતિબંધ લખે છે. તેનું જ દેખાય છે કે — “યા મતિઃ સા મતિર્મયેવ” ૫” અમમહાસિનો, ગુરુકૃપા, ગાત્રવિચાર, તથા આનુભવથી, અમ દિન્ય બોલ દેહ જ છે. નિવૃત્તિ એવું સુગંધ ચરખી છે મિદ્ધા ત્વન્યામ ગાત્ર લખે છે. ચિત્ત નિરોધ આર

“બુદ્ધતત્ત્વેન ધીદોષદ્વયેનૈકાન્તમાસિના”

“ઈત્યાદિ વગરે નિવૃત્તિ, બોધાનન્તર, મોભે છે “પ્રારબ્ધકર્મ નાનાત્વાત્” (૫૪ ૨૬૮ જુલો) એ પણ, શાસ્ત્ર લખે છે “અમિ તત્ત્વ ન પચિદ્ધે.” ઇતિ અમે તો નિશ્ચિત ઊરે. અને દીક્ષિતજીને નિશ્ચય કરવા વિનંતિ લખી છે. તે માર્ગ ચાલે તો પુગવા જેની વાત તે જગો આકાશ વિના ધરેબેઠે વાતો કન્યા જી શાસ્ત્રના નર્તમા જ રહે તેનો તો ઉપાય મો નીજ શાસ્ત્રમા એક જ રીતિ વખતુ છે તેમ નિર્મનંધ” કરાય નહિ ક્ષમાની આવે એ મારી તરફથી વિનંતિ

૧ માર્ગ નથી ચાલના અને માર્ગના પારને ઇચ્છનારા છે ૨ આમતવદ્ગીતા અ શાય ૬ શ્લોક ૨ — (સર્વ વિધાનો રાજ, પરમ પવિત્ર ઉત્તમ ઇત્યાદિ શુભવાણુ આત્મજ્ઞાન) સુખે કરી તપાસના થા એવું (ગને વળી કૃષ્ણ પાશુ) ‘અગ્રવ’ નામ જેનો સ્વયં શાય નહિ એવું ૩ પચ્ચદ્વતી વ્યાસદીવ શ્લોક ૪૩ — (અપદોષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા વર્તે માન પ્રતિબંધ પાર છે — (ચિત્તની વિષયમા આસક્તિ,) બુદ્ધિની મન્દતા ૫૧૩, અને વિષયવિષય દુઃખમદ ૪ બુદ્ધિ કર્મની અનુસારિણી છે ૫ જેવી મતિ તેની નતિ પાય છે ૬ પચ્ચદ્વતી દ્વૈતવિવેક શ્લોક ૬૨ બુદ્ધિતત્ત્વ નામ જે પ્રજ્ઞા ત્વેષ્ય લક્ષણ તત્ત્વ તે જેણે જ્ઞેય છે એવા-જ્ઞાનત્વેષ્ય, (કામ કોષાદિ) બુદ્ધિના દોષથી રહિત, અને એકાન્તવાસી જે છે (તે મનુષ્યે કરી દીર્ઘ પ્રમુદ આર-ને. ઉચ્ચાર કરાય મનોસાક્ષી છવાય છે) ૭ પ્રારબ્ધકર્મ નાનાપ્રકારના છે (તેથી જ્ઞાનનો નાનાપ્રકારે વર્તે છે તે વિશિષ્ટવા એક) ૮ મુમુક્ષુઓએ બમાવ નહિ (પચ્ચદ્વતી વિષદીવો) ૯ કથી જવાય જેની જગ્યા-આડા ૧૦ અતિ આશ્ચર્ય, ૬૬

કરશે. શ્રીમત્પરમહમપરિનાજકાચાર્યસ્વામિશ્રી બ્યવદેવાનન્દજી તથા વિદ્ધનાનન્દજીએ સ્મરપુષ્પ લઈ લખાવ્યું તેથી અતિ ઉદ્ભાગ થયો. મારા સાક્ષાત્ દેહનત્તનમન સહિત ‘ઝંનમો નારાયણાય’ નિવેદન કરશે. એ મહાત્માના સમાજમા દ્રણગીતાદિ નૂતન ગ્રંથોના શ્રવણનો લાભ નિરન્તર આપે છે. એ એ અહોભાન્ય માનુષ્ય ભાગ્યમા પાતી પડી ગઈતી નથી.”

રા રા ગોકુલજીમાદ અને ગવર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલ

સનત ૧૯૩૪ ના આરભમા મુખ્યર્થના પ્રનામી પ્રાન્તપતિ (ગવર્નર) ગૃહ વિચાર ટેમ્પલ વેગવવ માર્ગે જૂનાનંદ જનાના હતા. તેઓની આગતાવ્વાગતા કરવા મે. પાટવીકુમારશ્રીને સાથે લઈ ગોકુલજીભાઈ વેરાવવ મુધી મામા ગયા હતા. ગવર્નરસાહબ બહુ જ થોડા મનુષ્યો સાથે રાખી પ્રવાસ કરતા હતા. સાથે મિ બ્યવાનંદ નામે અમાત્યને (પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને) રાખતા વેગવવથી ગવર્નર સાહેબે ગોકુલજીભાઈને પોતાની સાથે ગાડીમા લીધા. ગવર્નરસાહબ અને તેઓના અમાત્ય બને ઉરડુ અને ફારશી બંધ છુટા હતા. ગોકુલજીભાઈ તો તેમા પ્રસીધુ જ હતા તે ભાષામા પરસ્પરનો મનાદ આપ્યો તેથી ગર્વેના મન રજન થયા. ગોકુલજી ભાઈએ લાગ જોઈ ‘વાતમા વિનતિ’ કરવાનું જહેવાય છે તેમ જીયુ માગરોળનો પ્રગમ છેડી તે વિષે ગવર્નરસાહબને પૂરી સમજ પડી મિ પીવઆદિ અધિમત્રીઓ પણ બીજા વાહનમા સાથે હતા. દિલ્હીદરબાર વેલા ગોકુલજીભાઈને ‘રાવબહાદર’નું માનદર્શન ઉપનામ મળ્યું હતું તેનો લેખ રાજરાજેશ્વરીના પ્રતિનિધિ લાર્ડ લિંકનનો લખેલો આ થોડો, તે આ પ્રસંગે સભા વચ્ચે ગવર્નરસાહબે રહસ્તે ગોકુલજીભાઈને આપી પ્રશંસા સાથે અભિનંદન આપ્યું. એ બે દિવસ જૂનાગઢમા બમી પછી તુરત જ ગવર્નરસાહબ, જેતપુર જઈ આવી, પોરબંદર ભણી દોર્યા જતી વેલા ગોકુલજીભાઈની વિદ્યા, બુદ્ધિ, અનુભવ, અને પ્રામાણિકતાની ખુબ સાબિતી આગળ પ્રશંસા કરી ગોકુલજીભાઈ વળાવના સાડ થોડે દૂર ગયા હતા ત્યાં આજ્ઞા લેતે દેતે ગવર્નર સાહબે કંઈ કે-મિ પીલે તમારા વિષે મને બહુ ઉચ્ચ મત દર્શાવ્યું હતું તે જ પ્રમાણે જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું. આ દેગમા ગૌરીશંકર, તમે અને—એ પણ જણ મને માર્ગ સાદ મત છે. ગોકુ

લજ્જાભાઈ કહેતા કે, પ્રાન્તપતિએ જે ત્રીજું નામ દીધું, તે એવાનું હતું કે તેઓએ કરેલી પ્રશંસાથી માન ગણવું કે અપમાન એ સન્દેહારપદ થઈ પડ્યું. ગૌરીશંકર જેવાની સાથે ગણના થાય એ સન્તોષ આપે, પણ ત્રીજા નામવાળા સાથે પાછી ગણના રહી, એ વિષમ લાગ્યું. એમ થયેથી એવા મહોટા અધિકારીની કરેલી પ્રશંસાથી બલહારદશાની દૃષ્ટિએ મનને સન્તોષ કે અભિમાન આવવું જોઈયે, તે ન આપ્યું.

ગુણિજનગણનાસમયે અનામિક પણ નામિકમાં ગણાય ત્યારે તેનું સૌન્દર્ય ન્યૂન થાય છે એ ખરું છે.

રા. રા. ગૌરીશંકરજીને સી. એસ. આઇ. (C. S. I.) 'ભરતખણડના તારાના સંગી'નું ઉપનામ આપણાં રાજવાળેશ્વરી વિજયિનીએ-વિક્ટોરિયાએ-આપ્યું હતું. એક રાજસભા ભરી તેની શુભક્રિયા માનસહિત કરીને પદ અર્ધવાનું રાજકોટમાં કર્યું હતું. તે અવસર ઉપર ગોકુલજીભાઈ પણ ત્યાં ગયા હતા અને સન્તોષભાગી થયા હતા. રા. રા. ગૌરીશંકરજી લખે છે કે:-“એ સમયે વેદાન્ત વગેરે પ્રકરણ ધણું ચાલતું.” છુદ્ધિમાન સજ્જનોના સમય શાશ્વત્તેવનમાં સમર્પાય છે એ સત્ય છે.

એ જ સન્ધિમાં ભાવનગરના મહારાજ તખ્તસિંહજીએ જૂનાગઢ પહોંચ્યા હતા. રા. રા. સામલભાઈ તેઓના સહચારી હતા તે જાણી ગોકુલજીભાઈ તુરત જૂનાગઢ આત્યા. ત્યાં સત્સમાગમનો આનન્દ પરિપૂર્ણ થયો. શુસ્નેહીના સમાગમહેતુક શુભાગમ દોષ છે.

રા. રા. સામલમાહલિખિત છક સ્મરણીય પ્રસંગ.

એ અવસર વિષયે વિદ્વાન્, રસિક, એહમર્મસ, પરમસેહી સામલભાઈ લખે છે કે:-

“સંવત ૧૯૩૪ ના પૌષમાસમાં નામદાર મહારાજ તખ્તસિંહજી તથા દર્મેજ પારસાહજની સાથે ચારે જૂનાગઢ જવું થયું હતું. તે સમય રા. ગોકુલજીભાઈને અગાજા મહારાજાની તખ્તસિંહજી સાથે ધણા દિવસ સુધી સહવાસ તથા સમાગમ રહેલો તે દરમિયાન રાજથી ઓશુકના શુખથી નીતિ તથા ન્યાયની ધણી

ગાતો સાંભળેલી. અને તેઓની વખાણવા લાયક રાજભક્તિ મહારાજશ્રી મોચુકના લેવામાં આવેલી. તેનો સન્તોષ મહારાજ-શ્રીએ તે વેળા બતાવેલો એટલું જ નથી પણ હાલ (સંવત ૧૯૩૬) મુધી ઘણા પ્રસંગે પોતે રાજશ્રી મોચુકની વર્તણૂકની પ્રશંસા કરે છે.

“જૂનાગઢથી લાવનગર આવવા સાડ જ્યારે રા. ગોકુલજીભાઈ પાસે મેં આજ્ઞા માગી ત્યારે તેમણે જે એક શ્લોક કહેલો તે હું આ નીચે લખું છું. પરંતુ (એક યથાભૂતા સત્યવાર્તા કહેવી ને-હયે કે) તે શ્લોક મને આ વૃત્તાન્ત લખતા મુધીમાં, જે જે કાલે સ્મરણમાં આવે છે તે તે કાલે, રાજશ્રી મોચુકના સ્નેહસંબંધના અતિસન્તોષને લીધે, મારા ચિત્તને તેમના વિયોગજન્ય અતિખેદ યથા વિના રહેતો નથી. તેમણે કહેલો શ્લોક:—

“માર્ગા इत्यपमङ्गलं मज्ज पुनः स्नेहेन हीनं यच्च ।

तिष्ठेति प्रभुता यथारुचि कुरु ह्येषाप्युदासीनता ॥

નો જીવામિ વિના સ્વયેતિ યચનં સંમાવ્યતે યા ન યા ।

તન્માં દિશ્વમિત્ર યત્સમુચિતં યાક્યં ત્વયિ પ્રસિતે” ॥”

“આ શ્લોક જાણે અમારા બંનેના શરીરસંબંધી (જૂનાગઢમાં) છેલા મલનને વારતે જ તેમણે કહેલો હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે.

“એવા પરમપ્રિય સ્નેહીના વિયોગજન્ય દુઃખી જને કહેલો શ્લોક જે આ નીચે લખું છું તેનો આશય મારા વિચાર પ્રમાણે યથાર્થ લાગે છે.

૧. એક પ્રિયમિત્રના વિયોગકાલે તેનો મિત્ર તેને કહે છે કે:—‘આ વેળા ‘જા મા’ એમ કહું તો અમંગલ થાય, વધી ‘જા’ કહું તો તે સ્નેહ વિનાનું વચન છે, ‘રહે’ કહું તો પ્રભુતા ગણાય, ‘ગમે તેમ કર’ એ પણ ઉદાસીનતા છે, ‘તમારા વિના હું નહિ છું’ એ વચન સંભવે કે નહિ, (કારણ એ ઈશ્વરાધીન છે. એમ સર્વ પ્રકારે સંકટમાં આવી પડેલું થયું છે તો) હે મિત્ર! હું પ્રસ્થિત સતે-તારા વિયોગકાલે-જે વાક્ય કહેવાને સારું હયિત હોય, તે, મને સિખવ.’ ૨. અન્તમાં બીજો એવો પણ પાઠ છે કે, ‘પ્રસ્થાતુકામે સ્વયિ’ સુમાધિતાવલી. ઝંક. ૧૦૪૯ માં અન્ય પાઠાન્તર નીચે પ્રમાણે છે:—

મા ગા ઇ ને સ્થાને મા ચાહી; પુનઃ સ્થાને કિલ; હીનં સ્થાને શૂન્યં; હેપા સ્થાને ધ્વંષા; મિત્ર સ્થાને નાથ; કાસ્યં સ્થાને વક્તું.

“મામૂતસજ્જનસક્ષો યદિ સક્ષો મા પુનઃ સ્નેહઃ ।

એદો યદિ મા વિરહો યદિ વિરહો મા પુનઃ જીવિત્વમ્ ॥

“એ જ વિનતિ. સામલદાસ.”

સજ્જનના સ્નેહનાં સુખ સમજનાર સજ્જનને સામલભાઈનું લખ્યું સ્વાભાવિક વાસ્તવ લાગ્યા વિના નહિ રહે. એ વિષય સ્વાનુભવપ્રમાણે સમજાય છે એથી અત્ર તેનો વિસ્તર કરવાનું મન છતાં નથી કર્યો, કારણ સ્નેહનું વર્ણન કરતાં શાણપણ અને વિવેક વેગળાં જતાં રહે છે. તેમ થવા દેવા અત્ર અનુકૂલતા નથી.

ભાવનગરના મહારાજાએ સ્વપુર જઈ ગોકુલજીભાઈ ઉપર સ્વહસ્તે પત્ર લખ્યું હતું. તેથી સન્તોષાન્વિત થઈ ગોકુલજીભાઈ રા. રા. ગૌરીશંકરજીને લખે છે કે:—

સુર ગોકુલજીમાહલિક્ષિત પત્રો.

“સ્વસ્તિશ્રી ભાવનગર મહાશુભસ્થાને સકલગુણનિધાન વડીલ મુ. શ્રી ૫, ગૌરીશંકર ઉદયશંકર. સેવામાં જૂનાગઢથી વિ. ગોકુલજી સંપત્તિરામના હેડવત્ પ્રધુમ સ્વીકારવા. આપનું કૃપાપત્ર મહારાજા સાહબના ખાસ હસ્તખતના પત્રમાં સારી ખરદાસ્ત આદિ ખાતે રહ્યાનું લખેલ તે વગેરે બાબત, તથા સ્વામિશ્રી દેલાસપર્વતજીનું પત્ર આવતાં બીકાચું, તે વાંચી નિહાવત ખુશી હાંસલ થઈ છે. સ્વામિશ્રીનું પત્ર પાછું આ પત્રાન્તર બીડું છું. આપ પત્ર લખાવો તેમાં મારા તરફથી ઉચિત સમાચાર નમનપૂર્વક લખાવશે. હું આપની સેવામાંથી આવી દેવળી પ્રમાણે અહિં પૂજ્યા. મહારાજાસાહબની ખુબી પત્રે લખી શકાય તેવી નથી. પ્રજાનાં મુ. ભાગ્યને લીધે એ રીતે સાદે મીઠજ સરદાર થયા છે. તે સાહબના સમાગમથી અમે સહુ રાજી થયા છિયે. આપે યોગવાસિષ્ઠ પ્રકરણ મોકલવા લખ્યું તે સમાગમે મોકલીરા. બાકી કુશલ છે. કૃપા છે તેવી રાખી કામ, સેવા, પત્ર, લખાવતા રહેશો.

સં. ૧૯૩૪ ના પોષ સુદિ ૬.

વિ. ગોકુલજી.”

૧ સત્સંનર્ત સુખ સમજનાર એક સસિકાળન કહે છે કે:—“સજ્જનને સંજન ન થાએ, એ સંજ થાય તો પાછો સ્નેહ ન થાએ, કદાપિ સ્નેહ થાય તો (પછી) વિશેષ ન થાએ, વિશેષ થાય તો પાછો જવાનું ન દો.”

“વડીલ રાજશ્રી ગૌરીશંકર ઉદયશંકર. શેવામાં,

“વિનતિ જે આપની સૂચના મારી પાસેથી લઘુયોગવાસિષ્ઠના પ્રકરણ મોકલવાની હતી, તે પ્રમાણે સ્થિતિ, ઉપદ્રામ, એ બે પ્રકરણનું પુસ્તક શાસ્ત્રીજી હરિદત્ત વિ. કરુણારાંકર જેને મોકલાવ્યું છે, તે પહોંચશે. હવે એક નિર્વાણ પ્રકરણ મારી પાસે છે તે વાંચેથી, મંગાવવા પ્રમાણે, મોકલાવીશ. શાસ્ત્રી ન્યાયપ્રકરણ, આકરણ, બહુ સારી રીતે જાણે છે.

“હાલમાં હું પ્રાન્તના સાહજ પાસે જગસરે બેચાર દિવસ સાફ આવ્યો છું. આપણી હારિપટલ વિગરેની તપાસ સાફ ચાકર ઠરાવી તેને સાફ ડંડ આપવા અહિં લખાણ આવેલ છે. સહુના મત પ્રમાણે ઉત્તર દેશું. શરૂમાં સહજ વાત દેખાય. (પણ) પછે લાકડાં થઈ પડે છે. તોપણ એક મતથી (જેમ ઠરે તેમ) થઈ જાય. બાકી કુશલ છે. આપની કુશલતા કૃપાપત્ર કામકાજ લખાવતા રહેશે. કૃપા છે તે રાખવી. સં. ૧૯૩૪ ના પૌષ વદિ ૧૩. વિ. સેવક ગોકુલજીના સા. હંડવત્ પ્રણામ સ્વીકારશે.”

રા. રા. ગોકુલજીમાનું ભાવનગર આવવું.

એ જ વર્ષના ચૈત્રમાસમાં ભાવનગરના ઠક્કર મહારાજ રાવલશ્રી તખ્તસિંહજીને સ્વરાજ્ય સ્વાધીન થવાનું હતું, તેના શુભવિધિ થવાનો હતો. તે પ્રસંગે સભાવિત ગૃહસ્થોને આમન્ત્ર્યા હતા. ગોકુલજીભાઈના ઉપર તો મહારાજશ્રીની ગાઢમમતા હતી તેથી તેઓ અવશ્ય કરી આવ્યા હતા. આ લેખક પણ તહિ ગયો હતો. એ મહોત્સવમાં ગોકુલજીભાઈ શિષ્ટ ગણાઈ સર્વપ્રકારે પૂજાતા હતા. મહારાજના, ગૌરીશંકરજીના, અને સામલદાસજીના નિકટસેહી, ખુ. નવાળસાહજના પ્રતિનિધિ, મિ. પીલસાહજ પોલિટિકલ એજન્ટના સવિશેષ માનીતા, અને વલિ પોતાના બહુ સહયોગી લોકના પ્રિય, એટલે સર્વરીતિએ બહુજનોનું મન તેઓના ઉપર આકર્ષાતું. એવા પ્રસંગોમાં ઉદય પામતા જનોને વિશ્વાસુ મિત્રોના ઉપદેશની બહુ અગત્ય પડે છે. ગોકુલજીભાઈ તે ઉત્તમ કાર્ય સાફ બહુ રીતિએ યોગ્ય હતા મહારાજને ત્યાંના મહોત્સવ સન્તોષકારક થઈ પૂર્ણ થયો.

ગોકુલજીભાઈ, સામલજીભાઈ, અને આ લેખકનો સંગમ થતાં જે શ્રોત્રમુખા કયા, વાગ્વિનોદ, મનોરાજ્ય, અને જ્ઞાનગોષ્ઠીઓ થતી તે, અને તેનો સન્તોષાનન્દ, લખ્યાં લખાય એમ નથી, તેથી તે વિષયે મૌન રાખવું જ ઉચિત ધાર્યું છે.

એ સહવાસમાં ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે:—“હવે વિરુદ્ધ ભાસતા બે સંભવનો મારે અભિલાષ છે. સામલજીભાઈનો અભ્યુદય, અને અમારું નિઃશ્વેચસ.” અર્થાત્ સામલજીભાઈને કાર્યમાર, અને પોતાને નિવૃત્તિનું મુખ.

અમારાં ત્રિણ જનનાં શરીર જે એ કાલે છૂટાં પડ્યાં, તે અન્તકાલ હતો એવી શંકા પણ કોઈના મનમાં ક્યાંથી જ હોય? નિવૃત્તિની મુખશાન્તિ લોગવવા સર્વેએ થોડાં જ વર્ષમાં એક સ્થલે ભેગાં વસવું અને સ્વગુણાર્પક મુન્ન ગોકુલજીભાઈના જ્ઞાનભણ્ડારના મુખપ્રદ અમરકર ધનના ભાગી થઈ તે લોગવવું એમ જ સદા વિચાર રહેતો.

“અર્થાં હસન્નયુચિત્તદાનવિહીનલુન્ધમ્ ।
મૂમ્યો હસન્તિ મમ મૂમિરિતિ ઘુલાળમ્ ॥
જારા હસન્તિ તનયાનુપલાલયન્તમ્ ।
મૃત્યુર્હન્મત્યવનિવં રણરક્તસીરુમ્ ॥”

કુમાવિનરક્ષમાન્ડાગર. પામાન્વનીતિ. ૧૫૬.

‘વિચાર કરતાં વિધિ હશે, કવચ પેરતાં કાલ,
ધરણી ધન દાટે, અસર્તો, પાંત રમાટે બાલ.’

એ એક તત્ત્વસ્પર્શી દર્શાવું કયન યથાર્થ છે. અમે મનોરમ-પ્રિયતમ વેદાન્તવિચાર, મનગમતાં મનોરાજ્ય, અને મનભાષના મનોવિનોદ કરના હતા. તે કાલે અદૃષ્ટ દૈવ હશે તો તે હમતો હશે એમાં અવે શંકા નથી લાગતી, કારણ એક વર્ષથી પણ પહેલાં અમારામાંના મુખ્યના શરીરનો અન્ત આવશે એમ શંકા આપનાને દૂરનું પણ કારણ ન હતું. આ સંસારના અતિશય સ્વપ્ન વિષયો ઉપર વિશ્વાસ મૂકી, ખોટાં સારાં કર્મ કરના પહેલાં બહી ગિન્તા અને સંભાગ રાખવાની અમત્ય છે.

એ મમયનો એક પ્રગંઠ અવે અનિદારિકરૂપ થયો છે એથી

અત્ર પ્રકટ થાય છે. અમુક રાજકાર્યપ્રસંગમાં સંબન્ધવાનું જનો વિધમાન હોય છે ત્યાં મુખી તે મન્ત્ર પ્રકટ કરવામાં અનેક અચિન્તિત આરોપ થવાનો સંભવ હોય છે. તેથી તેવા પ્રસંગ, તે મન્ત્રના ફલભોક્તા વિધમાન હોય ત્યાં મુખી પ્રકટ ન કરવા એવી નીતિ છે.

તત્રભવાનું રાવણ શ્રીતખ્તસિદ્ધંત તીમા ઇચ્છા દેખાડતા હતા કે રાજ્યાધિકાર સ્વતન્ત્ર તેઓને હસ્તગત થાય કે ત્વરિત જ રા. રા. સામલભાઇને રાજ્યનું પ્રધાનપદ આપવું. એ કાર્યની શિદ્ધિ સાડ પોતે પ્રયત્ન કરવા અને કરાવવા રા. સામલભાઇની અનુમતિ માગતા. રા. ગોકુલભાઇ અને આ લેખક, એ સ્વતન્ત્ર રાજ્યાધિકારની પ્રાપ્તિના મહોત્સવ પ્રસંગે ભાવનગર જવાના હતા. તે સમયે મહારાજશ્રીના એ અભિપ્રેતાર્ય સંબન્ધમાં એકાન્ત મુમન્ત્ર કરવો હતો. તદનુસાર ઊંડાપોહપૂર્વક સમ્યક્ વિચાર થઇ નિર્ણય થયો કે, 'મુસ્તિત વ્યવસ્થાને પ્રબલ કારણ વિના હલાવવી એ છુદ્ધિમત્તાનું શુભ લક્ષણ નથી.' એ નિર્ણય સર્વસંમત થયો.

પ્રથમથી બાદરપૂર્વક અભ્યાસવા યોગ્ય સહજ નિયમ. સન્ધ્યાવંદન.

યથાસંભવ સર્વજનોને એવા સન્ધિના સમયમાં બહુ મનોરથ, મનોવિકાર, અને સૂક્ષ્મ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં રાગ-દ્વેષને વશ થઇ, જેઓ કાર્ય કરી નાખે છે તેઓને પ્રાપ્તિ: પશ્ચાન્તાપ જ ભોગવવો પડે છે. એ સુવિચારને જ મનમાં રાખીને આપણા આર્ય પૂર્વજોએ પોતાની પ્રજાની બાહ્યાવસ્થામાંથી જ તેઓના અન્તઃકરણમાં આવશ્યક મહાનિયમોના સંસ્કાર નાખી મૂકવા સાડ અમુક સન્ધિસમયો રચાયા છે. આપણા ભારત-વર્ષના વર્ણોત્તમી લોકોમાં જે ઉપવીતસંસ્કાર મહોત્સવપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તેમાં જ અભીષિદ્ધિપ્રદ એક મહાનિયમ, સ્નેહિસંબન્ધી સમક્ષ ગુરુજન પોતાની પ્રજાને લેવરાવે છે કે, - તેઓએ કાલના સન્ધિમાં કંઈ અજ્ઞાત અપરિચિત કાર્ય ન જ કરવું, કિન્તુ સંકલ્પપૂર્વક, જ્ઞાત પરિચિત શુભ કાર્ય-સ્નાનસન્ધ્યા-શુદ્ધિ-ઈશ્વરઉપાસના-આદિમાં જ સન્ધિકાલ રોકવો, અર્થાત્ પરિચિત સત્કાર્ય જ કરવું. અને તે સંકલ્પપૂર્વક જ કરવું. મતિપૂર્વિકા કૃતિ-*Thought precedes action*.-જહિં વિચારપૂર્વક આચાર

હિ, તહિ કાર્યસિદ્ધિ નિર્ધાર હિ.' એ મહાનિયમ સદા લક્ષમાં રાખવો. એ લક્ષથી જ અધ્યાપિપર્યન્ત ધર્મકાર્યોમાં પ્રથમ સંકલ્પ કરવામાં- પાણી મૂકવામાં-આવે છે. તેમાં પોતાના અધિકારનું, સાધનનું, દેશ-કાલઅર્થક્ષણાદિનું સ્મરણ હોય છે.

એકજનક વૃત્તાન્ત આ છે કે, યથારાશ્ત્રિ ચિન્તાના; શ્રમના, તથા દ્રવ્યના વ્યયપૂર્વક ઉત્સવ કરી સન્ધ્યા^૧ નામ આત્માપરમાત્માના એકત્વજ્ઞાને કરી તેઓના ભેદ વિભક્ત (કરવો) તે-સર્વ કામોને પરિત્યજીને અદ્વૈતપરમમાં સ્થિતિ-એ આદિ પરમેશ્વરના ઉપાસનના માત્ર એક નિયમ પોતાની પ્રજાને લેવરાવવામાં આવે છે, તે માત્ર એક નિયમ જ પલાવી તે પ્રજાને શિક્ષણ આપવાનું કે, 'જે નિયમ લેવો તે શિષ્યસંમતિથી વિચારપૂર્વક લેવો, પણ તે દેહાન્ત યતા મુખી મુકવો નહિ;' એ એક જ નિયમમાં પણ ત્રિય પ્રજાને સુદૃઢ સુસ્થિતા કરવાનું લક્ષ ગુરુજનો રાખતા નથી તેથી પોતાના પ્રયત્ન અને પ્રજાનું હિત નિષ્કલ થાય છે. એ ગૃહીત નિયમમાં સ્થિત રહેવાનો જેને અભ્યાસ પડે છે, તે પછી જ ને નિયમ લેશે તે તે પાલકે એવો લોકોને વિશ્વાસ પડવા કારણ થાય છે. તેના નિયમપાલકની-વચનપાલકની-પ્રતિષ્ઠા બહુ વધે છે. સર્વજનો તેવાનો વિશ્વાસ કરી શકે છે, તેવાનો અનેક પ્રકારે અભ્યુદય થાય છે.

જે ચારિત્ર (Character), ચરિત્ર, સુસ્વભાવ, શુભલક્ષણ, શુભગુણાદિ કથાય છે, તે, નિયમ પાલવાથી-વચનપાલક થવાથી, આવે છે. જેનો મુખેકરી અન્ત છે તે સ્વન્ત વદાય છે. ચારિત્ર સ્વન્ત છે. નિયમપાલક થવામાં અભ્યુદયજનક અનેક લાભ છે તેમ સતે સન્ધ્યાદિનો એક નિયમ પણ પોતાની પ્રજાને બહુ આહંબર-થી આપીને પછી તે નિયમને પ્રજા પાસે પલાવવા પ્રાયશઃ સમજી અસમજી સર્વ ઉપેક્ષા રાખે છે, એ શોચનીય છે. ગૃહીત નિયમ પાલકનું પ્રથમથી જ શિક્ષણ આપવાનો જે ઉદ્દેશ તેથી વિપરીત જ થાય છે. તે નિયમ પાલકમાં માત્ર ચોરુંક જલ અને ચોરા જ ફાળુ આપવા પડે એવો તે અન્તે મુખસંપાદક નિયમ બહુ સુલભ છે. તેમ સતે બીજા જ દિવસથી તેનો ભંગ થાય છે,

અને તેમ થવા દેવામાં આવે છે. એથી, ‘નિયમભંગ કરવો એ બહુ જ હાનિકારક છે,’ એ પ્રવ્ર્ત્તના લક્ષમાં રહેતું નથી. તેથી નિયમપાલક-વચનપાલક-થવાના આવશ્યક પ્રયત્નથી તે પ્રવ્ર્ત્ત દુર્ભાગિણી રહે છે; અને તેના હાનિકારક પરિણામ તેને પોતાને તથા સંબન્ધમાં આવનાર બહુજનોને સહેવા પડે છે.

બીજા દશા ઉચ્ચારાયને સાડ નહિ તો માત્ર શરીરપ્રકૃતિનું આરોગ્ય રહેવા શૌચસ્નાનાદિ કરવાનો, વિકારજનક સન્ધિમાં કરેલાં કાર્યો બહુ વિકારક થાય છે તેથી વંચવાનો, અને નિયમ-તે પણ પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક લીધેલો નિયમ-તેને પાલવાનો, ઉદયજનક અભ્યાસ થવા, પ્રવ્ર્ત્તને આગ્રહપૂર્વક નિયન્ત્રિતા કરવી એ પ્રવ્ર્ત્તના હિતેચ્છકોનો અનિવાર્ય ધર્મ છે.

સન્ધ્યાવંદનમાં પ્રાણાયામ (આસની અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિચ્છેદ-રોધ) કરવાનું હોય છે. તેથી પણ શરીરને બહુ લાભ થાય છે. વ્યાયામથી (કસરતથી) જે લાભ થાય છે તે વ્યાયામમાં ચતા પ્રાણાયામના-આરોચ્છાસના-જ છે એમ આધુનિક શારીર-શાસ્ત્રીઓનું મત છે. તે સન્ધ્યાવંદનના પ્રાણાયામથી પણ થાય છે. શરીર નીરોગી રહેવા સ્વચ્છ પ્રાણવાયુનું (Oxygen) ભક્ષણ આવશ્યક ગણાય છે. સન્ધ્યાવંદન સમયે સ્નાનાદિ કરીને સ્વચ્છસ્થાનને ગન્ધપુષ્પધૂપાદિ સુગન્ધી પદાર્થોએ વાસિત કરી તેમાં સુઆસને બેસી, પૂરક પ્રાણાયામથી સ્વચ્છ પ્રાણવાયુ અન્તરમાં લેવો, કુભક પ્રાણાયામથી તેને ત્યાં સંભાવીને ત્યાંના અસ્વચ્છ ભાગને પૃથક્ કરવો, અને પછી રેચક પ્રાણાયામથી તે મક્લિન ભાગને બહિર્ કહાડી નાંખવો; એ પ્રાણાયામનું પ્રત્યક્ષ પ્રયોજન પ્રતીત થાય છે. યથાશક્તિ પ્રાણાયામમાં વર્ધમાન થયે તેના ફલરૂપ અન્ય પણ-વિવેકશાન ક્રિવા બુદ્ધિસત્ત્વના પ્રકાશના પાપ-અશુદ્ધિ-રૂપ આવરણનો ક્ષય; ધ્રુવાસ્મૃતિની પ્રાપ્તિ, આદિ અનેક લાભો મળે છે. કેવલ શરીરને, અને લાભ જે નથી, રીતિ પ્રમાણે સર્વમાન્ય છે-તે સાડ પણ સન્ધ્યાનું એમ જે પ્રાણાયામ તે કેટલો ઉપયોગી છે એ વિચારકોને પ્રત્યક્ષ થશે. આપણા પૂર્વજોના પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં અનેક સંકેતો ગુણો તથા લાભો હોય છે. આપણે તેના સદુપયોગ શોધી તે પ્રમાણે વર્તવાનું જ માત્ર શેય છે.

પૂર્વોક્ત મુખ્ય નિયમ સાદર પાલીને પછી જે જે કાર્યો કર્તવ્ય હોય તે તે સંબન્ધમાં પ્રથમથી જે જે વિચાર કર્તવ્ય છે તે તે લક્ષમાં રાખી કાર્યસિદ્ધિઅર્થ પ્રયત્નમાન થવું એ ફલસંપાદક થાય છે.

રાજ્યકાર્યની સિદ્ધિ સાડ વક્ષ્યમાણ વિષયો ઉપર વિચારો પ્રથમથી જ કર્તવ્ય છે, તેના નિર્દેશ નીચેના શ્લોકમાં કર્યો છે. તે-
ઓમાંના જે જે વિચારો યથાસંભવ જે જે શૃદ્ધિને લાગતા હોય
વા વલગતા હોય તેણે તેણે તે તે ભાગ લક્ષમાં રાખી કર્મ કર-
તા પૂર્વે તે તે સંકલ્પ યથાશક્તિ કરવા અને પછી કર્મ આર-
ભવાં એ બહુ પ્રકારે ઇષ્ટસાધક છે અને આપત્તબાધક છે.

કાર્ય પૂર્વે સંકલ્પ કરવાના વિષયો.

“કોઽહં કૌ વેદકાલૌ સમયિયમગુણાઃ કેઽરયઃ કે સહાયાઃ ।
કા શક્તિઃ કોઽમ્યુપાયઃ ફલમિહ ચ કિયત્ કીદૃશી દૈવસંપત્ ॥
સંપત્તૌ કો નિબન્ધઃ પ્રવિદિતવચનસ્યોત્તરં કિં તુ મે સ્પાત્ ।
इत्येवं कार्यसिद्धाववाहितमनसां सम्पदो हस्तसंस्थाः ॥ ૧૩૮ ॥
ધર્મઃ પ્રાગેષ ચિન્ત્યઃ સચિવગતિમતી સર્વદાલોચનીયે ।
મ્રચ્છાઘી રાગરોપી મૃદુકઠિનરસૌ યોજનીયૌ ચ કાલે ॥
જ્ઞેયં લોકાનુવૃત્તં વરચરનયનૈર્મણ્ડલં ચીક્ષણીયમ્ ।
આત્મા યક્ષ્ણેન રક્ષ્યો રણશિરસિ પુનઃ સોઽપિ નાવેક્ષણીયઃ ॥ ૧૩૯ ॥”

‘કાર્યસિદ્ધિમાં સાવધાન ચિત્તવાન (મનુષ્યો) આવો વિચાર કરે છે કે,—‘હું કોણ છું, દેશકાલ એ બે કેવા છે, સમવિષય શુણ્-
વાન સનુઓ કોણ છે, સહાયો કોણ છે, (ભારી) શક્તિ કેવી છે,
ઉપાય શો છે, ઈછાં (કરવાના કાર્યમાં) ફલ કેટલું છે, કેવા પ્રકારની
દૈવસંપત્ છે, સંપત્તિમાં કયો નિબન્ધ-પ્રતિબન્ધ, રોધ-છે, જાણ-
વાયજ્ઞા વચનવાલો હું તેનું ઉત્તર શું હોય (પૂછવામાં આવે તો
ઉત્તર શું આપવું), એવી રીતિએ કાર્યની સિદ્ધિના વિષયમાં
જેઓનાં મન અવહિત-સાવધાન-છે, તે મનુષ્યોને સંપત્તિઓ
હસ્તગતા છે.

‘પ્રથમ જ (સર્વેના સુખનો આધાર) ધર્મ ચિન્ત્ય-વિચારવા યોગ્ય
છે, (રાજ્ય) સર્વદા સચિવની મતિ અને મતિ-કાર્યભારીના બહિરૂ
આપાર તથા અન્તરૂ આપાર એ બે આલોચનીય-દૃષ્ટિ રાખવા યોગ્ય-

છે; રાગ અને રોષ એ બે પ્રત્યાધ, -વિશેષ કરી ઢાંકી રાખવા યોગ્ય-છે; મથાકાલે મૃદુ કઠિન-કોમલ કઠિન-રસો યોજવા યોગ્ય છે; વરચરોરૂપ-નિપુણ અનુચરોરૂપ-નયનદ્વારા લોકના અનુવર્તનને-આ-ચરણને-જાણવા યોગ્ય છે; (સ્વતઃ-પોતે-) માગુડલને વિશેષ કરી જોવા-જાણવા-યોગ્ય છે; આત્મા (શરીર) યત્ને કરી રક્ષવા યોગ્ય છે; પરંતુ રાગને અગ્રે તેની (આત્માની) પણ અપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી.'

મુર ગોકુલજીમાહનાં પત્રો.

એ ભાવનગરના મુખસમાગમ પશ્ચાત્ મુર ગોકુલજીભાઈ-એ આ લેખકને મલવા સારૂ બે વાર સંકલ્પ કર્યા હતા પણ આ લેખકના દુર્ભાગ્યે તે સિદ્ધ ન થયા. તેઓ સામલભાઈને આપાઠમાસમાં લખે છે કે:-

“પરમજેહી ભાઈશ્રી સામલદાસ પરમાનન્દદાસજી,

“સેવામાં વિનિતિ આપનું પત્ર રાજશ્રી આપાલાલ હસ્તક પુચ્ચું.

આપે કારણસર શનીવારે રાજકોટ જવા નિશ્ચય કર્યો તે ઠીક છે. તે પ્રમાણે અમે આવી મહોંચશું. હરકત નહિ હશે તો આપણે ખીજે ઉતારે (એકઠા) ઉતરીશું. તેમ જ મનઃમુખભાઈને તાર કરવા ભાણુજીભાઈને લખ્યું છે. આપે પણ (મનઃમુખભાઈને) લખ્યું હશે. તે એક વાર તા. ૧ લી ઉપર વઢવાણ આવી ગયા છે, માટે પાછા આગર ન કરે એમ લખજો. બાકી કુશલ. વડીલશ્રીની સેવામાં સાધોંગ દંડવત્ પ્રણામ. સં. ૧૯૩૪ ના આપાઠ મુદ્દિ ૧૦ ભામ. વિ. ગોકુલજીના નં ”

એ રા. રા. આપાલાલ વિ. માણિકલાલની ન્યાયાર્જનતા તથા પ્રામાણિકતા ગોકુલજીભાઈના જાણવામાં હતી. તથા તેઓને ખીજી રીતિએ પણ સારા જણતા હતા તેથી તેઓના ઉપર પ્રસન્ન હતા. તેથી પૂર્વોક્તર પત્રમાં તેઓનું નામ સવિશેષ લખેલું જણાય છે. નહિ તો એવા નામ લખવાદિના વિષયમાં ઉપેક્ષા રાખવાની તેઓની રીતિ હતી.

“(સંવત્ ૧૯૩૪) શ્રાવણ સુદ્ધિ ૧૦ બુધ.

“પરમકૃપાલુ વડીલ શ્રી પ

ગૌરીચંકર ઉદયચંકર. સં. ભાવનગર.

“સેવામાં વિનિતિ જે આપનું કૃપાપત્ર આજ રોજ રા. આપા-

લાલ હરતે પુખ્તું. વાચી પરમ આનન્દ થયો. મહારાજ દીક્ષિત-
જીએ અમારી વિનંતિનું ઉત્તર કૃપા કરી લખાવ્યું તેથી જ એમ
લાગ્યું કે દીક્ષિતજી વાચે છે તે ‘વિદિગૃહીતવત્’ છે. વાંક્યનું
સ્વારસ્ય લક્ષમાં લેતા નથી. નીકર:—

“શ્લોકાદ્દેન પ્રવહ્યામિ યદુક્તં ગ્રન્થકોટિભિઃ” ॥^૧

એમ વાચ્યું છે. તે કોટિ ગ્રન્થના સારનો સમાવેશ આ વાક્ય-
માં જ છે:—“(ગ્રહ સત્યં જગન્મિથ્યા) જીવો ગ્રહૈવ નાપરઃ ॥”

“હવે જીવ પરોક્ષ છે કે અપરોક્ષ છે એ શા વાસ્તે ન વિ-
ચારાય, અને અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં શંકા (શા વાસ્તે) લેવાય !! પણ
તુકારામના વાક્યની પેઠે લાગે છે:—‘જ્વાળે સંશયાઘી મક્ષિકા મક્ષિકી,
તયા મોક્ષનાઘી રુચિ કેસી.’ એ કઈ અપૂર્ણ વાક્ય સાંભરે છે, તે પ્ર-
માણે “સંશયાત્મા વિનશ્યતિ.” એ રીતિએ મનને સંશય મટી
શકતો નથી. તે વારે, પ્રત્યક્ષમાં પરોક્ષ માની, અનિશ્ચિત રહે છે.
એ આપને ખુલ્લું લાગશે. ક્ષણભંગુર દેહ છે એમ ધારી સ્વ-
નિશ્ચય દઢ કરવો તો પોતે જ અપરોક્ષ છે. પરોક્ષ જ હોય તો
દૃતિસાધ્ય અપરોક્ષ માનવું અનિત્ય છે. તથાપિ સંશયથી નિશ્ચય
નથી કરતા તે કરે તો, બહિર્દૃષ્ટિ જ ભ્રમણુ લાગે નહિ. શરીર-
સ્થિતિ તો પ્રારબ્ધાધીન છે. તેને વાસ્તે સામ્રાજ્ય સ્પષ્ટ લખે છે:—

“ન ચાત્રેતદ્ વારયિતુમીશ્વરેણાપિ શક્યતે ।

અઘશ્યંમાયિતાપ્યેપામીશ્વરેણૈવ નિમિતા ॥”

“પ્રારબ્ધકર્મનાનાત્વાત્” (પૃષ્ઠ ૨૬૮ જુવો.)

“સર્વથા વર્તમાનોપિ (સ યોગી મયિ વર્તતે)” ॥^૨

૧. વેદ પકડાયલા જેવું. ૨. એ કોટિ ગ્રન્થોવતે કહ્યું છે તે, અર્થ
રતોડવતે કરીશ, કહું છું. ૩. (જગત્ મિથ્યા છે અને બ્રહ્મ જ સત્ય છે.)
જીવ બ્રહ્મ જ છે, અપર-બીજ-નથી. ૪. ‘મન્નદક્ષી’ કૃત્તિદીપ:—(અ
લોકમાં પ્રકૃતિ અથવા પ્રારબ્ધ કર્મથી થતી ઇચ્છા) તે ઈશ્વરે પણ વારવારે
સકય નથી (શ્લોક ૧૫૪) એમ દહેથી ઈશ્વરની ઈશ્વરતાની ન્યૂનતાને।
પ્રસંગ આવે તેનું નિવારણ કરવા દહે છે કે:—) કારણ તે (ભાવિભાવ)ની
અવસ્થામાયિતા પણ ઈશ્વરે જ નિર્માણ કરી છે (શ્લોક ૧૫૭). ૫. શ્રી
મગવત્રીતા અધ્યાય ૬, શ્લોક ૩૧. (સર્વાત્મેકત્વદર્શી અથવા સમ્યક્દર્શી) તે
યોગી સર્વ પ્રકારે વર્તતો સતો પણ તે મારામાં વર્તે છે. તે નિત્યમુક્ત છે.

ઇત્યાદિ અનન્તવાક્ય સંસાયનિવર્તક છે. અધિકાર પ્રાપ્તિ સાઝ શાસ્ત્રમાં—“સંન્યસ્ય શ્રવણં કુર્યાત્” એમ વેદવાક્ય છે. તેનો લક્ષ્ય એમ છે જે સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને પણ સ્વરૂપબોધ નિશ્ચય કરવો. એમ બોધનિશ્ચયમાં શાસ્ત્રનો કટાક્ષ છે. આમ અભિનિવેશ નથી જે, -સંન્યાસ વિના બોધ થાય જ નહિ. એમ હત તો વિદ્વત્સંન્યાસ-પ્રક્રિયા લખત જ નહિ. પણ તેમ નિશ્ચયાર્થ આગ્રહ વિના, તેનો (શાસ્ત્રનો) બીજો અર્થ નથી. શાસ્ત્રમાં દાનની આવશ્યકતા લખી છે ત્યાં:—“શ્રદ્ધયા દેયમશ્રદ્ધયા દેયં ત્વિયા દેયં મિયા દેયં” એ વાક્યો દાનની આવશ્યકતા સૂચવે છે, તેથી સાત્ત્વિક દાનવિધિનો નિષેધ નથી, એમ સર્વવાતનો અવસ્થાપૂર્વક નિશ્ચય કરવામાં પુરુષાર્થતા છે. એક રીતિના અભિનિવેશમાં પુરુષાર્થતા નથી. શાસ્ત્ર હિતોપદેશક છે. વિચારકર્તાએ હિતમાં તાત્પર્યવૃત્તિ હરેક રીતે જોવી. શ્રીમગવદ્ગીતાનાં વાક્યો તથા શ્રીશંકરાનન્દસ્વામીની ટીકા જોઈ હિતર લખવા લખાવું છે તે અન્યો આ સમય સમીપ નથી; પણ અમે સ્વહસ્તે સંપૂર્ણ લખી તે વિચારેલ છે. તેનો સિદ્ધાન્ત પણ દઢ નિશ્ચયપર છે.

“સાધનકલાપ, સાધનકલભૂતસિદ્ધાવસ્થા, એ સર્વ યથાર્થ છે. જેને શાસ્ત્રલિખિત રીતે સ્વરૂપગત અકર્તૃત્વ નિશ્ચય છે, તેને વાસ્તે કશો પ્રતિબન્ધ લખેલ નથી.

■ દારીરવાઙ્મનોમિર્યત્ કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા ચિપરીતં વા પશ્ચીતે તસ્ય હેતવઃ^૧ ॥”

“કર્મણ્યકર્મ યઃ પદ્યેત્” ॥”

“ઇત્યાદિ યથાર્થ નિશ્ચય કરવાનું છે. એ નિશ્ચય જેને નથી તેને સાઝ યથાર્થ ઉપાય લખ્યા છે. ચિકિત્સાવત્ શાસ્ત્રગત અ-

૧. સર્વનો ત્યાગ કરીને શ્રવણ કરવું જોઈયે. ૨. લક્ષ્યવતે આપણું કે અશ્રદ્ધાવતે આપણું, લગ્નવતે આપણું કે લયવતે આપણું. ગમે તેમ પણ દાન કરવું. ૩ અગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૧૫. (૧) અધિધાન શરીર, તથા (૨) કર્તા ઉપાધિ લક્ષણબોધતા (૩) ઓત્રાદિક કરણ, (૪) પ્રાણાદિ, અને (૫) આદિત્યાદિ દેવતા, એ પાંચ હેતુથી જે ધર્મ્યે અયવા અધર્મ્યે કર્મને શરીર, વાણી, અને મનવતે તે નર આરંભે છે, તે કર્મનાં પૂર્વોક્ત શરીરાદિ એ પાંચ કારણ છે. (એ કર્મોમાત્રના પૂર્વોક્ત પાંચ હેતુ છતાં, અસંગ શુદ્ધ આત્માને, કર્તા છે એમ જે જુએ છે તે દુર્ભેતિ, અકૃતજુદ્ધિત્વથી, ઉપદેશથી અસંસ્કૃતજુદ્ધિને લીધે, યથાર્થ જોતા નથી.) ૪. અગવદ્ગીતા અ. ૪, શ્લોક ૧૮. કર્મમાં જે અકર્મ જુએ છે.

નેક્યુક્તિ છે. જેને જેવો રોગ તેની ચિકિત્સા કર્તવ્ય છે. માટે દીક્ષિતજીએ પોતાનો સંશય મૂક્યો. “જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ” એ વારંવાર વિચાર કરવો. પોતાનો સંશય ખીજા ઉપર આરોપવો નહિ. તેથી કંઈ ક્ષત નથી. જ્ઞાનીનાં લક્ષણુ સાત્રકારે લખ્યાં છે તેમ, પ્રારબ્ધયોગથી ન્યૂનાવિક છે. એક જ અભિનિવેશ નથી, માટે નિશ્ચયમાં ન્યૂનતા ન રાખવી.

“પ્રવૃત્ત્યા ધા નિવૃત્ત્યા ધા દેહાદિગતયાઽસ્ય કિમ્” ॥

“એ જ ચિનતિ, ક્ષમાપનપૂર્વક યથામતિ લખ્યું છે.

.....

“વ્યવહારપ્રસંગ. રા. સામલદાસભાઈને માર્ગમાં વર્ષોદની હર-
કત થઈ. હાલ વર્ષોદ બહુ છે. જૂનાગઢમાં ૬૩ ઈન્ચ પડી ચૂક્યો.
અહિં ૪૦ ઉપર છે.

“રાજસ્થાનિક સભા’માં રપેરિયલ અપીલો લઈ (પ્રથમ-
ના) હુકમ ફરવવાની રીત ન થવા સહુએ નિશ્ચય રાખવો.
બાકી મરજી પ્રમાણે પાંચ દસ વર્ષે વધારે કરવા હરકત નથી.

“(માંગરોલના શેખ સંબન્ધમાં કમીશન બેઠેલ તેનો)
માંગરોલનો નિશ્ચય હુકમ ગુપ્ત રાખી (સર્વ પત્રો) સરકારમાં
બોક્કલનાર છે. આવે થોડા દિવસમાં પૂરે થશે એટલે જૂના-
ગઢ જવા વિચાર છે.

“મે. લા સાહબે જે હુકમો કર્યા છે તે ફરવવા વકીલોનો
આમદ (છે) અને એ કાઠિઓને બહારવટે જઈ હુલક કરવા
શુધ્ધી પ્રેરણા કરી નનામા કાગળ લખે છે, જેને દાખલ કર્યા તે
ચાકર મટી સામાવાલા થાય છે. અને કરે છે. (સર્વેના) હિત-
માં વિપરીત એ જ છે.

“સ્વામિશ્રીની સેવામાં સા. પ્ર. મે. સામલદાસભાઈ તથા
વિજયશંકરભાઈ તથા પ્રભાશંકરભાઈને નમસ્કાર. દીક્ષિતજીને નમ-
સ્કાર.

ચિ. ગોકુલજીના સા. પ્રણામ.”

૧. પદ્મદત્તી જ્ઞાતિકાંષ સ્થા. ૨૮૩:-(જે પુરુષ, એવા અનિદ્યાર બોધે
કરી વિયોગ પામતો નથી) તેને દેહાદિગત પ્રવૃત્તિએ કરી કે નિવૃત્તિએ કરી
શું છે? અર્થાત્ તેણે કરી તેને છદ કે અનિદ્ય ૬૭ નથી.

પ્રકરણ ૧૪.

ઉપસંહાર.

સંવત ૧૯૩૫નું વર્ષ-જે સુર ગોકુલજીભાઈના ઉપર સ્નેહમમતા રાખનારને એ પરમપુરુષાર્થપ્રાપ્તપુરુષની વિદેહમુક્તિ થવાથી તે અશોચ્ય સતે વ્યાવહારિકી દૃષ્ટિએ વિયોગજન્ય શોકદાયક થયું-તે શોકકર વર્ષનો આરભ કરતા પૂર્વે ઉપસંહારરૂપ કેટલુંક લખવાની અગતિ છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જે વૃત્તાન્તનો બહુ વર્ષમાં વિસ્તાર છે તે; ચરિત્રનિરૂપ અને ચરિત્રનિરૂપક વચ્ચે પરસ્પર જે વાર્તાઓ થયેલી અને વિષયો ચર્ચાયેલા, પરંતુ જેનાં વર્ષ સ્મરણમાં ન રહેવાથી હાલ ખચિત ન થઈ શક્યાં તે વિષયો-માંથી અહુણા લખી શકાય એવા વિષયો, અને તેવાં પત્રો; કેટલાક શેષ રહી ગયેલા તે અને અન્તે લખવા જેવા પ્રસંગો; તથા એ સર્વેના સંબન્ધમાં થયેલા વિચાર; એઆદિ સંક્ષેપમાં લખવાની ધારણા છે.

આ ત્રિગુણાત્મક જગતમાં ત્રિગુણાત્મક અન્તઃકરણયુક્ત મનુષ્ય જે જે વિચાર ઉચ્ચાર અને આચાર કરે છે, તેઓમાં એ ત્રિગુણમણિ કોઈ એક ગુણ પ્રાધાન્યે કરી વા તારતમ્યે કરી હોય છે, અને પછી તેઓ સર્વેનું મિશ્રણ ઓતપ્રોત^૧ હોય છે, એ, સત્સાત્ત્વેતાઓ યથાર્થ જાણે છે. અને આ લેખના આરંભમાં સૂચવ્યું પણ છે. એ પ્રકાર દૃષ્ટિમાં રાખતાં સુર ગોકુલજીભાઈમાં સત્ત્વગુણના અશો અધિક હતા એ આપણા જ્ઞેવામાં આવ્યું છે. હીર, શણ, અને સૂત્ર એ ત્રણ પદાર્થોનું કોઈ વસ્ત્ર બન્યું હોય તેમાં જેના અંશ અધિક હોય છે તેના નામે બહુકરી તે વસ્ત્ર ઓળખાય છે. ગોકુલજીભાઈમાં માનવ રંગેગુણ અને તમોગુણ પણ મનુષ્યપ્રકૃતિને લીધે હોવા જોઈએ તેમ હતા, પરંતુ સત્ત્વગુણનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેઓને, પૂર્વોક્ત ન્યાય પ્રમાણે, સત્ત્વગુણી કહેતાં બાધ નથી. એ સર્વ સમજીએ સ્વીકારશે. સત્ત્વગુણનાં કાર્ય કેવાં સુખદ છે, અને બીજા ગુણોનાં કાર્ય આરંભમાં કદાપિ નહિ તો પરિણામે પણ કેવાં દુઃખમોહપ્રદ છે એ સત્ય, બુદ્ધિમન્ત મનુષ્યોને, વિવેકથી જોતાં, સર્વ પદાર્થોમાંથી અને સર્વે મનુષ્યોનાં ચરિત્રોમાંથી, સ્પષ્ટ જણાય છે. આપણે જે જે જાણીએ અને અનુ-

૧ વ્યાપેલ, હવા અને આડા. જેમ હવા આડા સૂત્રના તાંતણાં ઓતપ્રોત^૧ થઈ કપડું થાય છે, પણ મૂલમાં સૂત્ર જ છે.

ભવિષ્યે તેના ત્રણ વર્ષ કરીને, સત્ત્વગુણ ગ્રહણ કરવાનો, અને બીજા ગુણોનો ત્યાગ કરવાનો, પ્રયત્ન કરવો એ અન્તે બહુ મુખશાન્તિકારક છે.

સુત્ર ગોકુલજીની દિનચર્ચા.

ગોકુલજીભાઈનો કાલ સત્ત્વગુણના આચાર વિચારમાં જ અધિક જતો. તેઓ રાત્રિના નવ દશ વાગે સૂતા. અને પાછલી રાત્રિના ચાર વાગે ઉઠતા. અને એ અરાક હોરા (horar અવર) માંથી પ્રાતઃકાલની શ્રાદ્ધમુદૂર્તની જે હોરાઓ તો જ્ઞાન, સંકલ્પોપાસન, દેવાર્ચન, શ્રદ્ધાપત્ર આદિ આલેખમાં જતી. પ્રાતઃકાલે છથી આઠ-મુધી સુત્ર ગોકુલજીભાઈ વેદાન્તના અન્યનું વ્યાખ્યાન કે અવલોકન કરતા. આઠથી દશમુધી ગૃહકાર્ય વિષે કંઈ બાંધવું ભેડવું હોય તે, પ્રાકૃત વર્તમાનપત્રો કે અન્યો વાચવા તે, કોઈને મળવું હોય તે, ઇત્યાદિ આવહારિક પ્રકીર્ણ કાર્ય તેઓ કરતા. લોજનો-લવું હોય તે, ઇત્યાદિ આવહારિક પ્રકીર્ણ કાર્ય તેઓ કરતા. લોજનો-તર દશથી અગિયાર વાગતામાં જામે પહેરી રાજકાર્યમાં પ્રવેશ કરતા. તેઓ કહેતા કે—“જુલડી પહેરે ત્યાંથી રાજ્યની ચિન્તા અને કામ કરવા માર્ગ હું, તે જુલડી ઉતારતા મુધી તેમાં જ તત્પર રહું છું.” બીજા સમયે સાધારણ રાજપ્રસંગની વાર્તા કરવા કોઈ આવતું તેને સ્પષ્ટ કહી દેતા કે,—“જૂનો પેલો જામે ખુંટી ઉપર છે. તે ચિહ્ન ધારણ નથી કરતું ત્યાં મુધી એવી વાત સાંભળવાનો સમય નથી.” કોઈ વાદિપ્રતિવાદીની ચુસ્તવાર્તા તો સાંભળતા જ નહિ. તેને સ્પષ્ટ કહેતા કે,—“સત્યને સન્તાડવામાં સાર નથી. માટે તમે સાચા હો તો તે ઉપર વિશ્વાસ રાખી ખુલ્લી વાત કરો.” એ રીતિ દેશીય રાજ્યમાં સર્વને નિલક્ષણ લાગતી. પણ ગોકુલજીભાઈ જેવા નિઃસ્પૃહ અને સત્યપૂજકને બહુ ઉપયોગિની તેમ મુખદાત્રી હતી.

તેઓ ચાર પાંચ વાગતા મુધી રાજકાર્યમાં ચુંચાતા. તેઓ નિયમ પ્રમાણે ક્રમે કરી કાર્ય કરતા. જ્યાં મુધી જે કાર્ય કરે ત્યાં મુધી તે કાર્યમાં જ ચિત્ત રાખતા પરંતુ તે કાર્યમાંથી ઉઠ્યા પછી તે વિષેના રાગદ્વેષ રાખી તેની ચિન્તા ન વિંદાજતા. રાજ્યકાર્ય કરી રહ્યા પછી અવકાશ મળે તો તેમાં પ્રાકૃત અન્યો વાચતા, પત્રો લખતા, અને કોઈ યોગ્ય મનુષ્ય આવી મળે તો તે સાથે વાર્તાલાપ કરતા. ઘરે આવી ‘જુલડી’ ઉતારી કે પછી રાજકાર્યની વાર્તા જ નહિ. સમજી અને અનુભવી મનુષ્યોનો આવો ધારો

હોય-છે કે:-કાલના વિભાગ કરી , સ્થાપિત સમયે એકાગ્રચિત્તે યોગેહું કર્મ કરવું. એક કાલે એક જ કાર્ય કરવું. અગ્રચિત્ત રાખી અનેક કર્મ આરંભવાં નહિ; કારણ તેમ કરે એકે કર્મ યથાર્થ થતું નથી. ગોકુલજીભાઈ નિયમિત વેલાએ નિયમિત કર્મ કરવાનો નિયમ પાલતા. તેઓની વૃદ્ધિ યવામાં એ શુભનિયમ એક સાધન થયું હતું.

રાજદ્વારથી ગૃહે આગ્યા પછી થોડો વિરામ લેતા. પછી પાછું ગ્રન્થાવલોકન, કિં વા, કોઈ સન્નજન પહોંચત સમીપ હોય તો, શ્રવણ ચાલતું. સાયંસન્ધ્યાવન્દનાદિ કરી ભોજન લઈ નવ પછી અને દશ પહેલાં સૂતા. બહુ કરી ઉપર પ્રમાણે તેઓનો નિત્યનિયમ હતો. નૈમિત્તિક કારણથી તેમાં ભેદ પડે તે જાણી વાર્તા છે. એ પ્રમાણે તેઓની દિનચર્યા હતી. સંક્ષેપમાં વિચારકો વડે છે તેમ “અવન્ધ્યં દિવસં કુર્યાત્ દાનાધ્યયનકર્મસુ” — “દાન અને અધ્યયનરૂપ કર્મોમાં દિવસને (સન્નજનો) અવન્ધ્ય^૧ કરે છે,” તેમ તેઓ કરતા. “શુભૈ-રામોતિ દેવત્ત્વમ્” એ જીવન્-મુક્તિગ્રન્થમાં સૂચ્યું છે, તે પ્રમાણે શુભ કર્મોએ કરી ગોકુલજીભાઈ દેવત્વ પામ્યા હતા.

કારભારીરૂપે અધિક ઉપાધિ રાખવો હોય તો રાખી શકાય એમ હતું. પણ તેઓની વૃત્તિ, જેમ બને તેમ ઓછો ઉપાધિ રાખવા ઉપર રહેતી. તેઓ સરલતાને-સાધુ જીવન અને ઉચ્ચ મન- (Plain living, and high thinking) ને બહુમાન્યા ગણતા. કારભારની ચંચલતાનું યથાર્થરૂપ તેઓના સમજવામાં હતું તેથી તેનું મિથ્યા અભિમાન તેઓને કદા પણ ન થતું. બાહ્ય ઉપાધિની મિથ્યા શોભાના દંભની સહાયતા ગુણુરહિત લોકને ઉપયોગિની છે. પણ જેઓ ગુણુવાન છે તેઓને અને આહંબરને સદા છેડું રહે છે. વિનય, અગવે, સરલતાઆદિ જ ગુણિજનનાં જુવણ છે.

તેઓની બુદ્ધિની તીવ્રતા એવા ઉત્તમ પ્રકારની હતી કે જે વિષયમાં તે પ્રવેશ કરતી ત્યાં તકિયે પહોંચી જતી. રાવબહાદર મણિભાઈ જેવા સ્વભાવસિદ્ધબુદ્ધિમાન અને મુશિક્ષિત તથા બહુ ઉદ્યોગી ગૃહસ્થને પણ તે તલસ્પર્શિબુદ્ધિ જોઈ એવું આશ્ચર્ય લાગ્યું હતું કે સીમા નહિ. તેઓ લખે છે કે:-

રા. રા. મણિમાહુડ લક્ષ્મી મોકલેલ વૃત્તાન્ત.

“ ઘણીવાર મેં રા. રા. ગોકુલજીભાઈને ઘણા મ્હોટા અને ભારે કામના પત્રો અને પત્રકો સમજતાં અને વાચતાં જોયલા. થોડીવારમાં તે સર્વેનો સાર સમજી તે વિષેના પોતાનો વિચાર બહુ સમજણથી સ્પષ્ટ રીતે એવો સારો કહેતા અથવા લખતા કે,—મેં ઘણા પુરોષીયન અનુભવી ન્યાયાધીશો અને રાજ્યકારભોરીઓને તેવા કામમાં જોયા છે તેમના કરતાં,—રા. ગોકુલજીભાઈ કોઈ રીતે પાછળ પડે નહિ. તેમનું મસ્તક ચોખું હતું અને કામ સમજવાની અને કરવાની શક્તિ અસાધારણ હતી. તેમના વિચાર દૃઢ હતા. પોતાની જાતે ખીંચા વેઠી પોતાના સ્વાર્થ સાથું ન જોતાં, રાજ્યનું સાફ કરવા પાસ તેમનું લક્ષ ધણું રહેતું. તેમના કારભારના સમયમાં પરરાજ્ય સાથેની તકરારોમાં જૂનાગઢને જે ન્યાય મળી જે ભારે લાભ થયા છે તે જેવા તેવા નથી. સંખ્યાબધ ગામો, ગ્રામ અને ખીજા ભારે હકો તેમના વારામાં જૂનાગઢને પ્રાપ્ત થયા છે. એ રા. ગોકુલજીભાઈ જેવા કારભારીની કુશલતા અને ચોગ્યતાનું ફલ હતું.

તેમનું પ્રામાણિકપણું એટલું બહુ પ્રસિદ્ધ છે કે તે વિષે તો બોલવાની કશી અગત્ય જ નથી.....તેમની સાત્ત સંપત્તિ પણ કંઈ અમત્કારી હતી. પ્રાતઃકાલે જરા વાર તેમની પામે બેઠાથી પણ ઇશ્વરસંબંધી બહુ સારી અસર મન ઉપર થયા વિના રહેતી જ નહિ.

“તેઓમાં બુદ્ધિ સાથે ઉદ્યોગ પણ બહુ હતો. તેમના વિચાર ઉદાર હતા. દેશનો, દેશીય રાજ્યનો, અને આપણા લોકની સાંસારિક સ્થિતિ અને નીતિનો, મુદ્દારો કરના સંબંધમાં, અને ખીજા લોકોપયોગી વિષયો ઉપર ભારે ગોકુલજીભાઈ સાથે વાતો બહુ થતી. તેમાં તેમના વિચારો મને ઉત્તમ લાગતા.

“આપણા અને પછી આપણુ મળેલના મૃહસ્થાનો રાજ્ય પ્રકરણમાં પ્રવેશ થયો એ મૂલ આપણા ગોકુલજીભાઈના કથાણુ કાંરી પ્રતાપથી જ થયો છે, અને તે મહાપુરુષનો ઉપકાર આ પછે જોઈલો માનિયે એટલો ઓછો છે, એ તમને લખવાની અગત્ય નથી.”

રા. રા. મુજ ગોકુલજીભાઈના વારામાં મુરાદ્રસંસ્થાનને લાભ

ગોકુલજીભાઈના વારામાં આયલાગની સારી વ્યવસ્થાદિથી મુરાદ્રસંસ્થાનની ઉપજ એટલી બધી વધી કે, પૂર્વે જેટલી કોરી આવતી તેટલા રૂપ્યા આવવા માડ્યા. ગાયકવાડ જેવા મહારાજ સાથેના, મોરવી જેવા ઠાકુર સાથેના, અને માંગરોળના શેખ આદિના સાથેના પક્ષમાં—જેમાં લાલ અને મમત ઉભય હતા—તેઓમાં જે સારો જય મળ્યો તે પણ તેઓના વારામાં જ. ગાયકવાડી સંસ્થાન સાથે, મુરાદ્રપ્રાન્તમાં આવેલા ગિર નામે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશના સ્વામિત્વ વિષયે, જૂનાગઢ સંસ્થાનને વિવાદ ચાલતો હતો. તે સતરાઃ યોજનના વિસ્તારવાલો ભૂમિ-ભાગ હતો. મુરાદ્રરાજ્યનો પ્રતાપ, પ્રખ્યાત, અમરજી હીવાને સ્થાપ્યો અને તે પછી કેટલાંક વર્ષપર્યંત તે સચેત રહ્યો. પછી તર્હિ સ્વાર્થી અને નિર્બલ પ્રધાનો યતાં જૂનાગઢ સંસ્થાને બહુ દેશ ખોયો અને બહુ હાનિ ભોગવી. “કુર્મન્ત્રી રાઝનાશાય” એ યથાર્થ છે. વડોદરા રાજ્યના સમર્થ અધિકારીઓએ કબાવેલા ગિરના ભૂમિભાગ પ્રસંગમાં એક ‘કમિશન’ દ્વારા નિર્ણય કરવાનું સુખાઈના પ્રાન્તપતિએ ઠરાવ્યું. કર્નેલ લેસ્ટર તે નિયોગના અધિકારી નિયોજનયા. રા. રા. ગોકુલજીભાઈના બુદ્ધિબલથી તથા તેઓની મુજનતા, સાધુતા, સત્યતા, આદિ આર્ય કુલિન ગુણોથી કે લેસ્ટર જેવા સારા અધિકારી પામે ન્યાય મેલવવો એ મુશ્કેલ થયું. બુદ્ધિમાન મુશિક્ષિત ગોકુલજીએ એ વિવાદના સ્વ-પક્ષનો વિષય એવા પ્રકારથી ન્યાયાધીશ સમીપ મૂક્યો કે, તેમાં જય મળ્યા વિના રહે જ નહિ અને તેમ થયું. જૂનાગઢ સંસ્થાનને ગિરનો પ્રદેશ ગાયકવાડ જેવા સમર્થ રાજ પાસેથી પાછો મળ્યો.

મુરાદ્રપ્રાન્તમાં આવેલા મોરવી સંસ્થાનના ઠાકુરશ્રી ઉપર ‘નેરતલખી’ નામે જે રાજ્યકર હતો, તે પ્રસંગ પણ રા. રા. ગોકુલજીભાઈના વારામાં જ ચાલ્યો હતો. તે વિષયે સંવત ૧૯૨૫ ના વર્ષમાં પૃષ્ઠ ૧૭૮ માં લખાયું છે. તે સંબન્ધમાં સુખાઈ સરકારથી તો જે ભરફ થયું હતું તે ફરથું નહિ. પરંતુ

મુંબઈ પ્રાન્તપતિના નિર્ણય વિરુદ્ધ ' ધી સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા'ને-લણ્ડન રાજધાનીસ્થ-ભારતખણ્ડના રાજ્યમંત્રીને-' અપીલ ' કરી પુનર્વિચાર સારૂ નિવેદન કરતાં ત્યાંથી ન્યાય મળ્યો. તે પછી રા. રા. ગોકુલજીભાઈએ સત્તજનોના સહાયથી સ્વપક્ષને ઉત્તમ પ્રમાણે દર્શાવી જે નિવેદનપત્ર લખાવ્યું હતું તેના પ્રતાપથી જ હતું.

જૂનાગઢના રાજ્યના આશ્રિત માંગરોડના શેખ સાહબ જૂનાગઢ રાજ્યથી સ્વતન્ત્ર થવા બહુ પ્રયત્નવાન હતા. તેઓએ રાવ-સાહબ વિધનાય નારાયણ મળુલિક જેવા સમર્થ પક્ષવાદીનું સાહાય્ય લીધું હતું. અને બહુ ધનનો વ્યય કરી પોતાનો પક્ષ સજલ કર્યો હતો. તે પ્રસંગમાં પણ જૂનાગઢ સંસ્થાનને અન્તે ન્યાય મળી માંગરોડનું રાજ્ય જૂનાગઢને સ્વાધીન ગણાયું. તે રા. રા. ગોકુલજીભાઈના સદ્ગુણ અને સદાચારનું જ ફલ હતું.

જૂનાગઢનું રાજ્ય પ્રખ્યાત યયું અને ખુ. નવાબસાહબના માનમાં જે ભારે વૃદ્ધિ થઈ તે પણ એઓના વારામાંજ. ન્યાયવિભાગ, વિદ્યાવિભાગ, વ્યાપાર, નિર્માણ, માર્ગ, લેલોપયોગી ભવન; એ આદિ બહુ ભાગમાં સુધારો આપ્યો છે તે તેઓના વારામાંથી જ.

કિરાતાજીનીયમાં કહે છે કે:—

“ કિમિવાસ્તિ યત્રમુકરં મનસ્વિમિઃ ? ”

‘ એવું શું છે કે જે મનસ્વીઓએ મુકર નથી ? ’ બુદ્ધિમાન-પુરુષને કશું અજોષ, અકર કિંવા અલક્ષ્ય, છે નહિ.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈ અને જૂનાગઢના અગ્ર્ય રામચાર્યજી.

એ સર્વ રાજ્યકાર્યની રચનામાં અને તેથી મજતી શોભામાં એઓના સંગી વજીર બહાવદીન, ખાનબહાદર સાહેબુદ્દિની અને રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ પણ વિભાગી છે, એ તો પૂર્વથી જ ગતાં છે. પણ વિશેષમાં રા. નિદાલત્યંદ રૂપસંકરનું નામ પણ

“ આર્યેન્ડ્ર-એને ગોકુલજીભાઈના સ્થાનિક પ્રતિનિધિ હતા. પ્રકરણમાં પ્રવેશ થયો તેઓની રીતિએ સમન્તની સન્તોષી રાહારી પ્રતાપથી જ થયો { પ્રવાસમાં દોષ ત્યારે સ્થાનિક ભાર પળે નેટલો માનિયે એટલેજાજકાર્યના અન્તરૂના ભાગ સંબંધ-અગત્ય નથી. ”

માં અને સાધારણ સર્વ કાર્ય વિષે ગોકુલજીભાઈ તેઓને લીધે નિશ્ચિન્ત હતા. પ્રસંગોપાત્ત તેની પ્રશંસા પણ કરતા. સુરાદ્રરાજ્યની પ્રજા, -ન્યાપારી, ખેડુત અને એવા જ બીજા ગામડાના લોકો, -ગોકુલજીભાઈની સરલતા, નિરભિમાન, સર્વ પ્રકારની પ્રામાણિકતા અને પ્રસન્નમુખમુદ્રા જોઈ, તેઓના ઉપર બહુ રાજ્ય રહેતી. પરંતુ રાજકર્મકરવર્ગની અધિકસંખ્યા તેઓ પ્રતિ જોઈએ એવી પ્રસન્ના ન રહેતી. તેનાં બહુ કારણ હતાં. પણ મુખ્ય આ કે, બહુજનોના ન્યાયાર્જન તથા પ્રામાણિકતા વિષે રા. રા. ગોકુલજીભાઈના મનમાં શંકા રહેતી, તેથી તેઓના ઉપર અભાવ રાખતા. તેનાં કારણ શોધી ઉપાય યોજવા જોઈએ તેમ ન કરતાં. કેવલ અભાવ બતાવી તિરસ્કારીને અટકી પડતા. એથી તેવા મનુષ્યોનો અભાવ તેઓના ઉપર રહે એ સ્વાભાવિક હતું. તેનું પરિણામ આ થતું કે, રાજ્યસેવકો ઉત્સાહથી રાજકાર્યો ન કરતા. પરસ્પર ભેદ વધી, એકતાલ ન રહેતો, અને વિરોધ વધતો.

અધિકારનાં કર્મ સાથે તેના પ્રમાણમાં ધનની પ્રાપ્તિ નથી હતી તો, મનુષ્ય ન્યાયાર્જક રહી શકે એ દુર્ઘટ છે. અધિકારના પ્રમાણમાં ઉપજ પણ જોઈએ. એ વાર્તા ઉપરિઓએ સદા લક્ષમાં રાખવાની છે. યોગ્યપ્રાપ્તિ સતે જે અન્યાયાર્જક-અપ્રામાણિક-થાય તેને શિક્ષા પણ કરવી જોઈએ. એ રીતિ ઉત્તમા છે. ગોકુલજીભાઈ રાજ્યપ્રસંગમાં જોઈએ એવા ઉદાર ન હતા. સર્વ પાસેથી ન્યાયાર્જનતા તથા પ્રામાણિકતા ઇચ્છતા, પણ તે રાખવા તેઓને સારૂ વેતન આપીને સમર્થ ન કરતા. એ એક તેઓની ખામી ગણાતી. તેથી એઓના જેવું સ્થાન ભોગવનાર પ્રધાન ઉપર તેવા લોકોનો ઉચ્ચ સહભાવ હોવો જોઈએ તેટલો ન હતો. એથી તે સંબન્ધમાં ઉપકાર કર્યાથી અને સન્તોષ આપ્યાથી જે મુખ્યસન્તોષ મળે છે, તે થયેચ્છ તેઓ ન ભોગવી શકતા. સામાન્યતઃ તો એવી સ્થિતિ હતી. પરંતુ થોડાક તરી આવેલા ન્યાયાર્જક પ્રામાણિક સાધુ ગૃહસ્થો સંબન્ધમાં તેમ ન હતું. તેવા સદાચારી ગૃહસ્થોનું કલ્યાણ કરવા પોતે ઇચ્છતા અને તેઓના વિષે ઉચ્ચ મત રાખતા. બહુ મનુષ્યોસંબન્ધી ઉચ્ચ વિચાર નહિ તેથી થોડાનું જોટલું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છતા

તેટલું કરી શકતા નહિ. તેમ કરવા જતાં અનેક અન્તરાય ન-
હતા એટલે તે વાર્તા મૂકી દેતા.

પોતે કહેતા કે:—‘મનુષ્યોને રાજી રાખતાં આવડતું નથી
એમ બહુજનો મારા ઉપર કલંક મૂકે છે. પણ તેમાં મારો દોષ
નથી; તે મનુષ્યો જ એવાં છે કે મારૂં મન વધતું નથી. બાકી
જે ‘સારા છે તેઓને તો હું વધાઈ છું જ. મારે પોતાનું પારકું
કોઈ નથી. જે સદગુણી તે મારો સંબન્ધી’ એવા પ્રસંગમાં
રા. ત્રિકમજી નિર્ભયરામઆદિનાં નામ દેતા. રાજ્યપ્રસંગમાં આ-
વેલા જૂનાગઢમાંના નીચે લખેલા ગૃહસ્થો ઉપર તેઓની ચોડીધણી
મમતા રહેતી, એ પ્રસંગોપાત્ત જાણવામાં આવ્યું છે. રા. રા.
ગિરિનંદશંકર ત્રિકમજી જાણા, પુરુષોત્તમરાય મુંદરજી જાણા, અ-
મરજી આનંદજી કન્હી, દ્વારિકાદાસ મથુરાદાસ બક્ષી, સારંગધર
મૂલશંકર, રાજરામ મોતીરામ, શિવપ્રસાદ મહનજી, મુંદરજી
કુબેરદાસ મહેતાજી, વલ્લભજી આચાર્ય, જટાશંકર હરજીવન વહોરા,
બાપુભાઈ પ્રભુદાસ, દલપતરામ, હવેરચંદ, મેલાભાઈ, શેક ઇસમાલ
ગાંગજી, દેવચંદ દેવજી, ઇત્યાદિ.

તેમાં કેટલાક તેઓના કુટુંબી તથા સંબન્ધી હતા, પણ
અન્યનો તો તેવો કશો સંબન્ધ પણ ન હતો.

રાજપુરવોમાં વડારત્તાની આવશ્યકતા.

બાળાવસ્થામાંથી ધનમંબન્ધી સંકોચને લીધે જે મન ઉપર
છાપ પડી ગઇ હતી તે આપણે જાણ્યું છે. તેનો આકાર ધસાઈ
ગયો ન હતો. તેથી, રાજ્યના પ્રધાનશ્રેષ્ઠ જેવી ઉદારતા જોઈએ
તેથી ન હતી એમ બહુના જોવામાં આવતું. એક પ્રસંગે એક કુશલ
અને પ્રખ્યાત પ્રધાન સર. ડી. આધવરાવની બહુ પ્રશંસા આવતી
હતી. તેની બહુ પ્રકારની યોગ્યતા છતાં તેનામાં ઉદારતા ન હોવાથી
તે પ્રધાનના સર્વ ગુણો ઉપર છાયા પડે છે, અને રાજ્યનો ભગ્નાર
ભરવા સાથે પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો પ્રધાનનો ધર્મ છે, તેમાં દોષ
આવે છે. એ આદિ કહેવામાં આવતાં, પોતે ચેતી તથા અને બેલા
કે, ‘એ વાત મને ઉપદેશ દેવા થતી જણાય છે. પણ અમારો વાંક
નથી. યોગ્યતા વિના ઉદારતા જતાવવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.’

રાજ્યસંબન્ધીઓને અનેક દારણોથી સંપત્તિ વિપત્તિઓ આવે છે.

“સર્વમ્ય છે મુમતિમુમતી સંવદાપત્તિ”

‘સર્વને સુખતિ એ સંપત્તિનો હેતુ છે અને દુઃખતિ એ આપત્તિનો હેતુ છે.’ સુખતિમાનને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તેના વિભાગનીચે પ્રમાણે કરી આનન્દ અનુભવવા એક નીતિય વદે છે તે યથાયોગ્ય છે:—

“પञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते ।

धर्माय यशसेऽर्थाय आत्मने स्वजनाय च” ॥

‘ધર્મ સાડ, યશસાડ, અર્થ સાડ, પોતા સાડ, અને સ્વજન સાડ એ પાંચ પ્રકારે વિત્તને વિભાગીને સુખદિમાન આ લોકમાં અને પરલોકમાં આનન્દ અનુભવે છે.’ ‘ઉદાર મહાત્માને કંઈ પણ અદેય છે નહિ.’ એ ચિરસ્મરણ યોગ્ય વાક્ય સુખતિહેતુકસંપત્તિમાનો-એ અન્તર્માં ઉલ્લેખી રાખવું ઉચિત છે. ઉદાર કાર્યભારી વસ્તુપાલ સંબન્ધમાં તેના ચરિતમાં લખે છે કે:—

“स एव दिवसः श्लाघ्यः सैव वेला प्रशस्यते ।

गृहस्थस्य गृहं यत्र कञ्चित्कार्याधिमाभयेत्” ॥

વસ્તુપાલચરિતકાવ્યે.

‘ગૃહસ્થના ગૃહ પ્રતિ કાર્ય સાડ કોઈ આવી આશ્રય લે તે જ દિવસ શ્લાઘ્ય-પ્રશંસનીય-છે અને તે જ વેલા વખાણાય છે.’ યાચકતાં દર્શન કરી જે ઉદારો આનન્દ પામે છે તે ધન્ય છે. રાજકાર્યકારીએ તો ધનધાન્યે સહ સ્વમુખતું પણ પરને દાન કરી પરમોદાર અને લોકપ્રિય થવું એમાં જ રાજ્યાધિકારતું સાદૃશ્ય પ્રભુતા તથા ચરિતાર્થતા છે. તે જ વાસ્તવિક અભિનન્દમાન છે.

રા. રા. ગોકુલજીભાઈમાં રાજભક્તિનો ગુણ અતિશય હતો. તે ‘શામધર્મ’-સ્વામિધર્મ-એટલો બધો ક્ષાદ્યો હતો કે ખીબ કેટલાક ઉપયોગી ગુણો ઉપર તેણે વણછો પાડ્યો હતો. રાજભણ્ડાર ભરનાર પ્રજામાનો વણિક્વર્ગ-જે એતી, પશુપાલન, વ્યાપારાદિ કરે છે-તેઓ ઉપર પોતે પ્રસન્ન રહેતા, તેમ તે ભાગ પણ પ્રતિપ્રસન્ન રહેતો, કારણ પ્રીતિ અને પ્રસન્નતા એ પ્રાયશઃ પરસ્પરમાં જન્મ પામે છે. પરંતુ ગ્રાસીઆ આદિ લોકો રાજ ન રહેતા. ગોકુલજીભાઈના મનમાં વસી ગયું હતું કે પૂર્વેના અન્ધેરમાં તે લોકો ખુ. નવાજસાહબનું બહુ ડાખાવી પડ્યા છે.

ન્યાયકર્તા મનુષ્યનું મન રાગદ્વેષરહિત અને પક્ષસંબન્ધી સંસ્કારરહિત સ્વચ્છ હોવું જોઈએ, એમ હોય તો જ પક્ષકારોનાં પ્રમાણો

તોલી ન્યાય યથાર્થ થાય. પરસ્પર પ્રબલની પ્રાર્થનામાં ગોકુલજીભાઈના નિર્ણય નિર્મલ ન્યાયી નીકલતા. પરંતુ જહિ રાજ્ય પક્ષકાર હોય તહિ યથેચ્છ નિર્મલ ન્યાય સદા પ્રતીત ન થતો. રા. રા. ગોકુલજીભાઈ ખુ. નવ્યાળસાહબના પ્રતિનિધિરૂપે પક્ષવાદીની પંક્તિમાં હોય ત્યાં મુઢી સ્વપક્ષનો રાગ સ્તુતિપાત્ર મનાય, પણ ન્યાયક્ત્ત્વરૂપે કંઈ કરવાનું હોય ત્યારે તે ગુણ, હોષરૂપ થાય છે. ઉત્તમ દૃષ્ટાન્તના અભાવે તથા સદાના પરિચયને લીધે એ અન્તર તેઓના લક્ષમાં ડવચિત્ જ આવતું.

વિશેષતઃ લોકોને દાર્મિક દેખી ઉદ્ભવેલા અભિપ્રાયના પરિણામે વિશ્વાસના અંશની પણ ન્યૂનતા તેઓનામાં દેખાતી. રાજકીય કાર્યના સંબન્ધમાં આવનાર રાજકાર્યકર મનુષ્યોને સુધારવા સાફ પ્રયત્ન ન કરતાં, તેઓના દોષ દેખે કે તુરત રોષ આણી અપમાન કરી કહાડી મૂકતા. તેથી મનુષ્યોના પ્રીતિભાવ વધતો નહિ. લોકો જાણતા હતા કે તેઓનું અન્તઃકરણ ક્યાણુ છે તેથી અન્તે હાનિ થવાની નથી, એટલે તેઓનું ભય પણ તેઓ ખણુ ન રાખતા. જગતમાં ભય કે પ્રીતિથી ખંચાઈ લોકો અધીન થાય છે. એ ખેમાંનું એકે ગોકુલજીભાઈ ભણીથી લોકો ન દેખતા. એટલે તેનું પરિણામ આ થતું કે, મનુષ્યો દૂરના દૂર રહેતા. જેમ થયેથી રાજકારભારીરૂપે સિદ્ધિ પામવામાં વિઘ્ન નડે એ સ્વાભાવિક છે. રાજકારભારીએ તો ધનમાનાદિએ ખણુજતોનાં મન આકર્ષવાની અપેક્ષા છે. 'ઘોર પીછે રણિયામણો' કહેવાય છે એ રાજ્યકાર્યમાં તો ખણુ જ ખફ છે.

રાજ્યના પ્રધાન મન્ત્રીનાં અનેક કર્તવ્યો છે. તેમાં રાજાને સુમન્ત્ર આપવા અને

“યો યત્ર કુશલઃ કાર્યે તં તત્ર વિનિયોજયેત્” ।

તે ‘જે કાર્યમાં જે કુશલ હોય તેને તે કાર્યમાં વિશેષે કરીને ભરવાનો’ એ સુખ્ય છે.

આવે છે. “The great secret of Government is to distinguish, ‘એ વાત different characters of men, to select નથી. ચોંચતા intent purposes, and allot each to the રાજ્યસંબન્ધીજ્ઞ is most suited to his talents.”

“સર્વસ્વ દે સુમોહ

Telemachus p. 415.

અવધમાન મનુષ્યને પુરોહિતની આવશ્યકતા.

ગોકુલજીભાઈના રાજપ્રસંગી અંગમાં એવી એવી કેટલીક ખામિઓ હતી તેનાં કારણ બહુ હતાં. પ્રથમ તો તેઓને આરંભમાં જે મનુષ્યો સાથે પ્રસંગ પડતો તે મનુષ્યો યોગ્ય ન હોવાથી કેટલીક રીતિનીતિ એવી આવી પડી કે તે જો સારા મનુષ્યો સાથે પ્રસંગ હતો તો આવત જ નહિ. ઉદય પામતા ગૃહસ્થને તેના દોષ અને ન્યૂનતા દેખાય તે તે જ પ્રસંગે સૂચવી તેમાંથી નિવારનાર સમીપમાં એક સમસ્થિતિમાન પુરોહિત મિત્રની આવશ્યકતા છે. તેમ જ બીજા પ્રતાપી ગૃહસ્થો તે મણકલમાં કે સ્થાનમાં હોય તેઓના સારા મતની તેને અપેક્ષા રહે છે, તેથી પણ રોકાવાનો અર્થ સરે છે. અર્થાત્ પુરોહિત મિત્ર તથા સંભાવિત ગૃહસ્થોનો સહવાસ ઉદયીને ઉપકારક અને આવશ્યક છે. સંક્ષેપમાં તેને પ્રસંગોપાત્ત અનિષ્ટ પ્રવાહમાંથી રોકનાર કંઈ પણ નિરોધક સબલ સાધનની અપેક્ષા છે. અધિકાર ઉપર આવનારને રાજી રાખવા બહુજનો ઇચ્છે છે, તેથી તેને મુખે સર્વે મીઠું બોલે છે. પરંતુ પાછલ તેવા પુરોહિતો દોષ જોઈ તથા ખોલી તે દોષોને વચમાં લાવી તે કાલાશદ્વારા, તે ઉદયીના તેજ સામું તેઓ જૂવે છે, અને વાંકું બોલે છે. એવા સન્ધિમાં વિશ્વાસ્ય પુરોહિત મિત્ર, કે સત્સમાજના સારા ગૃહસ્થોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયની ઇચ્છા, તે રૂપ અકુશ ઉદયીને લાભકારક થઈ રહે છે. જ્યાં બેમાંથી એકે પ્રતિષેધ સમીપમાં નથી હતો ત્યાં, ઉભયને—ઉદય પામનારને અને તેના પ્રતાપમાં આવનારને—હાનિ થાય છે. સમર્થ મિત્રનો સ્વભાવ હોય છે કે, મિત્રને તેના દોષ દેખાડી તેમાંથી નિવારવો, અને લોકને તેના ગુણ દેખાડી આકર્ષવા. જે સ્થાનમાં સમજી અને સમર્થ સમાજ હોય છે ત્યાં ઉદયમાન મનુષ્યો સ્વાભાવિક રીત્યા તે સમાજના સારા અભિપ્રાયની વાંચના રાખે છે, તેથી તેને સન્માર્ગે જ સચરવાની આવશ્યકતા થાય છે. એવા હિતકર નિરોધથી સર્વેને લાભ થાય છે. પરંતુ તે સમીપસ્થ હોવાની અગત્ય છે. દૂરના મિત્રો કે દૂરનો સમાજ દોષને દૂર કરવામાં યથેચ્છ ઉપયોગી થઈ શકતા નથી.

ગોકુલજીભાઈના વારામાં સુરાદ્રૂતું રાજ્ય બહુ પ્રકારે ઉચ્ચ
૨૮

તરી આશ્યું એ ખરું છે, તોપણ તેઓના જેવા પ્રામાણિક, વિદ્વાન, યુદ્ધિમાન, અને રાજપ્રજા સર્વેના શુભદંઙક પુરુષના યુદ્ધિકારક પ્રતાપ નીચે જોઈશું તે રાજ્ય પ્રતાપિ થવું જોઈએ તે-ટલું થયું નથી, તેનું કારણ માત્ર આટલું જ છે કે, -કુર્ભાગ્યે રાજ્યનાં સર્વે અંગનો એક રાગ ન થઈ શક્યો. રાજપ્રકૃતિના એક રાગથી ચિત્ત દેવાઈ સર્વે પંક્તિના લોક આકર્ષીઈ રાજપ્રજાનું કલ્યાણ કરવા અધિક યત્ન થયો હતો તો, ગોકુલજીભાઈના સમયમાં સુરાદ્ય રાજ્ય અન્યદેશીય રાજ્યનું ઉપમાન થાત. કારણ ગોકુલજીભાઈની કુસલતા, મહાશયતા, અને સુજ્ઞતા રાજ્યને ઉચ્ચ-ગામી કરે એવી હતીયો.

રાજપુરુષરૂપે ગોકુલજીભાઈનામાં ન્યૂનતા દેખાતી તે બાદ લેવા સાફ લખી છે તો તે સાફ જ રાજઉપાધિ દ્વર રાખી, એક ગૃહસ્થરૂપે તેઓના સદાચાર ઉપર દષ્ટિ કરતાં જે જણાતું તે પણ લખવું યોગ્ય છે:—

ગૃહસ્થરૂપે રા. રા. સુજ ગોકુલજીમાફ.

પાસે બહુ ધન ન છતાં બ્રહ્મલોજન કરાવવામાં, યોગ્ય વિદ્વાનોને દક્ષિણા આપવામાં, સત્કર્મ કરવામાં, અને સારાં કાર્યમાં ઉત્તેજન આપવામાં, તેઓ ઉદાર હતા. સંક્ષેપમાં ગૃહસ્થનું લક્ષણ લખે છે કે:—

“દૂરાવતિથયો યસ્ય ગૃહમાયાન્યવારિતાઃ ।

સ ગૃહસ્થ इति प्रोक्तः शेषास्तु गृहस्थकाः” ॥

‘જેના ગૃહમાં દૂરથી અતિથિઓ અવારિત આવે છે, તે ગૃહસ્થ એમ કહેવાય છે. શેષ રહ્યા તેઓ તો માત્ર ગૃહસ્થકે છે.’ એ ગૃહસ્થનું લક્ષણ ગોકુલજીભાઈમાં પ્રતીત થતું. યોગ્ય અતિથિઓનો સત્કાર કરવા તેઓ યથાશક્તિ તત્પર રહેતા. તેઓને નિર્લોભ તો સદા પ્રકાશતો. ચાલતી રીતિ પ્રમાણે રાજલેખ (રક્ષા લેનાર મળબે લેખકનું) દક્ષતરીનું) દાધું ગણી, પોતાના લાભ પ્રમાણે લેખકને કંઈક આપતા, તે રીતિએ ગોકુલજીભાઈ રાજ લેખક-દક્ષતરી-થયા ત્યારે પણ તેઓને આપવા જતા. પરંતુ ગોકુલજીભાઈ સ્પષ્ટ ‘ના’ કહી કશું લેતા નહિ. તેઓ કહેતા કે, — ‘માફ દારિદ્ર્ય તમારા સુદ્રધનેથી જાય એવું નાનું નથી. તેને તો ઉદ્યોગ અને રાજધન મા’

ધન લેનાર નથી.’ એથી સર્વને આશ્ચર્ય લાગતું. કેઈ પ્રસંગે પણ તેઓમાં લોભ પ્રતીત થતો નહિ.

વિદ્વાન્ ગોકુલજીભાઈના વિનયાદિગુણો.

સુર ગોકુલજીભાઈની વિદ્યા સદ્લા યઈ હતી. વિદ્યાથી ઉત્તરેશાર થતાં ક્લો તેઓને પ્રાપ્ત થયાં હતાં. હિતોપદેશમાં ઉપદેશે છે કે:—

“વિદ્યા દદાતિ વિનયં વિનયાદ્યાતિ પાત્રતામ્ ।

પાત્રત્વાદ્વનમાપ્નોતિ ધનાદ્ધર્મં તતઃ સુખમ્” ॥ ૬ ॥

મિત્રલાભ. ૩

‘વિદ્યા વિનય દે છે, વિનયથી પાત્રતા પ્રતિ આવે છે (વિનયી લોકોમાં સંમાનિત થાય છે), પાત્રતાથી ધન પામે છે, ધનથી ધર્મને પામે છે,—ધર્મનું ઉપાર્જન કરે છે,—ધર્મથી સુખ પામે છે—ધર્માત્મા સુખના ભોક્તા થાય છે.’

એ પથાવત્ છે. અગ્રણિ સુરાષ્ટ્રરાજ્યના સુખ્ય પ્રધાન રૂપે સુરાષ્ટ્રપ્રાન્તમાં સર્વોપરિ ગણાતા પદમાં તેઓ સ્થિત હતા. તેપણુ મહાશયને વર્ણતાં એક કવિ વદે છે તેમ તેઓ દીનજનો ઉપર દયાહુ હતા, તેઓને શ્રીમદ્ અલ્પ પણ સ્પર્શી શક્યો ન હતો. પૂરોપકાર કરવામાં જ તેઓ વ્યગ્ર હતા, ચાચિત સતે તેઓ હર્ષતા હતા, અને જગતના વિકારોમાં તેઓ સ્વસ્થ હતા. યદ્યપિ એવા અનેક ગુણોએ અલંકૃત હતા, તથાપિ તેઓની પ્રસિદ્ધિ કરવા ઉત્સુક ન હતા. પરંતુ સદ્ગુણો સન્તર્ધ રહેતા નથી એ સત્ય છે. વિદ્વાન્ ગોકુલજીભાઈને અવશ્યતાથી અધિક પ્રવૃત્તિ ગમતી ન હતી તેથી પોતાનાં પ્રવૃત્તિનાં કાર્યોને દીપાવવા અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા કરાવવા યત્ન કરતા નહિ. ઉપજીવિકા સાર માત્ર અધિકારનું કર્મ કરવું પડતું તે કરતા પણ તેઓની સદ્વૃત્તિમાં સદા આમ રહેતું કે:—

“દયાન્નાવસરં કિञ્ચિત્ કામાદીનાં મનામપિ ।

આસુક્ષેરામૃતેઃ કાલં નયેદ્દેદાન્તચિન્તયા ” ॥

(જ્ઞાની પુરુષ) કામ-ધન-આદિઓને કિञ્ચિત્ અવસર જરા દે પણ ન દે, અને ઉઠ્યાથી તે સૂતા સુધી, એમ છેક મરણુ સુધીનો કાલ વેદાન્તવિચારે કરી ગાલે.’ એ વિચાર ઉત્તમ છે.

મહાત્માની પ્રકૃતિમાં વિકૃતિ મહત્ કારણ વિના યતી નથી.

એક દિવસ એક ગંજીર શૃદ્ધસ્થના સ્વભાવની વાર્તા ચાલતી હતી. તેમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું કે તે શૃદ્ધસ્થનામાં હર્ષ કેવા શોક ક્ષયિત્ જ દીકામાં આવે છે. તે પ્રસંગે ગોકુલજીભાઈએ કહ્યું કે:—યોગવાસિષ્ઠમાં એ વિષયે બહુ મુંદર પ્રસંગ લખ્યો છે. શ્રીરામચન્દ્રજીએ વિદ્યાભ્યાસ કરી લીર્યાયા કરી આવી રાજમંદિરમાં વસવા પદ્ધતિ રાખી. તે વારે ચોણાગ્રોહ (૧૫૫૫) વર્ષનું તેઓનું વય થયું હતું. પછી તેઓ ચિન્તામૃત થઈ એકાન્ત સેવવા લાગ્યા અને તેઓનું શરીર કૃશ પ્રતીત થવા માડ્યું. ગુણગુણનિધાન રામચન્દ્રજીની એવી સ્થિતિ જોઈ રાણી-એ સહ દશરથરાજા ચિન્તાપરવશ થયા, અને પરમ પ્રીતિ-પૂર્વક પૂછવા લાગ્યા કે,—હે સૌમ્ય! આવી મહતી શી ચિન્તા થઈ છે; વારંવાર પ્રશ્ન થતાં રામચન્દ્રજી ઉત્તર આપે કે—‘કંઈ છે નહિ.’ ચોણાનું દુઃખ તેઓ દૂર કરી શકે એમ નથી. એવો રામચન્દ્રજીનો અભિપ્રાય હતો. કારણ શ્રીરામચન્દ્રજી આ સદા દુઃખદાયક સંસારનું સ્વરૂપ જોઈ મનમાં વિષાદ અને ગ્તાનિ પામ્યા હતા. તેઓની મુખમુદ્રા તદ્દનુસાર જણાતાં, તેઓના પિતા દશરથરાજાએ, તેનું કારણ ન કહ્યાથી, વક્તાઓના મધ્યે એક વસિષ્ઠજીને પૂછ્યું કે,—‘રામની એવી દશા કેમ થઈ હશે? તેના ઉત્તરમાં વસિષ્ઠજી વહે છે કે:—

“કોપં વિષાદકલનાં ચિતતં ચ હર્ષમ્ ।

નાલ્પેન કારણવશેન વહન્તિ સન્તઃ ॥

સર્ગેણ સંહતિજવેન વિના જગત્યામ્ ।

મૃતાનિ મૂપ ન મહાન્તિ વિકારવન્તિ” ॥

યોગવાસિષ્ઠ વૈષ્ણવપ્રકરણ પદ્યમ સર્ગ ક્ષેક ૧૫.

‘હે શૂપા જેમ ઉત્પત્તિ (થવાની હોય) અથવા સંહારનો વેગ (હોય) એ વિના, જગતમાં મહાબળનો વિકારવાળો નથી થતાં; તેમ અલ્પ કારણના વશે કરી દોષ, શોકનું અહનુ કરવું કે બહુ હર્ષ, એઓને સન્તોષ વહતા નથી.’

ચોણાને જો બહુ રુચિકર ન હોય એવું કાર્ય કરવાની અગતિ લાગતી ત્યારે તેઓ રા. સામવ્રભાઈને અને આ લેખકને પ્રસંગોપાત કહેતા કે, ‘અમે તો અમનરૂક છિયે. અમારું મન તમે છો. તમને ચોખ્ખ લાગતું હશે તો અમે કરીશું.’

તેઓ જગતના બચહારમાં તેમ જ કુટુંબના બચહારમાં ચિત્તને બહુ ન પરોવતા. તેમ થયે અલ્પુણ લોકને પ્રથમ તો સાઈ માહું લગાડવાનાં કારણો મળે છે, પણ તેવો તેનો સ્વભાવ પડ્યો છે એમ જાણવામાં આવતાં અન્તે લોકો તેને અવિવેકી ગણે છે ખરા, પણ પછી સાઈ ખોદું બહુ નથી લગાડતા. એવી નિઃસ્પૃહપ્રકૃતિથી રાગદ્વેષ યવાનાં કારણ બહુ ઓછાં થાય છે, તેથી હર્ષશોક અધિ ન્યૂન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

વૃદ્ધસેવાદિ સદાચારમાં સ્વાર્થપરમાર્થ ડમચ વસે છે.

માતાપિતાઆદિ વૃદ્ધજનોની સેવા કરવી એ ધર્મ તો છે જ, પરંતુ એમાં સ્વાર્થ પણ છે એવું ગોકુલજીભાઈ સિદ્ધ કરતા. તેઓ કહેતા કે શાસ્ત્રકર્તાઓ જેને ધર્મ કહી ગયા છે, તે બહુ-કરી પૂર્ણ વિચાર કરી કહી ગયા છે. તેમાં જો બચસ્થાથી સમજે તો મનુષ્યમાત્રનો સ્વાર્થ પણ રહેલો છે એમ દેખાય છે. અનુભવ વિના સર્વનાં કારણ બહુજનોના જાણવામાં નથી આવતાં પણ જેમ જેમ અનુભવ વધતો જાય છે અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી તેમાંથી ઉપદેશ જે લે છે, તેને દેખાય છે કે, 'ધર્મ'. અથવા 'કર્તવ્ય' ગણાય છે તેમાં સ્વાર્થ-પરમાર્થ ઉભય છે. એ વિચાર-માં વાગ્મદ્વંડું પણ પ્રમાણ મલે છે કે:—

“સુખાર્થોઃ સર્વમૂતાનાં મતાઃ સર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

સુખં ચ ન વિના ધર્માત્તસ્માદ્ધર્મપરો ભવેત્”॥

‘સર્વે જૂતોની સર્વા પ્રવૃત્તિઓ સુખાર્થો છે એમ મનાયું છે. પરંતુ સુખ ધર્મ વિના છે નહિ. તેથી સમજી જન ધર્મપર થાય.’ ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે,—મનુષ્યમાત્ર પ્રજાને ઇચ્છે છે, અને વૃદ્ધ યવાની આશા રાખે છે. તો તેઓ પણ કોઈ સમયે માતાપિતાની અને વૃદ્ધજનોની દશામાં આવશે જ. તેઓએ યુવાવસ્થામાં પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાદિની સેવા કરી હશે તો પોતાની પ્રજા તે જોઈ અનુકરણ કરવાનું શીખશે અને તેઓની પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં આવથી સેવા કરશે. એથી પોતાનાં માતાપિતાદિ ઉપર પૂજ્યભાવ રાખી તેઓની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરી પોતાની પ્રજાને સાદું દયાન્ત આપવું એ એક ઉપયોગના સમય સાદું સ્થાપણ રાખી મૂક્યા જેવું છે. આપણી નિરાધાર બાલ્યાવસ્થામાં પ્રેમપૂર્વક કરેલા વૃદ્ધજનોના અસંખ્યેય અને

અનુપમ ઉપકારની કિન્નિયત્ પ્રતિકૃતિ પણુ થાય છે, અને અ-
ગતિ વેલા સ્વાર્થે સાધવાનાં સાધન સંપાદાય છે. એમ ઉભય
લાભ છે. સદાચારમાત્રમાં ઉભયપક્ષે લાભ હોય છે.

સજનો ઉપરિ એહમમતા.

સજનો સાથે એહમમતા બાંધવાની ઉત્કંઠા અને યોગ્યતા
તો ગોકુલજીભાર્થનામાં અનુકરણીયા અને યથેચ્છ હતી એ આ
ચરિત્રનિરૂપણમાં જ તરી આવે છે, એથી અધિક લખવા અપેક્ષા
નથી.

સજનની પરીક્ષા સજન જ કરી શકે, તથા સ્વહૃદયા-
નુસાર પરહૃદયને લોક વિતરે છે; એ આદિ ન્યાયદૃષ્ટિએ પ્રમાણ
લેતાં સુર ગોકુલજીનું સૌજન્ય ઉત્તમ પ્રકારનું સિદ્ધ થાય છે.

“સ્તિમિતોન્નતસંચારા જનસન્તાપહારિણઃ ।

જાયન્તે ચિરલા લોકે જલદા ઇવ સજનાઃ ” ॥ ૨૯ ॥

પદ્મતન્ત્ર-મિત્રમેદ.

‘જલદો-વર્ષાદ-મેધ-જેવા સજનો-જેઓનો રિતગિત (આ-
ર્ત્ર-અર્થચક્ષ) અને ઉન્નત છે સંચાર એવા, અને જનોના સન્તાપોને
હરનારા-એવા સજનો આ લોકમાં ચિરજ છે.’ એ યથાર્થ છે.
સુર ગોકુલજી યથાશક્તિ એ ચિરજ પદ્મિના હતા.

“મૂર્ણાશ્ચ મૂર્ચ્ચેઃ સુધિયઃ સુધીમિઃ

સમાનશીલવ્યસનેષુ સરયમ્ ॥ ” ૨૯૨.

પદ્મતન્ત્ર-મિત્રમેદ.

‘મૂર્ણોનું મૂર્ણો સાથે, અને સુધીઓનું સુધીઓએ સદ સખ્ય-
મૈત્રી-થાય છે. સમાન શીલ ઝસનો છે એઓનાં એવાઓમાં જ
સખ્ય-મૈત્રી-થાય છે.’

સજનોના પરસ્પર સંજનધથી અબ્યુદય થઈ સર્વને લાભજ
થાય છે એમ તેઓ માનતા. રાજપુરુષરૂપે તેઓ માનતા કે
વિદ્વાન્ સજનોનો સંમદ કરવો એ તો રાજાઓનું હિતકારક
અવરૂપ હતું છે.

યામયદક્યસ્મૃતિમાં સમરૂં છે કે:-

“દયદારાન્ નૃપઃ પદ્યેન્ વિવ્રિદ્ધિર્મોહર્ણઃ સદ ” ॥

‘સર્વ રાજ્યવ્યવહારોને વિદ્વાન ગ્રાહ્યોએ સહિત (વિદ્વાનોને સાથે રાખી તેઓના અભિપ્રાયઅનુસાર) રાજ્ય દેખે-કરે.’ એ યથાર્થ શિક્ષાવચનાનુસાર રાજ્યકાર્યમાં વિદ્વાનોનું સાહાય્ય મુગ્ધ ગોકુલજીભાઈ સર્વપ્રકારે ઉપયોગિ ગણુતા. આપણા શુભ સમયના રાજ્યો એમ વર્તતા તેથી તેઓ સદા વર્ધમાન તથા સ્વતન્ત્ર રહેતા એ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓના વારામાં પુરોહિતો, પ્રધાનો, મન્ત્રીઓ, અમાત્યો, આદિ રાજપુરુષો બહુ વિદ્વાન હતા એટલું જ નહિ કિન્તુ તેઓમાંથી કેટલાક તો સારા અન્યકારો પણ થયા છે. વસિષ્ઠગ્યાસાદિ રાજપુરુષો તો વિશ્વવિખ્યાત જ છે. ચોડાં જ શતકો ઉપર વાયસ્પતિ, સાયણુભાષ્ય, આદિ દુરન્ધર અન્યકારો થયા છે. એ રાજકર્મભારીઓ હતા. ઉદયમાન દેશોમાં એમ જ હોય છે. અધુના યુરોપમાં અને આપણા બ્રિટિષ બેટમાં રાજપુરુષો અન્યકારરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આ દેશમાં એ પ્રકારનો જીર્ણોદ્ધાર થાય એમ મુગ્ધ ગોકુલજીભાઈ ઈચ્છતા હતા.

તેઓ યોગ્ય ગૃહસ્થોપર કેવો ભાવ રાખતા હતા, તેઓને દેવા અમૂલ્ય અને ઉપયોગી ગણુતા હતા; અને તેઓનો સહવાસ રાખવા, તેઓને ઉત્તેજન આપવા, તેઓનો રાજ્ય સાથે સંબન્ધ કરાવી પ્રકૃતિમણ્ડલમાં લાવી રાજપ્રભુત્વ હિત કરવા, અને તેઓના દૃષ્ટાન્તથી બીજાઓને બોધ આપી સન્માર્ગે પ્રેરવા, તેઓ દેવા ઈચ્છતા હતા, તે આ નિઃસ્વર્ગનાવલીથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. પૂર્વે આવી ગયેલાં નામથી અધિકમાં નીચે લખેલા ગૃહસ્થોને પ્રથમ તારવી કહાડી મુરાદ્દસંસ્થાનમાં લાવવા તેઓએ વારંવાર પ્રયત્ન કર્યા હતા. કઈ નહિ ને કઈ કારણથી તેઓ જૂનાગઢ જઈ શક્યા નહિ, પણ તેઓને રાજ્યપ્રકરણ પ્રતિ વળવાની વૃત્તિના ઉદયનો આરંભ પરોક્ષાપરોક્ષ ગોકુલજીભાઈની ઈચ્છાનુસાર ગયેલી સૂચનાથી થયેલો એમાં સંશય નથી. કારણુ ગોકુલજીભાઈની દૃષ્ટિ તેઓના ઉપર પ્રથમ ગયેલી પછી જ તેઓ રાજપ્રકરણમાં પડ્યા છે એ નિર્વિવાદ છે.

રા. રા. મોતીલાલ લાલભાઈ, જનાર્દન સખારામ ગાડગીલ, હોરમસજી અરદેશર વાડિયા, અંબાલાલ સાકરલાલ દેશાઈ, કાશિનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ, જમસેદજી અરદેશર દલાલ, દીનશા અરદેશર તાલીયારખાન, હુરિલાલ દામોદર, ઇત્યાદિ.

રાખવાના હાથ અને મહત્તા સમજતા. બ્રિટિશ રાજ્યમાં જે લોકકલ્યાણની નીતિરીતિથી રાજ્યની સમૃદ્ધિ થતી હોય તે દેશીય રાજ્યોને શીખવવી, અને દેશીય રાજ્યોની પ્રજાસુખકારિણી નીતિરીતિ હોય તે બ્રિટિશ રાજ્યમાં આણી સર્વ પ્રજાને રાજ્યલક્ષ્મ કરવી, એમાં આ દેશનું અને સ્વપર સર્વનું હિત છે, અને તેથી બ્રિટિશ રાજ્ય, પ્રજાને ત્રિય થઈ, વર્ધમાન થયું છે એમ તેઓ માનતા. સ્વરાજ્યનું સારભૂત હોય તે આપનું, અને પરરાજ્યનું સારભૂત હોય તે લેવું, એ સાડ દેશીય રાજ્યમાંના બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ એક સેતુ-રૂપ (Bridge પૂર્ણ) છે. તેઓમાં બહુ પ્રકારની યોગ્યતાની અપેક્ષા છે. તેઓ નીતિજ્ઞ, તેમ જ રાજ્યનીતિજ્ઞ, સુશીલ, શુદ્ધિમાન, સુશિક્ષિત, અનુભવી, સમભાવી, હૃદય, કૃતીન, ઇત્યાદિ ગુણયુક્ત હોવા જોઈએ. તે યોગ્યતા સંપાદન કરવા સાડ તેઓને પ્રથમ વર્ગોના રાજ્યોમાંના યોગ્ય પ્રતિનિધિઓ નીચે પૂર્વે શિક્ષા સાડ મૂકવામાં આવતા. ત્યાં કઈક યોગ્યતા મેળવે ત્યારપછી તેઓને દેશીય રાજ્યના સંબન્ધમાં નિયોગ કરવામાં આવતો. એ પરિચય અવે જુદી ગયો છે. એ રોચનીય અને અન્તે હાનિકારક છે. આદુણા તો પ્રાયશઃ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જેઓને સમાસ યોગ્યતા ન હોવાથી, નથી થતો, તેઓને દેશીય રાજ્યના સંબન્ધમાં ધકેલી મૂકવામાં આવે છે. તેઓ કોઈ અધિકારીના પુત્ર, જામાતા, કે એવા જ કઈક સંબન્ધમાં હોય છે, એ જ તેઓની મુખ્ય યોગ્યતા બહુ-કરી હોય છે. તેઓમાંથી કોઈ કોઈ ક્વચિત્ સારા પણ નીકળતા હશે. પ્રાયશઃ દેશીય રાજ્યને સાડ દુષાન્ત દેખાડવા બ્રિટિશ જેવા સાર્વભૌમ રાજ્યના પ્રતિનિધિ ગુણાતિશયને લીધે ઉચ્ચ ગણાઈ માનને યોગ્ય થાય એવા હોવા જોઈએ. એમ ન હોવાથી 'બહુ હાનિઓ થઈ છે અને થાય છે. મહારાજીના મુખ્ય પ્રતિનિધિઓ એ પરસ્પર હિતકારી વિષય ઉપર સત્વર લક્ષ આપશે એમ આશા છે.

રાજ્યસેવા સંબન્ધમાં પુનઃ વિચાર.

એવાને ગોકુલજીભાઈ 'સ્વવૃત્તિ' (કુતરાની વૃત્તિ) કહેતા. જેવા અધમ છે એ ખોટું નથી. તો પણ મહારાજતા રાખી જે 'રાજ્યસેવા' કરે છે તે 'દેરાસેવા' તુલ્ય છે. એથી તે અધમ નથી એમ પણ વિચાર લેવાતો. રાજ્યકર્તાની રિપતિ અતિ વિદગ્ધા

છે. તેમાં સ્વામી તથા સેવક ઉભયનાં ધર્મકર્મ એક જ વ્યક્તિમાં સંમીલિત-સમાહિત-થાય છે. કારણ રાજ્યકર્તા છે તે એક પ્રકારે પ્રજાના સ્વામી છે, અને અન્ય પ્રકારે પ્રજાના સેવક અપિ છે. બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સ્વદેશની સેવા કરવી એ પણ એક ધર્મ છે. રાજ્યસંબંધથી દેશની સેવા કરવી સુલભ પડે છે. લોક-કલ્યાણ કરવામાં રાજ્યાધિકાર એ એક બલવત્ સાધન છે. સદ્વિચારી, સદ્વાચારી, સદ્ગુણી, વિદ્વાન, કલાવાન, સદુદ્યોગી, એવા એવા અનેક ગુણુયુક્ત મનુષ્યોને રાજ્યસંબંધદ્વારા ઉત્તેજન આપી સન્માર્ગે પ્રેરી શકાય છે. તેવો વર્ગ વધેથી બહુસંખ્યાને મુખ થાય છે. સદ્ગુણો સંવૃદ્ધિ પામે છે અને દુર્ગુણોને ક્ષય લાગી દૂર થાય છે. એ થોડું કલ્યાણકારિ નથી. તેથી રાજ્યાધિકારને સદુપયોગ કરનારની સેવા અધમા નથી. એમ વિચારીને, બુદ્ધિમન્તો રાજ્યનો આશ્રય પણ ઇચ્છે છે. એક પશ્ચિંત કહે છે કે:—

“સુહદામુપકારકારણાત્ દ્વિપતામવ્યપકારકારણાત્ ।

નૃપસંશ્રય દૃષ્યતે બુધૈર્જઠરં કો ન વિમર્તિ કેચલમ્ ॥

‘સારાહદયવાનોના (મિત્રોના) ઉપકાર સાડ, અને દ્વેષીઓ- (શત્રુઓ)ના અપકાર સાડ બુદ્ધિમાનોએ, રાજાનો આશ્રય ઇચ્છાય છે. કેવલ પેટ તો કોણ નથી ભરતું!’ (પશુ, પક્ષી, કીટ, સર્વે ભરે છે.)

પ્રથમ પંક્તિમાં સોળઘો અક્ષર વ્ય છે તેમાં ઉકાર વધારી વ્યુ કરી સજ્જનો કહે છે કે શત્રુનાપર પણ ‘અપકાર’ નહિ કિંતુ ‘ઉપકાર’ કરવા સાડ રાજાશ્રય બુદ્ધિશાલી જનો ઇચ્છે છે. એ યથાર્થ છે. સજ્જનો સર્વતું સાડ જ કરે છે. શિશુપાલવધમાં વહે છે કે:—

“ઉપદેશપરાઃ પરેષ્વપિ સ્વચિનાશામિમુખેષુ સાધયઃ” ।

‘પોતાનો વિનાશ કરવાને સામા યયેલા શત્રુઓમાં પણ સાધુઓ ઉપદેશતત્પર હોય છે.’

વિચારસંગતિથી ઉપરના જેવો બીજો પ્રસંગ સ્ફુરી આવે છે તે આમ છે:—

બે સમાન, રક પણ વિદ્વાન, અને કુશલ મિત્રો હતા. તે માંથી એકને રાજાશ્રય મળતાં તે અધિકાર ઉપર આવ્યો. પોતા-

ના મિત્રને પોતાના જોવા જ કોઈ ઉચ્ચસ્થાનનો યોગ કરી તેને ત્યાં નિયોજવાના વિચારમાં જ થઈપિ તે હોય, તથાપિ તેનો યોગ થતાં વેલા વિતતી હતી, તેમાં જેલા આશ્ચર્યહિત મિત્રના કુટુંબનું ધૈર્ય ન રહ્યું. તે બહુ પ્રકારે તેને સંતાપવા લાગ્યું. તેથી ઉશ્કેરાઈ તે મિત્રે જેલા અધિકારિ મિત્રને લખી મોકલ્યું કે:—

“પ્રાપ્ય ચલ્લાનધિકારાન્ શત્રુપુ મિત્રેષુ વન્ધુવર્ગેષુ ।

નાપકૃતં નોપકૃતં ન સત્કૃતં કિં કૃતં તેન ” ॥

‘અંચલ અધિકારોને પામીને શત્રુઓના ઉપર ‘અપકાર’ ન કર્યો, મિત્રોના ઉપર ‘ઉપકાર’ ન કર્યો, અને બન્ધુવર્ગો-ઉપર સત્કાર ન કર્યો, તો તેણે શું કર્યું?’ કંઈ જ નહિ. અંચલ અધિકાર ક્ષણમાં જતાં રહેતાં તેને પશ્ચાત્તાપ થવાનો.

ઉપરનો શ્લોક વાચી અધિકારિમિત્ર તેનો મર્મ સમજ્યો, પછી બીજી પંક્તિનો પ્રથમ અક્ષર ના તેના ઉપર એક માત્રા વધારી નો કરી તેજ પાછો મોકલ્યો. તે ઉપરથી તેણે એવું સૂચ્યું છે કે, એ શ્લોક યથાર્થ છે,—પરંતુ મારો વિચાર આમ છે કે, ક્ષણભંગુર અધિકાર પામી શત્રુના ઉપર પણ અપકાર નહિ, પણ ઉપકાર જ કરવો, એ સમજી પુર્યોનો ધર્મ છે.

“અધિકારપદં પ્રાપ્ય નોપકારં કરોતિ ચેત્ ।

અકારસ્વૈવ લોપઃ સ્યાત્ કકારો દ્વિત્વમાગતઃ ” ॥

‘પામી પદ અધિકારનું જો ન કરે ઉપકાર;

વર્ણ અક્ષર વિલોપ હિ ઉગરે શેષ ધિક્કાર.’

અધિકારી માત્રે ઉપરના શ્લોકો પોતાના અન્તઃકરણમાં કોતરી રાખવા યોગ્ય છે. એમાં કોણ વાંધો લેશે?

સામાન્ય સેવા કરનારને એક જ સ્વામી હોય છે. પરંતુ કાર્યભારીને અનેક સ્વામી છે. રાજા, પ્રજા, અને આદુણા શિદિય અધિકારી એ ત્રણ તો ઉપર ગણાયા. એ વિના સ્વકાર્યના, કીર્તિના, અને સેવકોના પણ સર્વ અધિકારીઓ સેવક છે. તેઓને બહુ પ્રકારે પરવશ રહેવું પડે છે. એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ નેતાં સ્પષ્ટ બતાવે છે. તેઓ અનેક બન્ધનોથી અનેક પાસ ખેંચાય છે. તેઓની સ્વતન્ત્રતા નાશ છે. પરિણત લાઈ બેકન ઢેરે છે કે:—‘સ્વતન્ત્રતા ખોવા સાર સત્તા શોધવી એ વિરમયજનક છે,

પણ અધિકારીઓ તેમ જ કરે છે. તેઓ ખીલને વશ કરવા જતાં પોતે પરવશ થઈ જાય છે. તેઓ અન્ય જનો ઉપર અધિકાર ભોગવે છે. પણ પોતાઉપરનો અધિકાર ખુવે છે. પોતે બહુ પરસ્વાધીન થાય છે, એ યથાવૃત્ત તેઓ બુદ્ધિમાન છતાં ભેદ શક્તિ નથી. ચઢવાનું કર્મ કડિન અને દુઃખદ છે. ઉચ્ચસ્થાન ચિ-ક્રણું, લપસણું અને ચંચલ છે, ત્યાંથી પડવાની ભીતિ સદા રહે છે, તેથી મુખ ભોગવી શકાતું નથી. અન્તે ત્યાંથી પડનારના ઓષ અને કોષ ઉડીજઈ દયાપાત્ર સ્થિતિ થાય છે. સંકટ સમીપ હોયે તો પણ ઇચ્છે તે વેલા તેઓનાથી ફર થવાતું નથી. તેઓ ઓટલે મુઠ્ઠી પરવશ થઈ પડે છે કે, કેવળ અન્યે આરોગેલા મુખદુઃખ ભોગવવામાં જ તેઓનું આયુષ્ય જાય છે. સ્વસ્થ થઈ ખરું મુખ સમજવાનો સમય તેઓને આવતો જ નથી. શરીરની કે અન્તાઃકરણની વેદનાઓ વેલા પણ નિવૃત્તિમાં રહેવાતું નથી. અન્તરમાં દુઃખ હોય છે તે જ સમયે તેઓ મુખી છે એમ પ્રતીત થાય એવો બહિર્-વેશ તેઓએ ધારવો પડે છે. અધિકારનું જીવંત ખાંધે ઉપર હોય છે તેવામાં એવાં કર્મ કરવાં પડે છે કે, પ્રથમ તેવાં કર્મ કરવાની ઇચ્છા જ ન થાય તો ઉત્તમ ગણાય, અને કદાપિ ઇચ્છા થઈ આવી તો તે કરવા શક્તિ ન હોય તો સાફ. ' સંક્ષેપમાં અધિકારમાં એવું અણિ ઉપર કંપતાં રહેવું પડે છે કે સીમા. એવી સ્થિતિમાં:—

આશ કદા રહે છે અને ટ્રાસ સદા રહે છે.

હાંડા ઉતરી ત્રિચારપૂર્વક ભેનારને પ્રપંચનાં ઉચ્ચસ્થાનનું-પછી તે અધિકારથી હો, કે ધનથી હો,—ખીલું પામુ ભેતાં એવું દુઃખપ્રદ જણાય છે, પરંતુ તેનું મોહક દર્શન એવું બલવત્તર છે કે તે આખા જગતને પોતાના મોહપાશમાં નાખી ખીલુ મુજવા જ દેતું નથી. ઉચ્ચસ્થાન સંપાદન કરવાની અનિવાર્ય ઇચ્છા સર્વને સ્વાભાવિકી હોય છે. એથી તેનાં મુખનો અત્ર વિસ્તાર કરવાની અપેક્ષા નથી. કારણ બહુ કરી સર્વેએ તેમાં સ્વભાવ-થી જ મુખ માનેલું છે. અભિરુચિ કરાવવા જ તેના શુભ ગાવા પડે એમ નથી.

સમજી મનુષ્ય ઉચ્ચસ્થાનનો સદુપયોગ કરે છે તો તેમાંથી કહ્યાણુકારિ કાર્ય થાય છે. ઉચ્ચસ્થાનમાં બહુ જનને મુખી કર-

વાની શક્તિ આવે છે, ઉચ્ચસ્થાનના પ્રકાશમાં સદ્ગુણો શોભી નિકળે છે, ખલવાન ગુણો ફલવાન થાય છે. ઇત્યાદિને લીધે બહુ પ્રકારે તે વાચનીય છે. પરંતુ એક સત્યતા સર્વેએ સદા લક્ષમાં રાખવાની અગતિ છે કે:-અધિકાર અને ધન જેવું ચંચલ વસ્તુ ધીનું થાતું જ હશે. એથી તેની પ્રાપ્તિના સમયમાં મદાન્ધ ન થવું, અને જેમ અને તેમ સ્વશક્તિઅનુસાર ન્યાય અને કલ્યાણ કરવા ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખવી, એ અન્તે સુખકર છે. આ લેખકના મિત્રો અભિમાન આણવા યોગ્ય ઉચ્ચસ્થાને છે. તે સર્વના અનુભવથી નિઃસંદેહ નિર્ણય થયો છે કે, પ્રાપ્તિચક્ર ઉચ્ચસ્થાન સદા અસ્થિર છે. શંકા પણ ન આવી હોય એવે રચાનેથી અકસ્માત ટાકર લાગતાં તે તુરત કાચની પેઠે ત્રુટી પડે છે. એથી વારંવાર કહેવું પડે છે કે, અપલ અધિકારનું વા વિનાશિ ધનનું મિથ્યા-ભિમાન રાખી મદાન્ધ ન થવાય એમ સાવધાનતા રાખવી, અને તે આગમાપાયિ વસ્તુના સમયમાં યથાશક્તિ સાદ્ થાય તે કરવું. અધિકાર કિંવા ધન પામીને, પછી સમય જોઈ સ્વેચ્છાથી, તેમાંથી દૂર થઈ નિવૃત્તિનું સુખ ભોગવવા જે સમર્થ થાય છે, તે સર્વોપરિ ભાગ્યશાલી ગણાય છે. મુગ્ધ ગોકુલજીભાઈના ચરિત્રનિરૂપણથી અને તેમાંના પ્રસંગોપાત્ત વિચારોથી આપણા જીવામાં આવે છે કે:-ગમે એવી અનુકૂળા કિંવા પ્રતિકૂળા સ્થિતિ હોય, તોપણ જે પુરુષ સ્વાશ્રય ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પ્રથમ પરમેશ્વરી વિધાની ઉપાસના કરી તે યથાશક્તિ સંપાદન કરે છે, અને પછી શરીરસ્થિતિહેતુ ચદ્મજાલાને કરી સંતુષ્ટ રહીને યથાજ્ઞતાત્મદર્શનનિષ્ઠ થાય છે, અથવા વિધાનન્દમાં સ્વતન્ત્ર ત્રિચરે છે; કિંવા સદાચારી, સુલક્ષણી યથા સન્માર્ગે વ્યાપારસેવા આદિ ગમે તે ઉદ્યોગ કરી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે, તે અન્તે ઈશ્વરકૃપાથી સિદ્ધ અને સુખી થાય છે જ. ક્રમચેદના વેત્તરેયગ્રાહણમાં ઉપદેશે છે કે:-

“આસ્તે મગ આસીનસ્પોર્ધ્યસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતઃ ।

સંતે નિપદમાનસ્ય ચરતિ ચરતો મગઃ ” ॥

‘જેથી રહેનારનું ભાગ્ય બેગી રહે છે, ઉભા રહેનારનું ભાગ્ય ઉઠી ઉભું થાય છે, પડી રહેનારનું ભાગ્ય ત્રુટી રહે છે, અને ‘ભાગ્ય આવે છે.’ એ યથાર્થ છે. જેવી આપણી દૃતિ

તેવું આપણું ભાગ્ય થાય છે. 'પુરુષોને કર્મીયત્ત કલ કહે છે' એ યથાવત્ છે. આપણે જ આપણા ભાગ્યના આપણા કર્મદ્વારા કર્તા છીએ. સાડ કરનારનું સાડ થાય છે, ખોટું કરનારનું ખોટું થાય છે.

સ્વાશ્રય, ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ, વિદ્યા, સ્વતન્ત્રતા, મહાશયતા, એ આદિ ઉત્તતિપ્રદ ગુણોના પ્રતાપથી અને ઈશ્વરકૃપાથી ગોકુલજીભાઈ સ્વદેશમાં સર્વોપરિ સ્થાને પહોંચ્યા હતા. જગત્માં અર્ધેને આવે છે તેમ, તેઓને પણ યદ્યપિ વિપત્તિઓ અને વિરોધો બહુ આવ્યા હતા, તથાપિ 'શાકુન્તલ'માં કાલિદાસ કહે છે, કે 'કદાપિ સત્પુરુષાઃ શોકવાસ્તવ્યા ન ભવન્તિ' તેમ તે સત્પુરુષ શોકને વસવાયોગ્યનું સ્થાન થયા નથી. તેઓએ મનભગ ન થતાં સન્માર્ગ રહી સદાગ્રહ અને શૌર્ય રાખ્યું તો, ઈશ્વરે સદાય યદ્ય જય આપ્યો. એવાં સત્પાત્રોને ઈશ્વર સદા જય વિજય આપેા. તથાસ્તુ

સુર ગોકુલજીભાઈની શરીરસપત્તિ

ગોકુલજીભાઈની શરીરસપત્તિ પણ સારી હતી. તેઓ પાઠુકા સહિત પગે ગિરિનાર ચઢી શકતા, શેલડીના સાઠા ઢાત વતે ખાઈ શકતા, ઉપનેત્ર વિના વાચી લખી શકતા, એમ સર્વ અવયવો સખલ હતા. પાછળથી શરીર સ્થૂલ થયું હતું પણ ભર-યુવાનીમાં જેટું જોઈએ એવું પુષ્ટ અને બલવત્ જ હતું, અને નીરોગિ પણ તેવું જ હતું. તેનું મુખ્ય કારણ તો આ જ હતું કે આહારવિહારાદિમાં તેઓ નિયમપાલક હતા તેઓની પિત્તપ્રકૃતિ હતી, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રહેતો, મિદાન્ન ઉપર રુચિ રહેતી તેઓની શરીરસુદરતાઆદિ વિષે તો પૂર્વે આબ્યું છે. તેઓનું અન્ત કરણ જેવું સાડ હતું તેવી જ તેઓની પ્રસન્નમુખમુદ્રા પણ બહુભાગે મનોહર અને આનન્દદાયિકા હતી. તેઓનું ચિત્ર આ સાથે છે તેથી અત્ર વિશેષ વર્ણનની અપેક્ષા નથી.

एकदष्टि कर्म छे ते ज्ञानने विरोधी नहीं

સુર ગોકુલજીભાઈ નિવૃત્તિનું મુખ બહુ ઇચ્છતા, પરંતુ ઉત્તરાવસ્થાના પૂર્વભાગમાં જ દેહ મુક્ત થયાથી તે અવસર આવી શક્યો નહિ. અધિકારની અસ્થિરતા તેઓ યથાર્થ સમજતા.

તત્ત્વન્ય મિથ્યાભિમાન, આટોપ, વા આહંગર તેઓમાં દીકાં નથી. તેઓએ નિવૃત્તિના ગુણનાં આધનો બહુ એકત્ર કર્યાં હતાં. તેઓનું બ્રહ્મજ્ઞાન તો સર્વોપરિ હતું. તે તેઓના જ પત્રાદિથી આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ બહુ સકયા છિયે. ભારે કર્તવ્ય કર્યા પછી મનને વિરામ આપવા સામાન્ય કર્મ કરવાની પણ અપેક્ષા છે. વેદાક્ષ અગ્નિદોત્ર લીધું હતું એમાં એ પણ એક કારણ હતું. મુરતના પ્રખ્યાત દુર્ગોરામ મહેતાજીને અને ગોકુલજીભાઈને સારો પરિચય હતો. દુર્ગોરામ મહેતાજી સારાથી ગૃહસ્થ હતા, અને શુદ્ધિ પણ તીવ્રા અને હિચ્ચા હતી, તેથી આર્યશાસ્ત્રનો સર્વોપરિ શિરોભાગ જે વેદાન્ત તેના આગ્રહી ઉપાસક હતા. ગોકુલજીભાઈએ અગ્નિદોત્ર લીધું એમ તેઓના જાણવામાં આવતાં તેઓને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, વેદાન્ત જેવું એક જ્ઞાન સંપાદન કર્યા પછી એમ કેમ કર્યું? ગોકુલજીભાઈ તેનું આ પ્રકારે સમાધાન કરતા:—

‘સમાધિસ્થ યોગી મહાત્માની જૂદી વાર્તા છે, પરંતુ બીજા આપણા જેવાનું મન કંઈ પણ આલંબન વિના રહી શકતું નથી. ઉત્તમ વિષયોના વિચારભારથી લે મન ન્યારે અમિત થયું પ્રતીત થાય ત્યારે તેને વિરામ મળવા લઘુકર્મ ઉપયોગનાં છે. તે સમયે કંઈ પણ કર્મ કરવું જોઈયે, તો અમે શાસ્ત્રવિક્ષિત કર્મ કરવા ધાર્યું છે. તે જ્ઞાનને બાધકર્તા નથી. ગમે તે સચિકર લઘુકર્મ કરવું એટલો જ ઉદ્દેશ છે. શુષ્ક નામધારી વેદાન્તી લોકો વેદાન્ત યથાર્થ સમજ્યા વિના, કર્મના ત્યાગની અને પુણ્યપાપનો વિવેક છે જ નહિ, એવી, અન્યથા વાર્તા કરે છે, એ કેવલ તેઓનું અજ્ઞાન અને તુચ્છ અન્તઃકરણ દર્શાવે છે. કુર્મનો ત્યાગ અને દેટલાક પ્રસંગે દેટલાક કારણથી સકામ કર્મનો ત્યાગ કહ્યો છે, તે યથાર્થ છે. પરંતુ વેદાન્તના માર્ગમાં સંચરનારને કોઈ પણ સત્કર્મ કરતાં બાધ નથી. ચિત્તશુદ્ધિઅર્થે તો સત્કર્મ આવશ્યક છે.’ ઇત્યાદિ.

સ્વામિની દયાનન્દસરસ્વતી. સૂરિપૂજા.

એક પ્રસંગે મુરાદપ્રાન્તના પ્રાચાર: સર્વ રાજ્યકર્તા સપરિવાર રાજકોટ આવ્યા હતા. અને સારો રાજસમાજ મહયો હતો. એ પ્રસંગમાં માર્ચ (સર્વપૂજ્ય) શબ્દનો અને અર્થનો જ્ઞાનોદ્ધારના પ્રખ્યાત દયાનન્દસરસ્વતીએ પણ ત્યાં પોતાના પદને

ધર્યા હતા-પદ્ધત્યા હતા. તેઓનું અને સુન્ન ગોકુલજીભાઈનું મ-
લનું થયું હતું. સ્વામિશ્રી દયાનન્દનો વેદાભ્યાસ અને વકતૃત્વ સારાં
હતાં તે બહુ સુન્ન ગોકુલજીભાઈ બહુ પ્રસન્ન થતા. ઉભય શિષ્ટોને
અમુક શાંસીય વિચારો ઉપર સંવાદ અપિ થતો. તેમાં મતભેદ
પણ પ્રતીત થતો. સ્વામિશ્રીદયાનન્દ પ્રતિમાપૂજનનું, મૂર્તિપૂજન-
ના નામથી બહુ ખણ્ડન કરતા. કોઈ કારણથી સ્વામિશ્રીએ
એ ખણ્ડન તે પોતાનો એક મુખ્ય વિષય કર્યો હતો. એ ખણ્ડન
ઉપર સ્વામિશ્રી પોતાની અસાધારણી શક્તિનો વ્યય કરતા હતા.
તે ન્યૂન કરી કોઈ સદ્વિચારના મંણ્ડનમાં તેનો અધિક ઉપયોગ
કરે તો શ્રુતર એમ કેટલાક ગૃહસ્થોનો અભિપ્રાય થતો.

એ સ્વામિશ્રીની જન્મભૂમિ સુરાષ્ટ્રપ્રાન્તમાં હોવાથી ત્યાંના
લોકોને એ સ્વામિસંબન્ધમાં સદભિમાન થાય એ સ્વાભાવિક હતું.

પ્રતિમાપૂજનસંબન્ધમાં મતભેદ થવા રહેવાનું મુખ્ય કારણ
તો તેના મૂલ આશય યથાર્થ સમજવામાં આજો હોય છે,
એ જ પ્રતીત થાય છે. આ જગત્તા વ્યવહારમાં લાભ હાનિ
ઉભયનું દ્વન્દ્વ સર્વત્ર પ્રતીત થાય છે. તે પ્રતિમાપૂજન (Reli-
gious symbolism) સંબન્ધમાં પણ છે. આપણા વિદ્વાન્ પૂર્વ-
જ્ઞેએ એ સંબન્ધમાં પણ સારા વિચાર કર્યા છે, અને દેશકાલા-
ધિકારાનુસાર તે પ્રતિમાપૂજનને ઉપાદેય કિંવા હેય ગણ્યું છે.
શિવપુરાણમાં લખે છે કે:—

“અગ્નિસ્થં તુ દ્વિજાતીનાં હૃદયસ્ય તુ યોગિનામ્ ।

પાપાણેન તુ મૂર્ચાણાં જ્ઞાનિનાં સર્વગઃ શિવઃ” ॥

શિવપુરાણ-ધર્મસહિતા, અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૩૦૧.

‘(સર્વગ) શિવ-સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર,- દ્વિજાતિઓને તો
અગ્નિસ્થ-અગ્નિમાં વસેલો-છે, યોગીઓને તો હૃદયસ્થ-અન્તઃકરણ-
માં વસેલો-છે, મૂર્ખોને તો પાપાણે કરી-પસ્થરદ્વારાએ-છે,
પરં તુ જ્ઞાનીઓને તો શિવ સર્વગ છે-સર્વવ્યાપક છે.’

એથી લોકના અધિકારાનુસારિણી વ્યવસ્થા અનેક પ્રસંગે
કરેલી છે. અજી પણ દેશીય પરદેશીય વિવેકીઓ તે જ પ્રમાણે
સમજે છે. તે વિષયમાં અતિ દુરામણ, વિદ્વાનોના સંબન્ધમાં
અસ્થાને ગણાય છે.

બુદ્ધિમાનો તેની આમ અવસ્થા કરે છે:—

સર્વ ધર્મને ઈશ્વરની પ્રાર્થના વા સ્તુતિ નિર્વિવાદ માન્યા છે. એ પ્રાર્થનાદિ શબ્દરૂપે જેમ કર્ણની પ્રતિમાઓ છે તેમ મૂર્તિ ચિત્રાદિ નેત્રની પ્રતિમાઓ છે. પ્રાર્થનાદિ ‘પદપ્રતિમા’-શબ્દની પ્રતિમા-છે, અને મૂર્તિ આદિ ‘પદાર્થપ્રતિમા’-પાપાણુ, ધાતુ, આદિની પ્રતિમા-છે. વિવેકીઓને ઉભય સમાન છે.

યૂરોપમાં પ્રતિમાપૂજા યદ્યપિ અન્ય આકારમાં તો છે જ તથાપિ આ દેશમાં છે તેવા આકારમાં ત્યાં નથી. આ દેશમાં છે તેવી રીતિની પ્રતિમાપૂજાનું સ્વારસ્ય સમભાવી વિચારકો જ સમજી શકે છે. ઉપરઉપરનું જોઈ અનુમાન કરનાર વિદેશીયો પ્રતિમાપૂજાને મૂર્તિપૂજા ગણી ધિક્કારે છે, તેનું જોઈ દેવતાક દેશીયો પણ તેમ કરે છે પરંતુ તે યથાર્થ નથી. પ્રતિમાપૂજન-સંબંધની વ્યવસ્થા તથા ઉદ્દેશ સમજ્યા વિના તેમાં ક-યોગકક્ષિત અનેક દોષારોપણ કરી, તેને સર્વ અનિષ્ટનું મૂલ ગણી, આતુર થઈ તેને જોયો બહુ ધિક્કારે છે, તેઓએ યથાર્થ સમજણ સાદે વિદ્વાન્ દાર્શનિકના, તથા વિદુષી આની બેસંદના નીચેના વિચાર સ્પર્શપૂર્વક વાચવાયોગ્ય છે.

“*Idol is Eidolon, a thing seen, a symbol. It is not God, but a Symbol of God; and perhaps one may question whether any the most benighted mortal ever took it for more than a Symbol. I fancy, he did not think that the poor image his own hands had made was God; but that God was emblemed by it, that God was in it some way or other. And now in this sense, one may ask, Is not all worship whatsoever a worship by Symbols, by *cidola*, or things seen? Whether *seen*, rendered visible as an image or picture to the bodily eye; or visible only to the inward eye, to the imagination, to the intellect: this makes a superficial, but no substantial difference. It is still a Thing Seen, significant of Godhead;*

an Idol. The most rigorous Puritan has his Confession of Faith, and intellectual Representation of Divine things, and worships thereby; thereby is worship first made possible for him. All creeds, liturgies, religious forms, conceptions that fitly invest religious feelings, are in this sense *idola*, things seen. All worship whatsoever must proceed by Symbols, by Idols—we may say, all Idolatry is comparative, and the worst Idolatry is only *more* idolatrous.

“The rudest heathen that worshipped Canopus, or the Caabah Black-Stone, he, as we saw, was superior to the horse that worshipped nothing at all! Nay there was a kind of lasting merit in that poor act of his, analogous to what is still meritorious in Poets’ recognition of a certain endless *divine* beauty and significance in stars and all natural objects whatsoever. Why should the Prophet so mercilessly condemn him? The poorest mortal worshipping his Fetish, while his heart is full of it, may be an object of pity, of contempt and avoidance, if you will; but cannot surely be an object of hatred. Let his heart be honestly full of it, the whole space of his dark narrow mind illuminated thereby, in one word, let him entirely *believe* in his Fetish,—it will then be, I should say, if not well with him, yet as well as it can readily be made to be, and you will leave him alone, unmolested there” pp 112-113

THOMAS CARLYLE, *On Heroes and Hero Worship*

વિદ્યુષી આની બેસન્ટ (Mrs. Annie Besant) વરે છે કે—

“In all ages of the world, among all peoples, from the savage to the highly civilised, images have been

used in religious worship, and among the latter as a help in meditation. From local and temporary causes this use has been thrown aside by small minorities, but even then in appearance rather than in reality. Thus for about three and a half centuries a small minority of Christians, a section of Protestants, have discarded the use of images; but this is a mere temporary reaction from the superstitions which had grown up in connection with their use. So also the Jews threw aside their use, as a reaction against the ignorant idol worship in surrounding tribes. The Mussalmāns, again, were taught not to use them, in order to break them away from the dark idol worship prevailing amid the surrounding of their great Prophet. And in later days certain Hindu sects—such as the Sikhs, the Ārya Samāja, the Brahma Samāja—have cast aside the use of images in reaction from superstitious forms of idol worship in India.

“It is instructive to notice how the ineradicable tendency to their use has reappeared in these very bodies. The Jew had his Ark, the Mussulmān has his Kaaba, the Sikh has his Grantha; and in the few cases in which a material idol has not reappeared, a mental one takes its place, as we shall presently see.

“Now wherever a practice is found thus universal and persistent, we may be sure that some fact in nature is its root, and that it should be understood, and purified if necessary, not destroyed. In fact, it cannot be destroyed, and, if its form be shattered, it takes to itself a new one.

The fact at the root of idolatry is that the limited mind of man cannot grasp, cannot understand, the unlimited Brahman, the one Infinite Existence. *That* can only be described by negation—"Not this, not this." The Nirguna Brahman—Brahman without attributes—cannot be thought, nor loved, nor worshipped. The Saguna Brahman—Brahman with attributes—Is'vara, He can be thought, loved, worshipped. Through His attributes we can reach Him, touch Him, feel Him; to Him our aspirations can rise, our hearts can lie at His Feet. Now an idol is an image, which shows symbolically some attribute, or group of attributes, of the Supreme, some Person in whom His attributes are seen. Thus an idol of Vishnu is blue, the colour of the over-arching sky, has four arms, one for each quarter of space, bears the conch for creative sound, the mace for sovereignty, the Chakra for energy, the lotus for spirit and matter, and so on. These great symbolic forms are seen in the higher worlds, and sages, who have seen them there, shape their likeness down here to remind people of the Divine powers and attributes.

"Or the idol may be an image of a Divine man such as S'ri Rāma or S'ri Krishna, or of a Being such as Ganes'aji, or Durgā or Lakshmi. In every case, the particular Being is worshipped as a manifestation of the Supreme, One in whom His greatness is specially manifested, but whose human form manifests Him in a way to which the heart can cling.

"Another fact on which idolatry is based is that God is the one Life, the only Life, He is every-

where and in everything, and therefore can be worshipped in anything. A tree, a stone, may serve as a physical representative of God. If a man worship a tree or a stone, as itself, he is ignorant; if he worship God in the tree or stone, he is wise and worships rightly. It is idolatry in the bad sense to worship a form instead of the indwelling Life; it is idolatry in the good sense to worship God in everything, and love him in all objects.

"After all, when we worship God, or meditate on Him, we form a mental conception of Him; we think of Him as Creator, Ruler, Father, Guardian, Justice, Power, Love. But this means forming a mental image of Him, a mental idol. Without some conception we cannot worship, nor even think of Him. And surely none can pretend that his conception embodies more than a fragment of the Divine Nature. But these mental idols are often more dangerous than the physical, for no man can confound the physical image with God, whereas many do dimly fancy that their mental conception of God is God."

Mrs. Annie Besant. *The Central Hindu College Magazine* Vol. I. No. 3 p. 65.

સુત ગોકુલજીમાહ અને સર દિનકરરાવ.

એક સમયે ગોલ્ડમાં ગોકુલજીભાઈ અને ગોવાલિયરવાલા પ્રખ્યાત પ્રધાન સર. દિનકરરાવનો સમાવેશ થયો હતો. ગોકુલજીભાઈના વેદાન્તશાસ્ત્રવિષયે તેઓએ ખ્યાતિ સાંભળેલી તે ઉપરથી તે વિષયના અભ્યાસ સિદ્ધાન્ત તેઓને મુખેથી જાણવા સર દિનકરરાવ ઉત્સુક હતા. વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો સર્વોપરિ છે એમ સર દિનકરરાવ માનતા. સુત ગોકુલજીભાઈને મુખેથી તેની ઉત્તમા વ્યવસ્થા સાંભળી સર દિનકરરાવ બહુ સન્તોષાનન્દ અનુભવતા હતા.

ગોકુલજીભાઈના વિચાર તો આપણે જાણીએ છીએ. સર દિન-કરરાવે, ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે, પોતાનો વિચાર જણાવ્યો હતો તેનો આશય આમ હતો:—‘વેદાન્તમાર્ગ ઉત્તમોત્તમ મને લાગે છે. પરંતુ તે માત્ર વિદ્વાનો અને બહુ બુદ્ધિમાનોના ઉપયોગનો છે. આ દેશકાલમાં સામાન્ય મનુષ્યોને સારૂ ભક્તિમાર્ગ ગણાતો આવ્યો છે તે ઉચિત છે. વેદાન્તનું તાત્પર્ય સમજવું કઠિન છે, તેથી (બહુણાના કાલમાં) તેનું મજબૂત મજબૂત કરનાર ઉભય-પક્ષના અજ્ઞાનીઓ બહુ કરી અન્યથા સમજી અનેક કુતર્કો કરે છે.’ સર દિનકરરાવ વિચારવામાં વેદાન્ત સખતા અને આચારમાં ઉપાસના અને ભક્તિ કરતા.

કર્મ ઉપાસના અને જ્ઞાનનો ક્રમસમુચય.

વારંવાર કહેતાં દોષ નથી કે, પ્રથમ તો વેદાન્તનું ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કરવા યોગ્ય થવું જોઈ જ કઠિન છે. વેદાન્ત-જ્ઞાનને પાત્ર થવા સારૂ આરંભમાં કર્મોદિ બહુ સાધન અને ત-જજન્યા સમૃદ્ધિઓની આવશ્યકતા છે. યથાર્થ વેદાન્તના જિ-જામ્બુ પુરુષોના વિચાર અતિઉદાર અને વિસ્તૃત હોય છે. તો જ તે અધિકારી ગણાય છે.

તૈત્તિરીયારણ્યકે ‘વાર્તિકસારે’ પૃષ્ઠ ૪૬૮ માં વહે છે કે:-

“સાધનં કર્મ તેનૈતત્સાધ્યં બ્રહ્માત્મવેદનમ્”॥

‘કર્મરૂપ સાધન છે તેણે કરી, બ્રહ્માત્માનું વેદન જો રૂપ સાધ્ય છે.’ સર્વ સદ્ગુણ, સદાચાર, અને સત્કાર્ય, અનેક કારણથી, તે મહાત્મા વેદાન્તીની પ્રીતિનાં પાત્ર છે. વેદાન્તના સિદ્ધાન્તમાં પણ એક સ્થલે કહ્યું છે કે:-

“યાવદાયુક્તયો વન્ધ્યા વેદાન્તો ગુરુરીશ્વરઃ ।

આદૌ જ્ઞાનપ્રસિદ્ધયર્થ કૃતમ્નત્વાડપનુત્તયે” ॥

‘જ્યાં સુધી આયુષ્ હોય ત્યાં સુધી સત્સાસ્ત્ર, ગુરુ, અને ઈશ્વર, જો ત્રય વન્ધ-નિરન્તર ઉપાસવાયોગ્ય-છે. આદિમાં (જ્ઞાન થયા પૂર્વે) જ્ઞાન થવા સારૂ, (અને જો ત્રયની કૃપાથી જ્ઞાન થાય છે, તેઓ-ને જ્ઞાન થયા પછી ન સેવેથી કૃતમ્નતાનો દોષ થાય તેથી,) તે

કૃતમતા દૂર કરવા સાર (જ્ઞાન યથા પછી શરીર છૂટતા મુધી પાળુ તેઓની સેવા કરવી યોગ્ય છે.)

એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કર્મ-ઉપાસનાનો ત્યાગ કરવા વેદાન્તનો આશય નથી. એટલું જ નહિ, કિંતુ તેના અનુયાયીઓ આશા છે. માત્ર અવસ્થાપૂર્વક સમજવામાં જ ભૂલ થાય છે. શ્રી મગવદ્ગીતામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે:

“નહિ વેદમૃતા શમ્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશોપતઃ” ॥

‘અશોપથી કર્મોને ત્યજવાનું વેદાત્માભિમાનવાને શમ્ય છે નહિ.’ તેથી જે કર્મના ફલનો ત્યાગ તે જ ત્યાગ છે, એવો વેદાન્તનો અભિપ્રાય છે. કર્મત્યાગનો અભિનિવેશ નથી તો, ઉપાસના, ભક્તિના ત્યાગનો તો શાનો જ હોય. એ વાર્તા સ્પષ્ટ સમજવા સાર વેદાન્તના પ્રસ્થાનત્રયમાંની શ્રીમગવદ્ગીતાના તાત્પર્યની અવસ્થા નીચે પ્રમાણે વિદ્વાનો કરે છે:-

શ્રીમગવદ્ગીતાના તાત્પર્યની અવસ્થા.

કેવલ મુમુક્ષુજનોને, કાર્યપ્રપંચસહિત અનાદિઅવિધાની નિવૃત્તિદ્વારા વિવેકકેવલરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ સાર, આત્માપરમાત્માને અલોક પ્રતિપાદન કરીને અદ્વૈતરૂપ અમૃતની વૃદ્ધિ કરનારી, શ્રી-કૃષ્ણભગવાન અને અર્જુનના સંવાદરૂપ સમસત સ્લોકવતી ગીતામાં ઉપનિષદનામા બ્રહ્મવિદ્યા, શ્રીભ્યાસભગવાને પ્રતિપાદિતા-સ્થાપિતા કરી. તે ગીતાનું મહત્ત્વ પ્રયોજન આ છે કે:-

અજ્ઞાન સહિત સર્વ પ્રપંચનો અભાવ અને સમિત્યદાનન્દ-સ્વરૂપનો આદિભાવ યથે ‘બ્રહ્મ જ જીવ અને સકલ જગત્’ એવી અખણરૂપસ્થિતિ એ જ મોક્ષ, -જે મોક્ષનાં વિષ્ણુનું પરમ-પદ આદિ અનેક નામ શાસ્ત્રમાં છે, -તે મોક્ષની પ્રાપ્તિ સાર કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન, એ ત્રણે દ્વારમાં જવાનું છે. અને તે જ કારણુ સાર વેદના ત્રિકાણુ છે. તેમ જ, અષ્ટાદશ (૧૮) અધ્યાય-રૂપા મગવદ્ગીતાના ૬+૬+૬ અધ્યાયનાં ત્રણ પટકો કરી, યથા-ક્રમથી, કર્મ, ઉપાસના, તથા જ્ઞાન, પ્રતિપાદન કર્યાં છે. તેમાં ૫૬ અધ્યાયના. ૫૪મ. પટકમાં, કર્મનિષ્ઠાનું યજ્ઞ-હર્યંતુ છે. ૫૨ અધ્યાયના દ્વિતીય પટકમાં ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠારૂપ ઉપાસનાનું કથન કર્યું છે; અને ૫૬ અધ્યાયના તૃતીય પટકમાં જ્ઞાનનિષ્ઠાનું કથન

કર્યું છે. મધ્યના પદ્ધતિમાં સ્થિતા જે ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા છે, તે ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા કર્મનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિમાં અને જ્ઞાનનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિમાં જે પ્રતિબંધક પાપરૂપ વિદ્ય છે, તે સર્વનો નાશ કરનારી છે, તેથી તે ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા, કર્મ તથા જ્ઞાન, એ ઉભયમાં અનુગતા છે. તેથી તે ભગવદ્ભક્તિનિષ્ઠા ત્રણ પ્રકારની ગણાય છે:—૧ કર્મભિન્ન, ૨ શુદ્ધ, ૩ જ્ઞાનભિન્ન. ગીતાના કર્મકાણ્ડરૂપ પ્રથમ પદ્ધતિમાં કર્મોત્તું નિરૂપણ તથા તેના ત્યાગના પ્રકારનું નિરૂપણ કરી, અનેક પ્રકારની યુક્તિથી ત્વં પદના અર્થરૂપ દ્વૈતશ્ચ શુદ્ધ આત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે; ગીતાના ઉપાસનાકાણ્ડરૂપ દ્વિતીય પદ્ધતિમાં ભગવદ્ભક્તિનું વર્ણન કરી અનેક પ્રકારની યુક્તિથી તત્ત્વપદના અર્થરૂપ પરમાત્માનું નિરૂપણ કર્યું છે; અને જ્ઞાનકાણ્ડરૂપ તૃતીય પદ્ધતિમાં અનેક યુક્તિથી તે શોધિત તત્ત્વ પદાર્થ અને ત્વં પદાર્થના અલેદરૂપ મહાવાક્યોનો અર્થ નિરૂપણ કર્યો છે. એ રીતિએ કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન એઓનો પરસ્પર સંબંધ છે.

વેદાન્તમ્મથોત્તું તાત્પર્ય જ્ઞાનમાં છે.

વેદાન્તના ગ્રન્થોત્તું તાત્પર્ય તે જ્ઞાનમાં જ છે. પરંતુ અધિકારીના મનના સમાધાન સાથે સૃષ્ટિકર્મ, કર્મ, ઉપાસના, આદિ સર્વ વિષયસંબંધી સાંખ્ય-યોગ-મીમાંસાદિ શાસ્ત્રોની પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ પ્રસંગોપાત્ત વેદાન્તશાસ્ત્રમાં કરાય છે અને મનોહર સુંદર વિચારો લખાય છે. મતમતાન્તરથી તેમાંના કોઈ વિચાર કોઈને અનુકૂલ ન પણ લાગે. તે સમયે તેના વિચારકોએ આમ ન સમજ્યું કે તેવા વિચારમાં મતભેદ થયો એટલે આપણે વેદાન્તના અધિકારી ન રહ્યા. કારણ વેદાન્તનો હેતુ સૃષ્ટિકર્મો સિદ્ધ કરવા વિષય નથી, તેથી તે વિષયમાં પ્રસંગોપાત્ત મહુડનખ-હુડન આવે છે તે, અધિકારીના સમાધાનમાત્ર સાથે, તે તે પ્રસંગના અધિકારી ઉપર દૃષ્ટિ રાખી તે તે સમયાનુસાર કરવામાં આવે છે.

વેદાન્તનો મુખ્ય હેતુ અને તાત્પર્ય-પારમાર્થિક જ્ઞાન પ્રકટિત કર્યું-એ જ છે.

પારમાર્થિક વસ્તુનું જ પારમાર્થિક જ્ઞાન હોય. પરમાર્થ એક પરમાત્મા જ છે. તે જ માત્ર ત્રિકાલ અબ્યાધ્યરૂપ સત્ય હોવાથી તેનું જ્ઞાન જ સદા નિર્વિવાદ નિર્ણીત અને એક જ હોય છે.

અવિનાશી પરમેશ્વરને જે (સમ્યગ્દર્શી) જુવે છે તે જ જુવે છે, (અન્ય લોકો તો વિપરીત જ જુવે છે).’ અવિદ્યા-નિમિત્તક ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનો સંયોગ એ જ જન્મનું કારણ છે. તે અવિદ્યાદિસંસાર-ળીજની નિવૃત્તિદ્વારે જન્મના અણાવરૂપ પરમ ફક્ત સમ્યગ્દર્શી-ને મળે છે.

અર્થાત્ પરમાત્મા-પરમેશ્વર-જ સર્વ જગત્તનું ઉપાદાન છે. જેમ ઉપાદાન મૃત્ત સુવર્ણ આદિ વિના ઘટ કુણ્ડલાદિ વસ્તુઓનું અદર્શન છે, તેમ ઉપાદાન પરમાત્મા વ્યતિરેકે કાર્ય-કંઈ-વસ્તુ-છે જ નહિ એથી જગત્કારણ પરમાત્માને સ્વાત્મત્વે કરી દેખતાં સર્વ જગત્તને અપિ સ્વાત્મત્વે કરીને જ સમ્યગ્દર્શી દેખે છે.

નિઃશેષઅજ્ઞાનધાતિ તથા આનન્દાભિરૂપ પરમપુરુષાર્થ-હેતુક વેદાન્ત છે, તેનું સાક્ષાત્ પરમફલ-અદ્વિતીય બ્રહ્માત્મતત્ત્વ-ની અભિવ્યક્તિ કરાવવી—એ છે.

એમ સર્વ જૂતોમાં જ્યાં પરમેશ્વરનાં જ-પરમાત્માનાં જ દર્શન છે ત્યાં, કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન, એ ભેદના ઝગડાનો અવકાશ જ ક્યાં છે! વેદાન્તની દૃષ્ટિમાં સર્વ સર્વજ્ઞ અને અનુ-ફલ જ ભાસે છે. ‘જ્ઞાનીનો ગમે તો જેમ નાખે તેમ સમે, અ-જ્ઞાનીનું બુધું તે જેમ નાખે તેમ ઉધું.’ વેદાન્તનું તાત્પર્ય અનુપમ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરે સહ એકતામાં જ રમખાણુ યર્થ જવાનું છે. તારૂં મારૂં અને મતભેદ એ માત્ર ભ્રાન્તિકાલમાં જ છે. વિવેક યર્થ ઈશ્વરકૃપાથી દૃષ્ટિ સવળી થતાં યથાર્થ દર્શન યર્થ એકતા-અભેદ-અને આનન્દ જ વર્તે છે.

“ઉદિતે પરમાનન્દે નાર્દ ન ત્વં ન ચૈ જગત્”॥

સ્વાત્મનિરૂપણમાં શંકરમગવાનુ વહે છે કે:—

“દન્તિનિ દારુવિકારે દારુ તિરોમવતિ સોઽપિ તત્રૈવ ।

જગતિ તથા પરમાત્મા પરમાત્મન્યપિ જગત્તિરોચતે”॥૧૪॥

ભાવાર્થ—લાકડાનો હસ્તી બનાવ્યો હોય, તે કાષ્ટની વિકૃતિ જ છે, તેને બાલકો હસ્તીના આકારની બુદ્ધિએ કરી જુવે છે, તેનું ઉપાદાન મૂલલાકડું છે, એ બાન બાલકની બુદ્ધિને થતું નથી, એટલે તે લાકડાનો વિચાર ઢંકાર્થ જઈ, હસ્તીનો વિચાર તરી આવે છે; તેને અને તેને જ પછી લાકડાનો કટકો છે એવી વિવેકબુદ્ધિ

આણી સમજી મનુષ્ય જીવે તો, તેમાંનું પૂર્વે ભાસતું હસ્તીરૂપ હતું તે ઢંકારી જાય છે. ઉપાદાન લાકડું ભાસે છે. એ જ રીતિએ આ જગતને સૃષ્ટિ છે એવી બુદ્ધિએ જોતાં, તેનું વિવર્તોપાદાન સત્યસ્વરૂપ અધિષ્ઠાન સન્નિવિદાનન્દ પરમાત્મા બ્રહ્મ છે તે તિરોધાન પામીને, અજ્ઞાન દશામાં, દેખાતું નથી, અને સર્વ ભિન્ન ભિન્ન, બાધ્યબાધક અને પરસ્પર વિરોધિ જગત્સ્વરૂપ ભાસે છે. પરંતુ અવિદ્યાનો નાશ થઈ વિવેકબુદ્ધિ આવેથી દૃષ્ટાન્તમાં જેમ હસ્તી જતો રહી કાઠનો કટકો જેવો યથાર્થ ભાસે છે, તેમ દાર્દ્રાન્તમાં પણ લેહાત્મક જગત્ જતું રહી પરમાત્માનું યથાર્થ દર્શન થાય છે.

શિષ્યરહસ્યોક્ત પ્રખ્યાત મહિમ્નસ્તોત્રમાં પુષ્પવન્તે નિર્ગુણ ધર્મિરના ગુણુના મહિમાનું ગાન અતિ મુંદર રીતિએ ગાઈ, તે રસિક વાણીરૂપ જે મુગન્ધિ પુષ્પો તેઓની કુમુભાજ્જલિ સમર્પાને શંકરના પાદપંકજનું પૂજન કર્યું છે, તેમાંથી સુસ ગોકુલજીભાઈના મુખથી પ્રકૃષ્ટિત થઈ નિસરેલું એક અમૂલ્ય અને અનુપમ પુષ્પ આરભ્મમાંથી અને એક તેવું જ પુષ્પ એ જ સ્તોત્રના અન્ત-માંથી લઈ વાચકના મસ્તકને સુવાસિત કરી પુષ્ટિતુષ્ટિ આપવા અત્ર મૂકી આ વિષયની સમાપ્તિ લાવવામાં આવે છે:—

“ત્રયી સાંખ્યં યોગઃ પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ ।

પ્રમિશ્ને પ્રસ્થાને પરમિદમદઃ પથ્યમિતિ ચ ॥

રુચીનાં વૈચિત્ર્યાદજુકુટિલનાનાપથજુપામ્ ।

નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્યમસિ પયસામર્ણવ દય” ॥ ૭ ॥

‘જેમ સર્વે જલાશયનાં જલ (અનેક માર્ગે થઈ) અન્તે સમુદ્રને પામે છે તેમ, વેદત્રય, સાંખ્ય, યોગ, પશુપતિમત, વૈષ્ણવમત, એમ ભિન્ન ભિન્ન અષ્ટાદશ પ્રસ્થાનમાં^૧ પેલું, આ, કે એ, પથ્ય-સાં-છે (એમ માની) રુચિઓની વિચિત્રતાને લીધે નાના પ્રકારના સરલ વા કઠિન માર્ગને સેવતા લોકોને, (દે સન્નિવિદાનન્દસ્વરૂપ પરમેશ્વર !) એક તું જ ગમ્ય (પામવા-લ-જીવા-યોગ્ય) છું.’

“અસિતગિરિસમં સ્યાત્કર્ણજલં સિન્ધુપાત્રે ।

સુરતરુવરશાખા લેખિની પત્રમુર્વી ॥

લિલ્લતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં ।

તદપિ તવ ગુણાનામીદા પારં ન યાતિ ” ॥ ૩૨ ॥

‘કાલા પર્વત જેટલા કાજલની શાઈ, સાગર જેવા પાત્રમાં ભરાય તેરૂં મશીધાની-ખડીયો-દુવાત; દેવના વૃક્ષો મધ્યે ઐઘની કલ્પતરુની-શાખારૂં લેખિની-કલમ; આ પૃથ્વીરૂં પત્ર-કાગલ;- (એવી અત્યન્ત અસાધારણ સામગ્રી-) ગ્રહીને સર્વકાલ-શુધી શારદા-સરસ્વતી-એ લખે, તદ્દપિ, હે ઈશ્વર! તારા ગુણોનો પાર પામે નહિ !!’ એવા અસંખ્યેય અગણિત અકથ્ય ગુણ-ગણો પરમેશ્વરના છે. તેઓનો તો કોઈ મનુષ્યે પાર પમાય એમ નથી. માત્ર પરાવિધાના પ્રકાશથી યથાર્થ દર્શન થયે પરમ-પુરુષાર્થની સંપ્રાપ્તિ છે. તે સિદ્ધ કરી લેવા મુમુક્ષુઓએ સદા પ્રયત્નમાન રહેવું.

પ્રસ્થાનભેદમાં મધુસૂદનસરસ્વતીએ સ્થાપિત કર્યું છે કે:-

“સર્વેષાં શાસ્ત્રપ્રસ્થાનાનાં ભગવત્પ્રેયતાત્પર્યે સાક્ષાત્ પરમ્પરવાદા”

‘સાક્ષાત્ અથવા પરંપરા વતે સર્વે (આસ્તિક નાસ્તિકનાં) શાસ્ત્રોનાં પ્રસ્થાનોનું તાત્પર્યે પરમેશ્વરમાં જ છે’ એ યથાર્થ છે. એમ ગોકુલજીભાઈ ચારંવાર વદતા.

સુર ગોકુલજીભાઈલિલિત પત્રો.

“પરમજેહી રાજશ્રી મનઃસુખરામજીની સેવામાં.

“આપનાં પરમાર્થ સંબંધિ પ્રશ્નોત્તર લખતાં મનને અતિ આહ્લાદ લાગે છે. કારણ આ સમયમાં સાત્ત્વિકપણે એવા વિચાર-વાન પ્રશ્નકર્તા તથા વક્તા પણ દુર્લભ જ છે. તે ઉપર કંઠની

શ્રુતિ—“આશ્ચર્યો વક્તા કુશલોઽસ્ય લઙ્ઘા” ॥

સ્મૃતિ—“આશ્ચર્યવત્પદ્યતિકશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવચાન્યઃ” ॥

ઉત્પાદિ. સહુર્થ હૃદયથી યથામતિ વિનંતિ છે.

૧. એ આત્માના વક્તા અને એ આત્માના લઙ્ઘા-પામનાર, (એ ઉ-ભય) કુશલ-દુર્લભ-છે.

૨. (ભગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૯ મે.) દુર્વિજ્ઞેય એ આત્માને કોઈ આશ્ચર્યવત્ જુએ છે, તથા એને અન્ય-કોઈ-આશ્ચર્યવત્ વહે છે અર્થાત્ આત્મા દુર્બોધ છે, એમ અભિપ્રાય છે.

“પ્રારંભમાં, આવેલ પત્રમાં આપનું લખવું એ રીતે છે કે:—
‘સંપ્રદાય પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ સમજ્યામાં આત્મા છતાં, તથા તે
સાક્ષાત્ સત્ત્વિયદાનન્દસ્વરૂપ છે એમ જાણ્યા છતાં, તત્ત્વજન્ય
આનન્દ સદા રહેતો નથી, અને મિથ્યા પદાર્થો મનને ખેંચી શકે
છે.’ ઇત્યાદિ લખી પછી તે સાર જ્ઞાનની નિર્મલતા નહિ, પણ
મનની કાચપ માની આપ સમાધાન કરી, હવે તેના ઉપાયરૂપ
પ્રશ્ન કરે છે; તે વિષે લખવું નીચે પ્રમાણે છે.

“પ્રથમ સંપ્રદાય પ્રમાણે જાણવું (એ) અવશ્ય છે. તે વિના
મનની કાચપને લીધે, સાક્ષાત્ અપરોક્ષતા સિદ્ધ થતી નથી. એમ
લાગે છે,... ...
તો શાસ્ત્રમાં, સંપ્રદાય એટલે રીતિપૂર્વક મળેલી વિદ્યા, એવો
સ્થૂલ તાત્પર્યાર્થ છે. હવે રીતિ શું તે (પણ) શાસ્ત્રમાં છે. ઉપ-
દેશસદસ્રી ગદ્યમાં પ્રારંભમાં શ્રીશંકરનું વાક્ય છે કે:—મુમુક્ષુ-
ર્ણાં શ્રદ્ધાનાનામર્થિનામર્થાય’ (ઉપદેશવિધિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ))
એવા શબ્દ છે. મુમુક્ષુ એટલે મોક્ષની અનન્ય ઇચ્છાવાન. અપરો-
ક્ષાનુભૂતિમાં (મુમુક્ષુતા વિષે લખે છે કે:)

“સંસારવન્ધનિર્મુક્તિઃ કથં મે સ્યાત્કદા વિમો ।

इति या सुदृढा बुद्धिर्वक्तव्या सा मुमुक्षुता” ॥

શ્રુતિઃ । “શાન્તો દાન્ત ઉપરતસ્તિતિશ્ચુઃ શ્રદ્ધાન્વિતો ભૂત્વાઽ-
ત્મન્યેવાત્માનં પદ્યેત્ ॥ તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ । સ-
મિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્” ॥

“એ વાક્યનું તાત્પર્ય એમ લાગે છે જે, પ્રારંભમાં અધિકાર-
પ્રાપ્ત શિષ્ય, તેમ જ શ્રોત્રિનેષ્ટિ ગુરુ (એ ઉભય) દ્વારા બોધ
હોવો જોઈએ, અને એ રીતે હોય તો પછે જ્ઞાનની પ્રાપ્તતા

૧. મુમુક્ષુતા, શ્રદ્ધાવાનતા, (એ શાસ્ત્રના અર્થના જ્ઞાનના) અર્થવાનતા,
(એઓના અર્થને સાર-ઉપકાર સાર) (ઉપદેશવિધિ કટીયે હિયે.) ૨. હે
પ્રભો ! આ સંસારના બન્ધથી મારી નિર્મુક્તિ કેમ અને કયારે થાય એવી
જે મુદ્દાબુદ્ધિ તે મુમુક્ષુતા કહેવાયોગ્ય છે. (શ્લોક ૯ ગો.) ૩. શાન્ત,
દાન્ત, ઉપરત, તિતિશ્ચુ, શ્રદ્ધાન્વિત યર્થને આત્મામાં જ આત્માને જુલે. તે
આત્માને જાણવા સાર શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પ્રતિ સમિત્પાણિ યર્થ
(મુમુક્ષુએ-શિષ્યે-)સંમુખ જવું.

દેખાણા વિના ન જ રહે. તેમાં જોટલી ન્યૂનતા તે પણ નહતર થયા વિના નથી રહેતી.

“ હવે શિષ્યનો અધિકાર શાસ્ત્રમાં-સૂત્રભાષ્યાદિ સમ્પ્રદાયી ગ્રંથોમાં-પ્રારંભમાં જ સ્પષ્ટ લખે છે. ‘અતુલ્યસાધનસંપત્તિ’.” એ વિવિધત્વ સ્વધર્મોચ્ચરણથી થયેલ જોઈયે. શંકરવાક્ય.

“યેદો નિત્યમધીયતાં તદુદિત્ત કર્મ સ્વનુષ્ટીયતાં” ।

(તેનેશસ્વ વિધીયતામપચિતિઃ કામ્યે મતિસ્ત્યજ્યતામ્)॥”

“કપાયે કમંભિઃ પક્કે તત્તો જ્ઞાનં પ્રવર્તતે” ॥ ઇત્યાદિ.”

“હવે શુરુમાં ઓત્રિયતા જોટલે શુત્યર્થસાવૃતા, તેમ જ

“યથાર્થ સ્વરૂપનિષ્ઠા, એ પણ યથાર્થ હોવાં જોઈયે.

“ઉપદેશ્યન્તિ લે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્યદર્શિનઃ” ॥

‘ઓત્રિય અને પ્રહ્લનિષ્ઠ (શુરુની પણ એમ અવશ્યતા છે)

એ રીતે સંપ્રદાયપૂર્વક બોધ હોય અને પાછો તેનો અભ્યાસ જોઈયે. તે સાથે પણ શાસ્ત્રમાં પરિપૂર્ણ આમલ વાક્યો છે.

સૂત્ર—“આવૃત્તિરસદુપદેશાત્” ।

“શંકરરૂત વાક્યવૃત્તી.

“અહં પ્રહોતિ વાક્યાર્થયોધો યાયદૃદીમયૈત્ ।

શમાદિસહિતસ્તાવદમ્યસેચ્છૂવનાદિકમ્” ॥

૧. વિવેક, વિરામ, પદસંપત્તિ (શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિસા, મદ્દા અને સમાધાન) અને સુશુચતા.

૨ ‘પદ્માત્મમાલિકા’ ના ‘ઉપદેશપદ્ધતિ’ નામે સ્તોત્રનું એ પ્રથમ વાક્ય છે. તેમાં આજ્ઞા કરે છે કે:—(પગો કરી) સત્ત્વેદનું નિત્ય અધ્યયન કરાઓ, તેમાં કહેલાં કર્મ સારી રીતિએ અતુલ્ય કરાઓ, અને તેણે (વેદોક્ત કર્મવટ) ઉધરની પૂલ કરાઓ, અને કામ્ય કર્મને વિષે શુદ્ધિ લેવો.

૩. (અન્તરૂના રામદેખાદિ) મલ તે કર્મોએ જાણી જણાવણી જ્ઞાન પ્રવર્તે-આવે-છે.

૪. (મીતાના ૪ મા અધ્યાયના ૩૪ મા શ્લોકનો ઉપસાર્થ:)—જ્ઞાનીએ અને તત્ત્વદર્શીએ (આચાર્યો) યથાર્થ જ્ઞાનનો ઉપદેશ તને કરશે.

૫. ઉપદેશ પછી વારંવાર આવૃત્તિ-અવજ, મનન, નિરિખ્યાસન, -કરવાં.

૬. ‘અદેશ્ય’ નેમ વાક્યના અર્થનો બોધ બધાં સુધી દેવાવ લાંબુપી સમાદિ (સાધન) સદિન થઈ અવજનાદિકને અભ્યાસો-વારંવાર કરે.

(અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહે છે કે:—)

“નિત્યાભ્યાસાદતે પ્રાપ્તિર્ન મવેત્સચ્ચિદાત્મનઃ ।

તસ્માદ્બ્રહ્મ નિદિધ્યાસેત્ જિજ્ઞાસુઃ શ્રેયસે ચિરમ્” ॥

“આસુતેરામૃતેઃ કાલં નયેદ્વેદાન્તચિન્તયા” ॥

“ઇત્યાદિ અભ્યાસ સાડ આગ્રહ છે. તે આપણે અભ્યાસ કેવા પ્રારંભનો, સંપ્રદાયનો, તથા શી રીતનો, જાણી છે, તે વિચારવું. પચ્ચદશી

“વાસના દીર્ઘકાલીના દીર્ઘકાલનિરન્તરમ્ ।

સાદરં ચાભ્યસ્યમાનં સર્વથૈષ નિવર્તતે” ॥

“સર્વથા પદ્ધતી ખરી પ્રતિજ્ઞા જાણવી. તે (જ્ઞાનાભ્યાસ) દીર્ઘકાલ અપેક્ષિત છે.

“કાલેન પરિપચ્યન્તે હૃદિગર્ભાદયો યથા ।

તદ્વદાત્મવિચારોઽપિ શનૈઃ કાલેન પચ્યતે” ॥

જેથી અપ્રતિબદ્ધ સાક્ષાત્કારમાં અભ્યાસ અપેક્ષિત છે.

“હવે સ્વાનન્દ, પરમાનન્દ, બ્રહ્માનન્દ, ઇત્યાદિ, વાક્યથી જાણાય, અને ક્ષણિક વૃત્તિમાં પણ લાગે, (પરંતુ) તે (કંઈ) સાક્ષાત્કાર નથી. ‘દૃઢ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર’ અભ્યાસજન્ય જ છે. અને તેમ (અભ્યાસજન્ય) છે તો પછે જ્ઞાનની પ્રખલતા જાણ્યા વિના ન જ રહે. એમ મારા મનમાં તો દૃઢ છે.

“ઉપર લખેલી વાતોમાં જે જે વાતની જોટલી ન્યૂનતા તેટલો જ નડાવ આગળ આવે છે. હવે મારું કહેવું એમ નથી જે ઉપર પ્રમાણે યોગ ન હોય તો તેથી હઠવું, અને તે મારું ન ચાલવું. પણ યાદ રાખવું કે શાસ્ત્રોક્તિ શું છે (અને) આપણી વર્તણૂક શું છે.

“સમ્પ્રજ્ઞાસ્રરુચિ, સત્સમાગમ, અને સ્વરૂપસંબન્ધી વિચારો-

૧. શ્લોક ૧૦૧. નિત્યના અભ્યાસ વિના સચ્ચિદાત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી. તેથી શ્રેયસસાડ—કલાણુસાડ—બ્રહ્મનો નિદિધ્યાસ જિજ્ઞાસુ સદા કરે. ૨. જામત્થી તે સૂતા સુધી એમ મરણપર્યન્તનો કાલ વેદાન્તના ચિન્તન વતે ગાળે. ૩. દીર્ઘકાલીના વાસના છે તે, સાદર નિરન્તર દીર્ઘકાલ સુધી (જ્ઞાનનો) અભ્યાસ કરતાં સર્વથા-અવરા-નિવૃત્તા થાય છે. ૪. પચ્ચદશીના નવમા ધ્યાનદીપનો ૩૭ મો શ્લોક,) જેમ ખેતી અને ગર્ભ, આદિઓ કાલે કરીને પાકે છે (ફલવાન થાય છે), તેમ આત્મવિચાર પણ ધીરે ધીરે કાલે કરીને પાકે છે. જ્ઞાનરૂપ ફલ આવે છે

દય, એ પણ પૂર્વકૃત પુણ્યજન્ય અન્તઃકારણ શુદ્ધિનું લક્ષણ છે. તેથી પણ વધી શકાય છે. (એ) સંભવ છે. જેમ કોઈ આજની રીતિપ્રમાણે 'કાલેજ' માં નથી ભણ્યો પણ અભ્યાસ સમાગમથી વધી શકે છે. તે સાથે સાક્ષકારોએ અતિ આગ્રહપૂર્વક પુરુષાર્થ કરવા લખ્યું છે. વાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણમાં પુરુષાર્થ સ્પષ્ટ વર્ણવેલ છે. તેથી (એમ અનુમાન થાય છે કે) જે સત્તા-આભિરુચિ છે એ પણ પ્રારબ્ધયોગ છે. જેથી મનને હઠાવવા સાથે ઉપર લેખ્યું નથી. માત્ર મનની કાયપ શા સાથે રહે છે તે કારણ (જાણવા) સાથે (લખ્યું) છે.

"હવે આપનો પ્રશ્ન- 'સદાએ સુખાકાર વૃત્તિ રહેવા ઉપાય શા કરવા' એ સંબંધી છે. તે ખાતે યયામતિ લખ્યું છે.

"મૂલ સ્વરૂપમુખને જ અજ્ઞાનકૃત આવરણ છે. 'રજતાભાગ-કાલે શુક્રિતું' વિશેષસ્વરૂપ ઢંકાઈ સામાન્ય સ્વરૂપ આક્રમ્યાક્રમ-ભાવ રહે છે. પદ્મદશી:-

"નીલવૃષ્ટિકોણત્વં યથા શુક્રો તિરોહિતમ્ ।

અસપ્તાડનન્દતાડપેયં કૂટસ્થેપિ તિરોહિતમ્" ॥

"તે મુખસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય તે વારે મન બીજા પદાર્થમાં મુખ માની ભટકે નહિ. જેમ નીલવૃષ્ટશુક્રિ જાણ્યા પછે રજતાભાસ લાગે નહિ. એ મુખસ્વરૂપ અભિમુખ થવા સાક્ષમાં મુમુક્ષુની બુદ્ધિ અગ્રસાર એ માર્ગ લેવા લખ્યું છે. પદ્મદશી ધ્યાનદીપે.

"ઘટુઘ્વાકુલધિસ્તાનાં વિચારાસત્ત્વધીર્નં હિ ।

યોગો મુરયસ્તતસ્તેષાં ધીર્ધર્પસ્તેન નદયતિ ॥

અઘ્વાકુલધિયાં મોહમાત્રેણાચ્છાદિતાત્મનામ્ ।

સાંઘ્યનામા વિચારઃ સ્વાન્મુખ્યો ક્ષતિતિ સિદ્ધિઃ" ॥

૧. રૂપાના ભાસ ૨. શીપર્નું, હીપર્નું ૩. (ચિદ્રૂપનો) ૩૫ મો રંગોઠ છે) ('આગ્નિકાલે મોતીની શીપમાં રૂપાનો ભાસ થાય છે ત્યારે) જેમ શીપમાં કાંડ પૂડું અને ત્રિંગોળ આકાર ઢંકાયેલાં છે, એમ દરરોજ આત્મામાં પણ અસંખ્યા અને આનન્દતા આદિ ઢંકાયેલાં છે.

૪. (૧૫મા ધ્યાનદીપના ૧૩૨-૧૩૩ માં રંગોઠ:-) જેનાં બદ્ધ જાડુલ (૫૫૭) ચિત્ર છે તેઓને વિચારથી તરવણાન થઈ નથી. તેથી તેઓને રંગ (કરો) એ) મુખ્ય છે. કારણ તેને ૬૨ી બુદ્ધિનો રંગ (ચિત્ર) નાસ થાય છે

“એમ યોગ અને વિચાર એવા બે ઉપાય લખે છે.

“યોગ એટલે ભગવદ્ગીતાદિમાં લખ્યા પ્રમાણે

“ઇનૈઃશનૈરુપરમેદ્વુદ્ધ્યા ધૃતિર્ગૃહીતયા ।

(આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્” ॥)

“ધ્યાદિ એકાન્તસેવનાદિ.

“વિચાર (નામ) રામાદિ સહિત શ્રવણાદિની આવૃત્તિ (વારં-વાર અભ્યાસ.)

“એ બે પક્ષમાં જેવી મનની અવસ્થા તેવા ઉપાયે કરી, પોતાની પરિપૂર્ણ મુખરૂપતા કરામલકવત્ સાક્ષાત્કાર કરવી એ કામ છે. અને તેની અવશ્ય કર્તવ્યતા, તથા હઠવાનો વિચાર ન રહેવા શાસ્ત્રમાં ભાષ્યકારાદિએ બહુવિધ આગ્રહ લખ્યો છે:—

“આયાસસ્તાવદલ્પઃ સ્યાત્ સુખં મોક્ષમિહૈવ તુ ।

તથાપિ પરમાર્થેતં નૈવ ચાચ્છન્તિ માનવાઃ” ॥

જ્ઞાનમેકં સદા ભાતિ સર્વાથસ્થાસુ નિર્મલમ્ ।

મન્દભાગ્યા ન જ્ઞાનન્તિ સ્વરૂપં કેવલં વૃદ્ધત્” ॥ સદાચારે.

“અકલ્પિત્રિક્ષણેનૈવ વિકલ્પસ્ય નિરોધનમ્ ।

ક્રમેણાભ્યસ્યતાં યત્નાદ્ બ્રહ્માનુભવકાંક્ષિમિઃ” ॥ જીવમાક્યવૃત્તાં.

“આપ તો સર્વ પ્રકારે સુરુ છે. આપ સ્વરૂપમાં નિશ્ચય રાખી એક ક્ષણથી માંડી જેટલો અને તેટલો નિત્યાભ્યાસ રાખશો. એ કાયરપણાનો ઉપાય. તે સદાપ આરબ્ધયોગથી બહારી લખું છું. નહિકર અને તો સર્વસ્વ ત્યાગથી પણ આ શરીરે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા શાસ્ત્રના પ્રત્યક્ષ લેખો છે. પણ આરબ્ધવેગ અતર્ક્ય છે, તે સામું ન જોઈ પુરુષાર્થપર વૃત્તિ રાખવી.

(૧૩૨). જેઓની યુદ્ધિ અવ્યાકુલા (શાન્તા) છે, અને મોહ નામ અજ્ઞાન-જનિત અભ્યાસમાત્રથી જેઓનો આત્મા દંકાયેલો છે, એવા પુરુષોને ‘સાંખ્ય’ નામવાળો વિચાર મુખ્ય છે અને તે ઝટ સિદ્ધિ આપનાર છે. (૧૩૩).

૧. અર્થ માટે પૃષ્ઠ ૧૬૧ મું જુઓ.

૨. સદાચારનામે ગ્રંથમાં કહે છે કે:—‘પ્રથમ તો તેમાં આયાસ અલ્પ છે, અને સુખે (અનાયાસે) અહિં જ મોક્ષ થાય છે. તથાપિ માનવો પરમ અદ્વૈત નથી જ વાંચતા! (એ આશ્ચર્યની વાર્તા છે.) ૩. અર્થ પૃ. ૨૭૫ માં જુઓ. ૪. અર્થ પૃ. ૨૬૬ માં જુઓ.

ભગવદ્દાક્ય આમ પેણ છે:—

“ નહિ કલ્યાણશૂલકશ્ચિત્ દુર્ગતિ તાત ગચ્છતિ^૧ ” ।

અષ્ટાવક્રમાં—“ મુક્તામિમાની મુકો હિ વદ્ધો વદ્ધામિમાન્યપિ ।

કિંવદન્તીહ સત્યં યા મતિઃ સા ગતિર્ભવેત્ ” ॥૧૦॥

પદ્મદશી—“ અનુભૂતેરમાવેડપિ બ્રહ્માસીત્યેવ ચિન્ત્યતામ્^૨ ।

અપ્યસત્પ્રાપ્યતે ધ્યાનાશ્રિત્યાત્તં બ્રહ્મ કિં પુનઃ ” ॥૧૫૫॥

“ યથાડંગાઘનિઘેલૈર્ઘ્વૌ નોપાયઃ સ્થનનં ઘિના ।

મહ્લાભેડપિ તથા સ્વાત્મચિન્તાં મુસ્તથા ન વાપરઃ ” ॥૧૫૩॥

“ માટે સ્વરૂપવિચાર દૃઢતા આસ્થાથી કર્તવ્ય છે. પછે મ-
રજી. એ જ વિનતિ. આપની રીતે સૌથી પૂર્વક લખવા ટેવ નથી,
પણ ક્ષમાથી માની લઈ વધી પ્રશ્નોત્તર લખેથી ઉપકૃત થઈશ.

વિ. ગોકુલજીના નમસ્કાર.”

“ આપાઠ મુદ્ધિ ૧, રવિ, જૂનાગઢ.

“ રાજમાન્ય રા. મનઃમુખરામ સૂર્યરામ, શ્રીમુંબઈ.

“ આપણું કૃપાપત્ર હાલ આજતાં, વાચી, પરમાર્થવિચારની
જિજ્ઞાસા લાગી ખુશી થઈ છે. ....

‘તરતિ શોકમાત્મવિત્’ તેનું તાત્પર્ય—આત્મવિત્ સર્વ
શોકને શી રીતે તરે છે—એ આપનો સન્દેહ છે. તેનો નિર્ણય
યથામતિઃ—‘આત્મ’ શબ્દ પોતા વાચી છે. જગત્માં કોઈ પોતાનો

૧. (ગીતાના ૫૪ અધ્યાયનો ૪૦ શ્લોક) ટે વાત (પાવં)
કોઈ કંડ્યાણુકૃત્ નામ સુખ આચરણ કરનાર દુર્બલિને નથી પામતો.

૨. ‘(મુક્તાવતું અભિમાન જેને છે તે) મુક્તાભિમાની મુક્ત છે, અને (બંધા-
વધાનું અભિમાન જેને છે તે) બદ્ધાભિમાની બદ્ધ-બંધાયેલો-છે. ‘જેવી મતિ
તેવી મતિ યાય છે.’ એ પ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થિતિ કિવા-એવી ઇલાં લેવાવાઈ છે. તે
સત્યાનામ અભ્યાસિતાર્થો છે (બન્ધમેક્ષ એ આભિમાનિક છે, વારનવ (નથી).’

૩. (નવમા અધ્યાયની ૪૮ શ્લોક) :—‘(જ્ઞાન વિષે અસમર્થ પુરુષે પ્યાન
કરવું. તે પુરુષ) અનુભવનો અભાવ દોષ તો પણ ‘બદ્ધાસિમ’ એવું ચિન્તન
કરે. કારણ કે પ્યાનથી અસત્ (વસ્તુ) પણ પમાય છે, તો નિલ પ્રાપ્ત એ બદ્ધ
તે પમાય નિંતે તો પછી કહેવું જ શું? તે તો પમાય જ. (૧૫૪) જેમ અગાધ
(અભિમાં નીચે કહેલા) બંધારના લાજ વિષે ખનન વિના (બીજો) કૃપાય નથી,
તેમ આજ લાજમાં પણ સ્વાત્મચિન્તન વિના અપર વપાય નથી.’ (૧૫૩.)

૪. ‘આત્મચિન્ શોકને તરે છે.’ સામયેદની હાન્ડેશવરપતિપદ્મપી.

વિચાર કરતા નથી કે—ગોતે કોણુ છે? અગર વિચાર કરે તો તે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ નથી કે જેથી જગતમાં રહેલી વસ્તુની રીતે નજરે દેખાય. માત્ર તે જાણવાનું ખરું સાધન વેદવાક્ય છે. તેમાં કલા પ્રમાણે લક્ષણુ વિચારમાં લઈ, બુદ્ધિ વડે અનુભવ કરે તો,—એ વસ્તુ ગોતે જ છે તેથી ગોતાને તે ખરું અનુભવ થતાં જ—સંસારનો શોક મટી જાય.

“આ જગતમાં સર્વ પ્રાણી સુખને ગોતે છે. અને જૂલ પણ સુખસંખન્ધી જ છે. સુખ સારૂ સર્વ વ્યવહાર છે. પરંતુ બહારના પદાર્થમાં સુખ ગોતે છે. પણ તેમાં સ્વભાવે સુખ જ નથી. સુખરૂપ પરમપ્રિય ગોતે જ છે. અને જ્યાં પુત્રવિત્તમાં પ્રિયતા-સુખ-ભાસે છે, તે (તે સાથે) ગોતાના સમ્બન્ધને લીધે જ છે. કોકના પુત્રવિત્ત ઉપર પ્રીતિ તથા સુખ નથી, ગોતાના ઉપર જ છે. આ વિચાર સ્પૂલ છે. તેથી પણ ગોતાની જ પરમપ્રિયતા સિદ્ધ થાય છે. જે સુખ, ઇન્દ્રિય તથા વિષયના સંયોગથી ભાસે છે તે, તે પણ, ગોતાનું પ્રતિબિમ્બ બુદ્ધિવૃત્તિમાં પડે છે તેથી જ છે. પશ્ચદશી:—

“વિપયેષ્વપિ લબ્ધેષુ તદિચ્છોપરમે સત્તિ ।

અન્તર્મુખમનોવૃત્તાયાનન્દઃ પ્રતિબિમ્બતિ”^૧ ॥

“યાવદ્યાવદ્દંકારો વિસ્મૃતોઽધ્યાસયોગતઃ ।

તાવત્તાવત્સૂક્ષ્મદષ્ટેર્નિજાનન્દોનુમીયતે”^૨ ॥

“ઈત્યાદિ. ગોતાને પ્રથમ જાણુ તો (પછી) ગોતાની આપકતા ભાસવી (તે) ભેળી જ છે. શ્રુતિમાં બ્રહ્મલક્ષણુ (આમ વર્ણુવ્યું છે કે):—

“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ”^૩ ॥ “વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ”^૪ ॥ ઇત્યાદિ

૧. (બ્રહ્માનન્દગત યોગાનન્દમાં શ્લોક ૮૬ માં):—‘વિષયો પ્રાપ્ત થતે સતે તેઓની ઇચ્છાનો ઉપરમ થતે અન્તર્મુખ મનની વૃત્તિમાં (આત્મસ્વરૂપ) આનન્દ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. (તેને વિષયાનન્દ, પ્રતિબિમ્બાનન્દ અથવા ભેશાનન્દ કહે છે.)’

૨. (એ જ પ્રકરણનો શ્લોક ૯૮ માં.) (‘નિરોધ સમાધિના) અધ્યાસના યોગથી જેટલો જેટલો (સમય) અદંકાર વિસ્મૃત થાય તેટલો તેટલો (સમય) સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી (સાક્ષાત્કારથી) નિબનન્દ અનુમાનાય છે.’

૩. સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, અને અનન્તસ્વરૂપ નામ દેશકાલવસ્તુકૃત ત્રિપરિચ્છેદરહિત આનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. ૪. વિજ્ઞાનસ્વરૂપ અને આનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે.

મહાવાક્યથી (તથા) “અયમાત્મા બ્રહ્મ” ॥ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” ॥ ઇત્યાદિ (મહાવાક્યથી) બ્રહ્મ તેજ આત્મા એમ સ્પષ્ટ લાગે છે. જેથી સત્, ચિત્, અને આનન્દ, એ લક્ષણુ દૃઢ વિચારથી પોતામાં યથાર્થ ધરાવવાં જોઈએ, તે ઉપર સ્લોક:—

“અદમસ્મિ સદા મામિ કદાચિન્નાહમપ્રિયઃ ।
બ્રહ્મૈવાહમતઃ સિદ્ધઃ સન્નિદાનન્દલક્ષણઃ” ॥

“સત્” રૂપ શા માટે છે, -સદાય હું હું, પોતાનો અભાવ કોઈને નથી એ ‘અસ્તિતા’નું લક્ષણુ. સદા સર્વને જાણું હું એ ‘ચિત્’ રૂપતાનું લક્ષણુ. કોઈ કાલે પોતાનું અપ્રિય કોઈને ઇચ્છત નથી, જેથી ‘પરમપ્રિય’ રૂપ હું, તેથી આનન્દરૂપ હું. એ રીતે ‘ત્વં-પદાર્થ’ના નિરન્તર અનુભવ, શાસ્ત્ર તથા શુદ્ધાધ્ય એળવીને કરવો. તે ઉપર વાક્ય:-

“અહં સાક્ષીતિ યો વિદ્યાદ્ વિચિન્નૈર્વ પુનઃ પુનઃ ।
સ ય વ મુક્તઃ સો વિદ્વાનિતિ વેદાન્તદિણ્ડિમઃ” ॥
અહં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થબોધો યાવદ્દુઃખમેત્ ।
શમાવિસહિતસ્તાવદભ્યસેઽહ્નવણાદિકમ્” ॥

“એ આત્મસ્વરૂપ જાણુવા સાક્ષી જ શ્રુતિમાં સંન્યાસ-સર્વસ્વ ત્યાગ-લખ્યો છે. તેનું કારણ અતિસૂક્ષ્મ વસ્તુ, (જે) પોતે (તે) પોતાને જુદો છે, અને અન્તઃકરણદ્વારા તેનો જ દેવલ વિચાર કરવો છે. ત્યાં સુધી જગતના સંબન્ધથી અન્તઃકરણમાં બીજા વિશ્લેષ છે ત્યાં સુધી અન્તઃકરણમાં સ્થિરતા નથી, એટલે પોતાનું યથાર્થ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ સમજવામાં આવતું નથી. કોઈ યોગબ્રહ્મ અથવા પુણ્યશીલનાં ચિત્ત વિશ્લેષરહિત હોય છે, તેને તો તુરત વિચારથી જ યથાર્થ જાણે છે. અને જેમ જેમ આત્મવિચારમાં ચિત્ત સ્થિર થાય છે, તેમ તેમ મનમાં મુખશાન્તિ આવે છે, અને શોક-નિવૃત્તિ થાય છે. જેનું ચિત્ત સ્વસ્થ નથી, તેણે તો સંસારસંબન્ધ

૧. આ આત્મા બ્રહ્મ છે ૨. હું બ્રહ્મ છું ૩. અર્થ ૫ રૂપ માં જુઓ. ૪. ફરી ફરી વિવેક વિચાર કરીને ‘હું સાક્ષી છું’ એમ ને જાણું છું તે જ મુક્તિ છે, અને તે જ વિદ્વાન છે એવો વેદાન્તનો ટીકો. ૫. અર્થ ૫. ૩૫૮ માં જુઓ.

ત્યાગ કર્યા વિના શોકનિવૃત્તિરૂપ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરી શકાતો નથી. એ આત્મવિચાર સાડ શાસ્ત્રકારે એ ઉપાય લખ્યા છે,- સાંખ્ય અને યોગ.

“અવ્યાકુલધિયાં મોહમાત્રેણાચ્છાદિતાત્મનામ્ ।
સાંખ્યનામા વિચારઃ સ્યાન્મુખ્યો જ્ઞાતિતિ સિદ્ધિદઃ ॥
બહુવ્યાકુલચિત્તાનાં વિચારાત્તત્ત્વધીર્ન દિ ।
યોગો મુખ્યસ્તતસ્તેષાં ધીર્દર્પસ્તેન નદ્યતિ ”^૧ ॥

“ મુખ્ય વિચાર સાડ નિઃસંસય સુધી, શાસ્ત્રશુરની સમીપતા મૂકવી નહિ. કોઈ પ્રકારે મનમાં સંસય ન રહે તે વારે અવળ સિદ્ધ થયું (ગણાય છે.) યુક્તિ અને અનુભવથી મનમાં શાસ્ત્રની વાત આડું કરવી, તે વારે અસંભાવના મટી દૃઢ નિશ્ચય થાય તેનું નામ મનન. અને એ નિશ્ચિતાર્થમાં એકાગ્રવૃત્તિ થાય તેનું નામ નિર્વિધ્યાસન. એ રીતે વિચારથી અવણાદિ પરિપક્વ થઈ આત્મ-સાક્ષાત્કાર થાય, તેને સંસારશોક રહે જ નહિ. જેની વૃત્તિ અવણાદિકમાં દૃઢ નથી તેણે, એકાગ્રવૃત્તિ કરવા સાડ યોગ કરવો જોઈયે. એ યોગ શી રીતે કરવો તે શ્રીમગવદ્ગીતાના અધ્યાય છઠ્ઠામાં સંપૂર્ણ છે. આત્માનું અભાન છે તે જ સર્વને અન્તઃકરણમાં ભૂલ થઈ છે. ભૂલથી અન્યથા ભાન થવા સંભવ છે. જેમ (આન્તિકાલે) શુક્તિમાં એ રૂપ છે-સામાન્ય અને વિશેષ. શુક્તિનું સામાન્યરૂપ ચાકચક્ર (તેનું જ્ઞાન) તે રજતાદિ જામનું સાધક છે, અને નીલ-પૃષ્ઠ ત્રિકોણાદિ (તે શુક્તિનું) વિશેષરૂપ (તેનું જ્ઞાન) તે રજ-તાદિ સર્વ આન્તિકનું બાધક છે. એ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે પોતાની ચિદ્રૂપતા અજ્ઞાનની સાધક છે, બાધક નથી. વિચારે તો સર્વને, ચૈતન્યવડે, ‘સાક્ષી હું છું, હું બ્રહ્મ જાણુતો નથી,’ એવું સામાન્ય જ્ઞાન ભાસે છે; પરંતુ નિર્મલ ચિત્ત વિના પોતાની અસંગરૂપતા અને સુખ એ વિશેષ (રૂપ) ભાસતું નથી. જો પોતાનું પરમાનન્દરૂપ ભાસે તો શોક રહેવા સંભવ જ નથી. માટે જે રીતે પોતાની પરમાનન્દતા ભાસે તેમ કરવું. પોતાની યથાર્થ પરમાનન્દતા સાક્ષાત્ થતાં જ શોકતરણ નિઃસંદેહ છે. તે ઉપર મગવદ્વાક્ય.

“યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યય ચૈવાત્મનાત્માનં પદ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ” ॥

મુગ્ધમાત્યન્તિકં યત્તદ્વૃદ્ધિપ્રાપ્તમતીન્દ્રિયમ્ ।

યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ ચિચાલ્યતે” ॥

“ઇત્યાદિ. ઉત્તમ અધિકારીને વિચારથી જ સાક્ષાત્કાર છે. યોગ કરવાની જરૂર નથી. એ ઉપર માણ્ડૂક્યકારિકા.

“આત્મસત્યાનુરોધેન ન સંકલ્પયતે યદા ।

અમનસ્તાં તદા યાતિ પ્રાહ્યાભાવે તદગ્રહમ્” ॥

મન્દાધિકારીને મનનો નિગ્રહ જરૂર કર્તવ્ય છે. તે ઉપર માણ્ડૂક્યનું જ વાક્ય.

“મનસો નિગ્રહાયત્તમમયં સર્વયોગિનામ્ ।

દુઃપ્રક્રયઃ પ્રયોગઘ્નાઽપ્યક્ષયા શાન્તિરેવ ચ” ॥

૧. અર્થ ૪. ૧૬૨ માં જુઓ. ૨. પૂર્વોક્ત અધ્યાયના ૨૧-૨૨ માં શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ ઉત્તરાર્ધઃ—જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષયનિત નહિ, પણ શુદ્ધિથી મહત્ત્વ કરવાયોગ્ય એવું અનન્ત સુખ, એ (આત્મતત્ત્વના) સુખમાં રહેનાર મહત્ દુઃખ વતે પણ ચલતો નથી.

૩ ગૌડપાદીયકારિકા અદ્વૈતાલય તૃતીય પ્રકરણ, શ્લોક ૩૨-અખદૃઢ ઉપ-નિષદ્ શ્લોકાંક ૧૧૧. આત્મા જ સત્ય છે, જે સત્યના (શાસ્ત્ર તથા આચાર્ય ના ઉપદેશઅનુસાર) યોગે કરી, (સર્વ આત્મા જ છે એમ જાણે અન્ય સંકલ્પના અભાવથી) જે કાલે (મન) સંકલ્પતું નથી, તે કાલે ‘અમન-સ્તા’ નામ અમનોભાવ પામે છે. આલના (દરથ દ્વૈતના) અભાવે સતે તે મન ‘અગ્રહ’ નામ મહત્ત્વવિકલપનાત્મનિત થાય છે. ‘એ અમનોભાવ’ વદાય છે.

૪. સત્તત્ત્વદષ્ટિના અરૂપરૂપોગને વર્ણ પશ્ચાત્ત ઔડપાદ પૂર્વોક્ત પ્રકરણના જ શ્લોક ૪૦-૧૧૬ માં વહે છે કેઃ—(જેઓને બ્રહ્મસ્વરૂપ બ્યતિરેકે કરી નામ બ્રહ્મ વિના,—સ્વજુસર્વવત્, મન અને ઇન્દ્રિયાદિ કલિષ્ઠત જ છે—પરમાર્થથી વિધિમાન નથી— તે બ્રહ્મસ્વરૂપોને અભવ (નામ) મોક્ષાખ્યા અભવ શાન્તિ સ્વભાવથી જ સિદ્ધા છે) પૂર્વોક્ત તત્ત્વદષ્ટિથી અન્યયોગીઓ, જેઓ સન્માર્ગ-આગી છે, જેઓની હીન-મન્યમ-દષ્ટિ છે, જેઓ આત્મગતિવિજ્ઞ આત્મ-સંબન્ધિ મનને અન્યત્ (જુદું) જુએ છે, તે ‘આત્મસત્યાનુભાસરૂઢિત’ સર્વ યોગીઓને મનના નિગ્રહને અધીન ‘અભવ’ મોક્ષ-છે. દુઃપ્રક્રય તથા પ્રયોગ તથા અક્ષયા શાન્તિ પણ (મનના નિગ્રહને અધીન જ છે).

“ઇત્યાદિ. પોતાના મનમાં સ્વરૂપ વિચારથી, શોકનિવૃત્તિ થાય છે, કે નહિ, તેના સાક્ષી આપણે જ છીએ. હવે એ મનનો શોધ કરી સાંખ્ય એટલે શ્રવણાદિ વિચાર, અને યોગ એટલે મનની એકાગ્રતા એ બેમાંથી વૃત્તિના અધિકાર પ્રમાણે એક ઉપાય કરવો એ આપણું કામ છે. અને મુખ્ય સાક્ષાત્કાર થતાં શોકનો નાશ તો પ્રત્યક્ષ જ છે.

“અપરોક્ષાનુભૂતિમાં વૃત્તિથી મુખ્યાનુભવ સાઝ રૂપે વાગ્ય છે.

“યે હિ વૃત્તિ વિહાયેનાં બ્રહ્માલયં પાવર્તી પરમ્ ।

તત્તુ વૃથૈવ જીવન્તિ પશુમિચ્છ સમા નરાઃ” ॥ ઇત્યાદિ.

“સમાધિનિર્ધૂતમલસ્ય ચેતસો નિવેશિતસ્યાત્મનિ યત્સુખં ભવેત્ ।
ન શક્યતે વર્ણયિતું ગિરા તદા તદેતદન્તઃકરણેન ગૃહ્યતે” ॥

“યદ્યપ્યસૌ ચિરં કાલં સમાધિર્દુર્લભો નૃણામ્ ।

તથાપિ ક્ષણિકો બ્રહ્માનન્દો નિશ્ચાયયત્યસૌ” ॥

“અદ્વાલુર્વ્યસની યોઽન્ન નિશ્ચિનોત્યેવ સર્વથા” ॥

“માટે શુરુશાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી જે ઉપાય કરે છે તેને
સન્તરણ ભાસે છે. એ જ વિનતિ. પુનઃ લખશો.

વિ. ગોકુલજીના ન.”

નત્ર સુસ ગોકુલજીભાઈનાં ઉપદેશપત્રો સમાપ્ત થાય છે. ધન્ય
જે એવાં સફળોદયક પત્રોના લેખક, જેની સૂક્તિના સેવનથી મનુષ્ય
મુક્તિ થાય છે.

બુદ્ધિમાન કૃતકૃત્ય સુસ ગોકુલજીભાઈ ગ્રહણિય હતા. મનુષ્ય-
ની મહત્તાતું તારતમ્ય બુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે પ્રાયશઃ હોય
છે. મનુષ્યના ઉત્તમાંગના સ્વરૂપ ઉપરિ પ્રદેશમાં બુદ્ધિનું સ્થાન

૧ સ્લોક ૧૩૦.—જે મનુષ્યો બ્રહ્મ નામની એ પરમ પાવની વૃત્તિને
ત્યાગે છે તે પશુઓ સમાન નરો તો વૃથા જ જીવે છે.

૨ પદ્મદશીના બ્રહ્માનન્દગત યોગાનન્દ પ્રકરણમાં સ્લોક ૧૧૮ લખી
શ્રુતિ ઉતારી ॥ તેઃ—સમાધિ વતે (૨૦૨૨ગોકુલજી) મલ ધોવાયલા છે
જેના એવાને અને આત્મા વિષે નિવેશિત ચિત્ત છે જેનું એવાને જે મુખ યાય
છે તે વાણી વર્ણી શકતી નથી, તે સમયે તે મુખ આ અન્તઃકરણે કરીને
જ અદ્વૈત થાય છે. (એવું અલૌકિક આત્મમુખ છે.)

૩. અર્થ પૃ. ૧૫૧ માં જુઓ. ૪. અર્થ પૃ. ૨૬૭ માં જુઓ.

ગણાય છે. બુદ્ધિ સ્વતઃ બહુ સૂક્ષ્મા સતે તેમાં અમિત પદાર્થો-
નો સમાવેશ થાય છે. બુદ્ધિમાં આ બુગોલના જલસ્થલ તથા
પ્રાણિપદાર્થોદિનો સમાવેશ થાય છે એટલું જ નહિ કિન્તુ દૃશ્ય કલ્પ્ય
અગોલોનો સમાવેશ પણ તેમાં પ્રતીત થાય છે. બુદ્ધિરૂપ રત્નાકર-
માંથી અનેક વિચારરત્નો ઉદ્ભવે છે તો તે તે ધારણકર્તાના
હિતાહિતનાં સાધન થાય છે. બુદ્ધિનું એવું વિલક્ષણ મહાત્મ્ય છે.
બુદ્ધિ પોતે પ્રમાણમાં સ્વરૂપા સતે તેમાં બૃહત્તનો સમાવેશ કરી
રાકે છે. ઈશ્વરની અદ્ભુત રચનાનું, બુદ્ધિ એ વિસ્મયકારક લિલ્લ છે.
એ બુદ્ધિમાં-સુમતિમાં-ધર્મરૂપ બીજનું પતન થઈ તેનાં સુક્ષ્મ
આપ છે ત્યારે જ તે સફલા થઈ ગણાય છે અને કૃતાર્થ થાય છે.
આપણા ભરતખણડી લોકોની મહત્તા હતી અને આવે થશે એ,
બુદ્ધિના પ્રતાપથી જ. એથી બુદ્ધિને-સુમતિને-નિર્મલા અને નિશ્ચલા
રાખવા સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્તવ્ય છે. સુર ગોકુલજીને તે બુદ્ધિતારતમ્ય-
ના પ્રસાદથી જ મહત્તાની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. બુદ્ધિનો મહિમા
અતર્ક્ય છે. બુદ્ધિએ કરી પ્રસાધિત કાર્ય અવશ સિદ્ધિને પામે છે.
ભગવાનને-ઈશ્વરને-જે સુકૃતી સન્તોષે છે તે પ્રીતિપૂર્વક ભજતા
ભક્તને ભગવાન બુદ્ધિયોગ દે છે:—

“વદામિ બુદ્ધિયોગં તમ્ ॥ ગીતા ૧૦—૧૦.”

બુદ્ધિ સહ યોગે કરી જ્ઞાન-સમ્યગ્દર્શન-પ્રાપ્ત થાય છે તે ઈશ્વર-
પ્રસાદનું જ ચિહ્ન છે.

યથાદર્શિતાર્થ વેદાન્તશાસ્ત્રને બાહ્યીને બુદ્ધિમાન થયેલા,
તથા વિશિષ્ટજન્મપ્રસૂત બ્રાહ્મણે જે (લૌકિક વૈદિક) કર્તવ્ય છે
તે, કરેલાં છે જેણે, તથા ભગવત્તત્ત્વને વિહિતે સતે જે જે કર્તવ્ય
તે તે સર્વ જેણે કરેલાં થાય છે તે પ્રકારે પણ કૃત્યકરેલાં છે જેણે,
એવા કૃતકૃત્ય મહાત્મા સુર ગોકુલજીભાઈનું પવિત્ર જીવનચરિત્ર
બહુ પ્રકારે મનનીય અને અનુકરણીય છે.

સુર ગોકુલજીભાઈ, કલ્યાણકર્તા યોગનું ફલ જે સમ્યગ્દર્શન
તે, પૂર્વ જન્મમાં પામ્યા વિના ‘યોગબ્રહ્મ’ થઈ, શુચિના અને શ્રી-
માનના ગૃહમાં આ જન્મ પામ્યા હોય, એમ તેઓની પ્રકૃતિથી
પ્રતીત થતું. પૂર્વ જન્મમાં કરેલા અભ્યાસના સંસ્કારદ્વારા બુદ્ધિ
સહ સંયોગને લાભીને, સંસિદ્ધિનિમિત્ત બહુ પ્રયત્ન કરી બુદ્ધિ-
માન કૃતકૃત્ય તેઓ મહાવિદ્ થયા હતા.

ત્રિવિધ મહાવિદ્.

મહાવિદ્ ત્રિવિધ હોય છે. (૧) જનક અર્જુનાદિ સમ આરબ્ધ-કર્મવશથી રાજ્યાદિમાં જે અધિકારી હોઈ મૂઢવત તાત્કાલિક હર્ષ-શોકથી અભિભૂત થાય છે, તે લોકવ્યવહારપ્રધાનમહાવિદ્, કથાય છે. (૨) ધીર થઈને ધન્ધિયોને છતીને તદા તદા પ્રસન્ન હર્ષશોકને વિવેકથી પરિત્યજે છે, તે વિવેકપ્રધાનમહાવિદ્ કથાય છે. (૩) જેને હર્ષશોકનો પ્રસંગ જ છે નહિ તે સમાધિપ્રધાન-મહાવિદ્ કથાય છે.

સુર ગોકુલજીભાઈ ‘લોકવ્યવહારપ્રધાનમહાવિદ્’ હતા. જનક સમ પ્રસંગોપાત્ત અમુક અંશે તેઓની વૃત્તિ પ્રતીત થતી. જીવન્મુક્તિવિષેક નામે ગ્રન્થમાં વાસનાક્ષયનિરૂપણ નામ દ્વિતીય પ્રકરણના અન્તમાં જનકનું આચરણ વર્ણુ છે કે:—

“કિમુપાદેયમસ્તીહ યજ્ઞાત્સંસાધયામિ કિમ્ ।
સ્વતઃસ્થિતસ્ય શુદ્ધસ્ય ચિતઃ કા મેઽસ્તિ કલ્પના ॥
નામિવાજ્ઞામ્યસંપ્રાપ્તં સંપ્રાપ્તં ન ત્યજામ્યહમ્ ।
સ્વસ્થ બ્રાત્રમનિ તિષ્ઠામિ યન્મમાસ્તિ તદસ્તુ મે’ ॥
इति सञ्चिन्त्य जनको यथाप्राप्तक्रियामसौ ।
असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतियंथा ॥”

‘સ્વતઃ સ્થિત શુદ્ધચૈતન્ય હું તે મારી (મારે) શી કલ્પના છે ? હિંદાં (આ જગતમાં મારે શું ક્રિયાદેય છે ? યત્નથી હું શું સાધું ? અપ્રાપ્તને હું વાંછતો નથી, (તેમ) પ્રાપ્તને હું ત્યજતો નથી. હું તો સ્વસ્થ થઈ આત્મામાં જ સ્થિત છું. (આરબ્ધથી પ્રાપ્ત) જે માત્ર હોય તે મારે હો. એમ સમ્યક્ વિચારીને અસક્ત જનક-રાજા, જેમ દિનપતિ સૂર્ય (અધિકારથી પ્રાપ્ત) દિનને-દિવસને- (કરવાડપ યથાપ્રાપ્ત ક્રિયા કરે છે તેમ), યથાપ્રાપ્ત ક્રિયાને કરવાને ઉડયા. ’

મહાવિદ્ ગોકુલજીમાર્દનું મહીમૂત-વિદેહકૈવલ્ય-ચલું.

ચરિત્રનિરૂપ્યના શરીરનો અન્ત જે વર્ષમાં આળ્યો તે સં. ૧૯૩૫ ના શોકપ્રદ વર્ષનો પણ અવે આરંભ અને અન્ત સાથે થાય છે.

અનાવૃદ્ધિ અને અતિવૃદ્ધિને લીધે દુષ્કાલ ગયા પછી લોકોને જ્યરાદિ રોગોએ પીડવા માડ્યા હતા. જૂનાગઢમાં તો જ્યરે

ત્રાસ વર્તીએ હોતો. તે જવરે ગોકુલજીભાઈના શરીરને પણ પોતાના પાશમાં લીધું હતું. પ્રથમના તાપે શરીરને શુષ્ક કરી છેક નિર્જલ કર્યું હતું. ખીજ વારનો તો કાલજ્વર જ હતો. તેમાં દેશીય વૈદ્યનું ઔષધ ચાલતું હતું. કેટલાંકને એમ લાગ્યું કે હાથ-ફેર સાફ આવે ‘ડાકટર’નું ઔષધ કરે તો સારું. પણ કહે છે કે, તેઓના કોધી સ્વભાવને લીધે કોઈથી તેઓને એ કહી શકાયું નહિ. સર્વેને ભય લાગ્યું કે માનશે નહિ, અને ક્રોધ કરશે. ડાકટર અમી-દાસને પણ થોડો તાવ આવતો હતો. તેઓને રા. જવેરીજીના લઘુભાઈ ઠક્કરે સૂચના કરી કે, ‘તમે ગોકુલજીભાઈની પાસે ચાલો.’ ડાકટરને પણ ભય લાગ્યું કે અપમાન કરશે પણ ઔષધ નહિ ચ-હણ કરે. એમ ધારી તેઓએ પણ ઉદાસીનતા રાખી. પરંતુ એ સર્વનાં અનુમાન વાસ્તવ ન હતાં. રા. જવેરીજીએ જઈ ગોકુલજી-ભાઈને કહ્યું કે, ‘ડાકટરને પ્રકૃતિ બતાવતી ચોગ્ય છે.’ ગોકુલજી-ભાઈએ હા કહી કહ્યું કે, ‘લાવજો.’ એટલામાં તો રોગનું બલ વધતું ચાલ્યું. એવે સમયે કોઈ અધિક અનુભવી અને આત્મ સ્નેહી વા સંબંધી પોતાને માથે ભાર લઈ ચોગ્ય લાગે તેમ કરાવે છે. એવો યોગ ત્યાં ન હતો એમ કહેવાયું. ગોકુલજીભાઈના શરીરે ઉષ્ણતા એટલી બધી વધી પડી કે તેના પ્રકોપ થયો. દાડિમનો રસ પીવાની અતિઆતુર ઉત્કણ બતાવે, પણ વૈદ્ય તેમ કરવાની ના કહે. એમ થતાં અસહ્ય શોષ પડવા માડ્યા. માર્ગ-શીર્ષે મુદ્દિ ૩ ને દિને સામલભાઈ ઉપર અને આ લેખક ઉપર પત્ર લખાવ્યા; અને મુદ્દિ ૪ તા. ૨૭મીના બાર વાગે આ લેખક ઉપર પોતે તાર મૂક્યો કે “મને તાવ ચઢ્યો છે, તત્કાલ એક સો ઉત્તમ મસ્કતી દાડિમ મોકલી દો. ઔષધ સાફ બેઠયે છિયે.” એઓના બળીથી એ તાર અન્તનો જ હતો.

થોડા કાલ પછી સન્નિપાતનાં લક્ષણ જણાવા માડ્યાં. એ સમાચાર વઝીર બહાવદ્દીનને તથા ખા. સાલેમુલ્લિદીને પહોંચતાં, તેઓનાં શરીર પણ સારાં ન હતાં તેપણુ તેઓ તુરત આવ્યા. તેઓની સાથે આદરસત્કારથી ગોકુલજીભાઈએ વાર્તા કરી. પણ થોડીવાર પછી ભયંકર ત્રિહ જણાવા લાગ્યાં. એવા પ્રસંગે રા. નિદાલચંદ કુશલ ગણ્યતા તે પણ ત્યાં આવ્યા. શરીરની નિર્જ-

લતા અને રોગની પ્રબલતા પ્રત્યક્ષ દેખાવા માડી. એવો કાલ સમજનારાઓની આશા ત્રુટવા માડી.

માર્ગશીર્ષે સુદિ ૫ ભૃગુવાર તા. ૨૮ મી નવેમ્બર સન ૧૮૭૮ ની રાત્રિના આરંભમાં ૮-૯ વાગે, ભગવતી શ્રુતિ વદે છે તેમ:-

‘પ્રારબ્ધના ક્ષયવશથી દેહત્રયના ભંગને પામી, ઉપાધિથી વિનિર્મુક્ત થઈ, (ગોકુલજીભાઈનો અવિદ્યાકૃત-દેહાદિ-પરિ-ચ્છેદ-શૂન્ય સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ પ્રત્યગ આત્મા) પરમાત્મામાં, યદાકાશવત્ (હીન થયો અને તે) પરિપૂર્ણતારૂપા વિદેહ-સુક્તિ (સ્વરૂપાવસ્થાન છે તેને પામ્યા).’

સુર ગોકુલજીભાઈને તેઓના કુટુંબમાં પ્રથમથી રા. પુરુષોત્તમ-રાય ઉપર અન્તરૂથી અધિક પ્રેમ હતો. તેની આશાજનિકા યોગ્યતા ભેઈ પોતે બહુ પ્રસન્ન થતા. અને કોઈક દિવસ ‘જાલા કુટુંબ’માં તે એક નામાંકિત ઉઠશે એમ અનુમાન કરતા. જાલાકુલપ્રદીપ સુર ગોકુલજીના અવતાર સમકાલે સંવત્ ૧૮૮૦ માં તેઓના પિતામહ ઇન્દ્રજી જાલા તથા ઇન્દ્રજી જાલાના જ્યેષ્ઠ ભાતા ગોવિન્દજી જાલાનો રાજ્યકારભાર થઈ, ઉદય થયો હતો, તે જ પ્રમાણે દેશદીપક સુર ગોકુલજીને સુરાષ્ટ્રના રાજ્યકાર્યભારની પ્રાપ્તિ સંવત્ ૧૯૧૭ માં થઈ તે પછી થોડા જ માસમાં જાલાકુટુંબને કુલ-દીપક પુરુષોત્તમરાય જાલાની પ્રાપ્તિ થઈ. એ પ્રસંગથી અને અન્ય પણ ગ્રહાદિ તથા બુદ્ધિપ્રભાદિ અનેક કારણોથી સુર ગોકુલજીભાઈનું અનુમાન હતું કે ચિરંજીવ પુરુષોત્તમરાય જાલા-કુલમાં એક પ્રતાપી રાજપુરુષ થશે, અને તદનુસાર વચનો પણ તેઓના મુખમાંથી પ્રસંગોપાત્ત નિઃસરતાં. મહાત્માઓના સાત્ત્વિક અન્તઃકરણમાંથી ઉદ્ભૂત વચનો સફલ થાય છે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે^૧. રા. રા. પુરુષોત્તમરાયજીને હસ્તે જ ગોકુલજીભાઈના કૃતકૃત્ય સારીરને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો. અગ્નિહોત્રના કુણ્ડોના

૧ આ દ્વિતીયાવત્તિસમયે સાત્ત્વિક દ્વરદર્શીનું એ વચન સિદ્ધતાને પામ્યું છે. રા. રા. પુરુષોત્તમરાય, પોતાની કુલીનતા, બુદ્ધિમતા, શરતા, ઉદારતા, રાજ્ય-ભક્તિ, પ્રકૃતિપ્રભરજ્ઞતા, દેશકાલાધિકારોચિત્ત્વતા, પ્રતિભાનવતા, આદિ સારા ગુણોથી, સંક્ષેપમાં રાજનીતિશાસ્ત્રથી તથા રાજ્યથી-બુદ્ધિબલથી અને જંગબલથી-બહુપ્રકારે સુરાષ્ટ્ર રાજ્યને ઉપયોગી થઈ, લૌકિક અને આતુર્યવાન બંધારે પ્રજાના રજ્જનાદિમાં સમર્થ થયા છે. અહંણા સુરાષ્ટ્રમાં તેઓ

અગ્નિ અને યજ્ઞના પાત્રાદિ સર્વ સંભાર રમણાનમાં લેવાઈ, પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરેલા એ દેહની તે અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં સાંગોપાંગ વિધિ-પૂર્વક પૂર્ણાબુતિ દેવાઈ. રાજ્યના કારભારી છતાં દેહ છુટ્યો, એવું જૂનાગઢમાં કવચિત્ જ બને છે. પણ ગોકુલજીભાઈને તેમ થયું. તેઓ અવસાનકાલે કારભારી જ હતા તેથી તેઓના દેહને રાજ્યનું પ્રધાન અંગ ગણી, તદનુસાર તે શબ સાથે સર્વરાજ્ય-ભૂતિઓ પણ સરોકમાન દર્શાવવા રમણાનમાર્ગમાં આગતી હતી. પૂર્ણકલામાં દેહ છૂટ્યો એમ ગણી, સર્વ મનુષ્યો, ગોકુલજીભાઈના પિણ્ડને તો અત્યુ ભાગ્યશાક્ષી ગણુવા લાગ્યા, પણ તેઓનાં સ્નેહી સંબન્ધીઓને હાનિનો અને શોકનો પાર ન રહ્યો.

‘એદમૂલાનિ દુઃખાનિ’

દુઃખોનાં મૂલો સ્નેહ છે, એ કથન છે તે યથાર્થ છે.

સુર ગોકુલજીભાઈને અને આ લેખકને જે સ્નેહમમતા હતી તેથી અધિક ન જ હોય. એમ હતું તેથી તેના પ્રમાણમાં તેને શોકદુઃખ કેવું થયું હશે, તે, તેનું અને તેવાંનું મન જ જાણી શકે.

સર્વમાન્ય અમગધ્ય છે. રાજપ્રભનો તેમ જ સાર્વભૌમ રાજ્યના પ્રતિનિધિ-પોલિટિકલ એજન્ટનો, રા. રા. પુરુષોત્તમરાયે પોતાની યોગ્યતા વડે, એવો હવે અભિપ્રાય સંપાદન કર્યો છે કે અવધિ. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૭ ના વેશાખમાં રા. રા. હરિદાસજી જૂનાગઢ રાજ્યના પ્રધાનપદથી મુક્ત થતાં પ્રુ. નંવાખ સાદબે અને પછી વિક્રમ સંવત્ ૧૯૫૫ માં પ્રુ. નંવાખ સાદબે અને ટ્રિટિયુ પોલિટિકલ એજન્ટ ફર્સ્ટ હન્ડરે સ્વેચ્છાથી રા. રા. પુરુષોત્તમરાયજીને જૂનાગઢ સંસ્થાનના પ્રધાનનું સર્વોપરિ પદ અપ્રાર્થિત આપવા નિમન્ત્રણ કર્યું હતું; પરંતુ કેટલાંક રાજ્યકલ્યાણનાં જ કારણથી રા. રા. પુરુષોત્તમરાયે એ જડુમાનઢ અધિકાર ઘરતમાં સ્વીકારવાની, આભાર દર્શાવી, ના હતીને નિષ્કામતા, નિઃસ્વાર્થતા, દક્ષતા, અને ઉદારતા, આ લેખકસમક્ષ પ્રસન્ન દર્શાવ્યાં છે. તે યથાભૂત સત્યનું સાક્ષિત્ય અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવું એ પ્રાર્થ થયું છે.

એક રાજ્યનીતિજ્ઞ પવિત્ર વદે છે કે:—

“મન્ત્ર:સારૈરહુટિઠૈઃ સુધિગ્ધૈઃ સુપરીક્ષકૈઃ ।

મન્ત્રિભિર્ધાર્યંતે રાજ્યં સુસ્તંભૈરિવ મન્દિરમ્ ” ॥

‘જેમ સારા રતંભોએ મન્દિર ધારાય છે તેમ અન્તરમાં સારવાન, અ હુટિ-સીધા, સુસ્તિગ્ધ-સારી પ્રીતિવાલા, સારીરીતે પરીક્ષા કરનાર મન્ત્રીઓથી રાજ્ય ધારાય છે.’ અર્થાત્ રાજ્યને આધાર એવા મન્ત્રીઓ ઉપરજે ને યથાર્થ છે.

અવહારવિવેકી રા. રા. નિહાલચંદભાઈએ આ લેખકને તુરત તાર કસો કે:—‘અહો! ગોકુલજીભાઈએ ગઈ રાત્રે દેહ છોડ્યો.’ આ અતિ કષ્ટકર સન્તાપકારક સમાચારનો તાર વાચતાં એ આકસ્મિકા અને અચિન્તિતા ઘટના સાચી છે, એમ પ્રથમ તો અસંજ્ઞ મન યદ્યપિ માની શક્યું નહિ, તથાપિ પછી ચિત્તને મૂર્છા આવી તે શુદ્ધિરહિત થઈ ગયું. તે અવસ્થામાંથી નિકળતાં શોકને અધીન થવું થયું. શોકાધીન થતાં તે જટલા વિકાર કરવા સમર્થ છે તેટલા કરી, તેણે અન્તઃકરણને સર્વ સંસ્કાર કર્યા.

સુર ગોકુલજીભાઈના અન્ય બહુ રનેહીસંબન્ધીઓના મનમાં પણ શોકને વાસ કરવાનું મળ્યું. એ વાર્તા પરિશિષ્ટમાંનાં થોડાં પત્રોથી સ્પષ્ટ થશે.

સુર ગોકુલજીભાઈ તો પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી, બહુ સુવાસ મૂકી, વિદેહકેવલ્ય થયા. શાસ્ત્ર ઉચ્ચારે છે કે:—

“બ્રહ્મચિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” ॥

ઉપક્રમાદિકમાં પ્રસંગોપાત્ત સંજ્ઞવનચરિતના મહિમાના તથા મહોપકારિતાના નિર્દેશ કરાયા છે, એથી આ ઉપસંહારમાં તે સંબન્ધમાં તેની એક પારમાર્થિક દૃષ્ટિ અપિ સંભવે છે તેતું દિગ્દર્શન માત્ર અત્ર સમર્પાય છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અધ્યાય ૧૦ માં ગાય છે કે:—

“યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં થીમવૃર્જિતમેવ વા ।

તત્ત્વદેવાયગચ્છ ત્વં મમ તેજોઽશસંભવમ્” ॥ ૪ ॥

શ્રીકૃષ્ણ વદે છે કે:—(આ લોકમાં) ‘વિભૂતિમત્’ નામ વિરતાર બુદ્ધિઆદિના ઉપાદાનત્વે કરી વિવિધ ભવન, વૈભવ, તેણે યુક્ત, અથવા ‘શ્રીમત્ ભર્જિત’ નામ શ્રીલક્ષ્મીએ સહિત ઉત્સાહયુક્ત જ જે જે ‘સત્ત્વ’ નામ વસ્તુ, ગ્રાહી, તે તે ‘મમ તેજોસંભવ’ નામ ઈશ્વરના તેજનો અંશ (એક દેશ) એમાંથી છે સંભવ જેનો, એવું જ તું જાણ. અર્થાત્ યત્ર યત્ર વિભૂતિ આદિ અતિશય હોય તે તે ઈશ્વરના અંશ છે. એમ ઉપાસ્યતા અર્થ પ્રેરણા છે.

સજ્જનોના સત્ત્વગુણપ્રધાનકાર્યોપાધિ અન્તઃકરણમાં વિશુદ્ધ-સત્ત્વકારણોપાધિ સર્વોન્તર્યામી સર્વોત્તમા ઈશ્વરના અંશ અવિક

વ્યક્ત થાય છે; અને તેવા ઉત્તમ ગુણો લાવરૂપ હોવાથી નિરા-
કાર સતે સજ્જનો સંગે આકારવાન પ્રતીત થાય છે. અને
યોગ્ય અન્ય અન્તાકરણો ઉપર તેઓની છાયા પડી પ્રતિબિમ્બિત
થયે તેઓને પણ સુંદર ગુણયુક્ત કરે છે. એવું અનુપમ સ્વગુણ-
ર્પક સજ્જનચરિતોતું માહાત્મ્ય છે.

જેઓ રામાદિ ગુણસંપન્ન હોવાથી દેવસમ ગણાઈ 'દેવ-
મનુષ્ય' કથાય છે, તેઓના ગુણતું ગાન તે, ઈશ્વરના ગુણગાન
સમ ગણાય છે. કૃતિની સ્તુતિ એ તેના કર્તાની સ્તુતિ તુલ્ય જ
મનાય છે અને તેના કર્તાને અધિક નહિ તો સમાન આનન્દ તો
આપે જ છે, કારણ કે એવી સ્તુતિ તે કૃતજ્ઞતાપૂર્વિકા હોય છે.
સજ્જનોના સદ્ગુણોની સ્તુતિ તે તેના કર્તા ઈશ્વરની સ્તુતિતુલ્યા
છે. તેવું શ્રવણ મનન કરનારને તેના પ્રસાદથી અનેક મુખસંપત્તિ-
ના લાભ તથા પુષ્ટિ મળે છે. જગત્માં સજ્જનોની કલ્યાણ-
કારિણી સખ્યા અધિકાધિક થાઓ અને સર્વ જનો મુખી થાઓ
એ ઈશ્વર પ્રતિ પ્રાર્થના છે.

પરિશિષ્ટમાગ ૧.

મિત્રોનાં પત્રો તથા અભિપ્રાયો.

સુર ગોકુલજીભાઈ વિદેહકૈવલ્ય થયાના સમાચાર જાણી રત્નેહિજનોએ આ લેખક ઉપર અનુશોચનાનાં, સમભાવનાં, અને સમાધાનનાં પત્રો લખ્યાં છે. તેઓમાંનાં કેટલાંક પત્રો અત્ર ઉતાર્યાં છે. રા. રા. રણછોડભાઈ તથા મણિભાઈ તો સમીપ જ હતા એટલે શોકભાર વહન કરવામાં જ સામીલ હતા તેથી તેઓનાં પત્રો નથી.

રા. રા. સામલભાઈનું પત્ર.

“ ભાવનગર, તા. ૨૬ નવેમ્બર સં. ૧૮૭૮, શનિ.

“ પરમરત્નેહી ભાઈશ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ. મુંબઈ.

“વિનતિ કે ગઈ કાલે જૂનાગઢના તારથી અતિશય દુઃખ-દાયક, અતિશય ખેદ અને હાનિકારક ખબર, આપણા પરમમિત્ર ગોકુલજીભાઈ વિદેહકૈવલ્ય થયાના મળ્યા. આ વાત સાંભળી અન્તઃકરણના સ્વાભાવિક ધર્મ પ્રમાણે જે પારાવાર કલેશ થાય છે, તે પત્રમાં કોઈ પ્રકારે લખી શકવાની શક્તિ નથી. આપણા બંને જણના મનમાં જે અભિલાષ,—અમુક સમય પછે, આપણા સુહૃદ્દત્તમ ગોકુલજીભાઈના ઈન્દુતુલ્ય મુખારવિન્દથી વેદાન્તસિદ્ધાન્તનાં વચનામૃતતું પાન કરી લાંબા સમય સુધી તજજન્ય મુખ ભોગવવાનો હતો—તે આપણા દુઃખથી નાશ થયો. તે સાથે વ્યાવહારિક પ્રસંગમાં તે સન્મિત્રના શરીરથી થતી, થતા લાભની જે હાનિ પહોંચી તેનો વિસ્તાર લખવાની અગત્ય નથી.

“ એ માઠા બનાવથી મારા અન્તઃકરણને જે કંઈ લાગે છે તેનાથી આપના ચિત્તને કોઈ પ્રકારે ઝોછી લાગણી નહિ જ થાય. આ પત્ર લખતોના દરમ્યાન અતીવ દુઃખના જે જે તરંગો મન ઉપર આવે છે, તેવું બલ એટલું બધું વૃદ્ધિ પામ્યું છે કે, જેથી હાલ એ સંબન્ધી કંઈ વિશેષ લખવાને પણ ચિત્તમાં જોઈએ તેવી શક્તિ માલુમ પડતી નથી. સર્વ પ્રકારે ભાવિની મુખ્યતા ઉપર વિચાર કરીને મનને સમાધાની તરફ લાવવા શિવાય બીજો કોઈ માર્ગ દૃષ્ટિએ આવતો નથી.

“આપણા ભાઈશ્રી મણિભાઈને પણ આ માઠા બનાવથી ઘણો જ શોક થવાનો પરંતુ નિરુપાય.

વિ. સામલદાસના સા. પ્ર.”

“વિ. સે. વિકુલદાસ વિ. સામલદાસના સા. પ્રણામ. ઉપરના ખેદકારક બનાવથી અતિશય ખેદ થયો છે. તેમને પુત્ર નથી એ દિલ્લગીરીમાં જોર વધારો કરતા વાત છે. મગર આપણે ઈશ્વરે-આપને તાબે થયા સિવાય ઇલાજ નથી. લાચાર.”

વહીરસાહુબ બહાવદીનભાઈ જૂનાગઢ સંસ્થાનના ધુર્ય રાજભારી વિવેકી અને મમતાવાળા છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓએ આ લેખકને પ્રથમ તાર મૂક્યો છે:-

“Extremely sorry for Gokulajibhai's death. Sirkār sustains heavy loss. They will look properly to the interests of all his friends and relatives. Be assured.”

‘ગોકુલજીભાઈના મરણથી હું અતિશય દિલ્લગીર છું. સરકારને ભારે હાનિ થઈ છે. નિશ્ચય માનજો કે તેઓના સર્વ સ્નેહીઓ અને સગાંઓના સ્વાર્થ ઉપર સરકાર સારી રીતિએ લક્ષ આપશે.’ પછી તેઓનું પત્ર આગ્યું તેમાં લખે છે કે:-

“જૂનાગઢ, સં. ૧૯૩૫ ના માર્ગશીર્ષ મુદી, ૯.

“મહેરબાન રાજમાન્ય રાજશ્રી પ.

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ. મુ. મુંબઈ.

“શ્રીજૂનાગઢથી લી. જમાદાર બહાવદીનભાઈ વિ. હાશમ-ભાઈના સલામ ઘણા ઘણા કરી વાચવા. ઉપરાંત લખવાનું છે, મહેરબાન મુખ્ય દીવાન સાહેબ રાજશ્રી ગોકુલજીભાઈને પ્રથમ ન્તર આવતો પણ તે કઈ દિવસ થયાં ઉતરેલ, બાદ પાછો ઉપલો મારતાં એ જ કસરતી અંદર તેઓ સાહુબની હંદગીનો અન્ત આપ્યો. આ ઘણા જ ખેદકારક બનાવના બનાવથી મારા દિલમાં કેટલું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હતો, એ ચિતાર આપને આત્મા વિના રહેશે નહિ. કેમકે તેમની જાતથી કેટલી બેઠીકરી હતી. તેમ જ તેઓ સાહુબ આપણા માનવંતા સરકારના કેવા વફાદાર હતા એ સદશુભો આ વખત લખી બતાવતાં મારૂ મન મહા

ખેદયુક્ત થાય છે; એટલે વિશેષ વિવેચન નહિ કરી ચોરામાં લખી મને સંતોષમાન થવું જોઈયે.

“ તેઓ સાહબે આસરે ૧૮ વર્ષ આપણા માનવંતા સરકારની દીવાનગીરીના અહોદ્ધાનું કામ સત્યવાદીપણે ચલાવ્યું. અને સરકારી હકની બેદતરી માટે મનકર્મવચનથી જે જે કીકર રાખી પોતાની ફરજ બજાવી કૃતેદમંદી પામ્યા છે, એવો દાખલો ઉદાહરણને માટે મુકાબલે મૂકવા ખીન્ન કોઈનો મળી શકવાનો નથી. તેમ ધર્મિષ્ઠતા અને સત્યતાથી આબૂપણુ તેઓએ ધારણ કરી પોતાની કીર્તિમાં વધારો કર્યો છે, એથી પણ આપણી રયાસતને ઉન્નતતા વધારે તેમની જાતથી મલતી હતી. પરંતુ દેવ-યોગે આ બનાવ સહન થઈ ન શકે તેવો બન્યો, તે પણ મુંઝે મોઢે સહન કરવો જોઈયે. એમ યકીન કરી હાલ ધણી જ ગમ-ગીની અંદર તેઓના વિયોગથી દીલગીર થયેલો છું. ઈશ્વરમરણ એમ હશે એટલે લાચાર.

“ મેહેરબાન ગોકુલજીભાઈના ગુજરવા પાછળ તેમની પ્રજા આદિના દુઃખી મનને બની શક્યા પ્રમાણે પરિતોષ કર્યો છે તદ્દપિ તમેએ પણ પત્ર લખવો.

“ દીવાનજી સાહબના કુટુંબ અને તેમના મિત્ર, (તથા) માણસોની આબરૂમાં કંઈ પણ ફેરફાર નહિ કરવા, બલકે તેમની સંભાળગત કાલજી રાખી કરવા ખુદાવંદ સરકારશ્રીની ધારણા છે; જેને માટે અમેએ આપને તાર કરી ખબર આપ્યા છે, અને વળી પણ લખુંછું કે:-આપે કોઈ વાતે મનમાં ઉદાસી નહિ લેવી. અને જેવી રીતે હમેશ સરકાર નોકરી ઉદ્દાસથી કરે છે તેવી જ રીતે ઉદ્દાસ રાખી બજાવે જાવી. પરમેશ્વર, ખુદાવંદ સરકારશ્રીને સલામત રાખે. તેઓ કોઈ વાતે દીવાનજીના ખાનદાનને અને તેમના મિત્ર અને આજુસને ઉદાસી લેવા વખત આવવા નહિ દે. કેમકે દીવાનજી સાહબની ખોટ જે છે તે સરકારને જ છે. ખીજને માટે નથી. માટે અમારૂં ચોરામાં લખવું વિશેષ માની દીલ કાયમ રાખવું. અને જે વસ્તુ લાઇલાજ છે તેનો શોક ઓછો કરવા સિવાય ખીજે રસ્તો નથી; એમ વિદ્વાન અને જ્ઞાની મનુષ્યોનું મત છે, તે આ વખત યાદ લાવી સશુર

કરેલું છે. પણ તેઓની વફાદારી અને સદ્ગુણો એવા છે કે તે વિસરે તેવા નથી. જે માણસને એક વખત તેઓ સાહજ મળ્યા હશે તો તેઓ પણ તેમના સદ્ગુણો વખાણતા હશે; તો એમના હાથથી ઘણાં જ મ્હોટાં કામોનો પરિણામ આવેલ છે, તે હમેશાં રાતદિવસ એમોને યાદ આવ્યા વિના રહેશે જ નહિ. થોડો દુઃખદાયક બનાવ બન્યો નથી.

“આ તરફતું કામકાજ લખવું. કોઈ વાતે જુદાઈ નહિ જાણવી.

“હી. જમાદાર બહાવદીનના માનસહિત સલામ.

હી. પુરુષોત્તમરાયના દંડવત પ્ર.”

રા. રા. હરિદાસ વિ. વિહારિદાસ

પોતાના અંગ્રેજ પત્રમાં લખે છે કે:-

“મારા પ્રિય મનઃસુખરામ.

“આપણા શુભેચ્છક, સદ્ગુણસંપન્ન અને બહુમાન્ય ગોકુલજીભાઈના દેહ છૂટ્યાના એકકારક સમાચાર સાંભળી મને બહુ જ શોક થયો છે. એમના બહુ સારા ગુણોનો હું પ્રશંસક હતો. તેમાં સત્યતા, દૃઢ સ્વભાવ, સરલતા, આમાણિકતા, એકનિષ્ઠા, અને ધાર્મિક અન્તઃકરણ એ અતિશય પ્રત્યક્ષ હતાં. તે એક કુલીન, શક્તિમાન, વિવ્યક્ષણ, અને બુદ્ધિમાન કારભારી હતા. તેને જેઓ ઓળખતા હતા, અથવા તેની પ્રસિદ્ધિ નિર્મલ ક્ષીંપી એક ખરા મહાન પ્રતિનિધિ પુરુષ જેવા જાણતા હતા, તેવા મનુષ્યોથી તેને માન મળતું હતું, એટલું જ નહિ પણ તે પૂજાતા હતા.

“આર્યુત્તરવજ્રાનનું, અને ધર્મનું બહુ સારૂ જ્ઞાન તેઓને હતું, તેથી લોકોનાં અધિકતર શ્રદ્ધા સહકાર તેના પ્રતિ થતાં. મૃત્યુ-વશ પ્રાણીરૂપે તેઓનામાં દેટલાક દોષ પણ હતા, પરંતુ તે એટલા યોગ્ય અને સ્વદય હતા, અને સદ્ગુણો એટલા બધા અને મ્હોટા હતા કે તે ગુણોની છાયામાં દોષ દંકાર્ષ ગયા હતા.

“કામિયાબાને કેવી હાનિ થઈ છે! જે રાજકીય મણ્ડલના

તેઓ આધાર હતા તે મણુલના મહાજનોને બહુ કાલ મુધી એ-
ઓનો વિયોગ વિષમ લાગશે. સુરાષ્ટ્રપ્રાન્તનાં દેશીય રાજ્યોના
સામાન્ય સ્વાર્થના એક શક્તિમાન, નિર્ભય, સાચા રક્ષક તે હતા,
તે તેઓએ ખોયા છે. જૂનાગઢના તો તેઓ બહુ વર્ષથી કાર-
ભારી હતા તેને જે હાનિ થઈ છે તે વર્ણવ્યા કરતાં કલ્પવી એ
સુતર છે.

“મારે જૂનેગઢ જવાનું સન્ધાન ચાલતું હતું તે તમે જાણો
છો જ. ....

“કાઠિયાવાડના પ્રથમ વર્જેના એક બીજા સ્પર્ધા સંસ્થાનના
મુખ્ય મુદ્દરથી એક વાર આ મહા પુરુષના શુભની અને શક્તિની
ઉત્તરતી ગણના કરતા હતા, પણ ગોકુલજીભાઈનું તેઓના સંબંધ-
માં આવવું થયા પછી, તેઓ જે હાંસિ અને અવસા કરતા
તેણે જ પછી પ્રીતિ અને પ્રશંસાનું રૂપ ધારણ કર્યું,—એ મેં
પ્રત્યક્ષ દીઠું છે. હું ઇચ્છું છું કે:—ગોકુલજીભાઈ વિષેનું આ પત્ર
તેઓને પુત્ર હોત તેને લખવા વેલા આવી હત તો મને સંતોષ
થાત, પરંતુ તેમ નથી તો હું ધારું છું કે તમને લખવું એ જ
યોગ્ય છે, કારણ કે મરનાર પુરુષ તમારા ઉપર પરમ સ્નેહ રા-
ખતા હતા.

“ઈશ્વર તેઓને અમરશાન્તિ આપે એવી મારી અન્તઃ-
કરણથી પ્રાર્થના છે. સદા તમારો—હરિદાસ વિહારિદાસ.”

રાવબહાદર ભોલાનાથભાઈનું પત્ર:—

“અમદાવાદ, તા. ૪ થી રિસેમ્બર સન ૧૮૭૮, બુધવાર.

“પ્રિય ભાઈ મનઃસુખરામ,

“ગઈ કાલે ઝાલાજી (ગોકુલજીભાઈ) ના મૃત્યુની દુઃખદાયક
ખબર જાણી મનને અતિ ખેદ થયો. મંદગી સાંભળી ન હતી.....
દેહનું અશાશ્વતપણું આવું છે, અને માણસો અનેક પ્રકારના
મતોરથી ધારવામાં તથા ઐશ્વર્યના મદમાં (એવા) વિમોહિત થઈ
જાય છે કે,—પરકાલ વિષે વિચાર કરવાનો અવકાશ મળતો નથી.
ઝાલાજી જેવા પવિત્ર મનના, પ્રામાણિક, તથા સરલ સ્વભાવના
ધાનુ વિરલા માણસો હશે. મારે આપના યોગથી યોડીવાર સમા-

ગમ થવાથી તેમની મારા ઉપર કૃપા હતી એ સ્મરણ થવાથી ચિત્તને ખેદ થયા વિના રહેતો નથી. તમારે તેમની સાથે અતિ પરિચય તેથી તમને દુઃખ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પણ નિરુપાય વસ્તુનો ઉપાય—વિવેક તથા ઈશ્વરેચ્છાને અધીન થવું એ વિના—ખીન્ને દોષ નથી. ....

“આપનું ચિત્ત હાલમાં વ્યગ્ર હશે તેથી વધારે શ્રમ આપતો નથી. શુભેચ્છક સોલાનાથ સારાભાઈના સા. નમસ્કાર.”

રા. બક્ષી મથુરાદાસજી લખે છે કે:-

“રા. રા. પરમસ્નેહી મનઃસુખરામ સુર્યરામ. મુંબઈ.

.....

“આપણા પ્રિય મિત્રનું (ગોકુલજીભાઈનું) શુભરત્ન થયા નન્તર મારો જીવ વ્યવહારમાં ગોઠતો નથી. જમ થયાં કરે છે, અને ખેદશૂલથી અન્તઃકરણ બિધાલું કરે છે. ધણું મનને સમજાવું છું પણ શાન્તિ થતી નથી.

“આપ વિચારો કે રાજકીય પ્રસંગને સાથ તેના સત્સંગ વડે પરમાર્થ લાભ આપણને પ્રાપ્ત હતો તે હાથમાંથી ગયો, એ દેવી અક્ષોભી છે. વખતે તમારી સોહોબતથી જીવને ચક્ર રહે, પરંતુ તમે લોકના મુવર્ણવત્ છો. ભગવદ્ ઇચ્છા.

.....

“વિ. મથુરાદાસ ભગવાનદાસના સાહંગ નમસ્કાર.”

મિ. જે. બી. પીલસાહબે ઇંગ્રેજ ભાષામાં પત્ર લખી રા. ગોકુલજીભાઈ વિષે પોતાનું ઉચ્ચ મત દર્શાવ્યું છે. તેનું ભાષાન્તર:-

“પ્રિય મિ. મનઃસુખરામ,

“.....ગત દીવાન ગોકુલજી સંપત્તિરામ સાથે અધિકાર રીતિએ ધણું કામ મારે પડતું, અને તમે સારી પેઠે જાણો છો કે ધણું અન્તરાયો નડતા. તેઓની પોતાની રિયલિટી વિષમા હતી, અને હું રાદા આમ ધારતો આવ્યો છું કે,—તેઓની રાજનીતિ એકમાર્ગ જ હતી; અને જૂનાગઢ સંસ્થાનનાં જે કાર્યો તેઓના

અધિકારથી થતાં, તેમાં તેઓ ન્યાયથી વર્તતા. વળી એક પૃથક્ જનરૂપે પણ તેઓ સાથે મારે બહુ મળવું હજવું થતું, અને તેઓનાઉપર મારો બહુ આદરભાવ હતો. અંગ્રેજ લોકના સમાગમના તેઓ અનુરાગી હતા, અને પ્રસ્તુત પ્રસંગોની કથાવાર્તામાં તેઓ રમણીય અને વિનોદી હતા. તેઓના મરણથી મને બહુ શોક થયો અને જો હું કાઠિયાવાડમાં રહ્યો હતો તો, જે શક્તિમાન મનુષ્યોનું મણ્ડલ એ પ્રાન્તના કામ સાથે મારી સાથે વિચાર કરતું હતું તેમાં એઓના ૧૫૭૩ની વારંવાર ન્યૂનતા મને જણાયા વિના રહત નહિ.

“મારી દૃષ્ટિ કે પ્રીતિમાં જેને એ જ પંક્તિમાં મેં મૂકેલા એવા માત્ર એક જ બીજા ગૃહસ્થ છે, અને તે આજમ ગૌરીશંકર છે. મને માનજો, તમારો બહુ સાચો, જી. બી. પીલ.” (J. B. Peile.)

પરમજ્ઞેહી સામલભાઈ એક પ્રસંગે લખે છે કે:-

“થોડાએક સમય ઉપર કાઠિયાવાડમાં થતા મીઠાના બન્દોસ્ત સંબન્ધની કેટલીક ચર્ચા ચાલતી હતી. તે પ્રસંગમાં મહાર મહારાજ તખ્તસિંહજી સમક્ષ કોઈ રાજ્યકીય વિષયની તા (એકાન્તમાં) ચર્ચાતી હતી. તેમાં રા. ગોકુલજીભાઈનું સ્મરણ કરવા પ્રસંગ આવ્યો. તે વેલા મેં કહ્યું કે, -આવા પ્રકારના પ્રસંગમાં રા. ગોકુલજીભાઈનું શરીર નથી રહ્યું, એ આખા કાઠિયાવાડ સાથે ધણી જ ખામી પડી છે. એવી વાતો કરવામાં તેમજ એક અને સદૃશ્યોના સ્મરણથી મારા મન ઉપર કેટલોક ખેદ ભાવિક માલમ પડ્યો. તે જોઈ મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે:- મારા ભાઈનું અને સ્ત્રીનું મૃત્યુ મારી તમને એટલો બધો ખેદ હતું મેં સાંભળેલું નથી. અને જો ગોકુલજીભાઈનું મૃત્યુ થયા ને જ્યારે વાત નીકળે છે ત્યારે પણ ધણો ખેદ તમારા ચહેરા જણાય છે. જગતમાં ધણા પ્રકારના સ્નેહ છે. માતાપિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુત્ર, ભાતા, ઇત્યાદિ. અનેક જૂદા જૂદા મનુષ્યો તેના ગમે તે એક સ્નેહની પ્રશંસા કરે છે. પણ તેમાં એક કોનો ગણવો? તે વિષે કઈ સમાધાન છે?” તેના ઉત્તરમાં

great work is a great man, though from revelations lately made we ought to have learnt how small—nay, how mean—some of these so-called great men have really been.....

"That (Vedānta) philosophy seems to have entered into the very life-blood of the nation, but it assumed, of course, very different forms as believed in by men of talent and education, and by the drudging tillers of the soil throughout the land. The number of those who study the Vedānta in the works of such minute philosophers as Bādarāyaṇa and S'ankara is naturally small, but the number of those who have drunk in the spirit of the Vedānta, it may be in a few sayings only, is legion.

"The minister of...(the) State of Junāghadh, Gokulaji Zālā, who had...made his way from poverty to the highest place in his little kingdom was all his life devoted to the study of the Vedānta....

"When he died, in 1878, too young to have become a Sannyāsin, it was said that "having done his task, he became, through the true self-knowledge, free from the three forces—casual, subtle, and gross—that disguise the Self, and that his Self absorbed in the highest Self, became all happiness, just as space, enclosed in a vessel, becomes one with infinite space and force, as soon as the vessel is broken.....

"Gokulaji himself if we may judge by his biographer, was a great student of the Vedānta all his life, perhaps more even than Gauris'ankara had been; and while the latter rejoiced more in the ancient abrupt Vedāntic utterances of the Upanishads, Go-

kulaji had evidently taken an interest in the modern Vedānta also, which enters more minutely into many of the problems which are but stated or hinted at in the ancient Upanishads

“In the case of the two Prime Ministers of Bhāvnagar and Junāgadh there can be little doubt that the Vedāntic spirit which filled their minds and guided their steps in life was drawn from a study of the classical works in which that ancient philosophy has been preserved to us. They were Vedāntists, as even with us Prime Ministers may be Platonists or Darwinians.”¹

પરિશિષ્ટ ભાગ ૨.

સ્મારકસમ્રહ.

પ્રથમાવૃત્તિ થયા પછી સુર ગોકુલજીભાઈસંબંધમાં રમર-
ણીય પ્રસંગો થયા તેનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત અત્ર અપાય છે.

રાજ્યકાર્યકર મનુષ્યો સંબંધમાં સુરાધૂના બહુ જનો આવા આશયનું કહેતા હતા કે ‘સ્નેહ મમતાદ્વારા મનુષ્યોની સભાવના-
દિથી તેઓને રાજી રાખી પોતાના પક્ષપાતી કરતાં રા. રા. ગો-
કુલજીભાઈને આવડતું નથી. તેથી રાજ્યમાં બહુ થોડાં મનુષ્યો
જ તેઓના ઉપર સહભાવવાલા છે.’ ઇત્યાદિ. તેના ઉત્તરમાં સુર
ગોકુલજીભાઈ કહેતા કે—(જીવો પૃષ્ઠ ૩૨૨) “મનુષ્યોને રાજી રા-
ખતા આવડતું નથી એમ બહુ જનો મારા ઉપર કલક મૂકે છે,
પણ તેમા મારો દોષ નથી તે મનુષ્યો જ એવા છે કે મારૂ
મન વધતું નથી. બાકી જે ચાર છે તેઓને તો હું વધારું છું જ.
મારે પોતાનું ખરડું કોઈ નથી. જે સહજુણી તે મારો સંબંધી.”
વિશેષમાં આવા આશયનું વદતા કે,— “મેં વરણ (પગલ) કહેલા જે
બહુ થોડાક મદાયારી મનુષ્યો છે, તેઓ સન્માર્ગેસ્ય રહી સ્વકાર્ય કર્યા

૧ પ્રો. મેક્સમૂલર દ્વારા Auld Lang Syne નામે ગ્રંથના બીજા
ભાગમા પૃ. ૨૪૧ થી પૃ. ૨૬૧ માં પણ આ સાગ ઉપાયડો છે

જશે તો, અવસર આવે અન્તે તેઓ જ અગ્રેસર થશે.” ઇત્યાદિ. તેઓથી સત્યવક્તાનો એ આશીર્વાદ સફલ થયો છે. એમ મુરખ પ્રાન્તના રાજવર્ગીય જનોનું માનવું છે. કેટલાક વિવેકી રાજપુરુષો આવા આશયનું કહેતા અને કહે છે કે:— ‘સુર ગોકુલજીભાઈ વિધમાન હતા ત્યાં યુધી તેઓની સૂક્તિના પાકનો સમય ન આવ્યાથી તેની સત્યતા તથા સખલતા સમજાતી નહિ. પરંતુ તેઓનાં કથન જ વાસ્તવ હતાં. તેઓએ પરિગણિત પુરુષો જ મુરખ સંસ્થાનમાં સહોદિત થઈ રહ્યા છે. એ વૃત્તાન્તમાં પણ અધિક સૌન્દર્ય તો આ છે કે, જ્યારે કેટલેક સ્થલે સ્વપક્ષને સખલ કરવામાં કુશલ ગણાતા પ્રતિપાલ અધિકારીઓએ સંગૃહીત કરેલા મનુષ્યો, તેઓના પ્રતિપાલ વિધમાન છતે, અસ્તમાન થયેલા અને થતા જણાય છે, ત્યારે સુર ગોકુલજીભાઈએ કેવલ સુપાત્રતાના કારણથી સંગૃહીત સ્વર્ણ સુપાત્ર પુરુષો, તેઓના મુરખ પ્રતિપાલ અવિધમાન સતે, ઉદયમાન થયા છે.’ એ સુર ગોકુલજીભાઈના સમાગમનો મહિમા છે. ‘કસ્ય નામ્યુદયે હેતુર્મયેત્સાચુ-સમાગમઃ!’ એ અર્થ છે.

સુર ગોકુલજીભાઈના સ્નેહિસંબન્ધીઓને તે સાધુ પુરુષની વાસ્તવી મહત્તા અને મુજનતાનું ગૌરવ વર્ષે વીતતાં ગયાં તેમ, અધિકાધિક પ્રતીત થવા માડ્યું. તેઓએ સ્વેચ્છાથી ઉત્સાહપૂર્વક સુર ગોકુલજીભાઈ સ્મારકનિમિત્ત કઈ પુણ્યકાર્ય કરવા સંકલ્પ કર્યો. અને નીચે સુદ્રિત પ્રસિદ્ધિપત્રો સ્વજનોને કેટલાંક વર્ષ પછી મોકલ્યાં. તેઓએ ત્વરિત નાણા ભરી મોકલ્યાં. તેઓનાં નામ ઉપરથી દેખાશે કે મુંબઈ પ્રાન્તમાંના રાજ્યકર્તા, પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, અને સ્નેહિસંબન્ધીઓ આદિ પ્રશંસકોએ, ગુણવાન સુર ગોકુલજીભાઈના માનપાત્ર સ્મારકસંગ્રહમાં પોતાનાં પ્રખ્યાત નામ આપી ગુણજતા દર્શાવી માનદીધું લીધું છે. તે સંગ્રહ યયાં પછી,— ૩. ૧૫૦૦૦ અક્ષરે પંદર હજારની ચાર ટકાની ‘અવર્નમેન્ટ ઓરિસરી નોટો’ ‘ધી બોએ યુનિવર્સિટી’માં (સમસ્તશાલામાં) આપી, તે મૂલ્ય ધન સુરક્ષિતે તેની વૃદ્ધિ થાય તે, પ્રતિવર્ષ શંકરાચાર્યસંપ્રદાયી ચંદાન્તના અભ્યાસીઓના ઉત્તેજનારૂં આપ્યા,— ‘પ્રાર્થના કરવામાં આપી, તે માન્ય થઈ તદનુસાર પ્રતિવર્ષ શંકરસંપ્રદાયિયેવાન્ત-માનમાં જે ‘એમ. એ’ની (M. A.) પરીક્ષામાં સફલ ઉતરે છે, તે

વિદ્યાર્થીને ‘ સુર ગોકુલજી વેદાન્તપારિતોષિક ’ અપાય છે. તે પરીક્ષામાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થી યથેચ્છ ઉતરે નહિ તો પછી, એ જ શંકરસંપ્રદાયિવેદાન્તસંબન્ધમાં ઇંગ્લિષ ભાષામાં એક નિબન્ધ લખાવાય છે; અને કદાપિ તે પ્રયત્ન પણ સફલ ન થાય તો, એ જ શંકરસંપ્રદાયિવેદાન્તના કોઈ અન્યનું ભાષાન્તર અથવા તેવો કોઈ અન્ય તન્નિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કરાવવામાં એ વૃદ્ધિનો બંધ કરવાનો નિયમ છે. તેવા નિબન્ધ દિવાઅન્યો સુદ્રિત કરાવી, તેનાં પ્રતિબિમ્બ ભરતખણ્ડમાંની સમસ્તશાલાઓને, મહાશાલાઓને, તથા અન્ય પુસ્તકશાલાઓને આપવાનો પણ નિબન્ધ કરેલો છે.

પૂર્વોક્ત સંગ્રહાર્થે આવાં પ્રસિદ્ધિપત્રો નીકળ્યાં હતાં.

“રાવબહાદર સુર ગોકુલજી સંપત્તિરામ ઝાલા, જૂનાગઢના દીવાન સાહબ, જેમનામાં વિદ્વત્તા, પ્રામાણિકતા, કુશલતા, સ્વધર્મ-નિષ્ઠા, રાજ્યભક્તિ આદિ વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક સદ્ગુણો બહુ હતા, તેને લીધે સારા સારા ગૃહસ્થોની સાથે તેઓને સ્નેહ મમતા હતાં, અને તે ગૃહસ્થો વારંવાર સુર ગોકુલજીભાઈના શુભ ગુણોની પ્રશંસા કરતા અને તેઓના ઉપર સારો ભાવ રાખતા. તેઓ મુક્ત થયે આશરે છ વર્ષો થયાં તોપણ તેઓની સારી અસર બહુ જનોના મન ઉપર અજી છે. તેમાંથી કેટલાકનો એવો વિચાર થયો છે કે, ગોકુલજીભાઈના તે શુભ ગુણો સારૂ કંઈ એવી ચીજના કરવી કે, તેઓનું નામ સદા સ્મરણમાં રહી બીજાને ઉત્તેજન મળે. એટલા સારૂ એક નાણાની રક્ષા ઉભી કરવા આ વિનંતિપત્ર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે સુર ગોકુલજીભાઈના સ્નેહીઓ, તેઓના શુભ ગુણના પ્રશંસકો, અને સંબંધીઓ, આદિ સર્વે તેમાં યથારુચિ નાણાં ભરી ખાન આપશે લેશે.

આ સ્મારક ભંડોલમાં જે ગૃહસ્થોએ નાણાં મોકલવાં હોય તેઓએ નીચે લખેલા ગૃહસ્થોમાંથી અનુકૂલ પડે તેના ઉપર મોકલી દેવાની કૃપા કરવી.

રાવબહાદર મણિભાઈ જશભાઈ-(દીવાન) ભુજ.

રા. રા. હરિદાસ વિહારીદાસ-(દીવાન) જૂનાગઢ.

રા. રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ-ગીરગામ-મુંબઈ-

અથવા ધી ઍક આફ બામ્બે.

સંવત્ ૧૯૪૦ ના ચૈત્ર સુદિ ૧૫ ગુરુવાર.

નામાવલિ.

૩ પીઆ.

તત્ર ભવાન્ મહારાજાધિરાજ મહારાવ શ્રીઝંગારજી જી.

સી. આઇ. ઇ. કચ્છ-ભુજ.... ૧,૦૦૦

નેકનામદાર ખુ. નવાબસાહબ શ્રીબહાદરખાનજીજીનાગઢ ૨,૦૦૦

તત્ર ભવાન્ શ્રીભાવનગરના ઠાકોરસાહબ. જી. સી. એસ.

આઈ. ... ૧,૦૦૦

તત્ર ભવતી શ્રીમહારાણીસાહબ, ઇશર.... ૧૦૦

તત્ર ભવાન્ શ્રીગોકુલના ઠાકોરસાહબ. કે. સી. આઇ. ઇ.... ૨૦૦

ધી. ઓનરેબલ જે. બી. પીલ સી. એસ. આઇ.... ૧૦૦

સર વિદ્યમ વેરજન, ખાટ ... ૫૦

ધી ઓનરેબલ જે. ગિપ્સ, સી. એસ. આઇ. ... ૨૦

ધી. ઓન. મિ. જરિટસ જર્ડન. ... ૨૦

વર્ગીરસાહબ બહાવદ્દીનભાઈ ... ૧,૦૦૦

રા. રા. ગીરીશંકર ઉદયશંકર સી. આઇ. ઇ. ... ૧,૦૦૦

રા. રા. સામલદાસ પરમાનન્દદાસ.... ૧,૦૦૦

રા. રા. હરિદાસ વિહારિદાસ.... ૬૦૦

દિવાનબહાદર મણિભાઈ જશભાઈ ... ૫૦૦

ખાનબહાદર સાલેહ હિંદી બીન સાગ્રમ સી. આઇ. ઇ. ૫૦૦

રા. રા. મણિભાઈ ગોકુલજી. ... ૧,૦૦૦

રા. રા. મનઃશુભરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી ... ૫૦૦

રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ. ... ૨૫૦

સર જમસેદજી જીભાઈ બારોનેટ સી. એસ. આઇ.... ૫૦

સર મંગલદાસ નયુભાઈ નાઇટ સી. એસ. આઈ.... ૧૫૦

રાવબહાદર ભોલાનાથ સારાભાઈ ... ૭૫

રાવબહાદર મોતીલાલ લાલભાઈ. ... ૫૦

રા. રા. બાપાલાલ માણેકલાલ... ૧૫૦

ધી ઓનરેબલ રાવ રા. વિશ્વનાથ નારાયણ મંડલિક સી. એસ. આઈ. ... ૩૩

ધી ઓનરેબલ મિ. જરિટમ નાનાભાઈ હરિદાસ. ... ૨૫

ધી ઓનરેબલ બદરદીન તૈયબજી. ... ૨૫

ધી ઓન. મિ. કે. ટી. રેલંગ સી. આઇ. ઇ. ... ૨૦

રાવબહાદર મગનલાલ આયુભાઈ ... ૧૦૦

મેસર્સ. ધર્મસિંહ અને નરોત્તમ મોરારજી ગોકુલદાસ. ...	૧૦૦
રા. રા. જમનાદાસ ગીગાભાઈ... ..	૧૦૦
રા. રા. પુરુષોત્તમરાય સુંદરજી ઝાલા.	૧૦૦
રા. રા. બજાભાઈ મણિશંકર	૧૦૦
ડા. અમીદાસ મનજી એલ. એમ. એન્ડ. એસ.... ..	૧૦૦
રા. રા. બક્ષી છોટાલાલ મથુરાદાસ... ..	૧૦૦
એ. એબરફોર્મી એસકવાયર.	૨૫
રા. રા. વસનજી નંદજી... ..	૧૨૫
રા. રા. મૂલજી જેઠા.	૧૦૧
રા. રા. શારંગધર મૂલશંકર	૭૫
રા. રા. શ્રદ્ધાવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ	૫૧
રા. રા. ખીમજી જીવા	૫૧
રા. રા. શ્યામજી જાદવજી.	૫૧
રાવબહાદર જનાર્દન સખારામ ગાડગીલ	૨૫
રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી બી. એ. એલ. એલ. બી	૨૫
રા. રા. દેવચંદ દેવજી.	૫૧
રા. રા. સુંદરદાસ જાદવજી.	૫૧
રા. રા. વસનજી હીરજી... ..	૫૧
રા. રા. ગોવિંદજી તુલસીદાસ	૫૧
રા. રા. આદમજી પીરભાઈ	૫૧
રા. રા. ખાખુલ જમનાથ.	૫૧
રા. રા. વાઘજી નાનજી	૫૧
રા. રા. કાકરસી મૂલજી... ..	૫૧
રા. રા. દેવજી દામજી.	૫૧
શેઠ આસર વીરજી.	૫૧
શેઠ જેરાજ પીરભાઈ.	૫૧
રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ.	૫૦
રા. રા. જવેરીલાલ લલ્લુભાઈ... ..	૫૦
રા. રા. અમરજી આનન્દજી કચ્છી	૫૦
રા. રા. દ્વારકાદાસ મથુરાદાસ... ..	૫૦
રા. રા. ત્રિકમજી નરભોરામ.	૫૦

૨૧	૨૧.	ચતુર્થુજ મોરારજી	...	...	.	...	૫૦
૨૧.	૨૧	ગોદુલદાસ માધવદાસ.	...	..	...	..	૫૦
૨૧	૨૧.	કાનજી પરબત	...	...	...	...	૫૦
૨૧	૨૧.	ત્રિકમજી મૂવજી	...	...	..	..	૫૦
૨૧	૨૧	દામજી હીરજી	...	.	...	...	૫૦
૨૧	૨૧.	દાઉદભાઈ મુઆભાઈ.	..	...	...	...	૫૦
૨૧.	૨૧.	દરમમી દામજી...	...	...	.	...	૫૦
૨૧	૨૧.	હાજી કરીમ મહમદ મુબેમાન	..	...	...	...	૫૦
૨૧	૨૧.	હજીમભાઈ હયાલીમ.	...	.	..	...	૫૦
૨૧	૨૧.	હોટાવાલ મેવકરામ.	...	...	...	.	૫૦
૨૧.	૨૧.	ભાણુજીભાઈ પરબુદાસ	.	...	.	...	૫૦
૨૧	૨૧.	તનમુખરામ મન મુખરામ ત્રિપાળી.	...	...	...	...	૫૦
૨૧	૨૧	રૂદ્રજી કીરપાગમ.	..	..	..	...	૩૦
૨૧.	૨૧.	રાયાભાઈ મોતિગમ જાગીરદાર.	..	...	...	...	૨૫
૨૧.	૨૧	કાનજી મકનજી	...	...	...	...	૨૫
૨૧	૨૧.	ભાણુજી તીરજી	.	...	.	...	૨૫
૨૧	૨૧	લીલાધર ન્યામજી.	...	...	...	...	૨૫
૨૧	૨૧	મુદરજી ગધડજી.	...	...	...	...	૨૫
૨૧	૨૧	મુવજી વેવજી	.	..	...	...	૨૫
૨૧.	૨૧	સ્વામજી મુવજી..	...	.	...	...	૨૫
૨૧	૨૧.	મેરામજી આયુજી બગાલી, મી આર્ડ હી...	...	...	...	...	૨૫
૨૧	૨૧.	મેરામજી મે. મવળારી	...	.	...	...	૨૦
૨૧	૨૧.	મેરામજી મેરામજી (મેરામ)...	...	.	...	...	૨૦
૨૧.	૨૧.	મવળાર	...	...	...	...	૧૫
૨૧	૨૧.	મેરામજી કમલજી મી મેરા. આઈ.	...	...	...	...	૧૦
૨૧	૨૧	મેરામજી મેરામજી	...	...	...	...	૧૦
૨૧	૨૧.	મુલામજી અવેરચદ	...	...	...	...	૧૦
૨૧	૨૧.	નૃસિંહપ્રસાદ દુર્લભજી	.	.	...	...	૧૦
૨૧	૨૧.	મરીજી-ના, મેરામજી, મેરામજી આદિ મેરામજી	...	.	...	...	૪૩૫

THE SUJNA GOKULAJI ZÂLÂ MEMORIAL FUND.

“It is proposed by the friends and admirers of the late Rao Bahadur Sujna Gokulaji Sampattirâma Zâlâ to perpetuate his memory by raising a fund to be devoted to some public object. The name of the deceased worthy is remembered, and will be always remembered by a larger circle than that which includes the promoters of this movement. His intimate acquaintance with the Vedânta Philosophy, his political sagacity and his other virtues, private and public, prominent among which were unflinching integrity and straightforwardness have made his memory dear to all good persons who came into contact with him and have won for him the esteem of a still wider circle.

“Though Sujna Gokulaji departed this life nearly six years ago, his influence is still alive in the hearts of many, and it is at the instance of some of these that this subscription list is circulated.

“The memorial will take the form most likely to preserve a suitable memento of the deceased according to the state of funds collected.

“Gentlemen interested in the career of Sujna Gokulajibhai are respectfully invited to add to the list circulated herewith, and send their subscriptions to the address of any one of the following as it suits their convenience:—

Rao Bahâdur Manibhâi Jasbhâi, (Divân),
Cutch-Bhuj,

Mr. Haridis Viharidis, (Divân), Junâgadh,

Mr. Manassukharâma Suryarâma Tripâthi,

Girgaum, Bombay,

Or the Bank of Bombay.

13th April, 1884.

Bombay, Girgaum, January 1885.

To

THE REGISTRAR OF THE BOMBAY UNIVERSITY.

SIR,

II. Sums undisposed of under the above rules to be applied by the Syndicate to the furtherance of the general purposes of the endowment, especially as follows It may be awarded to any Graduate of whatever standing, or any learned person, who shall write the best essay in English on a subject connected with the Vedānta as expounded by the S'ankara School

III Fuling disposal according to either of the above alternatives, the prize be awarded to the best translator or editor of any work selected by the University on the said subject

IV. The said essay, translation, or edition be printed and published, and copies of the work be distributed to the leading Universities, Colleges, and Libraries of India, Europe, and America

V That the Prize be called "The Sunya Gokulji Zila Vedānta Prize"

VI. The result to be noted in the annual report

We have the honor to be,

Sr,

Your obedient servants,

(Sd) MANIBHÂI JASBHÂI,

( ) HARIDÂS VIHARIDÂS,

( ) MANASSUKHARÂMA S TRIPÂTHI

રા. રા. સુર ગોકુલજીભાઈનાં પત્ની અમ્બાકુમારીએ પતિ અમરણાર્થ બૂનાગઢમાં શ્રીબદ્ધચરા દેવીનું દેવ્યાલય નિર્માણ કરાવી તત્સમન્ધમાં એક પુસ્તકસંગ્રહ રાખ્યો છે. તે દેવ્યાલયમાં નાગર

that he is working with assiduity and success The production to be published when meritorious at the cost of the fund arising from interest unexpended

જ્ઞાતીય પાકક લગ્નજાંકર રામજીએ ૧૬ શ્લોકની પ્રસારિત લખી છે. તેમાંથી મુગ્ધ ગોકુલજીભાઈ સંબન્ધના શ્લોક ૪ થી ૧૨ પ-
ર્યન્ત છે તે નીચે લેતાયા છે.

“તત્તનયોઽનુલવિનયો યોગઘ્નો હિ કોઽપિ મુવિ યોગી ।
નિજધર્મરાજઠ્યૈઃ કર્તુ શ્રેષ્ઠં તુ સૌરાષ્ટ્રમ્ ॥ ૪ ॥
ગૃદ્ધનગરનાગર દ્વદ્વ શાલોપાત્યશ્ચ ગૌતમસગોત્રઃ ।
ગોકુલજિજ્ઞાસામૈઃ પ્રાદુર્ભૂતઃ સુપ્રમાંય ॥ ૫ ॥
સૌરાષ્ટ્રાદ્યાધિપતેઃ પ્રધાનોઽભૂદામૃતિ પ્રાસયતાઃ સ્વતઃ ।
શૌદ્રાયંશૌર્યાંદિગુણૈર્વરિષ્ઠઃ દ્વંડ્વીયગદ્ગદ્વિનસંપ્રતિષ્ઠઃ ॥ ૬ ॥
જીર્ણદુર્ગેનૃપઃ શ્રીમાતામ્બીન્મહોવતરાનગી ।
દ્વંડ્વીપાસયશાશ્વન્ત્રો યસ્ય મન્ત્રિત્વકર્મણિ ॥ ૭ ॥
રાજ્યવૃદ્ધિફરં કર્મં દણ્ણા હૃષ્ટઃ મુરાર્ણવઃ ।
ભાવંશમસૈ ગ્રામં તુ ગૃદ્ધાલીલ્યં પ્રદત્તવાન્ ॥ ૮ ॥
રાજ્યકાર્પ્યપ્રસક્તોપિ હ્યાહિતાગ્નિઃ સ્વયં યજન્ ।
વેદાન્તજ્ઞાનસંપૂર્ણો જાતોઽન્યો જનકઃ કલૌ ॥ ૯ ॥
વેદાન્તરુપને સ્થાસં વિદુરં રાજમઘ્નણે ।
રાજપિ શ્રીતકૃત્યે ચં દાને કર્ણ સુમેનિરે ॥ ૧૦ ॥
જ્ઞાનિનો રાજકામાશ્ચ કર્મિણા હાર્થિનો દ્વિજાઃ ।
નાગરા હૃષ્ટિતાદ્ધાનાં દાતારં ચ સુરદુમ્મ ॥ ૧૧ ॥ (યુગ્મજ)
ધાતુર્માસ્યૈશ્ચ યદુભિઃ શ્રદ્ધયાક્ષિન્સ્યલેઽયજત્ ।
સોમદીક્ષાહૃતમતિર્દેવાત્ સ્વર્ગમુપેવિધાન્ ॥ ૧૨ ॥”

સૂચિપત્ર.*

અગ્નિપુરાણ, ૧૧.

અધિકારપદ, ૩૩૮-૩૪૦

અધિકારી, વેદાન્તશાસ્ત્રના અધિકારી,
૧૨૭, ૩૪૬, અધિકારી અને જ્ઞાની
વિષે બે પક્ષ, ૧૩૮, ૧૩૯, સાધનસપ્તમ

અધિકારીનું આરમ્ભ કર્તવ્ય ૧૬૫

અરોક્ષાન્ત્રમ સ્વામી, ૨૬

અધ્યાસ, ૧૧૪

અનન્તજ, ૨૩, ૨૪, ૪૪, ૪૫, ૪૮,

૫૧, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૬૦, ૬૭, ૭૩,

૭૪ ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૮૦, ૮૧, ૮૨

અનાત્મા, અનાત્મસ્વરૂપ, ૧૧૪

અનુભવ, સ્વરૂપાનુભવ, ૧૧૬

અનુભૂતિપ્રકાશ, ૧૨૮

અન્તર્દૃષ્ટિ, ૧૦૩, ૧૦૪

અપરોક્ષાનુભૂતિ, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૩૪,

૧૫૧, ૧૫૭, ૩૫૮, ૩૬૭

અમરજી આનન્દજી કચ્છી, ૩૨૨

અમરજી દીવાન, ૬ ૩૧૬

અમીદાસ (ડાક્ટર), ૧૮૩, ૨૦૫, ૩૭૦

અમ્બાકૃમારી (અ), ૩૮૩

અમ્બાવાય સા રવાન દેશાઈ, ૩૩૩

અર્જન, ન્યાયાર્જન, અન્યાયાર્જન, ૩૨૧

અવસ્થા, મનુષ્યજીવનમાં અવસ્થા

બેઠ, ૫, અવસ્થાત્રય, ૧૦૨

અવિદ્યા, ૧૧૩

આત્મ, આત્મચુદ્ધિના પ્રકાર, ૧૩૧

આત્મપુરાણ, તેની પ્રસિદ્ધિ, ૨૭૬

આત્મવોષ, ૧.

આત્મા, આત્મહિત, ૧૦૫, આત્મ

સ્વરૂપ, ૧૧૪, બ્રહ્માત્મક્ય, ૧૩૧-

૧૩૪, આત્મજ્ઞાનમાહાત્મ્ય, ૧૩૬

આનન્દજી આચાર્ય ૧૦, ૨૪, ૨૫, ૨૬,

૨૮, ૫૫

આનન્દાશ્રમ (સન્યાસી), ૬૨

ધૃત્વાકુમારી (સૌ), ૨૦૬

ઈન્દ્રજી ઝાલા, ૭, ૮, ૮, ૧૨, ૧૮, ૨૦,

૨૧, ૨૩, ૩૭૧

ઈસમાવ (શેઠ), ૨૫૪, ૩૨૨.

ઈશ્વર, ૧૧૩

ઈશ્વરચાલ ૨૦૬

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા આર્સોસિએશન,

૨૩૧-૨૩૨

ઉત્તરરામચરિત, ૧૪૬

ઉદારતા, ચળવળોમાં ઉદારતાની આ

વર્ણના, ૩૨૨-૩૨૩

ઉદ્યોગ, ઉદ્યોગમહત્તા, ૧૭ ૧૮, ૮

દ્યોગક્ષેત્રતુલના, ૬૬

ઉપદેશપત્રક, ૩૫૮

ઉપદેશરત્નાકર, ૧૦૩

ઉપદેશસહસ્રી, ૧૪૮, ૨૩૭

ઉલ્લસન (મિ એન્ડ્રુ), ૧૭

એકંસપી મહા, ૨૩૩-૨૩૫

એડિસન, ૧૮૭

અર્જનરામ (કર્નેલ) ૧૫૭, ૧૮૭, ૧૬૮,

૨૧૨ ૨૧૪, ૨૨૧, ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૧,

૨૪૩, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૩ ૨૬૦, ૨૬૧,

મન સુખરામ પ્રતિ તેઓનું પત્ર, ૨૭૦

* આ સૂચિપત્રની રચના શ્રીયુત સાક્ષર શા સંસ્થાના વિદ્યારામ મહાના, બી. એ, એમ.એ.શ્રમ લઈ કરી છે

એફિન્ડરન (લોંટ), ૫૬
 કબાગાંધી, ૯૧, ૧૬૭
 વરાનદાસ મૂલજી, ૧૪૧, ૧૪૨
 કર્તવ્ય, ૧૧૦, મુમુક્તર્થ, ૩૫૭-૩૬૨
 કર્મ, -મૈંદાદ, ૧૦૦-૧૦૨, કર્મ-ઉપા
 સના, ૧૦૨, કર્મનો જ્ઞાન સહ અવિ
 રોધ, ૩૪૨, કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન
 નો કમસમુચ્ચય, ૩૪૯-૩૫૦, કર્મ,
 ઉપાસનાદિ વિષયે વેદાન્તમત, ૩૫૩
 દલકર્તા રેંધુ, ૧૨૩
 મહાવસન (મિ.), ૭૫.
 જાનન (મિ.), ૭
 માગ્ધારી, રામ્યના કારભારી એ જ
 રામ્યના ઉચ્ચત કારણ છે, ૨૬૫-
 ૨૬૮, રામ્યના કારભારી સમજાવી
 વિચાર, ૩૩૪-૩૩૫
 કાર્પેન્ટર (ડા.), ૧૨૩
 કાર્વાઇલ, ૧૯૭, -૪૪-૩૪૫
 કાર્મીનાયત્ત્વજ્ઞ તેજસ, ૩૩૩
 કાર્તીપત્રક, ૨૨૩
 કામન્દકીપત્રીતિસાર, ૨૮૬
 કિરાતામુંનીયમ્, ૨૬૬, ૩૨૦
 કીટિંગ (કર્નેવ), ૮૦-૮૨, ૮૦, ૧૪૦,
 ૧૪૧, ૧૫૭, તેઓ અને એન્ટ્રા
 બાર્થ, ૮૨-૮૫, ૬૧, ૮૨, ૮૩, તેઓના
 કેટલાક વિચારો ૮૫-૮૬, દિલીમા
 બહુ વધે જોડાવજીભાર્થ સાથે મે
 લાપ, ૧૮૭
 કાર્તિકીમુર્તી, ૨૬૭
 કુન, પ્રવાપિ કુલમા જન્મવર્ધનના
 લાભદાનિ, ૮
 કુખ્લદાસ પાલ, ૨૯૦
 કુખ્લાજી વર્દમાજી ૬૧, ૨૫૩, ૨૭૬
 કુખ્લાનંદચરિત્ર, ૨૨૮.
 કુપુરો નવરોજી દાળરાજી, ૧૬૪
 કેશવજી, ૫, ૧૭, ૭૩, ૭૮, ૭૯

કેશવજી શાસ્ત્રી, ૧૮૧
 કેશવાચમ સ્વામી, ૬૭-૬૮
 કેલાસપર્વત સ્વામી, ૧૯૮-૨૦૩
 કેલરિંગ, ૧૨૨.
 કોરા, ૫૫કોરા, ૧૧૩-૧૧૪.
 બદુલાલજી, ૨૧૧, ૨૬૨
 બલુરા શાસ્ત્રી, ૧૫૩
 બલીર્તસિદ્ધજી, ૧૭૧
 જાન, જાનસમજાવે રા જોડાવ
 લાઈના વિચાર, ૧૯૪-૧૯૫, ક્રિવિધ
 જ્ઞાન, જાનખાદાત્મ્ય, ૧૯૫-૧૯૬
 જાયત્રીના પુરસ્કારણનો પ્રકાર, ૧૮-૧૯
 જિરિલસદર ત્રિ ઝાલા, ૩૨૨.
 જિરિધરલાવ, ૮૧
 જુનરાત, અને જુનપૂના દેશીઓને
 બિન્ન ગણવામા બ્રાન્તિ, ૨૪
 જુદરવાચમનો જ્ઞાન સહ અવિરોધ,
 ૧૮૭-૨૩૮
 જોએથ કવિ, ૧૨૩
 જોડુલજી જાવા (જુજ), તેઓનો
 જન્મ, ૭, તેઓનું લાગતવર્ધન અને
 વિદ્યાભ્યાસ, ૬-૧૦, તેઓના માતાજી
 ૧૨, તેઓના કુટુંબનું અધિકારધી
 ઉત્તર, ૧૨, તેઓના ઉપર સપત્તિ
 વિપત્તિના સરકાર, ૧૮-૧૫, તેઓની
 સરકારી સુવાવરવા, ૧૫-૪૬, તેઓનો
 ધનમદતાનુભવ, ૧૫-૧૬, તેઓને
 વિદ્યામદતાનુભવ, ૧૭, તેઓનો ઉ
 ધોગમદતાનુભવ, ૧૭-૧૮, તેઓનું
 લગ્ન, ૧૮, તેઓએ આચરેલુ જાયત્રીનું
 પુરસ્કાર ૧૬, તેઓનો પ્રવાસ, ૨૦,
 તેઓનું ધ્યેયદારમા પડોડાડ, ૨૧
 રા રા ઔરીશર ઉચ્ચકાર બોચા
 સાથે તેઓનો સમાનન, ૨૧, ૨૩, મ
 ન્દરાત્ર અને જોના યાચનુ અવ
 થન, ૨૪, તેઓનામા વેદાન્ત સંસ્કાર

નો આવિર્ભાવ, ૨૪-૨૬, તેઓનું
 પોરબદર જી, ૨૬-૨૮, રામ
 બાવાના દર્શન, ૨૮-૩૧, પરમહંસ
 સમિત્યદાનન્દ સાથે તેઓનો સમા
 ગમ, ૩૧-૩૩, રાજ્યસમ્બન્ધનો
 સન્ધિ, ૩૩-૩૬, સામલદાસનો
 સમ્બન્ધ, ૩૭-૩૮, રામકૃષ્ણભારતી
 નો સમાગમ, ૪૦-૪૧, વિઠ્ઠલ
 વ્યાસ સાથે સમ્બન્ધ, ૪૧-૪૨,
 પ્રાણલાન મધુરાદાસ સાથે સમ્બન્ધ,
 ૪૨-૪૪, તેઓના રાજ્યપક્ષનું કુ
 ટું, અને તેથી તેઓનું દૂર યજ્ઞ, ૪૪-
 ૪૫, તેઓના સમ્બન્ધમા પ્રાણ
 લાવનો અનુભવ, ૪૫-૪૭, તેઓનો
 વિદ્યાનુરાગ ૪૮, તેઓનું સ્વાત્મ
 સમાનિત્વ, ૪૮-૫૧, સોમનારાયણ
 સાથે સમ્બન્ધ, ૫૧-૫૩, તેઓના
 સમ્બન્ધમા સોમનારાયણે ભણેલું
 ભવિષ્ય, ૫૨-૫૩, તેઓનો પુન
 રાજ્યસમ્બન્ધ, ૫૩-૫૪, આનન્દજી
 આચાર્ય ઉપર તેઓની આસ્થા
 ૫૫, ભૂતાગડે સંસ્થાનમા અભ્યવ
 સ્થાસમયે તેઓનું વર્તન, ૫૬-
 ૫૮, નૃસિંહપ્રસાદ બુચ સાથે તે
 ઓનો સમ્બન્ધ, ૬૦-૬૧, તેઓની
 સ્ફુર્તિ અવસ્થા, ૬૧-૭૭ આ
 નન્દાત્રય સન્યાસી સાથે તેઓનો
 સમ્બન્ધ, ૬૧, ભૂતાગડેમા પરિવ
 ર્તનસમયે તેઓની સ્થિતિ, ૭૭,
 તેઓના સમ્બન્ધમા કેશવાત્રય
 સ્વામી અને મહિલાલોનો સવાદ,
 ૬૯-૬૯, તેઓનું તથા સામલદાસનું
 પ્રથમ સમક્ષ મિલન, ૭૦-૭૨, તે
 ઓનું દારસારી નીમાણ ૭૩-૭૮,
 સ્વમિત્ર દૌનતરામને સદાયબૂત
 કરવા રાજ્યસમ્બન્ધ, ૮૦, તેઓ
 અને મંદલ કીર્તિન, ૮૨-૮૫, નૃસિંહ

પ્રસાદ બુચ સાથે નિષ્ઠ સમ્બન્ધ,
 ૮૫-૮૬, તેઓના માતૃશ્રીની સદ્
 ગતિ, ૮૬, તેઓની પુત્રીઓના
 વિવાહ, ૮૮, તેઓના વેતનમા
 વૃદ્ધિ, ૮૦, તેઓનો અને કે રિગ્બિ-
 નો પ્રસંગ, ૮૧-૮૨, તેઓને
 'સુદ્ધ' પદની ઉચિતતા, ૮૩-૮૫,
 અધિકાર અને જ્ઞાન વિશે તેઓનું
 મત, ૧૩, તેઓ રાજગૃહની રાજ્ય
 સલામા વક્તારૂપે, ૧૪૦, તેઓનું
 મુળદર્શન આગમન, ૧૪૦-૧૪૨,
 મન મુખરામ સાથે સમ્બન્ધનો
 આરમ્ભ, ૧૪૩-૧૪૫, મુળદર્શન
 તેઓને ત્યાં જ્ઞાતિભોજન, ૧૪૫-
 ૧૪૭, નાસિકાદિ યાત્રા કરી તે
 ઓનું સ્વદેશગમન, ૧૪૭, તેઓને
 વરાપરપરા 'ગુદાણ' નામે ગામનું
 અર્પણ, ૧૪૭, કે કીર્તિનને મળવા
 તેઓનું રજપુતસ્થાન જી, ૧૫૭-
 ૧૫૮, તેઓનો અમ્મામાતા, સિ
 હપુરઆદિ સ્થલે પ્રવાસ, ૧૫૮,
 બોખામણલના વાવેરોનો પ્રસંગ,
 ૧૬૬-૧૬૮, ભરૂચપ્રદર્શન ઉપર
 તેઓનું આગમન, ૧૬૮, શુક્ર સ
 મિત્યદાનન્દના દર્શનાર્થ તેઓને
 નાદોદનો પ્રવાસ, ૧૬-૧૭૨, તે-
 ઓની પ્રેરણાથી મન મુખરામનો
 મુક્તિ શબ્દ સાથે સમ્બન્ધ, ૧૭૭-
 ૧૭૮, તેઓનું રાજ્યકાર્ય સાદે
 મુળદર્શન આવડું, ૧૭૮-૧૭, તેઓનું
 પુને જી, ત્યાંનો વૃત્તાન્ત, ૧૭૮-
 ૧૮૩, તેઓનું મુળદર્શન નિવર્તન,
 તેઓ અને ડા. ભાઈ દાજી, વિશ્વ
 નાથ નારાયણ મહત્તિક તથા શેઠ
 મળલદાસ, ૧૮૩-૧૮૫ માનવસૂ-
 સમ્બન્ધી પ્રસંગ, ૧૮૫, પ્રસંગો
 પાત્ર વાગ્વિનોદ, ૧૮૫-૧૮૬,

મુંબઈથી તેઓનું શ્રીકાલિકામાતા
 પ્રતિ ગમન, ૧૮૭-૧૮૮; તેઓના
 ક્રોધનો પ્રસંગ, ૧૮૮-૧૮૯; શ્રીકા-
 કેરજી, નડિયાદ, વડતાલ, તથા
 જેડે થઈ તેઓનું સ્વદેશગમન,
 ૧૮૯-૧૯૦; સ્વામિનારાયણ પંચ-
 વિધે તેઓનું મત, ૧૯૨; કચુક
 આવ એરિનબરોના સંમાનાર્થે ખુ.
 નંબાખ સાદખ સાથે તેઓનું મું-
 બઈ આગમન, ૧૯૩-૧૯૪; તેઓ-
 ના જ્ઞાનસૂચનથી વિચાર, ૧૯૪-
 ૧૯૫; માનવસૂચનથી તેઓનો
 અને ભદ્રવજીનો પ્રસંગ, ૧૯૬-૧૯૭;
 મલ્લિકાર્જી સદિત તેઓનું મુંબઈથી
 ભૂનાગઢ જવું, ૧૯૭-૧૯૮; તેઓ
 અને સ્વામિશ્રી કેલાસપર્વત, ૧૯૮-
 ૨૦૨; મન:સુખરામ અને મલ્લિ-
 કાર્જી પ્રતિ તેઓનાં સ્નેહમમતા,
 ૨૦૪-૨૦૫; તેઓની પુત્રીનો વિ-
 વાહ, ૨૦૬-૨૦૭; નિવૃત્તિ અને
 પ્રવૃત્તિ વિષે તેઓના વિચાર, ૨૦૯;
 તેઓનું અભિદોષધારણ, ૨૧૦-
 ૨૧૧; ભૂનાગઢ સંસ્થાનની વ્યવ-
 સ્થાપના વિપ્રના પ્રયત્નસમયે તે-
 ઓની સદાચારમાં હતા, ૨૧૨-
 ૨૧૪; તેઓએ આપેલાં નાણાંના
 આશ્રય અને તેમાંથી ખીટા, ૨૧૪-
 ૨૧૬; રાજસ્થાનિકસભાપ્રસંગે તે-
 ઓનું મુંબઈ આવવું; ત્યાંથી પુને
 જવું; એ પ્રસંગનો જ્ઞાનાન્ત; તેઓ-
 ની યોગ્યતા વિષે જવનર સાદખનું
 મત, ૨૧૬-૨૧૯; ૨૨૬-૨૨૯; ગુરુ-
 રિખસમ્બંધી સામલદાસ સાથે
 સંભાષ, ૨૧૯-૨૨૦; મુંબઈ થઈને
 કાશીમદાપાત્રાર્થે ગમન; પ્રયત્નમાં
 રામલીલા, ૨૨૧-૨૨૨; કાશીમાં
 મદાભાગ્યારિનાં દર્શન, ૨૨૨-૨૨૩;

તેઓના ઉપર પેલિટિકલ એજન્ટ-
 નો ક્રોધ, ૨૩૦; ખુ. નંબાખ
 સાદખને કે. સી. એસ. આઇ. નું
 માનપદ મળવું; તદ્દંગે તેઓની સ્તુ-
 તિ, ૨૩૦-૨૩૧; મન:સુખરામ સાથે
 તેઓના સ્નેહનું મૂલ બદલવિધા,
 ૨૩૯; તેઓના વિરુદ્ધ ક. એન્ડર-
 સનનું લખાણ, ૨૩૯-૨૪૦; તેઓનું
 મુંબઈ જવું; નાસિકયાત્રા, ૨૪૦-
 ૨૪૨; તેઓના સાત્ત્વિક ગુણનું
 સૌન્દર્ય, ૨૪૨-૨૪૩; તેઓ અને
 ગીરીસંકરજી, ૨૪૩-૨૪૪; તેઓના
 કાર્યભારને આધાર, ૨૫૧-૨૫૨;
 તેઓના પ્રતિપક્ષીઓના પ્રયત્ન,
 ૨૫૨-૨૫૩; તેઓનું શેક મુરારજીને
 ત્યાં વિવાહ ઉપર મુંબઈ આવવું,
 ૨૫૫-૨૫૮; તેઓનો નૃસિંહપ્રસાદ
 પ્રતિ ક્રોધ, ૨૫૮-૨૫૯; તેઓના
 અન્તઃકર્ણનો આસય, ૨૫૯; તે-
 ઓનું ભૂનાગઢ ગમન, ૨૬૦; તેઓનું
 પ્રધાનપદથી દૂર થવું, ૨૬૦-૨૬૧;
 તેઓ દૂર રહ્યા તે સમય તે પક્ષના
 દેશીય તથા યુરોપીયો, ૨૬૮-૨૭૦;
 તેઓનો તથા જમાદાર સાહેબ
 દિન્દીનો સદસરભાર, ૨૭૨-૨૭૪;
 જામનપુરાણની પ્રસિદ્ધિમાં તેઓની
 સદાચાર, ૨૭૬; ધિ પ્રિન્સ આવ
 વેદસના આ દેશમાં આગમન
 પ્રસંગે તેઓનું મુંબઈ આવવું,
 ૨૭૯; ધીરજવાલના મરણપ્રસંગે
 તેઓનું સુરત જવું, ૨૮૦; રાજપ્ર-
 સંગે તેઓનું ગોપનાથ જવું, ૨૮૦;
 રાજઓના ગુપ્ત વિષે તેઓના
 વિચાર, ૨૮૨-૨૮૩; બાવનમરના
 મદારાજ શ્રીતપ્તસિદ્ધજી વિષે તે-
 ઓનો અભિપ્રાય, ૨૮૪, ૩૦૪;
 દિલ્લીદરબારસમ્બંધમાં પ્રવાસ-

દિ, ૨૮૫-૨૮૮; દિહીદરબાર પછી પ્રવાસમાં યાત્રાઓ, ૨૮૮-૨૯૩; દિહીમાં ક. કીટિંગને બહુ વર્ષે મલહું, ૨૮૭; ભૂતાગઢ જઈ રાજપ્રસંગે પાછું તેઓનું મુંબઈ આવડું, ૨૯૧-૨૯૩; રાજકોટમાં પ્રદર્શનસમયે તેઓનું ભાષણ, ૨૯૩; તેઓ અને જવનર સર રિચર્ડ ટેમ્પલ, ૩૦૧-૩૦૨; તેઓને “રાવબહાદર”ના માનપદના લેખની પ્રાપ્તિ, ૩૦૧; તેઓનું ભાવનગર જવું, ૩૦૫-૩૦૭; તેઓની સરવપ્રધાન પ્રકૃતિ, ૩૧૫; તેઓની દિનચર્યા, ૩૧૬-૩૧૭; તેઓનું સાધુ જીવન અને હૃદય મન, ૩૧૭; તેઓની તીવ્ર બુદ્ધિ, તથા પ્રામાણિકતાઆદિ ગુણો વિષે મણિભાઈ યરાભાઈના અભિપ્રાય, ૩૧૮; તેઓના વારામાં સુરાધૂસંસ્થાનને લાભ, ૩૧૯-૩૨૦; તેઓ અને ભૂતાગઢના અન્ય રાજકાર્યકરો, ૩૨૦-૩૨૨; ઔદાર્યપરતે તેઓની પ્રકૃતિ, ૩૨૨; તેઓની રાજભક્તિ તથા ન્યાય, ૩૨૩-૩૨૪; રાજકાર્યકર અયોગ્ય મનુષ્યો પ્રતિ તેઓનું વર્તન, ૩૨૪; શુદ્ધ સ્વરૂપે તેઓનું જીવન, ૩૨૬-૩૨૭; વિનયાદિ તેઓના ગુણો, ૩૨૭-૩૨૯; Blackwood's Edinburgh Magazineનામના વિલાયતના પ્રખ્યાત માસિકમાં તેઓની પ્રશંસા, ૩૨૮; તેઓનો જગદ્ગવહાર તથા કુટુંબજીવહાર, ૩૩૧; જુદ્ધસેવાદિ સદાચારસમ્બન્ધી તેઓના વિચાર, ૩૩૧-૩૩૨; સન્નજનો ઉપર તેઓની સ્નેહમમતા, ૩૩૨-૩૩૩; પોલિટિકલ એજન્ટોના નિયોગસમ્બન્ધમાં તે

ઓના વિચાર, ૩૩૫-૩૩૬; વિપત્તિઓથી તથા વિરોધોથી તેઓનો અનભિભવ, ૩૪૧; તેઓની શરીરસંપત્તિ, ૩૪૧; કર્મ અને જ્ઞાનના અવિરોધસમ્બન્ધે તેઓના વિચાર, ૩૪૧-૩૪૨; સ્વામિશ્રી હયાનન્દસરસ્વતીને મલહું, ૩૪૨-૩૪૩; તેઓ અને સર દિનકરરાવ, ૩૪૮-૩૪૯; તેઓની મહત્તા અને બહુવિતા, ૩૬૭-૩૬૮; તેઓનું બહીષ્કૃત થવું, ૩૬૯-૩૭૪; પુરુષોત્તમરાય ઉપર તેઓનો પ્રેમ, ૩૭૧; તેઓનો દેહપાત થતાં અનુરોધનાદિ પત્રો, ૩૭૫-૩૮૫; તેઓના સમ્બન્ધી સ્મારકસંગ્રહ; ‘સુજ્ઞ ગોકુલજી વેદાન્તપારિતોષિક’, ૩૮૫-૩૯૪; તેઓનાં પત્રો—ન્યાસજી જયકૃષ્ણ પ્રતિ, (જુઓ એ નામ); ગૌરીશંકર પ્રતિ, (જુઓ એ નામ); સામલદાસ પ્રતિ, (જુઓ એ નામ); મનાસુખરામ પ્રતિ, (જુઓ એ નામ).

ગોન(મિ.), ૧૮૦, ૨૫૧.

ગોમિલગૃહસૂત્ર, ૮૮.

ગોવિન્દજી ઝાલા, ૭, ૧૨, ૩૭૧.

ગોવિન્દાનન્દ સરસ્વતી, ૨૧૨.

ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, ૨૧, ૨૩, ૪૧, ૭૩, ૭૯, ૯૧, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૮, ૨૧૨, ૨૧૪, ૨૧૬, ૨૩૦, ૨૩૧; ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૬૬, ૨૭૨, ૨૭૬, ૨૮૧, ૨૮૮, ૩૦૧, ૩૦૨; તેઓના પ્રતિ સુજ્ઞ ગોકુલજીમાર્ધનાં પત્રો, ૨૭૭, ૨૮૫, ૨૯૫, ૨૯૯, ૨૯૯-૩૦૧, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૧૧-૩૧૩.

ગૌરીશંકર ડિંડવાણું, ૬૯.

ચન્દ્રશેખરાશ્રમ સ્વામી, ૬૭-૬૯
 ઘાણક્યનીતિ, ૨૨, ૩૯, ૨૫૨, ૨૭૦.

ચાહલીબુ, ૪૪ ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૭૩, ૭૪
ચિદ્ધનાનન્દસ્વામી, ૩૦૧
ચિન્તા, ૧૦૪
ચૈતન્ય, ચૈતન્યસ્વરૂપ, ૧૧૨
જગન્નાથ મુગરજી ઝાલા, ૬.
જાડાશાસ્ત્ર દરજ્જાન વહોરા, ૩૨૨
જડ, જડસ્વરૂપ, ૧૧૨
જનાઈન સંપ્રદાય આડગિય, ૩૩૩
જપ, જપમહિમા, ૧૬-૨૦
જમશેદજી અરેસર દલાલ, ૩૩૩
જયદાસ બાસજી ૨૭, ૫૪, ૬', ૮૪,
તેઓના પ્રતિગોચરજીભાઈના પત્રો,
૧૯૫-૧૯૬, ૧૮', ૨૦૦, ૨૦૦-૨૦૧
જયરામ પદા, ૨૩, ૨૪.
જલેરીલાલ લક્ષ્મણ, ૨૪, ૩૭૦
જલવજી મૂલજી ૧૮૬-૧૮૭,
જર્જીન (મિ), ૨૬૮, ૨૬'
જામસેદજી (રાણાશી), ૨૦૬
જવ, જવસ્વરૂપ, ૧૦૨, ૧૧૩
જવનુકાના લક્ષણ ૧, ૧૩૫-૧૩૬
જીવનમુલિવિવેક, ૩૬૮
જ્ઞાતૈય, ૧૧૦
જ્ઞાન, ૧૦૨, ૧૧૨ અ યાત્રાજ્ઞાન, ૩,
જ્ઞાનકાંડ, ૧૦૦-૧૦૨, ૧૦૩ વત્ત
જ્ઞાન, ૧૦૬, યયાર્થ જ્ઞાન અને માની
લીલેલા જ્ઞાનમા અવર, ૧૧૬-૧૧૭
આત્મજ્ઞાનમાહા મ્ય, ૧૩, અપ
દોષ અને પદોક્ષ જ્ઞાન, ૧૪૮-૧૫૪,
ચૂંદરયાત્રામનો જ્ઞાન સદ્ અવિ
રાધ, ૨૩૭-૨૪૮, અસદ્વિધ જ્ઞાન,
૨૦૬ ૩૦૦, અપદોક્ષ જ્ઞાન, ૩૧૨,
૩૧૩, કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનો
ક્રમસમુચ્ચય, ૩૪૬-૩૫૦, વેદાન્ત
અર્થોત્ત જ્ઞાનમા તાત્પર્ય, ૩૫૪ ૩૫૩
જ્ઞાનધનાનન્દ સ્વામી, ૨૨૪-૨૨૫.
જ્ઞાની, અધિકારી અને જ્ઞાનીનિરે જે
૫૫, ૧૩૮, ૧૩૯

ઝાલા, ઝાલા કુટુંબનો સુરાટ સાથે
સમ્બન્ધ, ૬-૭
ટકો (મિ), ૧૭૮-૧૭', ૨૩૪
ટૅનિસન, ૧૬-૨૦, ૧૨૫
ટમ્પન (સર રિચર્ડ), ૩૦૧-૩૦૨
ટૅનિમેન્સ, ૩૨૪
ડુંગરજી દેવશી, ૫૭-૫', ૬૭ ૭૩
ડેપર (ડા.), ૧૨૦-૧૨૧
તાખ્તાશિદ્ધજી (મદારાન), ૨૮૪,
૨', ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫,
૩૮૧-૩૮૨
તાત્ત્વ, તાત્ત્વના અર્થ, ૧૦૬, તત્ત્વજ્ઞાન,
૧૦૬, ૨૧૦, તત્ત્વજ્ઞાનાર્થ અપેક્ષિત
વિષયોત્ત જ્ઞાન, ૧૦૭; તત્ત્વવિચાર,
૧૧૧ ૧૧૨, તત્ત્વ પદાર્થવિવેક, ૧૧૫,
તન્ત્રસાર, ૧૬
ત્રિમ્ભજી ઝાલા, ૭
ત્રિમ્ભજી નિર્ભયરામ, ૩૨૨.
ત્ર્યંબક ગુપ્ત (દરિદ્રાસ), ૨૪૧-૨૪૨
દયાનન્દમરેનતી, ૩૪૨-૩૪૩
દર્શન, ૧૦૭-૮, ૫૬૬દર્શનસારદર્શક
સૂચિપત્ર, ૧૦૭-૧૦૮
દલપતકાવ્ય, ૬૧, ૭૧
દલપતરામ શ્રી ખખખર, ૧૪૨
દાદાભાઈ નવરોજી, ૧૭૬-૧૭૭ ૨૩૧-
૨૩૩
દામોદરલાલ (ચેક), ૨૮', ૨' ૦
દિનકરરાવ (સર), ૩૪૮-૩૪૯
દિગ્વીદરનાર, ૨૮૬-૨૮૮
દીક્ષિતજી, ૨ ૫, ૨-૭, ૨-૮, ૩૧૨
દીનસા અ તાત્પર્યપ્રમાન, ૨૦૩,
૨૩૫, ૩૩૩
દુર્ગારામ મદરાજી, ૩૪૨.
દુર્લભજી, ૮૩, ૯૧
દુરેસય મગજજી ગુપ્ત ૨૦૫
દેવમનુષ્ય, ૩૭૩-૩૭૪
દેશીય સામ્યસમ્બન્ધમા સાથે, ૨૬૧,
૨૬૨

દોલતરામ પણ્ડા, ૧૦, ૨૫, ૮૦, ૮૪;
તેઓના પ્રયત્નથી અમદાવાદમાં
ધર્મસભા, ૬૨-૬૩; તેઓનો મનઃ-
સુખરામ સાથે સંબંધ, ૬૩-૬૬.

દારિકાદાસ મ. બક્ષી, ૩૨૨.

ધન, ધનની મહત્તા, ૧૬.

ધર્મ, ૩૩૧; ધર્મ સમ્પન્ના અર્થ, ૯૭,
૯૯; વર્ણાશ્રમધર્મ, ૯૯; પ્રવૃત્તિ-
લક્ષણધર્મ અને નિવૃત્તિલક્ષણધર્મ,
૯૯-૧૦૦.

ધર્મોત્તિમાર્ગ, ૧૫૯.

ધર્મપ્રકાશ, ૬૩.

ધર્મસભા, ૬૩.

ધીરજલાલ મથુરાદાસ, ૮૬, ૧૪૧,
૧૬૪, ૨૮૦.

નન્દશંકર તુલસીશંકર, ૮૫.

નાગર, નાગર બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિનું
મુખ્ય કારણ, ૯, ૧૦.

નારાયણ દાર્ઠ, ૨૯૧.

નિર્લયરામ રણછોડજી બાની, ૭૦.

નિહાલચંદ્ર રૂપશંકર, ૩૨૦-૩૨૧, ૩૭૦,
૩૭૩.

નીતિશત્રુ, ૧૬૮, ૧૬૯, ૨૦૪, ૨૨૧,
૨૪૧.

નૃસિંહપ્રસાદ હ. બુથ, ૬૦, ૬૧, ૮૫, ૮૬,
૯૧, ૧૫૭, ૧૬૯, ૧૬૪, ૨૧૨, ૨૧૩,
૨૨૧, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯,
૨૬૦, ૨૭૩, ૨૭૯, ૨૮૭, ૨૮૯, ૨૯૦.

નૈપધીયચરિત, ૨૨૯.

નોર્થ અમેરિકન નેચુ, ૧૨૬.

નોર્થબ્રુક, ૨૪૦; નોર્થબ્રુક સ્કોલરશિપ,
૨૪૯.

ન્યુટન (સર અલ્ફ્રાડ), ૧૨૧.

પદ્મતન્ત્ર, ૩૩૨, ૩૩૪.

પદ્મદશી, ૪૧, ૧૧૧, ૧૪૮, ૧૪૯,
૧૫૧, ૧૬૦, ૧૭૪, ૧૭૬, ૨૫૦,

૨૭૫, ૨૯૮, ૩૦૦, ૩૧૨, ૩૧૪,
૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૩.

પદાર્થ, પદાર્થોના મુખ્ય બે વર્ગ, ૧૧૧.
પરમાનન્દ, પરમાનન્દતાથી શોક-
તરણ, ૩૬૨-૩૬૭.

પરમેશ્વર, વેદાન્તપ્રતિપાદિત પરમે-
શ્વર, ૩૫૩-૩૫૬.

પર્સિવલ (મિ.), ૨૩૦.

પાર (કર્નેલ), ૩૦૨.

પાલનજી પેસ્તાનજી (ડા.), ૨૩૧.

પીતામ્બરજી (પણ્ડિત), ૧૦૭-૧૦૯,
૨૯૩.

પીલ (મિ.), ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૫૦,
૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૮૦,
૨૮૫, ૩૦૧; રા. ગોકુલજીભાઈનો
ફેડપાત ચતાં તેઓનું અનુશોચન-
પત્ર, ૩૮૦-૩૮૧.

પુરશ્વરજી, ગાયત્રીના પુરશ્વરજીનો પ્ર-
કાર, ૧૮-૧૯.

પુરુષાર્થ, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૬; પ્રા-
રબ્ધપુરુષાર્થતુલના, ૨૦૨-૨૦૩.

પુરુષોત્તમરાય મુંદરજી ડાલા, ૭, ૩૭૧,
૩૭૨.

પુરોહિત, ઉદયમાન મનુષ્યને પુરો-
હિતની આવશ્યકતા, ૩૨૫.

પોપ ક્વિ, ૧૨૨.

પોપટ વેલજી, ૨૨૧.

પોલિટિકલ એજન્ટો, તેઓના નિ-
યોગસમ્બંધમાં એક આશ્ચર્ય,
૩૩૫-૩૩૬.

પ્રકૃતિ, ૧૧૩, દ્વિધા પ્રકૃતિ (અપરા-
પરા), ૨. (દેવી-આસુરી), ૪.

પ્રતિમાપૂજા, પ્રતિમાપૂજા અને સ્વામિ
શ્રીદયાનન્દસરસ્વતી; ૩૪૩; પ્રતિમા-
પૂજાસમ્બંધે મતભેદનું કારણ,
૩૪૩; પ્રતિમાપૂજાસમ્બંધે બુદ્ધિ-
માનોની અવસ્થા, ૩૪૪; યુ-

રોષમાં પ્રતિમાપૂજનો પ્રકાર,
૩૪૪; પ્રતિમાપૂજસમ્બન્ધે કા-
લાર્થલના વિચારો, ૩૪૪-૩૪૫;
પ્રતિમાપૂજસમ્બન્ધે આની બે-
સન્ટના વિચારો, ૩૪૫-૩૪૮.
પ્રમાદ, ૧૦૩.

પ્રયાગમહિષ (મદારાવ), ૨૦૬, ૨૭૬.
પ્રવૃત્તિ, સદ્ અને અસત્ પ્રવૃત્તિ, ૧૦૧.
પ્રસંખ્યાત, ૧૫૦.

પ્રસન્નરત્નાવલિ, ૫૩.

પ્રસન્નરાધવ, ૮૪.

રાણલાલ મથુરાદાસ, ૪૨-૪૪, ૪૫,
૫૧, ૭૮, ૮૫, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૮૭-
૧૮૮, ૨૬૦; ગોકુલજીભાઈસમ્બ-
ન્ધમાં તેઓને ૧૯૧-૨૦ ૪૫-૪૭.
રાણાયામ, ૩૦૬. ૧૬૮, ૨૬૯.

રાખતોય, ૧૧૦. શ્રી), ૨૦૬.

રાવજીપુરેશ્વરવલ્લભી, ૧, ૧૩૫-૦

પ્રેન્સ આવ વેલ્સજી. કુરયાનમાં
આગમન, ૨૭૬.

પ્રેન્સ ડોન્સોઈ, ૨૬૬.

ફાર્બસ (મિ.), ૫૬, ૫૭, ૮૦.

ફેલ્ડરલ્ડ (સર સીમોર), ૧૮૩,
૨૦૩, ૨૧૬, ૨૨૬-૨૨૮.

ફિશ્ટ, (Fichte), ૧૨૪.

ફોર્ટનાઇટલી રેન્જ, ૩૮૩-૩૮૫.

ફ્રીયર (સર બાર્ડલ), ૧૪૦, ૧૪૧.

બકલેન્ડ (મિ.) ૩૦૧.

બલદેવાનન્દજી સ્વામી, ૩૦૧.

બદાઈજીપાનજી (નન્વાજસાદા), ૫૩.

બદાઈજીનવાઈ વર્મીર (રોષ), ૭૬,
૯૨, ૧૪૧, ૧૬૪, ૨૦૫, ૨૬૧,
૨૬૮, ૨૭૩, ૩૨૦, ૩૭૦; ગોકુલ-
જીભાઈનો દેવપાત થતાં મનઃસુખ-

રામ પ્રતિ તેઓનો તાર તથા
તેઓનું પત્ર, ૩૭૬-૩૭૮.

બલદેવદાસ વિહારીદાસ દેશાઈ, ૧૮૯-
૧૯૦.

બાપાલાલ માણિકલાલ, ૩૧૧.

બાપુભાઈ દયારાંકર, ૯૧, ૧૫૭, ૧૭૬.

બાપુભાઈ પ્રભુદાસ, ૩૨૨.

બાપુમિયાં સાદાળ (સુવરાજ), ૯૨,
૧૪૦, ૧૬૬, ૨૪૬-૨૪૭, ૨૫૪,
૨૫૫.

બાપુ સાદાળ મેઠ, ૧૭૦, ૧૮૩.

બાબીવંશ, બાબીવંશનો મુશાફ રાખ્યે-
સાથે સમ્બન્ધ, ૫-૬.

બાર (મિ.) ૫૬, ૭૭, ૭૬.

બાલકૃષ્ણચમ્પૂ, ૧૪૪.

બાથિમસ, ૧૨૪.

બુદ્ધિ, બુદ્ધિમાહાત્મ્ય, ૩૬૭-૩૬૮.

બુદ્ધિવર્ધકસમા, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૫.

બેકન, ૩૩૮, ૩૩૯.

બેસન્ટ (આની), ૩૪૫-૩૪૮.

બોગે બેગેટ બનેટ, ૩૮૨.

બ્રહ્મ, બ્રહ્મસ્વરૂપ, ૧૧૭-૧૧૮, ૧૨૮-

૧૨૯; બ્રહ્માત્મેશ્વર, ૧૩૧-૧૩૪;

દેવણ બ્રહ્મવાર્તાની નિષ્ફલતા,

૧૩૪-૧૩૫; બ્રહ્માસ્વાસ, ૧૭૪; બેક

પરમાત્મા બ્રહ્મ ન સર્વ સાત્ત્વોર્ત

ગમ્ય છે, ૩૫૫-૩૫૬.

બ્રહ્મવિદ્, ત્રિવિધ બ્રહ્મવિદ્, ૩૬૬.

ભક્તિ, પરભક્તિ, ૧૨૬; ભક્તિસમ્બ-

ન્ધી સર દિનકરસવના વિચાર, ૩૪૬.

મગવત્રીતા, ૧૬, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૭,

૧૩૯, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૮૭, ૨૩૮,

૩૦૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૦, ૩૫૩,

૩૫૬, ૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૬,

૩૬૮, ૩૭૬; શ્રીમગવત્રીતાની

તાત્પર્યની વ્યવસ્થા, ૩૫૦-૩૫૧.
 બગવાનજી કામદાર, ૬૧, ૧૧૭, ૨૧૪,
 ૨૨૧.
 બગવાનલાલ, ૫૬.
 બગવાનલાલ ઇન્દ્રજી (પહિડત),
 ૧૮૪, ૨૫૩.
 બવાનીદાસ (ભગુ મદતાજી), ૩૪-૩૫,
 ૩૬, ૪૪, ૪૫, ૫૩.
 બાકિ દાત (ડા.), ૧૪૩, ૧૮૪.
 આગવત, ૫૦, ૬૪.
 બાજીજીભાઈ, ૧૭૬, ૨૪૦.
 બેદ, પંચાદિ પ્રાણીઓમાં અને મનુષ્ય
 પ્રાણીમાં બેદ, ૬૭.
 બોલાનાયભાઈ, ૬૩, ૨૬૦; ગોકુલજી
 ભાઈનો દેહપાત થતાં તેઓનું અનુ-
 શોચનપત્ર, ૩૭૬-૩૮૦.
 બ્રાન્તિ, સુરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના દેશો-
 યોને બિન્ન ગણવામાં, ૨૬૪.
 મકનજીભાઈ, ૨૧૪.
 મંગલજી ગોરીરાંકર જુય, ૧૬૭-૧૬૯.
 મંગલદાસ (રોહ), ૧૮૫, ૨૨૬-૨૩૦.
 મણિભાઈ યશભાઈ, ૧૬૩, ૧૬૮, ૨૦૩-
 ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૭૬, ૨૬૪,
 ૩૭૫; ગોકુલજીભાઈની વીરજીવિત,
 પ્રામાણિકતાઆદિ ગુણો વિષે તે-
 ઓનો અસિપ્રાય, ૩૧૮.
 મણિલાલ રણછોડજી (નન્દરોજરા-
 શ્રમ), ૬૭-૬૯.
 મણિરાંકર જટારાંકર, કિકાણી, ૬૧,
 ૧૪૭; રા. રા. મન:સુખરામ પ્રતિ
 તેઓનાં પત્ર, ૧૫૬-૧૬૩.
 મથુરાદાસ બક્ષી ૨૬, ૪૧, ૪૨, ૫૧, ૫૪,
 ૫૭, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૬૬, ૧૭૬, ૧૮૬,
 ૧૮૯, ૨૬૨; ગોકુલજીભાઈનો દેહપા-
 ત થતાં તેઓનું અનુશોચનપત્ર,
 ૩૮૦.
 મન:સુખરામ સર્વેરામ ત્રિપાઠી, ૬૩,

૨૫૭-૨૫૯, ૨૭૧, ૨૭૩-૨૭૪, ૨૭૬,
 ૨૭૯, ૨૯૨, ૩૧૧, ૩૩૦, ૩૩૪, ૩૭૦,
 ૩૭૩; દોલતરામ પંડા સાથે તેઓ-
 નો સમ્બન્ધ, ૬૩-૬૬; તેઓનો
 અને ગોકુલજીભાઈનો પ્રથમ સમ્બ-
 ન્ધ, ૧૪૩-૧૪૭; તેઓનું સામલ-
 દાસ સહ પ્રથમ મિલન, ૧૭૨;
 ગોકુલજીની પ્રેરણાથી તેઓનો સુ-
 રાષ્ટ્ર રાજ્ય સાથે સમ્બન્ધ, ૧૭૭-
 ૧૭૮; તેઓનો ગોકુલજી સાથે વિ-
 વિધિ રચવે સહવાસ, ૧૭૮-૧૯૩;
 તેઓના પ્રતિ તથા મણિભાઈ
 પ્રતિ ગોકુલજીભાઈની સ્નેહમમતા,
 ૨૦૪-૨૦૫; તેઓનો અને મણિભાઈ-
 નો સુરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં પ્રવાસ, ૨૦૫-
 ૨૦૬; ગુરુશિષ્યસમ્બન્ધી સામલ-
 દાસ સાથે સંભાષ, ૨૨૦; ગોકુલજી-
 ભાઈ સહિત કાશીયાત્રા, ૨૨૨-૨૨૬;
 રાજસ્થાનિક સભાના પ્રસંગે તેઓ
 દ્વિભાષીરૂપે, ૨૨૬-૨૨૯; તેઓના ઉ-
 પર ગોકુલજીભાઈના સ્નેહનું મૂલ
 બ્રહ્મવિદ્યા, ૨૩૬; ગોકુલજીભાઈ સ-
 હિત નાસિકયાત્રા, ૨૪૦-૨૪૩;
 ન્દનાગદના યુવરાજ બાપુમિયાંસા-
 હળના વિવાદપ્રસંગે તેઓનું ન્દના-
 ગદ ગમન; ગોકુલજીભાઈના ક-
 હ્મનો સહવાસ, ૨૪૬-૨૪૮; દિલ્હી-
 દરબારપ્રસંગે તથા તે પછી યાત્રા-
 ઓમાં ગોકુલજીભાઈનો સહવાસ,
 ૨૮૬-૨૯૧; બાવનગરના મદારાજ
 શ્રીતખ્તસિદ્ધજીને સ્વરાજ્ય સ્વાધીન
 કરવાના સમયે ગોકુલજીભાઈ સાથે
 તેઓનું બાવનગર ગમન, ૩૦૫ ૩૦૭;
 ગોકુલજીભાઈનો દેહપાત થતાં તે-
 ઓના ઉપર અનુશોચનાદિ પત્રો,
 ૩૭૫-૩૮૫; તેઓ પ્રતિ ગોકુલજી-
 ભાઈ લિખિતપત્રો, ૧૫૪-૧૫૬, ૧૫૮-

૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૭૨-૧૭૩, ૧૭૩-૧૭૬, ૧૭૬-૧૭૭, ૨૦૧, ૨૦૭, ૨૦૮-૨૦૯, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૯, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૫૦, ૨૫૪-૨૫૫, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૮૪, ૩૫૬-૩૬૨, ૩૬૨-૩૬૭; મહિસાંકર ન. કિશોરી લિખિત પત્રો: ૧૨૬-૧૨૭, ૧૬૩; ઈર્નલ ઈન્ડિસન લિખિત પત્ર, ૨૭૦.
 મનુષ્ય, એક ન મનુષ્યમાં રવસાવની અનેકતા, ૩; યુદ્ધયકર્મા અને કૂર-કર્મા, ૪; પશુવર્ગો, મનુષ્યવર્ગો અને દેવવર્ગો, ૪; રાજનીતિજ્ઞ મનુષ્યોના બે પ્રકાર, ૨૩૬; દેવમનુષ્ય, ૩૭૨-૩૭૪.
 મનુસ્મૃતિ, ૮૭.
 મહાત્મા, મહાત્માઓની વિરલતા, ૧-૨; મહાત્માઓનાં ચરિતો, ૩, ૩૦-૩૧, ૯૩-૯૪; મહાત્માઓની વિદૃતિ-રહિત પ્રકૃતિ, ૩૩૦.
 મહાભત્તમાનજી, ૪૧-૪૨, ૪૫.
 મહામારત, ૩, ૫૦, ૯૪.
 મહાવાક્યરસાવલિ, ૧૩૦, ૧૩૩, ૧૩૬.
 મહિષાસુર, ૩૫૫, ૩૫૬.
 મટીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ, ૧૭૦.
 માંગરોળ, માંગરોળના રોષ સાથે ભૂનાગદ દરબારને વિવાદનો પ્રસંગ, ૨૬૧-૨૬૨, ૩૦૧, ૩૧૪, ૩૨૦.
 માણ સાદબા, ૪૪, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૭૩, ૭૪; તેઓનાથી નંબાજ સાદબાનું સ્વતંત્ર યુક્ત, ૭૮-૮૦.
 માતા, માતૃમદિમા, ૧૧; માતૃપ્રેમ, ૮૬-૮૮.
 માધવગિરિ સાધુ, ૧૯૧.
 માધવરાવ (સર ટી.), ૩૨૨, ૩૩૪.
 માનિષેર નિહિયમસ (પ્રો.), ૧૧૯.
 માન્ડેરીક (મિ.), ૧૮૦-૧૮૧.

માયા, ૧૧૩.
 માલ્યેટ (મિ.), ૨૩.
 મિલ્ટન, ૧૯૬.
 મુકુન્દરાય મણિરાય, ૮૫, ૯૧, ૧૯૨.
 મુનિસ્વામી, ૧૮૬-૧૮૭.
 મુમુક્ષુ, મુમુક્ષુર્ત્તય, ૩૫૭-૩૬૨.
 મુરાંરજી ગોકુલદાસ (શેઠ), ૨૫૫-૨૫૮.
 મૃચ્છકટિકનાટક, ૬૦.
 મેકનાટન (મિ.), ૨૬૯.
 મેઘદૂત, ૩૨, ૨૭૨.
 મેત્રી, સમજન તથા ખલની, ૨૨૧.
 મોક્ષ, ૧૦૨, ૧૦૩; મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ, ૨૯૫-૨૯૮.
 માફસ મૂલર (બટ), ૮૯, ૩૮૨-૩૮૩.
 મોતીલાલ લાલભાઈ, ૩૩૩.
 મોરબી સાથે ભૂનાગદને ભેરતકર્ષી-સમખંધે પ્રસંગ, ૧૭૮-૧૮૧, ૧૮૩, ૩૧૯.
 યંગ કવિ, ૧૨૨.
 યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, ૩૩૨.
 યોગવાસિષ્ઠ, ૧૦૪, ૩૩૦.
 રઘુવંશ, ૭૪, ૧૪૪, ૨૨૬, ૨૮૦.
 રણછોડજી સાસી, ૭૦.
 રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ૬૩, ૨૬૨, ૩૭૫.
 રણછોડલાલ ઠોડાલાલ, ૬૩.
 રવજી દરબાર, ૧૮૫.
 રવાજ (હકુર સાદબા), ૧૭૮-૧૭૯.
 રાજનીતિ, રાજનીતિજ્ઞ મનુષ્યોના બે પ્રકાર, ૨૩૬.
 રાજસ્થાનિક સભા, ૨૧૬-૨૧૯, ૨૨૬-૨૨૯.
 રાજ અને પ્રકૃતિની આધુનિક દુઃખ-દાયિકા અવસ્થા, ૫૮-૫૯; રાજ-ઓએ કર્તવ્ય યુગ્મરત્નસંમદ, ૨૬૨-૨૬૫; રાજઓના ગુણ, ૨૮૨-૨૮૩; દિલીદરબારપ્રસંગે દેશીય રાજ-ઓનો દેખાવ, ૨૮૬-૨૮૭.

રામરામ મોતીરામ, ૩૨૨.
 રાજ્ય, રાજ્યાશ્રયી વર્ગનું કર્તવ્ય,
 ૨૬૭-૨૬૮; રાજ્યસેવાસમ્બન્ધ-
 માં વિચાર, ૩૩૬-૩૪૧.
 રામકૃષ્ણભારતી સ્વામી, ૪૦-૪૧, ૨૨૫.
 રામખાવા, ૨૮-૩૧.
 રામાયણ, ૨૬૫.
 રિચિય (કે.) ૯૧-૯૨
 લક્ષ્મીલાલ, ૧૬૦.
 લઘુવાક્યવૃત્તિ, ૨૯૬, ૩૬૧.
 લક્ષ્મણશંકર રામજી પાઠક, ૩૬૪.
 લા (કર્નેલ), ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૮૦,
 લાંગ (મિ.), ૪૧, ૫૩.
 લેસ્કર (કર્નેલ), ૯૨, ૨૫૪, ૩૧૯.
 દયુધર, ૧૬૬.
 બક્ષભજી આચાર્ય, ૩૨૨.
 બર્નિસ કવિ, ૧૨૧.
 બક્ષભજી ઝાલા, ૭.
 વસ્તુપાલચરિત, ૩૨૩.
 વાક્યવૃત્તિ, ૩૫૮.
 વાઘેશ, ઓખામંડલના વાઘેશનો પ્ર-
 સંગ, ૧૬૬-૧૬૮.
 વિચાર, તત્ત્વવિચાર, ૧૧૧-૧૧૨.
 વિકુલગ્યાસ, ૪૧-૪૨.
 વિદુરનીતિ, ૧૦૫.
 વિદ્યા, વિદ્યાની મહત્તા, ૧૭, ૨૦૬-
 ૨૧૦; વિદ્યાધનની પ્રધાનતા, ૨૨;
 ચાર્ય વિદ્યાભ્યાસ, ૨૬; વિદ્યા-
 ચક્રેશ સમ્બન્ધમાં મતભેદ, ૩૨;
 વિદ્યાર્થે વિદ્યાપાસન, ૪૭-૪૮.
 વિદ્યારામ મોતીરામ, ૨૪૦.
 વિવાહ, વિવાહમાં સ્થાયિ કૃત્ય કસ્યા
 થી લાભ, ૨૪૮-૨૪૯.
 વિવેકચૂડામણિ, ૩૦, ૧૧૫, ૧૨૭,
 ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૫,
 ૧૩૬, ૧૩૭.

વિશ્વનાથ નારાયણ મંડલિક, ૧૮૪-૧૮૫,
 ૩૨૦.
 વિદ્યારિદાસ દેસાઈ (ભાઉસાહબ),
 ૧૮૯, ૧૯૧,
 વીરજી, ૫૮, ૬૭, ૭૩, ૭૮, ૭૯.
 વૃત્તિ, વૃત્તિનું પરમ પ્રયોજન, ૧૦૨.
 વેડર્બર્ન (મિ.), ૨૧૬, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮.
 વેદાન્ત, વેદાન્તસિદ્ધાન્ત, ૧૧૦; વે-
 દાન્તવિષય, ૧૧૬; વેદાન્તસ-
 મ્બન્ધે તથા વેદાન્તસદૃશ પા-
 થ્યાલ વિચારકો, કવિઓઆદિનો
 અભિપ્રાય, ૧૧૯-૧૨૬; વેદાન્તનું
 અપૂર્વ તાત્પર્ય, ૧૨૭; વેદાન્ત-
 શાસ્ત્રના અધિકારી, ૧૨૭, ૩૪૯;
 વેદાન્તસમ્બન્ધે સર દિનકરરાવ-
 ના વિચાર, ૩૪૯; વેદાન્તમંથોનું
 જ્ઞાનમાં તાત્પર્ય, ૩૫૧-૩૫૩;
 સૃષ્ટિકર્માદિવિષયે વેદાન્તમત,
 ૩૫૩; વેદાન્તપ્રતિપાદિત પરમેશ્વર,
 ૩૫૩-૩૫૬.
 વૈરાગ્યશતક, ૯૦.
 વોડહાઉસ (મિ.), ૨૪૫.
 વોડહાઉસ (સર ફિલિપ), ૨૬૦,
 ૨૭૧, ૨૭૨.
 વ્રજલાલ કાલિદાસ સાસ્ત્રી, ૬૩.
 શાકુન્તલ, ૬૮, ૭૬, ૨૨૨, ૩૪૧.
 શાન્તિશતકમકરણ, ૨૧૦.
 શાસ્ત્ર, ત્રણ પ્રકારનાં શાસ્ત્ર, ૯૭-૯૮,
 ૧૦૭
 શાસ્ત્રીસ્વામી, ૧૬૦-૧૬૧, ૨૨૪, ૨૭૬.
 શિવપુરાણ, ૩૪૩
 શિવપ્રસાદ મદનજી, ૩૨૨.
 શિશુપાલવધ, ૩૩૭.
 શુદ્ધેવ સાસ્ત્રી, ૬૩.
 શેખ સાદી, ૭૧
 શોર્ટ (કર્નેલ), ૫૬, ૭૦.